

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA VA YANGICHA
YONDASHUV”**

**mavzusidagi
Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari**

(Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi
munosabati bilan tashkil etilgan)

2021-yil 22-may

TOSHKENT – 2021

“O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv”
mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari / Mas’ul muharrir:
Sh.Sirojiddinov. – T.: 2021. 419 -bet

Mas’ul muharrir:
Sh.Sirojiddinov
filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:
S.Normamatov – filologiya fanlari doktori (DSc)
I.Azimov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
B.Abdushukurov - filologiya fanlari doktori, professor
T.Tog‘ayev – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M.Rahmatov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
S.Adilova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
N.Ahmedova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M.Hakimova – filologiya fanlari doktori (DSc)
M.Umurzoqova – fil. fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)
Z.Xidraliyeva – o‘qituvchi

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasidan taniqli tilshunos olim, professor **Samixon Ashirboyev** tavalludining 75 yilligi munosabati bilan **“O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv”** mavzusidagi 2021-yil 22-mayda o‘tkazilgan Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriyat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

To‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashi yig‘ilishining 2021-yil 4-maydagi 13-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

ВАТАННИНГ САДОҚАТЛИ ФАРЗАНДИ

Шухрат Сирожиiddинов
филология фанлари доктори, профессор,
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети ректори

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг: “Ҳар биримиз давлат тилига бўлган эътиборни мустақилликка бўлган эътибор деб, давлат тилига эҳтиром ва садоқатни она Ватанга эҳтиром ва садоқат деб билишимиз, шундай қарашни ҳаётимиз қоидасига айлантирмоғимиз лозим” деган фикрларини ўзига дастуриламал қилиб келаётган Ватанимизнинг садоқатли фарзандларидан бири Самихон Аширбоевдир.

Самихон Аширбоев нафақат ўзбек тилшунослиги, балки туркология ривожини учун ҳам муносиб ҳисса қўшган забардаст олим, ўзбек шевашунослиги бўйича етук мутахассис, ўзбек тили таълими жонкуяридир.

Олим Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 3 мартдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 117-сон қарори билан ташкил этилган “Ўзбек шевашунослиги маркази”нинг низомини ишлаб чиқди ва ҳозирда ушбу Марказ фаолиятини бошқармоқда. Устознинг миллий тилимизга жонкуярлиги асносида университетимиз республикада шева тадқиқотлари бўйича илмий марказга айлана олди. Зеро, бу масканда магистратура ва докторантура йўналишларида диалектология мутахассислари тайёрланмоқда. Бугунги кунда университетимизда С.Аширбоев раҳбарлигида Ўзбек шевашунослиги илмий мактаби яратилди деб айтиш мумкин.

Самихон Аширбоевнинг ўзбек тилшунослиги тарихи бўйича амалга оширган илмий изланишлари эътиборга лойиқдир. У 1975 йилда “Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида)” мавзусидаги номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилган. Ҳимоядан сўнг илмий фаолиятини

давом эттириб Мулла Муҳаммадамин ибн Каримхўжа (Фахриддинов)нинг “Туркча қоида” асарини, А.Фитратнинг аз-Замахшарий ижодига бағишланган қарашларини ўрганган.

Олим – ўзбек тилининг тарихий синтаксиси билимдони. 1990 йилда “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Диссертация юзасидан “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари” (1989), “Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар” (1993) монографияларини эълон қилди. Шунингдек, “Алишер Навоий прозаси – синтактик тадқиқот объекти” (рисола, 1988), “Қутбнинг “Хисрав ва Ширин” достони ва ўзбек адабий тили” (рисола, 1997) ва шу мавзуларда республика ва халқаро миқёсда эътироф қилинган хорижий илмий нашрларда 60 дан ортиқ мақола эълон қилди.

С.Аширбоевнинг илмий ижоди Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида янада ривожланди. Унинг 2020 йилнинг ўзидаёқ халқаро миқёсда тан олинган (АҚШ (Филадельфия); Ҳиндистон (Дехли)) илмий журналларида бир неча мақолалари чоп этилди. Бир қатор хорижий журналлар унинг диахрон аспектда ёзган илмий мақолаларига катта қизиқиш билдирмоқда. Хорижий мутахассислар С.Аширбоевнинг Алишер Навоийнинг насрий асарлари синтаксиси юзасидан ёзган мақолаларини ўзлари тасарруфидаги илмий журналларида чоп қилиш истагини билдирган.

С.Аширбоев тил тарихи фанидан ташқари узлуксиз таълимда ўзбек тилининг ўқитилиши, ўзбек диалектологияси бўйича ҳам етук мутахассис эканлигини амалда исботлади. У бу соҳада ҳам ўз кузатишларини маҳаллий ва хорижий илмий журналларда ёритиб келмоқда, конференцияларда маърузалари билан иштирок этмоқда.

С.Аширбоев сўнгги йилларда илмий фаолият доирасини кенгайтириб, хорижлик тадқиқотчилар билан ҳам ишлашни йўлга қўйди. Айни пайтда унинг раҳбарлигида бир нафар Туркия

фуқароси докторлик, 3 нафар Афғонистон фуқароси магистрлик ишини бажармоқда.

Заҳматкаш олим раҳбарлигида 6 нафар номзодлик ва 4 нафар фалсафа доктори диссертацияси ҳимоя қилинди, 3 та диссертация иши ҳимоя қилиниш арафасида. Ҳозирда устоз С.Аширбоев 2 та докторлик (DSc) ҳамда 3 та фалсафа доктори диссертациясига илмий раҳбарлик қилмоқда. Олим йигирмадан ортиқ номзодлик ва докторлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилган. Бир неча йиллардан буён Ўзбекистон Республикаси Тил ва адабиёт институти ҳамда Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ қошидаги 10.00.01 – Ўзбек тили ихтисослашган Илмий кенгаши ва илмий семинари аъзоси.

С.Аширбоев “Қадимги туркий тил”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек адабий тили тарихи”, “Эски ўзбек тили ва ёзуви”, “Ўзбек диалектологияси”, “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси” фанлари дастурининг 1992 йилдан бери доимий муаллифи бўлиб келди. Олим “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси” ўқув-методик қўлланмаси (2002), “Эски ўзбек тили ва ёзуви практикуми” ўқув қўлланмаси, “Ўзбек диалектологияси” маъруза матнлари (2002), ўқув қўлланмаси (2010) ва дарслигини (2016) яратган. С.Аширбоев томонидан университет ва педагогика институтларининг Филология ва тилларни ўқитиш: ўзбек тили, Ўзбек тили ва адабиёти бакалавриат таълим йўналишлари талабалари учун “Ўзбек диалектологияси” дастури ва дарслиги тайёрланди.

С.Аширбоев Республикадаги таниқли тилшунос олим, мутахассис сифатида Қозоғистон Республикасидаги ўзбек мактаблари учун тузилган “Ўзбек тили” фани Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури ҳамда 5-, 6-, 7-, 8-, 9-синфларнинг “Ўзбек тили” дарслиги, унинг дидактик материаллари ва ўқитиш методикаларининг муаллифидир.

С.Аширбоев бир неча йиллар раҳбар лавозимларида ҳам фаолият юритиб келган. У Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида кафедра мудири, декан ва проректор лавозимларида, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги “Олий ва ўрта махсус,

касб-ҳунар таълими ўқув-методик бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг илмий котиби, Низомий номидаги ТДПУ қошидаги олий ўқув юртлариаро “Таълим” илмий-методик бирлашмаси раиси ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари қошидаги “Махсус сиртки бўлимларда бакалаврлар даражасида ўқитишнинг илмий-амалий фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгаш”нинг раиси, “Педагог” журналида раҳбар сифатида фаолият юритган.

С.Аширбоев меҳнатқаш, ўта масъулиятли, ўзига ва атрофдагиларга нисбатан талабчан, айна пайтда, нодир қалб эгаси, дилбар шахсдир. Мен устознинг ташкилотчилиги, изланувчанлиги, ўз касбининг фидойиси сифатидаги фаолияти, она Ватанга бўлган улкан меҳр-муҳаббатини қадрлайман. Айниқса, унинг Алишер Навоий туғилган куннинг 579 йиллигига бағишлаб ташкил қилган ва бевосита шоир ғазаллари билан айтиладиган мақомларни ижро этишлари барчанинг қалбидан бирдай чуқур ўрин олганлигини ҳам алоҳида қайд этиш лозим.

Жамоамиз номидан Самихон Аширбоевга узоқ умр, мустаҳкам соғлиқ, илмий баркамоллик, узоқ йиллар фарзандлар ва шогирдлар камолини кўриб юришини тилаб қоламиз.

ИБРАТ МАКТАБИ

Султон Нормаматов

филология фанлари доктори, доцент,

Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ проректори

Бахтиёр Менглиев

филология фанлари доктори, профессор,

Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ кафедра мудири

Ўзбек тил илми ва таълимига ривожига муносиб ҳисса қўшиб келаётган тилшунос олим ва педагог, филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев 75 ёшга тўлди. Устоз бу муборак кунни ибратли ҳаёт йўли ва салмоқли ижод маҳсули — монографиялари, дарсликлари, ўқув ва услубий қўлланмалари,

илмий-оммавий нашрлари ва мақолалари билан муносиб шогирд ва издошлари даврасида кутиб олмоқда.

Аширбоев Самихон 1946 йил 18 апрелда Қозоғистон Республикаси Чимкент вилояти Туркистон тумани Кориз қишлоғида таваллуд топди. 1953 йилда Туркистон шаҳридаги Тошкент темир йўлига қарашли 42-мактабнинг 1-синфига борди ва 1958 йилдан ўқишини Қориз қишлоғидаги “Бирлик” мактабида давом эттирди. 1960-1964 йиллар давомида Туркистон педагогика билим юртида таҳсил олди. Уни аъло баҳоларга битириб, 1964 йилда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти тарих-филология факультетининг ўзбек тили ва адабиёти бўлимига ўқишга кирди. Иқтидорли талаба бўлганлиги ва институтни имтиёзли диплом билан битирганлиги туфайли 1968 йилда педагогика институти (ҳозирги университет) нинг умумий тилшунослик кафедраси ўқитувчиси қилиб олиб қолинди.

Етук олим, серқирра ижодкор ўзининг илмий-педагогик фаолияти давомида ўзбек тилшунослиги тарихи, ўзбек тилининг диахрон йўналишидаги (тарихий синтаксис) тадқиқот ишлари, ўзбек тили тарихи ва диалектологияси бўйича дарслик ва ўқув ва методик қўлланмалар яратиш, мактаблар учун “Ўзбек тили” дарсликларини ёзиш, илмий-педагогик ишларни ташкил қилиш ва олиб бориш, ноширлик фаолияти, илмий тадқиқот ишларга раҳбарлик каби. Қуйида сўз карвони ана шу мухташам бекатлардан ўтиб боради.

Аширбоев Самихоннинг ўзбек тилшунослигидаги фаолияти ташаббусли, тарихий ва назарий аҳамиятга молик. У биринчилардан ўзбек тилшунослиги тарихини тадқиқ объекти қилиб олган. Устози профессор Саидзода Усмонов раҳбарлигида “Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида)” мавзудаги номзодлик диссертациясини ёзди ва 1975 йил 16 апрелда Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти қошидаги Илмий кенгашда муваффақиятли ҳимоя қилди.

С.Аширбоев Алишер Навоий асарлари синтаксисининг ҳам биринчи тадқиқотчиси. Унинг кейинги илмий фаолиятини

Алишер Навоийнинг насрий асарлари синтаксисини ўрганиш устида олиб бормоқда. Бунинг натижаси ўлароқ 1990 йилда “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. С.Аширбоевнинг семантик ва диахрон планда ёритилган мазкур тадқиқот иши кўпчилик тилшунос олимлар томонидан юксак баҳоланди. Бу тадқиқотнинг юзага келиши Республикамизда халқимизнинг маънавий мулки саналган миллий тилнинг нуфузини тиклаш, уни ҳаётимизнинг барча жабҳаларида қўллашга эҳтиёж сезилган, миллий адабий тилга эътибор кучайган даврига тўғри келди. Шунинг учун кенг жамоатчилик яхши кутиб олди. Тадқиқот натижалари нафақат тилшуносларга, балки адабиётшуносларга, Навоий ижоди ихлосмандларига, маъқул бўлди.

С.Аширбоевнинг тарихий манбалар тили тадқиқи бўйича бир неча илмий иши мавжуд. У “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари”, 1993 йилда “Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар” монографиясини, 1988 йилда “Алишер Навоий прозаси – синтактик тадқиқот объекти”, 1997 йилда “Қутбнинг “Хисрав ва Ширин” достони ва “Ўзбек адабий тили” номли рисолаларини эълон қилди. Шунингдек, устознинг тил тарихига бағишланган 50 дан ортиқ илмий мақоласи мавжуд.

Аширбоев Самихоннинг илмий-педагогик фаолияти Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги университет) ва Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети билан боғлиқ. У ўзининг педагогик фаолиятини кафедрада ўқитувчиси лавозимидан бошлаган бўлса, кейинчалик унинг профессори, кафедра мудир даражасигача барча илмий унвон ва даражаларни эгаллади, факультет декани ўринбосари, декани ва кейинги 15 йил давомида университет проректори лавозимларида ишлади.

Аширбоев Самихон мазкур даргоҳнинг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабаларига “Қадимги туркий тил”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек адабий тили тарихи”, “Ўзбек диалектологияси”, ўзбек тили мутахассислиги

магистрантларига эса “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси” фанларидан дарс берди. У 1992 йилдан бошлаб мазкур фанларнинг ўқув дастурларини яратди.

Аширбоев Самихоннинг 1996 йилдан кейинги фаолияти олий педагогик таълим мазмунини стандартлаштириш билан ҳам боғлиқ. У “Олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари классификатори”нинг “Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани” таълим соҳасига кирган 33 та бакалавриат йўналиши ва 57 та магистратура мутахассислиги Давлат таълим стандартлари, намунавий ўқув режалари ва фан дастурларини яратувчи ижодий гуруҳга раҳбарлик қилди ва бевосита муаллифлик қилди. Шунингдек, бакалавриат ва магистратура босқичлари бўйича ўқув-меъёрий ҳужжатларни яратиш ва жорий қилиш бўйича назарий, амалий масалаларни илмий нашрларда ва матбуотда доимий равишда ёритиб борди.

С.Аширбоев Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги “Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг илмий котиби, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети қошидаги олий ўқув юртлариаро “Таълим” илмий-методик бирлашмаси раиси ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари қошидаги “Махсус сиртки бўлимларда бакалаврлар даражасида ўқитишнинг илмий-амалий фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш”нинг раиси сифатида кенг қамровли фаолият олиб борган.

С.Аширбоев Ўзбекистон Республикаси олими, мутахассиси сифатида Қозоғистон Республикасидаги ўзбек мактаблари учун тузилган “Ўзбек тили” фани Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури ҳамда 5,6,7,8,9-синфларнинг “Ўзбек тили” дарслиги, унинг дидактик материаллари ва ўқитиш методикаларининг муаллифи ва гуруҳ раҳбари сифатида фаолият юритган. Унинг 2016 йилда нашрдан чиқарган “Ўзбек диалектологияси” дарслиги мустақиллик йилларида яратилган энг замонавий дарслиги сифатида эътироф этилган.

Аширбоев Самихон – сермахсул олим. У тилшунослик бўйича малакали илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш ишига баракали

ҳисса қўшиб келмоқда. С.Аширбоевнинг бевосита илмий раҳбарлигида 8 нафар шогирди номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган, 3 нафар шогирди докторлик диссертациясини ҳимоя қилинишга тайёр. Аширбоев Самихоннинг раҳбарлигида нафақат тилшунослик, балки педагогика илмига оид диссертациялар муваффақиятли ҳимоя қилинди. У йигирмадан ортиқ номзодлик ва докторлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилган. Бир неча йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Тил ва адабиёт инситути қошидаги Ўзбек тили ихтисослиги бўйича номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиш учун ихтисослашган кенгаш аъзоси, унинг раиси сифатида фаолият олиб борган.

С.Аширбоев ноширликда ҳам ўзини синаб кўрди. У бир неча йиллар “Педагог” журнали таҳририясида фаолият олиб борди.

Шу ўринда С.Аширбоевнинг шахси ҳақида бир неча сўз айтмаслик мумкин эмас. С.Аширбоев масъулиятли шахс, заҳматкаш олим, ғамхўр мураббий, талабчан устоздир. Устознинг диди ниҳоятда нозик, ўта синчков. Шу боисдан бўлса керак, устозга ҳар қандай ишни маъқул ва манзур эттириш мураккаб. Тадқиқотчи-шогирд ишидаги кўрсатилган камчиликларни бартараф этмагунча иши кўнгилдагидай чиқмагунча, бирор ижобий натижага эришиш қийин. Устоз ниҳоятда жиддий. Устознинг жиддий қиёфаси кўпчиликни сергак тортишга ундайди. Аслида у – ўта дилкаш, инсон шаъни ва меҳнатини қадрлайдиган инсон. Мурувватли ва ҳазил-мутойибага мойил.

С.Аширбоев қўлёзма манбаларни мустақил таҳсил ва таҳлил қила олиш тажрибасига эга малакали илмий-педагог ходим ҳам. У ҳали ҳаётда ҳам, илмда ҳам бардам, ижодда эса сермахсул. Шунинг учун унинг олдида қўйган режалари катта, ҳаётдан мамнун: “Бир муаллим сифатида шунга аминманки, биз нафақат ўз олдида эзгу ва улуғ мақсадлар қўйган халқмиз, балки бу мақсадларга эришиш учун тинимсиз ҳаракат қилаётган ва уларга босқичма-босқич эришаётган бунёдкор миллатмиз. Мамлакатимизда шундай ислохотлар амалга оширилаяптики, унда жамият ҳаётидаги бирор соҳа ҳам эътибордан четда қолмаяпти. Қўлга киритилаётган ютуқларни кўриб, қалбларда ифтихор ва шукрона ҳисларини туямиз. Айниқса, ёшларга берилаётган

эътибор, уларнинг баркамол шахслар бўлиб етишиши учун таълим, спорт, маданият ва бошқа соҳаларда амалга оширилаётган ишларга қараб шу Ватанда яшаётганлигимдан, шу юртга мансублигимдан ғурурланиб кетаман!”

Биз эса устозга мурожаат қилиб, шундай дегимиз келади:

– Сиз улуғ устозларингиз этагидан тутиб, йирик фан арбоблари ва мураббийлар кўмагида ҳамда маслакдошларингиз ва шогирдларингиз билан бирга ўзбек тилшунослиги, она тили таълими ва амалиётини юксак даражаларга олиб чиқишга муваффақ бўлдингиз, етук тилшунос олим сифатида кадр топдингиз. Илмий ишларингиз сермахсул фаолиятингизнинг ўқилдизидир. Бироқ яратган дарслик, ўқув ва методик қўлланма, луғат ва дастурларингиз Сизни моҳир педагог сифатида ҳам эътироф этиш ва ардоқлашга асос бўлади.

Жамоамиз ушбу қутлуғ айёмларида Устозга Яратгандан мустаҳкам соғлик ва узоқ умр, оилавий хотиржамлик ва бахт-саодат, ижодий ишларингизда улкан зафарлар ёр бўлишини тилаб қолади.

Маърифат осмонининг порлоқ Юпитери бўлиб юринг!

ОЛИЙ ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ ФИДОЙИСИ

М.Мадиримов

*математика фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган халқ таълими
ходими, ТДПУ фахрийлар кенгашининг раиси*

*Олимлик билан фахрланманглар, ахлоқлар
билан тортишманглар, илм билан амирларга
(мол, обрў, ҳурмат олиш учун) аралашиб
кетманглар.*

Ҳасан Басрий (642-728)

Филология фанлари доктори, профессор, катта ҳаёт мактабини ўтган, тажрибали ва талабчан мураббий, моҳир педагог, Ўзбекистонда олий педагогик таълим ва тилшунослик фанининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган олим сифатида илм-фан ва таълим-тарбия оламига танилган, эл-юрт назарига тушган юксак маданиятли, олийжаноб инсон Самихон Аширбоев ҳақида кўп илиқ сўзлар айтилган, мақолалар ёзилган ва ҳали яна айтилади, ёзилади.

Биз ўтган асрнинг олтинчи (1964-1968) йилларида Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги педагогика университети)да бир вақтда, Самихон тарих-филология факультетининг ўзбек тили ва адабиёти бўлимида, мен эса физика-математика факультетининг математика бўлимида таҳсил олганмиз.

Талабаларнинг институт миқёсида ўтказилган турли хил йиғинлари ва тадбирларини ташкил этиш ҳамда ўтказишда Самихон ва унинг кадрдон дўстлари Қаландар Сапаев, Файзулла Набиев, Мамасали Жумабоев (уларнинг охиратлари обод бўлсин), Зикрилло Мирҳолиқов, Абдурахим Саидниёзов каби тарих-филология факультетининг ўқишда ва жамоат ишларида фаол талабалари билан яқиндан ҳамкорлик қилганмиз. Тўрт йил давом этган талабалик олтин давримиз ғириллаб ўтиб кетди. 1968 йилда ўқишни имтиёзли диплом билан якунлаган 20 дан ортиқ ёш мутахассислар тақсимот бўйича ўзларининг дастлабки меҳнат фаолиятини кадрдон институтимизнинг турли кафедраларида

Ўқитувчилик лавозимида бошлаганлар. Ёш мутахассис С.Аширбоев илмий-педагогик фаолиятини профессор Саид Усмонов ва доцент Аъзам Шерматовлар ташаббуси билан 1965 йилда Ўзбекистон олий ўқув юртлари орасида биринчи бўлиб ташкил этилган “Умумий тилшунослик” кафедрасида талабаларга ўзи зўр қизиқиш билан ўрганган ўзбек тили тарихи, тилшунослик асослари, ўзбек диалектологияси, туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси фанларидан дарс бериш билан бошлади. Ўтган асрнинг 60-80 йилларида институтимиз раҳбарияти ва устозларимиз ёш мутахассисларнинг келажагига бефарқ эмас эдилар. Уларнинг биз ёшларга бўлган ғамхўрликларини ҳар қадамда ҳис қилиб турар эдик. Дўстимиз Самихон “этагини ушлаган” машҳур тилшунос олим “Умумий тилшунослик” кафедрасининг мудири (1965-1972), Саид Усмонов ана шундай ғамхўр, шу билан бирга ўзига, ходимларига ва шогирдларига талабчан устозлардан бири эди. Профессор Саид Усмонов (1922-1972) биз институтга кирган 1964 йилда “Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган, ўз илмий фаолияти давомида ўзбек тилшунослигининг орфография, лексикология, семасиология, морфология ва терминология соҳалари билан жиддий шуғулланган ҳамда қатор мукаммал асарлар яратган ўзбек тилшунослигининг таниқли назарийчиси олими бўлган.

С.Аширбоев устози С.Усмоновнинг тавсияси ва раҳбарлигида кафедрадаги етакчи тилшунос олимларнинг дарсларини кузатди, тажрибаларини ўрганди, тилшунослик бўйича мавжуд бўлган дарсликлар, ўқув қўлланмалари, монографиялар, илмий-назарий, илмий-методик мақолалар, ҳимоя қилинган диссертацияларни синчковлик билан ўрганди. Кафедра ҳузуридаги устози профессор С.Усмонов раҳбарлигида тилшунослик бўйича фаолият юритаётган илмий семинарда бўладиган муҳокамалар, мунозаралар, баҳслар, тортишувларни зўр қизиқиш ва ҳаяжон билан кузатди. Семинарда фақат хусусий тилшунослик - ўзбек тилшунослигининг орфография, лексикология, семасиология, морфология ва терминология соҳалари билан боғлиқ масалалар билан чекланиб қолмасдан, балки умумий тилшуносликнинг анча

мураккаб илмий-назарий, фалсафий масалалари ҳам муҳокама қилинар эди. Шунинг учун ҳам бошқа олий ўқув юртларининг тилшунослик билан шуғулланувчи профессор-ўқитувчиларида ҳам ушбу семинарга қизиқиш катта эди. С.Аширбоев ана шундай илмий муҳитда изланувчан тилшунос олим сифатида шаклланиб борди. Ёш олим устози Саид Усмонов тавсияси билан ўзбек тилшунослиги тарихи бўйича илмий тадқиқотлар олиб борди. Ушбу йўналишда нуфузли нашрларда ўндан ортиқ илмий-назарий мақолалар эълон қилди. Унинг “Рус ориенталистлари асарларида сифатнинг модал формаси” (“Тилшуносликнинг айрим масалалари” тўплами. Тошкент, 1973), “Рус ориенталистлари асарида грамматик сон категориясининг изоҳланиши” (“Тилшуносликнинг айрим масалалари” тўплами. Тошкент, 1973), “Феъл нисбатларининг ўрганилиш тарихидан” (“Лингвистик тўплам”. Тошкент, 1974), “Ортгирма даража сифати тарихи ҳақида” (“Совет мактаби” журнали, 1975, 4-сон) мақолалари шулар жумласидандир. С.Аширбоев устози профессор Саид Усмонов билан биргаликда бошлаган илмий изланишларини устознинг 1972 йилдаги вафотидан кейин филология фанлари доктори, профессор Э.Бегматовнинг илмий раҳбарлигида давом эттирди ва 1975 йил 6 апрелда Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги докторлик илмий даражасини берадиган ихтисослашган илмий кенгашда “Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917 йилларда рус туркологлари асарлари асосида)” мавзусидаги номзодлик диссертациясини мувоффақиятли ҳимоя қилди.

Ёш олим ҳимоядан кейин ҳам ушбу йўналишдаги илмий ишларини собит қадамлик билан давом эттирди. Ўзининг ушбу даврда олган илмий хулосаларини “Профессор Э.Д.Поливанов Туркистон шеваси ҳақида” (“Ўзбек тилшунослиги масалалари” тўплами, Тошкент, 1979), “Муҳаммадамин ибн Муҳаммад Карим Хожанинг “Туркча қоида” асарида феъл формаларининг изоҳланиши” (“Ўзбек тилининг грамматик қурилиши” тўплами. Тошкент, 1982), “Муҳокаматул луғатайн” асаридаги бир гапнинг синтактик таҳлилига доир” (“Ўзбек адабиёти тараққиёти масалалари” тўплами Тошкент, 1982) каби ўндан ортиқ илмий

мақолаларида баён қилди. Ўзбек тилшунослигининг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги тарихини чуқур ўрганиш уни кейинчалик бевосита тил тарихи масалалари бўйича йирик фундаментал илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш сари бошлади.

Олим ўтган асрнинг 80-йилларида Алишер Навоий насрий асарларининг синтаксисини ўрганиш бўйича жиддий тадқиқот ишлари олиб борди. Унинг бу йўналишдаги илмий хулосалари “Алишер Навоий прозасидаги содда гапларда кириш сўзлар ва конструкциялар” (“Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1987. 4-сон), “Алишер Навоий прозалари нашр текстини тайёрлашнинг муҳим бир томони ҳақида” (“Адабий мерос” журнали, 1987. 2-сон), “Алишер Навоий прозасида содда гаплардаги тўлдирувчи составида келган аниқловчиларга доир” (“Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиётлари” тўплами. Тошкент, 1988), “Алишер Навоийнинг насрий асарларида қўлланган изоҳ ва киритма ибораларнинг таркибий хусусиятлари” (“Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1990 6-сон) каби 30 дан ортиқ илмий мақолаларида эълон қилинган. Шунингдек олимнинг ушбу мавзу бўйича “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари” (1990) ва “Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар” (1993) монографиялари, “Алишер Навоий прозаси-синтактик тадқиқот объекти” (1988) номли рисоласи нашр қилинди.

Таниқли тилшунос олимлар С.Аширбоевнинг монография, рисола ва илмий мақолаларида ўзбек тилшунослигининг муҳим назарий ва амалий масалалари дунёдаги энг тараққий топган тилшунослик мактабларининг мезон ва анъаналари руҳида таҳлил қилинганини таъкидлашган. Тинимсиз меҳнат, кунни тунга улаб қилинган изланишлар ўз самарасини берди. С.Аширбоев 1990 йилда “Алишер Навоийнинг насрий асарларида содда гапларнинг маъно ва таркибий хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

Профессор С.Аширбоев 2010-2015 йилларда XX асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги хусусан, Абдурауф Фитратнинг тилшунослик қарашларини ўрганиш бўйича жиддий илмий-

тадқиқот ишларини олиб борди. Унинг бу йўналишдаги илмий хулосалари “Абдурауф Фитратнинг гап бўлаклари тўғрисидаги қарашлари” (“Тилшуносликнинг долзарб масалалари”, ЎЗМУ, Тошкент, 2010), “Абдурауф Фитратнинг синтактик системасидан” (“Стилистика ва прагматика” СамДУ, Самарқанд, 2010), “Абдурауф Фитратнинг уюшиқ бўлак талқини” (“Тилшуносликнинг долзарб муаммолари ТДПУ, Тошкент, 2011), “Тўлиқсиз гап-Абдурауф Фитрат талқинида” (“Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари”, Андижон, 2012), “Абдурауф Фитрат ўзбек тилининг бойлиги тўғрисида” (“Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари”, ТДПУ, Тошкент, 2013) каби ўндан ортиқ мақолаларида эълон қилинган ҳамда ҳозирги даврдаги ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммоларига бағишлаб Тошкент (2010, 2011, 2012, 2013), Самарқанд (2010), Андижон (2012), Қўқон (2015) ва республикамизнинг бошқа шаҳарларида ўтказилган илмий анжуманларда маъруза қилинган.

Профессор С.Аширбоев XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида ўзининг илмий-тадқиқот ишлари билан республикамиздаги таниқли тилшунос олимлар сафидан ўзига муносиб ўринни ҳақли равишда эгаллади. Унинг тилшунослик тарихи бўйича олиб борган илмий-тадқиқот ишлари илмий жамоатчилик томонидан юқори баҳоланди. Тилшунослик фанига қизиқувчи иқтидорли ёшларнинг олимга бўлган ихлоси ва ишончи ортди. Олимнинг ўзига хос илмий мактаби шаклланди. Илмий мактаб аъзолари “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек тилшунослик тарихи”, “Ўзбек диалектологияси”, “Таълим назарияси ва амалиёти” йўналишларида илмий изланишлар олиб бормоқдалар.

Профессор С.Аширбоев илмий раҳбарлигида ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ва тил тарихи бўйича Азимов И., Раҳматов М., Тожибоева М.; ўзбек тилшунослигининг тарихи бўйича Қодиров Қ., Янгибоева Н.Г., ўзбек диалектологияси бўйича Ибрагимова З., Хидралиева З.; таълим назарияси ва амалиёти бўйича Адилова С., Лутфуллаева П. номзодлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилдилар. Профессор С. Аширбоевнинг илмий раҳбарлигида жами 4 нафар фалсафа доктори, 6 нафар фан номзоди, 15 дан ортиқ магистрлар

тайёрланган. Ҳозирда унинг илмий раҳбарлигида бир нафар таянч доктарант, 3 нафар мустақил изланувчи докторлик диссертацияси устида тадқиқот олиб бормоқда.

Устознинг ёрдами билан юқори илмий салоҳиятга эришган ушбу шогирдлари республикамизнинг турли олий ўқув юртларида самарали илмий-педагогик фаолият олиб бормоқдалар. Уларнинг орасидан кафедра мудирлари, факультет деканлари, тил марказининг директорлари, олий ўқув юртининг проректорлари етишиб чиққан.

Профессор С.Аширбоев ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги фан доктори илмий даражасини берувчи ихтисослашган Илмий кенгашнинг кўп йиллик аъзоси, Олий Аттестация комиссиясининг эксперти, ҳимояга қўйилган 20 дан ортиқ номзодлик ва докторлик диссертацияларининг расмий оппоненти сифатида ҳам республикамизда тилшунослик ва педагогика бўйича юқори салоҳиятга эга бўлган илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш ишларига салмоқли ҳисса қўшиб келмоқда. Олим 1997 йилда Уфа шаҳрида бўлиб ўтган Халқаро туркшунослар конгрессида, шунингдек тилшунослик бўйича Алмати, Нур-Султон, Бишкек, Шимкент шаҳарларида бўлиб ўтган илмий анжуманларда маърузалари билан фаол қатнашиб, республикамиз тилшунос олимларининг халқаро илмий алоқалари мустаҳкамланишига катта ҳисса қўшди.

С.Аширбоев тажрибали, моҳир педагог, мураббий, талабаларнинг севимли ва меҳрибон устози, ўқитувчилликни онгли фаолиятининг ўзаги деб билган зиёли инсон. Унинг бутун ҳаёти, меҳнат фаолияти Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги педагогика университети) билан, унинг ибратли анъаналарга бой бўлган қадрдон меҳнат жамоаси билан, келгусида ўқитувчи, мураббий, тарбиячи бўламан деган ўн минглаб талабалари билан, йиллар давомида республикамиз таълим-тарбия тизимида самарали меҳнат қилаётган институтимизнинг минглаб собиқ талабаларининг ҳаёти ва меҳнат фаолияти билан чамбарчас боғланиб кетгандир.

С.Аширбоев 1968 йилдан 2019 йилгача ушбу илм, таълим-тарбия масканида талабаларга ўзбек тили тарихи, ўзбек диалектологияси, тилшунослик асослари, ареал лингвистика, ўзбек шевалари тадқиқотлари тарихи каби ўқув фанларидан дарс берди, махсус курслар ўқиди, илмий тўғараклар ва семинарлар ташкил қилди, уларни дарсликлар ва манбалар билан ишлашга ўргатди, иқтидорли талабаларни фан олимпиадаларига ва турли танловларга тайёрлади, илмий изланишларга етаклади, уларни илмий мақола ёзишнинг сир-асрорларидан хабардор қилди, курс ва диплом ишларига, битирув малакавий ишларига, магистрлик ва номзодлик диссертацияларига илмий раҳбарлик қилди. Ўзи таълим бераётган талабаларига, шогирдларига оталарча ғамхўрлик қилди. Маслаҳат, ёрдам сўраб келган ёшларни бағрига олди, ўзининг имкониятлари даражасида беғараз маслаҳат ва ёрдамини аямади.

Олим талабалар учун ёзилган “Ўзбек диалектологияси” (2016) дарслиги, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси” (2002), “Эски ўзбек тили практикуми” (2006), “Ўзбек диалектологияси” (2011, 2013) ўқув қўлланмалари, “Ўзбек диалектологияси”, “Эски ўзбек тили ва ёзуви”, “Қадимий туркий тил”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек адабий тили тарихи” ўқув фанлари бўйича тузилган намунавий ўқув дастурлари ва бошқа кўплаб ўқув-методик ишларнинг муаллифидир.

Профессор С.Аширбоевнинг илмий-педагогик фаолиятида қўшни Қозоғистон республикасидаги мактабларда ўзбек тилини ўқитиш самарадорлигини ошириш билан боғлиқ масалалар алоҳида ўрин тутди. Олим ушбу таълим-тарбия масканларининг 5-, 6-, 7-, 8-, 9-синфларига мўлжаллаб Алмати шаҳридаги “Жазуши” нашриётида чоп қилинган “Ўзбек тили” дарсликлари, ўқув ва методик қўлланмаларининг ҳам муаллифидир.

Ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталарида С.Аширбоев олий ўқув юрти ўқитувчиси сифатида тўлиқ шаклланган, ўқув жараёнини ташкил қилиш ва бошқариш бўйича етарли тажриба тўплаган эди. Ўзбек ва қозоқ филологияси факультетининг шу даврдаги декани “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби”, таниқли шевашунос (диалектолог) олим, профессор Аъзам Шерматов Самихондаги

ташкilotчилик ва раҳбарлик қобилиятини инобатга олиб, унга факультет деканининг ўқув ишлари бўйича муовини лавозимини таклиф қилди.

С.Аширбоев филология факультетининг сиртки бўлим декани (1987-1992), гуманитар иқтисосликлар факультети декани (1992-1995), “Эски ўзбек тили ва ёзуви” кафедрасининг мудир (1995-1996), “Ўзбек тили тарихи ва шарқ тиллари” кафедрасининг мудир (2006-2011), Олий ўқув юртлариаро илмий-методик ишларни мувофиқлаштириш бўйича проректор (1996-2004), Олий ўқув юртлариаро илмий-методик ва магистратура таълими Маркази раҳбари (2004-2005) лавозимларида фаолият юритди ва университетда таълим-тарбия ишларини юқори савияда ташкил қилиш, таълим жараёнининг самарадорлигини ошириш, республикамиз халқ таълими тизими учун юқори малакали ўқитувчилар тайёрлаш ишларига муносиб ҳисса қўшди.

1998 йил 24 февралда Ўзбекистон Респбликаси Вазирлар Маҳкамасининг 77-сонли қарори билан институтимизга Тошкент давлат педагогика университети мақоми берилди ва Республика олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасарруфига ўтказилди. Шунингдек, ушбу қарор билан университетимиз академик лицей, касб-ҳунар коллежлари учун малакали педагог кадрлар тайёрлаш бўйича таянч (базавий) олий таълим муассасаси деб эълон қилинди. Профессор С.Аширбоев моҳир педагог, ижодкор олим, Олий ўқув юртлариаро илмий-методик ишларни мувофиқлаштириш бўйича проректор, “Таълим” илмий-методик бирлашмаси раисининг муовини сифатида республикамизда янги қонун ва меъёрий ҳужжатлар асосида бошланган (1998) таълимни ислоҳ қилиш ишларига муносиб ҳисса қўшди. Университетимиз зиммасига “Олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари классификатори”нинг “Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани” таълим соҳасига кирган барча бакалаврият йўналишлари ва магистратура мутахассисликларининг Давлат таълим стандарт (ДТС) лари, намунавий ва ишчи ўқув режалари, фанларнинг ўқув дастурлари, ишчи ўқув дастурларини ҳамда ўқув режаларига кирган барча фанлар бўйича дарслик ва қўлланмаларни яратиш вазифаси юклатилган эди. Бу катта ҳажмдаги ижодий ишларни

бажаришни ва республикамиздаги педагогика олий таълим муассасаларига тарқатишни ташкил қилиш, ушбу меъёрий ҳужжатлар ва тавсиялар асосида университетимизда ҳамда бошқа олий ўқув юртларида таълим-тарбия жараёни олиб борилаётганини назорат қилиш ва уларга амалий ёрдам беришда таянч олий ўқув юртининг проректори С.Аширбоевнинг хизматлари катта бўлди.

Маълумки, Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 12 июндаги 250-сонли ҳамда шу йил 28 июндаги 279-сонли қарорлари асосида олий таълим муассасаларида махсус сиртқи бўлимлар ташкил этилди. Шунингдек, 279-қарорнинг 1-банди бўйича Низомий номидаги ТДПУ мувофиқлаштирувчи муассаса этиб белгиланган. Университетимизда ташкил қилинган махсус сиртқи бўлим ҳам проректор С.Аширбоев тасарруфида фаолият юритди. Профессор С.Аширбоев университет раҳбарияти билан ҳамкорликда ушбу бўлимда таълим ишини сифатли ташкил этиш бўйича кўпгина ижодий ишларни амалга оширди: махсус сиртқи бўлим талабаларига мўлжалланган дарслик ва қўлланмалар нашр қилинди, махсус сиртқи бўлим талабалари учун жойлардаги таълим муассасаларидан маслаҳатчилар тайинланиб, қулай вақтларда уларнинг сессиялари ташкил этилди.

2002 йилда университетимиз қошида “Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртларининг махсус сиртқи бўлимларида бакалаврлар даражасида ўқитишнинг илмий-амалий фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш” ташкил қилинди. Бу кенгашга 19 та олий таълим муассасаси жалб қилинган эди. С.Аширбоев мувофиқлаштирувчи муассаса проректори сифатида ушбу кенгашнинг самарали фаолият юритишига ҳам муносиб ҳисса қўшди.

Университетимиз ректори Б.Ғ.Қодировнинг ташаббуси билан 1998-1999 ўқув йилидан бошлаб профессор-ўқитувчиларни меҳнатига яраша рағбатлантириш мақсадида “Йил ўқитувчиси”, “Йил доценти”, “Йил профессори” танловлари ўтказилди. Танлов ғолибларини моддий ва маънавий рағбатлантириш тадбирлари йўлга қўйилди. Шунингдек, университет илмий кенгаши Б.Ғ.Қодировнинг Ўзбекистон таълим тизимини мазмунан

янгилашда ҳаммага намуна бўлаётган, мазмунан янги, мустақиллик ғоялари билан бойитилган дарсликлар яратаётган муаллифларга, хусусан, фан номзоди доцентларга “Университет профессори”, катта ўқитувчиларга “Университет доценти”, хорижий ҳамкорларимизга “Университет фахрий доктори” унвонлари берилиши ҳақидаги таклифини маъқуллади. Танловларни ўтказиш, ғолибларни тақдирлаш, унвонлар берилиши тартиблари, талаблари, илмий кенгаш берадиган (юримдик ҳужжат) дипломлар намунасини ишлаб чиқиш, уларни университет Илмий кенгаши муҳокамасидан ўтказишда ижодий гуруҳ раҳбари С.Аширбоевнинг хизматлари катта бўлди. Ўтган йиллар мобайнида 70 нафар фан номзоди “Университет профессори”, 44 нафар катта ўқитувчи “Университет доценти” илмий унвонларига сазовор бўлди. Уларнинг ойлик маошлари бир разрядга оширилди.

Профессор С.Аширбоевнинг саъй-ҳаракатлари билан университетимизда янгидан олий таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилари, илмий ходимлар, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ва умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчилари, магистрантлар, талабаларга мўлжалланган “Педагогик таълим” (ҳозирги “Педагогика”) илмий-назарий ва методик журнал нашр этиш ҳам йўлга қўйилди (2000). Журнал бош муҳаррирининг биринчи ўринбосари (2000-2019) профессор С.Аширбоевнинг ташаббуси билан Олий аттестация комиссияси раёсатининг 2013 йил 30 декабрдаги 201/3-сонли қарори билан рўйхатга олинган. Журнал педагогика фанининг ривожига, таълим муассасаларидаги илғор тажрибаларни оммалаштириш, таълим-тарбия йўналиши учун юқори салоҳиятли илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш ишларига беминнат хизмат қилиб келмоқда.

Профессор С.Аширбоевнинг университетда ва университетдан ташқарида қилган шунга ўхшаш хайрли ишларининг адоғига етиб бўлмайди. Лекин юқорида келтирилган фикр ва мулоҳазаларнинг ўзи ҳам олимнинг Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида, турдош олий ўқув юртларида, таълим-тарбия муаммолари билан шуғулланаётган академик институтларда, таълим-тарбия ишларини бошқараётган

ташкilotларда катта обрў, ҳурмат-эътиборга лойиқ кўрилганлигининг сабабларини ойдинлаштириш учун етарлидир.

Дўстимиз С.Аширбоев ҳақидаги ушбу лавҳани Умар ибн Ҳаттоб (585-648) нинг ёшларга қарата айтган қуйидаги сўзлари билан якунлашни лозим топдик: “Уламоларнинг мажлисларидан ажралманглар. Чунки Аллоҳ таоло олимларнинг мажлисларидан кўра ҳурматлироқ жойни ер юзида яратмагандир”.

Биз, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети меҳнат фахрийлари, таваллудининг 75 йиллигини нишонлаётган кадрдон дўстимиз, ҳамкасбимиз профессор Самихон Аширбоевга оиласи, шогирдлари, ҳамкасблари, дўстлари ардоғида яна кўп йиллар бахтли ҳаёт кечиришларини тилаймиз.

САМИХОН АШИРБОВ - ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ФИДОЙИ ДАРҒАЛАРИДАН БИРИ

Ю.М.Ибрагимов

*профессор, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан
арбоби*

Ажиниёз номидаги НДПИ

Инсон шаънини, буюк салоҳиятини, обрў-эътиборини мансаб ва амал ҳам, мол-мулк ҳам, ҳатто яшаган улуғ ёши ҳам белгилаб бермайди. Балки, ҳар бир кишининг қадру-қиймати, иззат-ҳурмати унинг юксак салоҳияти эл-юртига, илм-фан ва жамият тараққиётига қилган хизматлари, қўшган баракали ҳиссаси билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан, утоз Самихон Аширбоев яратган сермахсул илмий-тадқиқот ишлари, кўп йиллик намунали педагогик фаолиятининг моҳияти миллатимиз фани, маънавияти ва маданияти тараққиётига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилдики, Оллоҳнинг шарофати билан ана шу олий салоҳиятга муяссар бўлди.

Ҳа, Самихон Аширбоев бутун умрини ўз юрти, халқининг порлоқ келажаги, ёш авлоднинг таълим-тарбияси ва фаннинг равнақига бахшида этиб, элнинг ардоғида бўлиш ва юзлаб

шогирдларнинг меҳрини қозониш, илм оламида ўзининг салобатли ўрни, ўз сўзи, амалий фаолияти билан ном қозониб келаётган фидойи устозлардан бири, десак муболаға бўлмайди. Зеро, бундай орзуга эришган бағри кенг, саховатли инсонларда Аллоҳ насиб этган туғма истеъдод мавжуд бўлади. Уларнинг баъзиларида элга манзур бўлган ва кўпчиликнинг назарига тушган илмий қарашлари-ю, кўплаб нодир асарлари мавжуд бўлса, баъзиларида эса кишилар учун яхшиликка йўғирилган меҳр-муҳаббат жўш урган бўлади. Баъзиларида бу пок инсоний хислатнинг ҳар иккаласи ҳам мужассамланган бўлади. Ана шундай олий хусусияти билан шараф ва эҳтиромга муяссар бўлиб, ўз халқи, хусусан, шогирдлари қалбида чуқур эҳтиром қозонган меҳри дарё, фидойи ва саховатли устозларимиздан ҳисобланади. Зотан, устознинг берган сабоқлари, кўрсатган йўллари ва қилган ўғитлари, илмий ишлари-ю диққатга молик қарашларидан нафақат мен, балки Қорақалпоғистон Республикасида, ҳатто, кўшни давлатлардаги илм аҳли баҳраманд бўлиб келади. Буюк мутафаккир Алишер Навоий бобомиз айтганларидек:

“Қимки қилса олим кишиларга таъзим,

Қилур гўёки Пайғамбарларга таъзим”

Ҳа, шу боис, ҳамиша сабоқ олган шогирдлар устозларга қилурлар таъзим...

Устоз С.Аширбоев педогогик шоҳсупасига асосий қадамини қўйган кундан (1973 йилдан) бошлаб Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг филология факультетида, ўзбек тилшунослиги кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, профессор, декан, кафедра мудири, педагогика олий таълим муассаларининг фаолиятини мувофиқлаштириш Кенгашининг раиси каби қатор вазифаларда ишлаб, ёш талабаларга таълим бера бошлади. У қандай лавозимда ишламасин «Қадимги туркий тил», «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси», «Ўзбек диалектологияси», «Умумий тилшунослик», шунингдек, педагогика институтларининг ўзбек филологияси факультетлари мутахассисликларига оид меъёрий ҳужжатлар тўплами, намунавий фан дастури, мактаб ўқувчилари учун дарсликлар яратган.

У тажрибали педагог сифатида дарс берар экан, талабаларга янги-янги фикрларни айтиб, уларни мунозараларга бошлайди. Дарс ўтиш жараёнларида мавзу бўйича ўз шахсий мулоҳозаларини ҳам айтиб, талабаларнинг фикрларини билишга интилади, бу унинг ўзига хос дарс ўтиш усулларида бири саналади.

Умуман, домладаги дарс ўтиш услуби саҳнадаги санъаткорга ўхшайди. Чунки санъаткор ўз санъати билан томошабинларни қандай ўзига жалб этса, домла С.Аширбоев ҳам ўз қуйма фикрлари ва ўзига хос шахсий хусусиятлари билан талабаларни ўзига маҳлиё қила олади. Бундай дарс ўтиш услуби камдан-кам педагогларда учрайди. Масалан, биз бу усулни Самарқанд давлат университети профессорлари Улуғ Турсунов, Худайберди Дониёров ҳамда Тошкент давлат Миллий университети профессори филология фанлари доктори Аюб Ғуломовлар фаолиятидагина учратар эдик, холос.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, С.Аширбоев олимлик шоҳсупасида ҳам ўзига хос йўл билан юқорига кўтарилган етук иқтидор эгаси. У юқори лавозимларга тайинлашганда ҳам раҳбарлик ва педагоглик фаолияти билан биргаликда илмий тадқиқот ишларини давом эттиради. Вилоятлараро, Республика ва собиқ Иттифоқ миқёсидаги илмий анжуманларда иштирок қилиб келган. У илмий анжуманларда ўзига хос илмий мулоҳазалари, фикр ва қарашлари билан чиқишлар қилиб, олимлар диққатини ўзига жалб этиб, ўзаро илмий мунозараларни келтириб чиқарар эди.

Олимнинг фикр доираси кенг, ўзбек тилшунослиги (хусусан, ўзбек тили тарихи, ўзбек диалектологияси) ёки тарих ва тарихий этнография, этнотопонимия, фольклор ва бошқа соҳаларда бемалол баҳслаша олади. Чунончи, республикамизда “Ўзбек диалектологияси”, “Ареал лингвистика”, “Лингвистик география” каби қатор фанлар бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалар, монографияларни яратиш соҳасида ҳам жонкуяр олим саналади. Айниқса, унинг “Ўзбек тили ва адабиёти”, “Педагогик таълим”, “Таълим тараққиёти”, “Бошланғич таълим”, “Тил ва адабиёт таълими” журналлари ҳамда “Маърифат”, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газеталари саҳифаларида Олий педагогик таълим

мазмунининг айрим масалалари, хусусан, тил тарихи, эски ўзбек ёзуви ва тилини бошланғич синфларда ўқитилишининг айрим масалалари, ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ҳақида чоп этилган қатор мақолаларида ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи ва шевалари таснифини ёритишга бағишланганлиги билан мухлислар диққатини ўзига жалб этади. Унинг бу каби мақолалари республикамиз газета ва журналлари ҳамда илмий анжуманлар тўпламларида ҳам чоп этилган.

Худди ана шу йўлни танлаган машҳур турколог-диалектолог олимлар Е.Поливанов, Н.К.Баскаков, А.К.Боровков, В.В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов, Ф.Абдуллаев, С.Иброҳимов, М.Мирзаев, Н.Ражабов, О.Мадрахимовлар қатори С. Аширбоев ҳам йирик илмий тадқиқотларини ўзбек диалект ва шеваларини ўрганишга бағишлади. Маълумки, тилшуносликда қадимги умумтуркий элат ва унинг адабий тилининг шаклланишида асосий роль ўйнаган қарлук, чигил, уйғур, ўғуз, қипчоқ қабилаларининг тили ҳозирги ўзбек халқи ва тилининг шаклланишида асос бўлганлиги тан олинган. Бу қабилалар таркибида қадимдан, шубҳасиз, ўзбек уруғи ҳам бўлган. Олим худди ана шу мулоҳазага ҳам кенг ўрин бериб, бу фикрни ўзбек халқ диалектлари тил материаллари орқали тасдиқлаган. Жумладан, ўзбек халқининг тарихий ёзма манбаларида ва Алишер Навоий асарлари материалларида акс этган сўз ва ибораларнинг, айниқса, ўзбек халқ диалекти ва шевалари тилида кенг сақланганлигини муштараклигини таҳлил этган, мушоҳада юритган олим.

Тарихий ёзма манбалари ва диалект, шевалари тил материаллари асосида ўзбек халқи ва тилининг шаклланиш жараёни ҳамда номланиш сабаблари масаласи ҳам профессор С.Аширбоев назаридан четда қолмаган. Унинг ўзбек уруғи жуда қадимдан шаклланганлиги ҳақида кўпгина олимларнинг асарларида билдирилган фикрларига таянган ҳолда баҳс – мунозара юритади. Жумладан, профессор Х.Дониёров ва қозоқ олими Ўлжас Сулаймоновнинг «Аз и Я» китобида ёзилишича, ўзбек уруғи милoddан аввалги III-II асрларда мавжуд бўлиб, қabila бошлиғи Испек (Успек-Усбек) номи билан аталган. Ўлжас Сулаймонов келтирган маълумотлардан «ўзбек» атамасини

этногенезини *ис<ус<уз<ўз+нек <ўз+бэк=ўзбек* шаклда изохлаш мумкин. Лекин шундай бўлса-да, баъзи олимларнинг фикрича, улар мавқеининг кўтарилиши ва сиёсий майдонга чиқиши ва «ўзбек» номи билан аталиши анча кейинроқ (милодий VI-XIII асрларда) бўлган. К.Шониязовнинг ёзишича, аслида улар милодий VII-VIII асрларда Еттисув ва Сирдарёнинг ўрта оқимларида қадимги *уз/ўз* номи билан Туркеш ва Қурлук давлатлари таркибида яшаган. Уларнинг бир қисми VIII аср охирларида Орол денгизининг жанубий-шарқий ҳудудларига бориб ўрнашган ўғузлар таркибида бўлган. С.Аширбоев эса бу уруғнинг “Ўзи бек” (Ўзбек) номи билан шаклланган элати деб қипчоқлар, аниқроғи Дашти қипчоқ ва Хоразм ерларида (XI- XIII асрларда) юқори мавқега эга бўлиб, сиёсий майдонга чиққан даврини ҳам ҳисобга олган. Бу даврларда, олим айтганидек, ҳақиқатан ҳам ўзбеклар қипчоқлар таркибида бўлган. (Изохлаш лозимки, улар “уз, ўз, аз” номлари билан аввал туркешлар, кейин қарлуклар, сўнгги даврда ўғуз-қипчоқлар таркибига қўшилганлар).

Шунга қарамай олимнинг мулоҳазаларида ўзбек номининг келиб чиқиши, яъни этногенези ва этник хусусиятини белгилаш ҳам долзарб масала деб қаралган. Зеро, ҳалигача бу масала ҳам тўлиқ ечимини топмаган, унга нуқта қўйилган эмас деган фикрга келади. Тўғри, «ўзбек» номли уруғнинг X-XIII асрлардан бошлаб тарихий манбаларда тилга олиниши турли хил маълумотлар орқали аниқланган, лекин унинг милоддан олдинги ёки қадимийлиги ҳам тахмин қилинади, холос. Шунинг учун ҳам С.Аширбоев бу масалага ҳар бир тадқиқотида қайта-қайта тўхталишга, ишончли маълумотлар айтишга ҳаракат қилган.

Олим ўз тадқиқотининг кўп қисмини ўзбек тилининг қипчоқ, ўғуз ва қарлук лаҳжаларини эски ва ҳозирги адабий тилимиз билан боғлаб ўрганади. Ҳақиқат нуқтаи назаридан қаралса ҳам адабий тилнинг шаклланиши ҳамда тараққиётида муҳим роль ўйнаган қипчоқ, ўғуз ва қарлук ўзбеклари ва уларнинг тили олим томонидан илк бор етарли даражада ўрганилиб, бу лаҳжаларни ҳозирги ўзбек халқ тилининг асосий компонент (қатлам)ларидан бири эканлиги исботини топган. Улар жуда қадим даврлардан туркий қабилалар орасида ўз мавқеига эга бўлиб, турли

минтақаларда тарқаганлиги ва уларнинг баъзи қисмлари ўзига яқин маҳаллий қавмлар билан аралашиб, кўшилиб кетиши тарихда кўп такрорланган. Жумладан, С.Аширбоев ўз тадқиқотларида ўзбекларнинг Ўзбекистон ҳудудидаги туркий қавмлари билан кўшилиб кетиш жараёни VI асрлардан бошланганлигини алоҳида таъкидлайди.

Ўзбеклар Мовароуннахрнинг марказий ҳудудларида ўзбек халқининг илк аجدодлари сифатида милоддан аввалги III-II асрлардан милодий VI асрларда туркий қавмларга ҳам мансуб бўлган турк, қангли/қанғар, кушон, эфтолит, сўғд (туркий-сўғдий икки тилда гаплашувчи) каби қабилалар билан ёнма-ён яшашганлиги ҳозир кўпгина тарихий манбаларда қайд этилган. Демак, ўзбекларнинг Ўрта Осиёга келиб жойлашуви ва ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши, номланиши чингизийлар сулоласи давридан анча аввал бошланган.

Олим юқорида қайд этган асарларида айтилган фикрларини "Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси", "Қадимги туркий тил", "Муқаддиматул - адаб" ҳақида ва Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари асосида ёзган тадқиқотларида ҳам мулоҳазаларини баён этиб, ҳозирги ўзбек халқ шевалари лексикасининг Алишер Навоий асарлари билан муштараклиги ҳақида билдирган фикр-мулоҳазалари ҳам диққат сазовордир.

С.Аширбоевнинг илмий раҳбарлигида Қорақалпоғистон Республикасида 4 та шогирди филология фанлари номзоди даражасини олишга мувофиқ бўлди. Улардан Қ.Қодиров "Ўзбек тили морфологияси курилишининг ўрганилиш тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослиги материаллари асосида)" (2007), З.Ю.Ибрагимова "Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи" (2009), Н. Янгибаева "XX аср 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни ("Маориф ва ўқитғучи" журнали материаллари асосида)" (2019), У.Ю.Ибрагимова "Қорақалпоғистон Республикасидаги ўзбек шеваларида сўз ясалиши" (2019) мавзусида муваффақиятли ҳимоя қилдилар. Шунингдек, 1974 йилда менинг докторлик диссертациямни ҳимоя қилишга бир ҳафта қолганда биринчи оппонентим профессор Турап Айдаров бевақт вафот этди. Шунда

сахобатли олим Самихон Аширбоев ҳеч иккиланмасдан ишимга расмий оппонентлик қилди. Мен ҳам, шу боисдан профессор Самихон Аширбоевни устозим деб аташга ҳақлиман.

Профессор С.Аширбоев, ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, туркман тилшунослиги билан шуғулланиб келаётган ёшларга ҳам фойдали маслаҳатларини беришдан чарчамайди. Асосан, адабий тил, оммавий ахборат воситалари, илм-фан техниканинг тараққиёти натижасида шевага хос сўзларнинг истъмолдан чиқиб бораётганлиги ҳақида доимо куюнчаклик билан сўз юритади.

Шунингдек, Самихон Аширбоев домла билан салкам ярим асрдан бери борди-келди муносабатимиз бор. Тошкентга ҳар сафар борганимда домла меҳмонга уйига таклиф этади, фанимиз олдида турган муаммолар тўғрисида суҳбатлашамиз, охири мактабни тамомлаганда отаси совға қилган рубобини девордан олиб куй чалиб, ашулани ҳам қойил мақом қилиб куйлаб беради.

БАХТЛИ ҲАЁТ СОҲИБИ - БЕТАКРОР УСТОЗ

Рауф Ярқулов

*Техника фанлари номзоди, профессор
ТошДЎТАУ*

Ҳар ким бахтни турлича талқин қилади. Кимдир: “Чўнтагингда пулинг, ёнингда ошна-оғайниларилинг бўлса, ғам-ташвиш чекмай мазза қилиб яшайсан”, дейиши мумкин. Бироқ бошга тушган ҳар қандай муаммони пул билан, таниш-билиш билан ҳал этиб бўлмаслиги кундай равшан.

Самихон ака Аширбоевни мен 1973 йил Тошкент давлат педагогика институтига ўқишга кирган йилимдан буён устоз сифатида яқиндан биламан.

Устоз бағрикенг, имон-эътиқодли, буюк инсон. Эътиқоди мустаҳкам кишилар яшайдиган жамиятда фаровонлик, тинчлик-хотиржамлик ҳукм суради. Худди шундай Самихон устоз каби инсон билан гаплашган одам вақти қандай ўтганлигини билмайди ва ўтказган вақтига пушаймон бўлмайди, аксинча, яна бир бор шу инсон билан суҳбатлашишни орзу қилади. Чунки устоз билимли,

тафаккури юксак, дунёқараши кенг инсон. Инсонларга ёрдам беришдан чарчаганликлари тўғрисида шу пайтгача Самихон акадан эшитмаганман.

Давр тақозоси билан менга ҳам устоз Самихон ака билан бир даргоҳда, яъни Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида бирга ишлаш насиб қилди. Мени ўз укаларидек кўриб, панд-насиҳатларини аямадилар.

1992 йил октябрь ойидан бошлаб Самихон Аширбоев Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти филология факультетининг сиртқи бўлими декани лавозимида, мен эса ТДПУнинг кечки ва сиртқи ўқув бўлими бошлиғи лавозимида фаолият юритдик.

Самихон Аширбоев талабаларга севимли устоз ва мураббий сифатида бошқаларга ўрнак бўла олган олимдир.

Самихон ака Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг Олий ўқув юртлариаро илмий-методик ишларни мувофиқлаштириш бўйича проректор, Олий ўқув юртлариаро илмий-методик ва магистратура таълими маркази раҳбари лавозимларида фаолият юритган пайтларида менга шу инсон билан илмий-методик бўлим бошлиғи лавозимида бирга ишлаш насиб этди. Устоздан бу даврда олий таълим муассаларининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларини яратиш ва ривожлантириш ишларини ўрганишга ҳаракат қилдим.

Биз устоз-шогирд биргаликда қуйидаги методик қўлланмалар, мақола, методик тўплам, илмий-методик тавсияларни ҳамда 26 та таълим йўналишига, 44 та магистратура мутахассисликлари ДТСларини тайёрлаб нашр қилдирдик.

Олий педагогик таълим жараёни (методик қўлланма);

«140000 – Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани» таълим соҳаси бўйича 26 бакалавриат таълим йўналишига, 44 та магистратура мутахассисликларига ДТСлар;

“Олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари классификатори” нинг “Ўқитувчиларни тайёрлаш ва педагогика фани” таълим соҳаси бакалавриат йўналишлари ва магистратура мутахассисликларининг янги таҳрири. (Мақола);

Олий педагогик таълимни стандартлаштиришнинг назарий асослари. (Методик тўплам);

«Касб таълими» таълим йўналиши бўйича бакалаврлар тайёрлаш ўқув-режалаштириш ҳужжатларининг мазмунини лойиҳалаштириш. (Илмий-методик тавсия);

«Олий педагогик таълимни стандартлаштиришнинг амалий асослари». (Методик қўлланма).

Самихон Аширбоевда раҳбарларга ўрнатилган бир яхши фазилат бор – бу ҳам бўлса келган одамни олдин тўлиқ эшита олишдир. Бу ҳаммага ҳам насиб қилавермайди.

Устознинг Ўзбекистондаги кўп илм даргоҳларида шогирдлари бор ва улар турли масъулиятли лавозимларда фаолият олиб боришмоқда.

Устоз 75 йиллик самарали ва ёрқин умр йўлингиз билан табриклайман, яна кўп йиллар биргаликда педагогик ва илмий фаолият юритиш насиб этсин.

ЯССАВИЙЛАР РУҲИ ҚЎЛЛАГАН УСТОЗ

Абдулхай Собиров

Филология фанлари доктори, профессор

ТошДЎТАУ

Ўзбекнинг улуғ шоирларидан бири Миртемир ижодида “Она тилим” деган шеър бор. Унда қуйидаги сатрларни ўқиймиз:

– Ёбонларнинг чексизлиги,

Ҳам сумуми, ҳам ҳовури.

Онажонлар алласидан,

Кўз ёшидан, оқ сутидан.

Тўқайларнинг тенгсизлиги,

Жилғаларнинг шўх ғовури,

Йигитларнинг ялласидан,

Сулувларнинг сукутидан,

Йўғрилган тил –

Она тилим!

Бу сатрлар ўз юртини, элини, миллатини юрак-юракдан севган, унга ҳар сония, ҳар онда жонини фидо қилишга тайёр турган оташнафас ижодкорнинг, Марказий Осиёнинг қадим юрти саналган Иқон – Туркистон фарзандининг дил оҳлари, кўнгил фарёдларидир.

Мен қачон Туркистон, Ясси, Фароб, Иқон, Қорабулоқ, Сайрам ва улар атрофидаги гўшалар, бири-биридан гўзал масканлар ҳақида ўйласам, ҳаёлим мозийга қараб кетаверади. Бу юрт улуғ алломалар, шоирлар, дин ва дунёвий илм-фаннинг устунларига ватан бўлган жойлардан бири саналади. Бу юртда туғилганларнинг шоир ёки олим бўлмасликларига сира ҳақи йўқ. Бир томони жилғаларга, ирмоғу сойликларга бой, осмонўпар тоғларга уланиб кетган, бир томони чексиз даштларга туташ бу юрт не-не синовларни кўрмаган дейсиз?! Бу маскан Ғарб ва Шарқнинг, Шимол ва Жанубнинг чорраҳасида жойлашгани боис, ҳамиша туркий халқларнинг қайнаб турган қозони бўлган. Бу қозонда пишган фарзандлар эса ҳар соҳада илдам, ҳар соҳада моҳир бўлиб етишганлар. Ана шундай эҳтиромга лойиқ инсонлардан бири филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоевдир.

Домла том маънода тилшушос олим, шу соҳанинг етук билимдонлардан биридир. Ўзбек тилининг қайси бир соҳасини олиб қарамайлик, ҳаммасида домланинг бири-биридан мазмунли, матриалларга бой илмий асарларига дуч келасиз. “Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида)” мавзудаги номзодлик диссертацияси (1975), “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари” мавзусидаги докторлик иши (1990), “Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар” монографияси (1993), “Алишер Навоий прозаси – синтактик тадқиқот объекти” (1998), “Қутбнинг “Хисрав ва Ширин” достони ва “Ўзбек адабий тили” (1997) номли илмий асарлари жамоатчилик томонидан қизғин кутиб олинган.

С.Аширбоев “Қадимги туркий тил”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек адабий тили тарихи”, “Ўзбек диалектологияси”, “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий

грамматикаси” фанларининг етук матахассиси, Қозоғистон Республикасидаги ўзбек мактаблари учун тузилган 5-,6-,7-,8-,9-синфларнинг “Ўзбек тили” дарслиги муаллифи, ношир, бир неча йиллар давомида Низомий номидаги Тошкент давлат Педагогика университети кафедра мудири, декани, проректори сифатида фаолият кўрсатган улуғ инсондир. Қўйингки, у қатнашмаган, ишламаган таълим йўналиши, илмий кенгаш қолмаган; ҳаммасида виждонан, холис иштирок этган. Унинг ўзбек тилшунослиги, ўзбек тилини ўқитиш методикаси борасида қилган ишларини эса айтиб тугата олмаймиз.

Биз айтмоқчи бўлганимиз устознинг “Ўзбек диалектологияси” (2016, 2021) дарслиги ҳақида. Дарсликнинг илк нашри мустақиллик йилларида яратилган энг замонавий дарслик сифатида эътироф этилган. Бунинг ўзига хос сабаблари бор, албатта.

Биринчидан, ўзбек тили фонетикаси, лексикаси, морфологияси, синтаксиси, умумий тилшунослик каби фанлардан соҳа мутахассислари бемалол дарслар ўтиши, машғулотлар олиб бориши мумкин, аммо шевашунослик фанига ҳамманинг ҳам тиши ўтмайди. Боиси, шева ва диалектлар ҳақида тўлиқ маълумотларга эга бўлмаган, шу шева вакиллари билан учрашмаган, гаплашмаган инсонда билим, малака бўлмайди. Шевалар ичига кирмаган, уларнинг хусусиятларидан хабардор бўлмаган инсон қандай қилиб, у ҳақда сўз айтсин?!

С.Аширбоевнинг “Ўзбек диалектологияси” дарслигини варақлар экансиз, устознинг қувваи ҳофизаси кенглигига, синчковлигига, ўзбек тилининг ички жиҳатларини жуда яхши билишига ишонч ҳосил қиласиз.

Иккинчидан, шевашунослик бўйича дарс ўтадиган мутахассис тил тарихидан, географиядан, этнографиядан, миллий қадриятлардан, халқ оғзаки ижодидан яхшигина хабардор бўлмоғи лозим. С.Аширбоевда юқорида саналган фазилатлар жамулжам.

“Ўзбек диалектологияси” 5120100 – филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили) таълим йўналиши талабалари учун дарслик сифатида тавсия этилган. У қуйидаги жиҳатлари билан эътиборга молик.

1. Шу кунгача В.В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов, Н.Ражабов ва бошқалар томонидан ўзбек диалектологияси бўйича дарсликлар яратилганидан ва шу дарсликлар асосида талабалар ўқитилиб келинганидан ҳаммамизнинг хабаримиз бор. Бизнингча, мазкур дарсликларнинг барчасида Е.Д.Поливанов, В.В.Решетов, К.К.Юдахин, А.К.Боровков ва бошқа туркологлар томонидан белгилаб берилган андоза, қолип бор эди. Уни бузиб ўтишга, янгиликлар киритишга ҳеч ким ботана олмаётганди. С.Аширбоевдаги илмий жасорат, катта салоҳият бу тўсиқни бузиб ўтишга имкон берди. Мазкур дарслик бутунлай янгича қарашлар асосида яратилгани билан қимматлидир.

2. Дарсликка тил эгаси, шева эгаси деган янги тушунчалар киритилди. Илгари мутахассислар эътибор бермаган энг кичик фарқларгача эътибор қилингани билиниб турибди. Масалан, Тошкент шеваси деганда, Тошкент шаҳри ва унга яқин ҳудудларда яшовчи аҳоли тили тушуниларди. С.Аширбоев биринчилардан бўлиб, Тошкент шаҳар тарихий шеваларини аниқлаштириб берди. Бу олимнинг синчковлигидан, изланувчанлигидан далолат бериб турибди.

1. Бешёғоч даҳасида: *bārsämiz, bārdimiz.*

2. Хадра даҳасида: *bārsovuz, bārduvuz.*

3. Чорсу даҳасида: *bārso://bārsok, bārdu(v).*

4. Эски Жўва даҳасида: *bārso:vuzä, bārduvuzä // bārdu:z // bārduzä.*

3. Дарсликдаги материалларни беришда С.Аширбоев лингвوماданиятшунослик аспектида туриб иш кўрган. *Тил эгаси* – муайян тил амалиётини эгаллаган шахс билан, *шева эгаси* – муайян шевада эркин муомала қилувчи шахс тушунчалари бири-бирига қарама-қарши қўйилган ва айни пайтда уларнинг бири-бирини тақозо этиши ҳам кўрсатиб берилган.

Шева, диалект атамаларида ҳам янгича талқинлар кузатилади. *Шева* – ўзбек тилининг кичик территориядаги муомала воситаси, *лаҳжа* – шаклланиши жиҳатидан умумий тарихга эга бўлган диалектлар жами.

4. Олдин яратилган дарсликларнинг барчасида фақат собиқ иттифоқ ҳудудидаги ўзбек халқ шевалари ҳақида маълумотлар

бериларди. С.Аширбоев Афғонистон, Туркия, Саудия Арабистон, Австралия, Уйғуристонда ҳам ўзбек шевалари мавжудлигини даркликка киритиб, тўғри йўл тутган.

5. Шева матераилларини беришда туркологияда қўлланилаётган ягона транскрипциядан фойдаланган. Бу бўлажак филологлар учун ниҳоятда муҳим масала саналади.

6. Дарсликдаги энг муҳим ютуқларидан яна бири адабий тил ва диалектизм, бадий адабиёт ва диалетизм, фонетик диалектизм, лексик диалектизм, морфологик диалектизм, синтактик-стилистик диалектизм каби масалаларга урғу берилганида деб ўйлайман. Муаллифнинг **автономия** – айна бир тил ва диалектларнинг турли давлатларда мустақил тараққий этиши ҳамда **гетерономия** – айна бир тил ва диалектларнинг турли давлатларда негиз тил ва диалектлар хусусиятлари ва қонуниятларини сақлаб қолиши ҳақидаги фикрлари фан учун янгилик саналади.

Лакуна – бирор тил ёки адабий тилдаги бўшлиқни тўлдиришга қодир диалектал сўз тўғрисида берган маълумотлари ҳам эътиборга лойиқ.

7. Шу кунгача амалда бўлган дарсликларда ареал лингвистика тўғрисида ўта мухтасар маълумотлар берилар эди. С.Аширбоев уларни **диалектал континуум** (шеваланнинг кичик лингвистик хусусиятлар билан фарқланиши), **географик диалектал континуум** (бир географик зонада жойлашган шеваланнинг келиб чиқиши умумий бўлган халқлар шеваларига хос ҳодиса), **ижтимоий диалектал континуум** (сиёсий ва узоқ тарихий тақдир туфайли қариндош ёки қариндош бўлмаган тиллар орасида юз бурувчи ҳодиса), **инновацион марказ, тил ландшафти** каби тушунчалар билан тўлдирди.

8. Шеваларни системалаштириш, таснифлашни янги босқичга кўтарди. **Кластер** – шева, диалект, лаҳжаларнинг ягона тилга яқинлик даражаси, **тил систематикаси** – тилнинг тўрт аъзоли шкаласи: тил-лаҳжа-диалект-шевани ишлаб чиқди.

9. Яна таъкидлаш лозим бўлган нарса шуки, дарсликда **идиом** – мустақил қариндош тиллардан бири масаласидир. Муаллиф мазкур тушунчага атрофлича таъриф бериб ўтган.

10. С.Аширбоев юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Туркистон ва унинг атрофида яшовчи эл-элатларнинг шева ва лаҳжаларидан мукаммал хабардор зот саналади. Тарих тақозасига кўра ҳозирда бу ҳудудлар Қозоғистон Республикаси ҳудудига ўтиб кетган. Аслан у ерлар қадим туркийларнинг табаррук манзилгоҳларидир. Айни замонда бу ерларда ўзбек-қозоқ тиллари ўртасида аралашув жараёнлари кечмоқда. Турган гапки, С.Аширбоев қозоқ тилидан ҳам яхши хабардор. Маълумотларга кўра 4 нафар шогирдидан 3 таси Қорақалпоғистонлик ўзбек шеваси вакиллари. Устоз Хоразм шеваларида ҳам эмин-эркин сўзлаша олади. Демак, домла у ерлардаги ўзбек шеваларини ҳам яхши билади. Ўзининг айтишича, аёлининг боболари Андижоннинг Олтинкўлидан бўлган. У орқали Андижон шеваларини ҳам пухта ўзлаштирган. Самарқанд-Бухоро, Қарши, Термиз шеваларини ҳам бошқалардан кам билмайди. Кўриниб турибдики, С.Аширбоев Республикамиздаги ва ташқаридаги ўзбек шеваларининг ҳолатини беш қўлдек ўзлаштирган. Шу боис, дарсликка киритилган Тошкент, Фарғона, Косон, Хонқа, Ғузор каби шева материаллари пухталиги, аниқлиги билан ажралиб туради. Баъзи бир ўринларда олдинги дарсликларда йўл қўйилган хатоликлар тузатиб кетилган.

Умуман олганимизда, С.Аширбоев томонидан жорий йилда нашр этилган “Ўзбек диалектологияси” дарслиги ўзининг илмийлиги, материалларнинг аниқлиги, қарашларанинг асосли эканлиги билан диққатга сазовар.

Биз устозни ажойиб дарслик билан қутлаймиз ва бўлажак филологларга муносиб тўхфа бўлибди, деб айтамыз.

Ўзбек эли ҳар доим,
Ўз юртида хон, билсанг.
Минг турли ва мулойим,
Шеваларга кон, билсанг.
Уларни ким ўрганса,
Ишлари доим создир.
Ўшаларнинг биттаси,
Аширбоев устоздир.
Ўз даврида тилчи энг,

Ўз ишининг устаси,
Унга асло келмас тенг,
Викторларнинг юзтаси.
Етмиш беш йил не бўпти?
Оллоҳ юзга йўлласин.
Яссавийлар пок руҳи,
Бир умрга қўлласин.

«УЛ КИШИ СЎЗ БАҲРИДА ҒАВВОС ЭРУР...»

Суюн Каримов
филология фанлари доктори, профессор,
СамДУ
Азамат Пардаев
филология фанлари доктори, профессор,
СамДУ

Илм инсоннинг зеб-зийнати саналади. Қадимдан ота-боболаримиз ҳам фарзандларини яхши билим олишга даъват этганлар. Зеро, инсон ўз илми билан ҳурмат ва эътибор топади. Муборак Ҳадисда айтилганидек, “бешиқдан қабргача илм излаб” яшаган инсонлардан бири табаррук устоз Самихон Аширбоев бўладилар.

Ҳаётининг катта қисми Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети билан боғлиқ бўлган профессор Самихон Аширбоев бугун навқирон 75 ёшини қаршиламоқда. Устознинг таваллуд топган маскани - Қозоғистон Республикаси Чимкент вилояти Туркистон тумани Қориз қишлоғидан Тошкентга келиб, ўзбек тили ва адабиёти илми билан шуғулланиб, эл-юрт ҳурматига сазовор бўлганлиги Аллоҳнинг севган бандаси эканлигидан далолатдир. Талабалик давридан ҳаётининг ҳар бир дақиқасини ҳам илм ўрганишга сарфлаган Устоз ўз касбининг ҳақиқий фидойисига айланди.

Меҳнат фаолияти билан бирга илмий изланишларини ҳам бир дақиқа бўлса ҳам тўхтатмаган Устоз ўзбек тилшунослигининг асосий муаммоларига ечим топишга ҳаракат қилди. Тилшунослигимизнинг долзарб масалаларидан бири саналган

тилимининг грамматик қурилиши тарихини сабот билан ўрганди. Устозлари профессорлар Саидзода Усмонов ва Эрнест Бегматовлар маслаҳатлари ва амалий ёрдамлари натижасида талабалик йилларидан илму маърифат билан машғул бўлди.

“Ўзбек тилининг грамматик қурилиши тарихидан (1875-1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида)” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган Самихон Аширбоев бу билан чекланиб қолмасдан, ўқиб, изланиб, кўп йиллардан буён илм йўлида фидокорона меҳнат қилиб келмоқда.

Устознинг энг эзгу фазилати – каттадан ҳам, кичикдан ҳам ўз маслаҳатларини аямаслигидадир.

Мумтоз адабиётимизнинг энг йирик вакили саналаган Ҳазрат Мир Алишер Навоий асарларига ёшлигидан қизиқиб келган Самихон Аширбоев илм соҳасида етарлича тажриба тўплагач, Ҳазратнинг асарлари устида ўз изланишларини олиб борган. Алишер Навоийнинг барча асарларини қайтадан ўрганишга ҳаракат қилган Устоз 1990 йилда “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилган.

Самихон Аширбоев Алишер Навоий асарлари бўйича монографиялар, мақолалар ҳам чоп эттирган. Ушбу монография ва мақолаларида Устоз Алишер Навоий асарларини синчиклаб таҳлил қилган, асарларининг маъзини чақишга ҳаракат қилган. Бинобарин, “Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар” номли монографияси, ““Муҳокамат ул-луғатайн” асаридаги бир гапнинг синтактик таҳлилига доир”, “Алишер Навоий прозасидаги содда гапларда кириш сўзлар ва конструкциялар” каби мақолаларида мутафаккир асарларини таҳлил қилиб, ўзининг илмий қарашларини эълон қилган.

Эски ўзбек ёзуви ва тили, Абдурауф Фитрат ижодига бағишланган мақолалари билан ўзбек тилшунослигида ўз номига эга бўлган Самихон Аширбоев, айниқса, “Абдурауф Фитратнинг гап бўлаклари тўғрисидаги қарашларига доир”, “Абдурауф Фитратнинг синтактик системасидан”, “Абдурауф Фитратнинг иккинчи даражали бўлак талқини”, “Абдурауф Фитратнинг ўзбек

тилининг бойлиги тўғрисида”, “Абдурауф Фитрат морфологик ва синтактик шакллар муносабати тўғрисида” номли мақолалари орқали жаид адабиётининг ёрқин намоёндаси ҳисобланадиган Абдурауф Фитрат ижодини ўрганишга катта ҳисса қўшди.

Устоз Самихон Аширбоев нафақат мақолалар ёки монографиялар чоп қилган, балки ўз юртида ҳақиқий маърифатпарвар ижодкор-олим ҳисобланади. Ўз туғилган юртидаги ўзбек тилида фаолият олиб борадиган мактаблар учун “Ўзбек тили” дарслигини тайёрлаган ва нашрдан чиқарган. Бу билан ўз юртидаги ўқувчиларнинг ўзбек тили билан танишишларини ва шу орқали жаҳонга чиқишларини таъминлаб берган.

Самихон Аширбоев илмий изланишдан чарчамай, фаолиятининг ҳар бир дақиқасини ўзбек тилига оид тадқиқотларга сарфламоқда. Талабалар, илм аҳли учун дарсликлар, монографиялар чоп қилдирмоқда. Ёшлардан ўз маслаҳатларини аямасдан, уларни билим олишларига тўғри йўл кўрсатиб бермоқда. Ўзи раҳбарлик қилган ўнга яқин шогирдлари номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилиб, ўзбек диалектологияси, шева ва лаҳжалари устида узоқ вақтлардан бери изланишлар олиб бормоқдалар. Устоз изланишларининг асосини шевалардаги ўзгаришлар, шеванинг адабий тилнинг манбаи эканлиги, миллий диалектологиямизни ўрганишда янги таълим тизимини олиб кириш каби тамойиллар етакчилик қилади.

Устоз серқирра ижодкор, десак янглишмаган бўламиз. Чунки устоз фақат тилшунослик соҳасида ижод қилмаган, балки мусиқа, экология, касбий таълим, биология, тасвирий санъат ва муҳандислик, педагогика ва психология, меҳнат, жисмоний тарбия каби фан соҳаларида ҳам ҳамкорликда дарсликлар яратган. Бундай ишларнинг бажарилганлигини айтиш осон, албатта. Аммо унинг замирида қанча оғир меҳнат ётганини фақат ижодкорнинг ўзигина билади, холос. Устознинг ижодини бир соҳа бўйича ўрганиш – бу денгиздан чўмич билан сув ичиш билан тенг бўлади, холос.

Ҳалол меҳнати орқали обрў ва эътибор, кадр, меҳр ва муҳаббат топган профессор Самихон Аширбоев 50 йил мобайнида (1968-2018 йиллар) ўзи тугатган жонажон олийгоҳи – Низомий

номидаги Тошкент давлат педагогика университетида меҳнат фаолиятини олиб бормоқда. 2018 йилдан бошлаб эса Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университети Ўзбек тилшунослиги кафедраси профессори ҳамда “Ўзбек шевашунослиги маркази”нинг директори сифатида фаолият юритиб келмоқда. Устоз илм ўрганишдан, янги билимларни эгаллашдан чарчамаслиги билан ҳамisha кўп ёшларга намунадир.

Бугун табаррук 75 ёшини қаршилаётган устоз Самихон Аширбоевга сиҳат-саломатлик, узок умр, кейинги фаолиятларига муваффақиятлар тилаб қоламиз.

УСТОЗ, АТОҚЛИ ТИЛШУНОС, САМИМИЙ ИНСОН

Абдуғафур Маматов

*Филология фанлари доктори, профессор,
ЖДПИ*

Таваллудига етмиш беш йил тўлган устоз, зукко олим, тилшунос Самихон Аширбоев билан устози шогирд бўлганимизга қирқ йилга яқин бўлибди. Домла илмий анжуманлар, илмий даражалар берувчи илмий Кенгаш йиғилишларида илмли ва мулоҳазали, шу билан бирга мунозарали, ўта илмий чиқишлари билан ҳамманинг диққатини тортар, биз ёшларнинг ҳавасимизни уйғотар эди. Шу-шу қирқ йилдан буён илмда маслаҳатлашадиган, фикрлашадиган устози шогирд бўлиб қолдик.

Устоз Самихон Аширбоев нафақат ўзбек тилшунослиги тараққиётига, тилни илмий ўрганилишига салмоқли ҳисса қўшган олим, балки тилимизнинг тил сифатида, Давлат тили сифатида шаклланишига ва тараққиётига муносиб ҳисса қўшган жонкуяр тил тарғиботчиси ва курашчисидир. 2010-2012 йилларда Давлат тили ҳақидаги Қонунни янги таҳрирда қабул қилиш бўйича уринишлар бўлган эди. Устоз Давлат тили ҳақидаги қонунга ўзгартиришлар киритиш бўйича асосли ва ўта муҳим таклифлари билан мамлакатимизнинг Олий Мажлиси йиғинларида, муҳокама ва мунозараларида фаол иштирок этганлиги, тилимизнинг давлат тили сифатида кенг жорийланиши ҳамда тил саводхонлигини юзага келтиришдаги жонкуярлигига гувоҳ бўлганман. Домланинг

кўплаб таклифлари кейинги йилларда қабул қилинган Давлат тили ҳақидаги Қонунда акс этганлигини эътироф билан билан таъкидламоқчиман.

Устоз ўзбек тилининг нафақат Ўзбекистон ҳудудида, балки бошқа мамлакатларда ҳам жорийланиши ва эътироф этилишига, тилимизнинг кенг тарқалишиги муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Устознинг бевосита ташаббуси ва раҳбарлигида Қозоғистон Республикаси ўзбек мактаблари учун 10 дан ортиқ дарслик ва қўлланмалар тайёрланди.

Устоз ўзбек тилини илмий ўрганилишига унинг назарий асосларини янада такомиллаштиришга муносиб ҳисса қўшаётган таниқли тилшунослар. Талабалар йилларидан бошлаб илмий ишга қўл урган тадқиқотчи 1975 йилда “Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихи”га бағишланган номзодлик диссертациясини, 1990 йилда эса “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари» мавзусидаги докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

Устоз Самихон Аширбоев ўзбек адабий тилининг тарихи, ўзбек адабий тили ва шева муносабатлари, диалектология ва лингвокультурология, диалектал топонимия, диалектал терминология, синтаксисининг назарий тизимини илмий асосда ўрганишдаги улкан ютуқлари билан тил илмига танилган теран тадқиқотчидир. Ўзининг фундаментал асарлари ҳамда илмий мақолаларида ўзбек тилининг диалектологияси, синтаксисининг назарий ва амалий масалаларига оид чуқур илмий тўхтамларга келинган назарий мулоҳазаларни илгари сурган.

Айниқса, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Эски ўзбек тили практикуми”, “Ўзбек диалектологияси” каби қўлланмалари ҳамда тил системалари шаклланиши билан боғлиқ ҳодисаларнинг моҳияти, тил бирликлари ва уларнинг ўзаро фарқли асосий турлари борасида мамлакатимизнинг махсус нашрларида ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммоларига бағишланган туркум мақолалар эълон қилган.

Устоз Самихон Аширбоев Олий таълим тизимидаги филология факультетлари талабаларига ўзининг ҳозирги ўзбек

тили бўйича билим ва тажрибасини бериш борасида тинмай меҳнат қилмоқда. Ҳамкорликда яратган қатор дарсликлари мамлакатимизда малакали мутахассислар тайёрлашга хизмат қилмоқда.

Устоз Самихон Аширбоев илмий-педагогик кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратади. Унинг илмий раҳбарлигида кўплаб фан номзодлари ва фан докторлари етишиб чиқди. Кўплаб докторлик ва номзодлик диссертациялари устознинг расмий оппонентлигида ҳимоя қилинди. С.Аширбоевнинг бевосита илмий раҳбарлигида 8 нафар шогирди номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. У йигирмадан ортиқ номзодлик ва докторлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилган. Бир неча йиллар давомида ўзбек тили ихтисослиги бўйича номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиш учун ихтисослашган кенгаш аъзоси, унинг раиси сифатида фаолият олиб борган.

Устоз ўзининг илмий ишларида Мустақилликдан кейин тилга миллий қадрият сифатида қараш, тилнинг имкониятларини намоён қилишга янгича ёндашувлар шакллانганлигини, Мустақилликга эришгандан сўнг миллий тилимизни ривожлантириш билан боғлиқ вазифаларга алоҳида эътибор қаратади. Тилимизнинг барча жабҳаларида намоён бўлишига катта замин яратилганлигини мамнуният билан эътироф этади. Мамлакатимизда тилимизни ривожлантириш Концепциясининг қабул қилинишининг ташаббускори ва иштирокчисидир.

Ўзбек тили системаларини тадқиқ этишда унинг назарий муаммоларини, адабий тил меъёрларини, иш кўриш имкониятларини, умуман, ўзбек тилининг амалиёти билан боғлиқ ишларни тўғри йўлга қўйиш, талаб даражасида ҳал этиш зарурлигини алоҳида таъкидлаб, ўз асарларида тилшуносликдаги турлича талқинларни танқидий таҳлил қилиб, қимматли янгича назарий қарашларни илгари сурмоқда.

Устоз Самихон Аширбоев улкан тилшунос олим, жамоат арбоби бўлиши билан бирга ажойиб инсон, меҳрибон устоз ҳамдир. Устоз Самихон Аширбоев билим ва илмнинг қадрини биладиган, Навоий ҳазратларининг “бир ҳарф ўргатмиш ганж ила” ҳикматларини ўзининг фазилатига айлантирган инсон.

Юзлаб ёшлар устоз Самихон Аширбоевга шогирд бўлишни орзу қилади. Чунки устоз ёшларга ўзининг беминнат ёрдамини аямайди, йўл йўриқ кўрсатади, илмнинг сирлари билан улашади. Кези келганда шуни айтиш керакки, устоз ўта меҳрибонлик билан ҳар бир илм сарчашмаларига оталарча ғамхўрлик ҳам кўрсата оладиган бағрикенг, самимий инсондир. Илмий иш билан шуғулланишга қизиққан талабаларни танлаб олиш, уларга меҳрибонлик қилиш, аспирант ва тадқиқотчиларга самимий ва ва жонкуярлик билан қайғуриши ва ташвиш чекканлигининг кўп бора гувоҳи бўлганман.

Устоз Самихон Аширбоевнинг илмга, хусусан тил илмига бўлган муносабати чексиздир. Устоз томонидан яратилган кўплаб илмий ишлар йирик олимлар томонидан эътироф этилган. Устознинг жамоа ичида ўзини тутиши, камтарлиги, ширинкаломлиги, етук олимларга хос бўлган фазилатлари атрофдагиларнинг илиқ муносабатига, иззат-ҳурматига сазовор бўлмоқда. Ана шундай мусаффо, қалби пок устозимиз Самихон Аширбоевни муборак етмиш беш ёш билан чин қалбдан муборакбод этиб, унга мустаҳкам соғлиқ, бахт-саодат, улкан ютуқлар тилайман. Биз шогирдларингиз Сиз билан фахрланамиз.

ТИЛИМИЗ ТАРИХИНИНГ ЗАБАРДАСТ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Шарифа Искандарова

филология фанлари доктори, профессор,

ФарДУ

Азиза Расулова

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

катта ўқитувчи, ФарДУ

Ўзбек тилшунослиги тараққиётига, жумладан, тилимиз тарихи ҳамда шевашунослигимиз тадқиқиға жуда катта ҳисса қўшган ва бу борада ҳормай-толмай меҳнат қилиб келаётган йирик олим, шижоатли Устоз филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев 75 ёшга тўлдилар. Инсон ҳаётининг илму фанга бағишланишидан мазмунлироқ умр бўлмаса керак. Чунки минглаб юракларга зиё улашиб, элу юртга наф келтиришнинг ўзи

бахт. Самихон ака бугун юзлаб шогирдлари даврасида ўз меҳнати меvasидан завқланиб келаётган Устоз-олим. Умрининг ҳар бир кунидан, дақиқасидан самарали фойдаланиб келаётган олим ҳозирда она тилимизнинг ҳақиқий жонкуяри сифатида муносиб фаолият юритиб келмоқда.

Самихон Аширбоев 1990 йилда “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари» мавзусида докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Буюк мутафаккирнинг адабий меросини илмий асосда чуқур, атрофлича ўрганиш, унинг лисоний хусусиятларини монографик тадқиқ этиш олим учун ўта мураккаб, заҳматли, айни вақтда, шарафли меҳнат бўлди, десак янглишмаймиз.

С.Аширбоевнинг “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек диалектологияси”, “Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар”, “Эски ўзбек тили ва ёзуви”, “Қадимги туркий тил” каби қатор монографиялари, дарслик ва ўқув қўлланмалари ўзбек тили тарихини тубдан ўрганиш, тилимизнинг тараққиёт босқичларини чуқур таҳлил этишга, унинг бой меросини кенг илмий жамоатчилик, шу билан бирга, тилсевар оммага етказишга қаратилган. Олимнинг илмий асарлари ва қўлланмаларидан бугунги кунда республика олий ўқув юртларида ўқув жараёнида, шу билан бирга, кўплаб изланувчилар тадқиқот ишларида самарали фойдаланилмоқда.

Забардаст олим С.Аширбоев доимо изланишда бўлиб, муносиб шогирдларни тарбиялаш, уларни ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари тадқиқига йўналтиришга алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. Устознинг раҳбарлигида ўнлаб олимлар номзодлик ва докторлик илмий даражасига эришган бўлса, бугун ҳам қатор тадқиқотчилар Устоз маслаҳатлари, кўмаклари билан ўз изланиш олиб бориб, докторлик диссертацияси устида иш олиб боришмоқда. Олим қатор номзодлик ва докторлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилган.

Илму маърифат зиёсини тарқатиш савобли амал. Бундай шарафли вазифани ўз зиммасига олган кишининг даражаси ҳам беқиёс. Инсон умри одамларга яхшилик ва эзгулик кўрсатишга,

уларга беминнат ва ҳалол хизмат кўрсатишга баҳшида этилган бўлса, ундан нурафшон излар, нурли саҳифалар қолади. Устозимиз Самихон Аширбоевнинг умр йўли ана шундай саҳифаларга бой. Бугун кунда ҳам олим изланишдан сира чарчамайди. Унинг фанимизнинг мунозарали, муаммоли жиҳатларига бағишланган қатор асарлари Устозни талабчан, жонкуяр олим сифатида яна бир бор тасдиқлайди.

Фурсатдан фойдаланиб, янги давримиздан куч ва илҳом олиб, ўзбек тилшунослигининг равнақи йўлида ҳормай-толмай хизмат қилиб келаётган жонкуяр олим, меҳрибон Устозимизни табаррук 75 ёшлари билан самимий муборакбод этамиз. У кишига куч-ғайрат, узоқ умр, мустаҳкам соғлиқ, илмий изланишларида янгидан-янги ютуқлар тилаб қоламиз.

ТИЛ ТАРИХИ ТАДҚИҚИ БОРАСИДА МАКТАБ ЯРАТГАН УСТОЗ

Носиржон Улуков
*филология фанлари доктори, профессор,
НамДУ*

Ўзбек тилшунослигининг дарғаларидан филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоевни биз ўзбек тили тарихи бўйича мактаб яратган устоз сифатида биламиз ва қадрлаймиз. Устознинг асарларидан, илмий маслаҳатлари ва ўғитларидан баҳраманд бўлганмиз. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти (ҳозирги Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти)да докторлик диссертацияси ҳимоясига тайёргарлик ва ҳимоя жараёнларидаги устознинг Илмий кенгаши раиси сифатидаги маслаҳатларини, ёрдамларини ҳамиша мамнуният ва эҳтиром билан эслаймиз.

С.Аширбоев – серқирра, фидойи, илмни таълим-тарбия билан уйғунликда олиб борган олим. Устознинг илмий фаолиятини тўрт йўналишга ажратиш мумкин:

1. Ўзбек тилшунослиги тарихига оид тадқиқотлар. Олим 1975 йилда “Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан” (1875-1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида)” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 20-йиллар ўзбек тилшунослиги тарихи, хусусан, Абдурауф Фитратнинг лингвистик қарашлари бўйича 10 яқин мақолалар ёзди. Устознинг мазкур асарлари ҳозирда ўзбек филологияси йўналишларида ва “Ўзбек тили тарихий грамматикаси” мутахассислик ва “Туркий филологияга кириш”, “Ўзбек тилшунослиги тарихи” танлов фанларини ўқитишда манба вазифасини бажармоқда.

2. Ўзбек тилининг тарихий грамматикасига оид тадқиқотлар. Устоз Самихон Аширбоев Саидзода Усмонов раҳбарлигида XIX асрнинг охири XX бошларидаги тарихини ўрганди.

1990 йилда “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг маъно ва таркибий хусусиятлари” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Шу тарзда Алишер Навоий асарларининг лисоний тадқиқи олимнинг асосий илмий йўналишига айланди. Муаллифнинг “Алишер Навоий прозаси-синтактик тадқиқот объекти” (Тошкент, 1988) рисоласи, “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари” (Тошкент, 1990), “Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар” (Тошкент, 1993) монографиялари ва ўнлаб илмий мақолалари фикримизнинг ёрқин далилидир. Навоийшунос устознинг мазкур тадқиқотларида Алишер Навоий насрий асарларининг синтактик хусусиятлари: содда ва мураккаблашган содда гапларнинг таркибий тузилиши, семантик хусусиятлари мукаммал тадқиқ этилди.

Бу гина эмас олим бу йўналишдаги илмий тадқиқотларга ҳам раҳбарлик қилди. Устоз раҳбарлигида шогирдлари И.Азимов Алишер Навоий асарларидаги кесим марказли бир бош бўлакли гапларни, М.Раҳматов эргаштирувчи боғловчили гапларни, М.Тожибоева эса “Илк девон”идаги арабча сўзларни ўргандилар.

Олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти бакалаврият босқичи учун ўқув дастурларининг тузилиши ва амалиётга жорий этилишида ҳам устознинг хизматлари таҳсинга лойиқ. “Ўзбек тили тарихий грамматикаси” фани бўйича ўқув дастур ҳам С.Аширбоев томонидан тузилган. Дастурларни амлаиётга жорий этилиши, албатта, у асосида ўқув қўлланмалари ва дарсликлар яратилишига боғлиқ. Истиқлол йилларида С.Аширбоев шогирди филология фанлари номзоди, доцент И.Азимов билан ҳаммуаллифликда “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси” номли ўқув қўлланма яратди.

Қўлланмада ўзбек тили тарихий фонетикаси, морфологияси, синтаксиси тарихий хронология тамойиллари асосида яхши ёритилган. Ўзбек тили тарихига доир назарий қарашлар, талқинлар “Абушқа”, Мирза Меҳдихоннинг “Санглоҳ” каби тарихий луғатлардан, Алишер Навоий, Лутфий, Атоий, Рабғузий, Саккокий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Абулғози Баҳодирхон, Гулҳаний, Фурқат, Нодира, Ҳувайдо

асарларидан олинган далиллар асосида мукаммал ёритилган, олинган мисоллар транскрипцияда берилган. Ўқув дастури асосида белгиланган ҳар бир маъруза мукаммал режа асосида баён этилган. Маъруза сўнггида назорат учун саволлар, таян тушунчалар изоҳлар билан алоҳида берилган. Масалан, “Морфология. От сўз туркуми” мавзуси 9 саҳифада, жумладан, отларнинг аффиксация усулида ясаши 30 га яқин тарихий от ясовчи қўшимчалар мисолида салмоқли далиллар билан мукаммал ёритилган.

Ўқув қўлланманинг муҳим ютуғи шундаки, мавзуларни ёритишда рус ва ўзбек тилшунослигидаги тил тарихига оид 90 дан зиёд илмий адабиётлардан ўринли, изчил ва унумли фойдаланилган. Айниқса, китобда 200 яқин тарихий сўзларнинг луғатини берилиши унинг амалий қимматини янада оширган. Бу қўлланма ҳозирга қадар ўзбек тили тарихи ва тарихий грамматикасини ўқитишда муҳим адабиётлардан бири сифатида хизмат қилмоқда.

3. Ўзбек диалектологиясига доир илмий ва ўқув-методик ишлар. Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши талабалари учун “Ўзбек диалектологияси” номли қўлланма ва дарслик яратди. Қўлланма икки бўлимдан иборат бўлиб, 1-бўлимда ўзбек диалектологияси фанининг предмети, мақсад ва вазифалари, шева, лаҳжа тушунчалари, ўзбек тилининг диалектал таркиби, диалектологиянинг бошқа фанлар билан алақаси, шеваларни ўрганиш методлари, транскрипция, лингвистик география, ўзбек шеваларининг фонетик, морфологик, синтактикллексик хусусиятлари, ўзбек шевалари таснифига доир маърузалар, 2-бўлимда қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасининг Тошкент, Фарғона, Наманганўғуз лаҳжасининг Урганч, Гурлан, қипчоқ лаҳжасининг самарқанд шеваларига доир материаллар ҳамда тест топшириқлари, малакавий амалиёт дастури, баҳолаш мезонлари, фойдаланиш учун адабиётлар рўйхати берилган. Кейинчалик мазкур қўлланма негизида “Ўзбек диалектологияси” дарслик яратилди. Бу ўқув адабиётлари фанни ўқитишда асосий манба бўлиб хизмат қилмоқда.

С.Аширбоев диалектология бўйича ҳам бир қатор илмий ишларга раҳбарлик қилди. Олимнинг илмий раҳбарлигида ҳимоя қилинган 3.Ибрагимованинг Қорақалпоғистон шеваларининг қишлоқ хўжалик лексикасининг ареал тадқиқи, 3.Хидиралиеванинг Иқон шеваси бўйича номзодлик диссертациялари шулар жумласидандир..

4. Таълим назарияси ва амалиёти йўналиши. Устоз ўқув-методик ишлар ва таълим назарияси борасида ҳам ўз мактабини яратган десак хато қилмаймиз. Олимнинг “Босқичли олий педагогик таълим”, “Олий педагогик таълим меъёрий ҳужжатлари: ютуқлар, тажрибалар, истиқболдаги ишлар”, “Жамиятимизнинг маънавий юксалишида олий педагогик таълимнинг ўрни”, “Махсус сиртқи бўлим: таълим хусусиятлари ва методлари”, “Касбий таълим истиқболи”, “Олий педагогик таълим ва миллий истиқлол ғояси”, “Олий педагогик таълим мазмунининг ижтимоий моҳияти”, “Олий педагогик таълим стандартлари”, “Олий педагогик таълим мазмуни уйғунлиги”, “Ўзбекистон таълим тизими юксалиш йўлида” номли мақолалари Республикамизда олий таълим тизимидаги ислохотлар, янгиланишлар ҳамда мукаммалашувлар жараёнида муҳим илмий-назарий ва амалий аҳамияга эга бўлди.

С.Аширбоев Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг Олий ўқув юртлариаро илмий-методик ишларни мувофиқлаштириш бўйича проректори (1996-2004), илмий-методик ва магистратура таълими маркази раҳбари (2004-2005), олий ўқув юртлариаро илмий-методик маркази раҳбари (2005-2006) бўлиб ишлаган даврида 33 та бакалавриат йўналиши ва 66 та магистратура мутахассислиги Давлат таълим стандартлари яратилди. Албатта, бу ўқув жараёнининг муҳим меъёрий ҳужжатлари Республикамизда педагогик таълимнинг ривож ва такомиллашувини таъминлади, бугунги истиқболи учун хизмат қилди.

Устознинг илмий раҳбарлигида С.Адилова олий ўқув юртларининг русийзабон гуруҳларида ўзбек тилини компьютер воситасида ўқитиш, П.Лутфуллаев олий таълимда сифат ва рақобатбардошликни таъминлаш йўллари бўйича таълим

назарияси ва амалиёти ихтисослигида номзодлик
диссертацияларини ҳимоя қилишди.

Биз устозни улуғ ва қутлуғ ёши билан қутлаб, соғлик,
омонлик, бардамлик, оилавий тинчлик, бекамлик ёр, Аллоҳ
мададкор бўлсин деймиз!

ИБРАТ ТИМСОЛИ

Саодат Муҳамедова
*филология фанлари доктори, профессор,
ТошДУТАУ*

Ўзбекистон илмининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган ва
қўшиб келаётган тилшунос олим, педагог, филология фанлари
доктори, профессор Самихон Аширбоев 75 ёшга тўлди.

Аширбоев Самихон 1946 йилнинг 18 апрелида Қозоғистон
Республикаси, Чимкент вилояти, Туркистон тумани, Кориз
қишлоғида таваллуд топган. 1953-1959 йилларда ўрта мактабда
ўқиди. 1960-1964 йиллар давомида Туркистон педагогика билим
юртида таҳсил олган. Билим юртини аъло баҳоларга битириб, 1964
йилда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти
тарих-филология факультетининг ўзбек тили ва адабиёти
бўлимига ўқишга киради. Иқтидорли талаба бўлганлиги ва
институтни имтиёзли диплом билан битирганлиги туфайли 1968
йилда унга педагогика институти (ҳозирги университет)нинг
умумий тилшунослик кафедрасида ўқитувчи бўлиб ишлаш
таклифи билдирилди.

Шу тариқа Аширбоев Самихоннинг Низомий номидаги
Тошкент давлат педагогика университетда илмий-педагогик
фаолияти бошланди. Домла бу олий таълим даргоҳида 50 йилдан
ортиқ меҳнат қилди. У ўзининг педагогик фаолиятини кафедрада
ўқитувчиси лавозимидан бошлаган бўлса, кейинчалик унинг
профессори, кафедра мудири даражасигача, яъни барча илмий
унвон ва даражаларни эгаллади: факультет декани ўринбосари,
декани ва кейинги 15 йил давомида университет проректори
лавозимларида ишлади. Бугунги кунда С.Аширбоев ўз

фаолиятини Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг ўзбек тилшунослиги кафедрасида давом эттирмоқда. 2018 йилдан бошлаб Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети бакалаврларига “Ўзбек диалектологияси”, магистрантларига “Туркий тилларнинг қиёсий фонетикаси”, “Туркий тилларнинг қиёсий грамматикаси”, “Ареал лингвистика”, “Ўзбек халқ шеваларининг ўрганилиш тарихи” фанларидан маърузалар ўқиб келади.

Худди олмоснинг турли қирралари бўлганидек, профессор Самихон Аширбоев фаолиятининг ҳам турли қирралари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзбек ва бошқа қардош халқларнинг маърифати, илмини ошириш йўлида қилинган сермашаққат меҳнат маҳсули ҳисобланади. Уларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

Самихон Аширбоев - ўзбек тилшунослиги тарихининг етук тадқиқотчиси

Самихон Аширбоев илмий фаолиятининг катта қисмини асосан ўзбек тилшунослиги тарихи тадқиқига бағишланган тадқиқотлар ташкил қилади. Айниқса, домланинг биринчилардан бўлиб ўзбек тилшунослиги тарихини илмий тадқиқотлар объекти қилиб олганлиги таҳсинга сазовор. Устознинг профессор Саидзода Усмонов раҳбарлигида ҳимоя қилган «Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида)» мавзусидаги номзодлик диссертацияси ўша давр илмий жажоатчилиги учун катта янгилик бўлган эди. Ҳозирги пайтда ҳам тилшунослик тарихи бўйича тадқиқот олиб бораётган ҳар қандай изланувчи бу диссертациядан кўплаб маълумотларни олиши, ишга суяниши шубҳасиз.

Самихон Аширбоев - ўзбек тили тарихий синтаксиси

йўналишидаги тадқиқот ишларининг асосчиларидан бири

С.Аширбоев Алишер Навоий асарлари синтаксисининг биринчи тадқиқотчиларидан ҳисобланади. У кейинги илмий фаолиятини Алишер Навоийнинг насрий асарлари синтаксисини ўрганишга бағишлади. Натижада 1990 йилда «Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари» мавзусидаги докторлик диссертациясини

ҳимоя қилди. С.Аширбоевнинг мазкур йирик тадқиқот иши кўпчилик тилшунос олимлар томонидан юксак баҳоланди. Бу тадқиқотнинг юзага келиши Республикамизда халқимизнинг маънавий мулки саналган миллий тилнинг нуфузини тиклаш, уни ҳаётимизнинг барча жабҳаларида қўллашга эҳтиёж сезилган, миллий адабий тилга эътибор кучайган даврига тўғри келди. Шунинг учун мазкур йирик илмий ишни кенг жамоатчилик яхши кутиб олди. Тадқиқот натижалари нафақат тилшуносларга, балки Навоий ижодининг барча ихлосмандларига, адабиётшуносларга ҳам маъқул бўлди.

Булардан ташқари С.Аширбоевнинг тарихий манбалар тили тадқиқи бўйича бир неча илмий нашрлари ҳам мавжуд. У «Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари», «Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар» монографияларини, «Алишер Навоий прозаси – синтактик тадқиқот объекти», «Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достони ва ўзбек адабий тили» номли рисоаларни эълон қилган. Шунингдек, устознинг тил тарихига бағишланган 50 дан ортиқ илмий мақоласи нашр қилинган.

С.Аширбоев Алишер Навоий насрий асарларини синтактик жиҳатдан ўрганар экан, бу тадқиқотларда бир қатор ташаббусли ишларни амалга оширди. Булар эски ўзбек тилида, хусусан, Алишер Навоийнинг насрий асарларида гапларнинг бошланиши ва тугалланиши, анъанадаги синтактик таҳлилга бўйсинмайдиган гаплар, туркий ва форсий қолипдаги гаплар, мураккаблашган гапларда синтактик тавтология, қўшма гапларга трансформация бўла бошлаган содда гаплар кабилар бўлиб, бундай синтактик ҳодисалар ўзбек тили тарихи материаллари асосида илк бора илмий жиҳатдан ўз баҳосини олди. Бу йўналишда Республика миқёсидаги конференцияларда ва 1997 йилда Уфа шаҳрида бўлиб ўтган «Туркологик конгресс»да маърузалар қилган.

**Самихон Аширбоев - ўзбек тили, ўзбек адабий адабий тили,
диалектология бўйича дарслик, ўқув ва методик
қўлланмалар муаллифи**

Ўтган давр мобайнида домла томонидан 156 иш эълон қилинган, шулардан: 6та дарслик, 9та ўқув қўлланма, 2та монография, 59та илмий мақола ва 42та ўқув-услубий ишлардир. Улардан бугунги таълим жараёнида фаол фойдаланилмоқда.

Самихон Аширбоев фаолиятининг яна бир ёрқин қирраларидан бири – олимнинг ўзбек диалектологияси бўйича олиб борган тадқиқотларидир.

Унинг 2016 йилда нашрдан чиқарган “Ўзбек диалектологияси” дарслиги мустақиллик йилларида яратилган энг замонавий дарслиги сифатида эътироф этилган.

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети раҳбарияти С.Аширбоевнинг ўзбек шевалари бўйича кадрлар тайёрлаш салоҳиятини эътиборга олиб, уни Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 3 мартдаги қарори ижроси сифатида университетда ташкил этилган “Ўзбек шевашунослиги Маркази”нинг раҳбари сифатида тавсия этди.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари филология факультетларининг барча талабалари унинг “Ўзбек диалектологияси”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Эски ўзбек тили ва ёзуви” дарслиги ва қўлланмалари бўйича таҳсил олишмоқда.

С.Аширбоев Ўзбекистон Республикаси олими, мутахассиси сифатида Қозоғистон Республикасидаги ўзбек мактаблари учун тузилган «Ўзбек тили» фани Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури ҳамда 5,6,7,8,9-синфларнинг «Ўзбек тили» дарслиги, унинг дидактик материаллари ва ўқитиш методикаларининг муаллифи ва гуруҳ раҳбари сифатида фаолият юритган.

Самихон Аширбоев - олий педагогик таълим мазмунини такомиллаштириш билимдони

Аширбоев Самихоннинг 1996 йилдан кейинги фаолияти олий педагогик таълим мазмунини стандартлаштириш билан боғлиқ бўлиб, у 1996-2004 йиллардаги олий таълим ислохотларида фаол қатнашди ва олий педагогик таълимнинг Давлат таълим стандартларини яратиш ишига раҳбарлик ва муаллифлик қилди. С.Аширбоев «Олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари

классификатори»нинг «Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани» таълим соҳасига кирган 33 та бакалаврият йўналиши ва 57 та магистратура мутахассислиги Давлат таълим стандартлари, намунавий ўқув режалари ва фан дастурларини яратувчи ижодий гуруҳга раҳбарлик ҳамда бевосита муаллифлик қилган.

С.Аширбоев Ўзбекистон Республикасида олий таълим жараёнини ташкил этиш ишларида ҳам фаол қатнашиб келмоқда. С.Аширбоев Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги «Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш»нинг илмий котиби, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети қошидаги олий ўқув юртлариаро «Таълим» илмий-методик бирлашмаси раиси ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари қошидаги «Махсус сиртки бўлимларда бакалаврлар даражасида ўқитишнинг илмий-амалий фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш»нинг раиси сифатида кенг қамровли фаолият олиб бориб, бу борадаги барча ишларга бевосита ва билвосита раҳбарлик қилди. Шунга кўра устоз Ўзбекистон Республикасида олий педагогик таълим Давлат таълим стандартларини яратиш бўйича ташаббусли ишларни олиб борган, стандартларни яратишнинг назарий ва амалий муаммоларини ишлаб чиққан олим сифатида тан олинган, зеро Республикамиз жамоатчилиги С.Аширбоевни олий педагогик таълимнинг назариётчиси сифатида яхши билади. Устоз Ўзбекистон Республикаси Президенти девони (ҳозир администрацияси)нинг буюртмаси билан Республикада илк бор «Олий ўқув юртидан кейинги таълимнинг Давлат талаблари»нинг дастлабки вариантларини яратган.

С.Аширбоев Ўзбекистон Республикасида махсус сиртки бўлимларда таълим ишининг ташкил этилишини таъминловчи меъёрий ҳужжатлар тизимини ишлаб чиққан. Бу ҳужжатлар ҳозир ҳам амалда.

С.Аширбоев фақат олий педагогик таълимнинг меъёрий ҳужжатларини ишлаб чиқиш иши билангина чекланиб қолмай, унинг назарий, амалий масалаларини илмий нашрларда ва матбуотда ёритиб боради. Бу борада «Олий педагогик таълим

меъёрий ҳужжатлари: ютуқлар, тажрибалар, истиқболдаги ишлар», «Жамиятнинг маънавий юксалишида олий педагогик таълимнинг ўрни», «Олий педагогик таълим мазмуни уйғунлиги» сирасида 16та мақола эълон қилди.

Мазкур соҳаларда С.Аширбоев тинмай изланиш олиб борган ҳолда, жумладан, «Европа олий таълим кенглиги» жараёнини кузатиб бориб, Россия Федерацияси давлат таълим стандартларини синчиклаб ўрганиб келмоқда ҳамда уларнинг энг илғор тажрибаларини амалда қўлламоқда. Айниқса, домланинг Ўзбекистон Республикасида магистратура босқичи бўйича ўқув-меъёрий ҳужжатларни яратиш, уни олий педагогик таълим тизимига мувофиқлаштириш борасида қилган хизматлари катта. Хусусан, ТДПУда «Математика ва информатика», «Физика ва астрономия», «Кимё ва экология», «Биология ва ҳаётий фаолият муҳофазаси», «География ва иқтисодий билим асослари», «Тарих», «Тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси», «Педагогика ва психология», «Касб таълими», «Муסיқий таълим», «Ўзбек тили ва адабиёти», «Чақириққача ҳарбий таълим», «Она тили ва адабиёти (тиллар бўйича), хорижий тиллар ва адабиёт» (тиллар бўйича), «Миллий истиқлол ғояси; ҳуқуқ ва маънавият асослари», «Бошланғич таълим ва тарбиявий иш», «Мактабгача таълим», «Дефектология», «Жисмоний тарбия ва жисмоний маданият», «Меҳнат таълими» бакалавриат йўналишлари ва бу йўналишлар негизидаги 37та магистратура мутахассисликлари Давлат таълим стандартларининг яратилиши ва амал қилиши С.Аширбоев номи билан боғлиқ.

С.Аширбоевнинг олий педагогик таълим меъёрий ҳужжатларини тайёрлаш бўйича тўплаган катта тажрибаси айни ўринда, ўз мутахассислигига оид фан дастурлари ва ўқув адабиётларини яратишга қўл келди. У «Қадимги туркий тил», «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси», «Ўзбек адабий тили тарихи», «Эски ўзбек тили ва ёзуви», «Ўзбек диалектологияси», «Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси» фанлари дастурининг 1992 йилдан бери доимий муаллифи, «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» (8,8 б.т.) ўқув-методик қўлланмаси (2002), «Эски ўзбек тили ва ёзуви практикуми» (12

б.б.) ўқув қўлланмаси, «Ўзбек диалектология» (3 б.т.) бўйича (2002) маърузалар матни муаллифидир.

**Самихон Аширбоев - илмий тадқиқот ишларга
рахбарлик қилувчи ва олий малакали кадрларни тайёрловчи
сермахсул олим**

С.Аширбоев узоқ йиллар мобайнида тилшунослик бўйича олий малакали илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш ишига баракали ҳисса қўшиб келмоқда. С.Аширбоевнинг бевосита илмий раҳбарлигида 6 нафар шогирди номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган, 3 нафар шогирди докторлик диссертациясини ҳимоя қилиш арафасида. Ҳозирги кунда 8 нафар тадқиқотчининг илмий изланишларига раҳбарлик қилмоқда. С.Аширбоевнинг раҳбарлигида нафақат тилшунослик, балки педагогика илмига оид диссертациялар ҳам муваффақиятли ҳимоя қилинган. У йигирмадан ортиқ номзодлик ва докторлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилган.

Бир неча йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти қошидаги Ўзбек тили ихтисослиги бўйича номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиш бўйича ихтисослашган Илмий кенгаш аъзоси, унинг раиси сифатида фаолият олиб борган.

1992 йилдан эътиборан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Олий Аттестация комиссиясининг “Ўзбек тили”, “Тил назарияси” бўйича докторлик диссертациялари ҳимоя кенгашининг раиси, раис ўринбосари ва аъзоси сифатида ҳам илмий ҳаётда фаол қатнашиб келмоқда. Шунингдек, у 1997 йилда Уфа шаҳрида бўлиб ўтган Бутундунё Туркологлари Конгрессининг қатнашчисидир.

С.Аширбоев ноширлик соҳасида ҳам самарали фаолият олиб борган. У бир неча йиллар мобайнида Тошкент давлат педагогика университетининг илмий-педагогик нашри бўлмиш “Педагог” журнали таҳририяти масъул муҳаррир сифатида ишлаб, журналнинг юксак савияда нашр қилиши йўлида жонбозлик кўрсатди.

Кўринадик, С.Аширбоевнинг ҳаётнинг кўп жабҳаларида намуна бўлиб, барчага ибрат тимсоли бўлиб келмоқда. “Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин” деганларидек, С.Аширбоев домла инсонийлик илми бобида ҳам кўпчиликка сабоқ бера оладиган устоз. Ректоримиз Ш.Сирожиддиновнинг домла ҳақида бизга айтган фикрларини айнан қўллаб-қувватлаган бўлар эдик: “Аширбоев домлани айрим одамлар ёқтиришмайди, биласизми, нега? Чунки домла ҳеч қачон виждонига қарши бўлган гапни гапирмайди, ҳар қандай вазиятда ҳам ҳақиқат томонида бўлади, илмда, ҳаётда ҳеч қачон ўз ҳаётий принципларидан воз кечмайди. Шунинг учун у ҳамма-ҳамма соҳада талабчан ва позицияси қатъий инсон. Мен эса айнан шундай инсонларни ҳурмат қиламан ва қадрлайман”. Дарҳақиқат, домла илмий тадқиқотларга ҳам, таълим жараёнига ҳам энг юксак талабларни қўяди. Шунга кўра устоз илмнинг ҳақиқий соҳибларини ҳамиша эъзозлаб, мотивация бериб келаётган кам сонли инсонлардан биридир. Ишонч билан айтишимиз мумкинки, устознинг жиддий қиёфаси ортида ўта дилкаш, инсон шаъни ва меҳнатини қадрлайдиган, мурувватли, ҳазил-мутоибани яхши кўрадиган шахс яширинган.

Бугунги кунда қутлуғ 75 ёшини нишонлаётган устоз қайноқ илмий ижод жараёнида. Ўзбек тилини тарғиб қилиш, ўзбек тилида таълим бериш бериш, ўзбек тилини тадқиқ қилиш ишларига бошқош бўлмоқда. Шуларни умрининг мазмуни деб билган олим, ўзбек тилшунослигининг дунё миқёсидаги таниқли намояндаси, филология фанлари доктори, профессор С.Аширбоевга асрларга тенгдош умр, мустаҳкам соғлиқ, илмий ва ижодий зафарлар тилаймиз. Домла ҳали ҳаётда ҳам, илмда ҳам бардам, ижодда эса сермахсул. Шунинг учун унинг ўз олдида қўйган режалари жуда катта. Илм сирларини очишда чарчаманг, тиниб-тинчимас, заҳматкаш, ҳурматли ва эъзозли устозимиз Самихон ака!

ЭЪТИРОФ ВА ЭЪЗОЗГА МУНОСИБ УСТОЗ

Нигора Муродова

филология фанлари доктори, профессор,

НДПИ

Абдулҳамид Холмуродов

филология фанлари доктори, профессор
НДПИ
Наврўз Раҳмонов
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
доцент, НДПИ

Инсон умри йиллар билан ўлчанмайди, балки ана шу йиллар қаъридаги мазмун-моҳият билан, эл-юрт ўртасида эришган обрў-эътибори, келажак авлод учун қилган эзгу ишлари билан ўлчанади. Шунинг учун умрнинг ҳар лаҳзаси қадрли саналади, ҳар бир кун умр китобининг ёрқин саҳифаси бўлиб қолиши учун интилиш инсонни азиз ва мукаррам қилади, уни шарафларга буркайди.

Устоз Самихон Аширбоев ўз орзуларини амалга оширишни илм заҳматида деб билди. Ўзбек тилининг долзарб масалалари ва муаммолари юзасидан илмий изланишлар олиб бориб, “Тил тарихи” ва “Диалектология” соҳаларининг ривожланишига бағишланган кўплаб дарслик, ўқув қўлланма ва илмий мақолаларини чоп эттирди. Улардан олий таълим тизимида кенг фойдаланиб келинмоқда. Устоз узоқ йиллар Низомий номидаги ТошДПУ да фаолият олиб бордилар. Айни пайтда устоз Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат тил ва адабиёт университети профессори сифатида ишларини давом эттириб, минглаб талабаларнинг, юзлаб шогирдларнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган бахтиёр инсонлардан.

Умрнинг маълум сарҳадларида ортга боқиш, йилларни сарҳисоб қилиш, сабоқлар ва хулосалар фақатгина кўнгилга таскин бериш эмас, балки уларни умумлаштириш, қаноат туйғуларининг сабабларини аниқлаш, баҳолаш, улкан ҳаётий тажрибалар моҳиятини англаш имкониятидир. Биз фаолият олиб бораётган Навоий давлат педагогика институти 1983 йилда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти филиали сифатда ташкил қилинган. Институтнинг ўқув, илмий-услубий ишларини йўлга қўйишда устоз яқиндан ёрдам берганлар. Илм йўлида эришган ютуқларимиз учун устоздан бениҳоя миннатдормиз.

Жонкуяр устоз, фидойи олим, самимий инсон Самихон ака Аширбоев бу йил 75 ёшни қарши олмоқдалар. Шу муносабат билан Устозни қутлуғ ёшлари билан қизғин табриклаб, у кишига мустаҳкам соғлик, узоқ умр тилаймиз.

МАКТАБ ЯРАТГАН УСТОЗ

Муяссар Сапарниязова

*Филология фанлари номзоди, доцент,
ТошДУТАУ*

Атоқли ўзбек тилшуноси, ўзининг кенг қамровли илмий фаолияти билан ўзбек тили тарихи, диалектологияси, ўзбек тилини ўқитиш методикаси соҳалари ривожига улкан ҳисса қўшиб келаётган олим, педагог Самихон Аширбоев қутлуғ ёшни қаршиламақдалар.

Устозни илк бор талабалигимизда, тўғрироғи, 1-курсада “Тилшуносликка кириш” дарсидаги маърузаларидан бошлаб таниганман. Курсдошларимиз – ҳозирда Ўзбекистоннинг турли гўшаларида, Қозоғистону Қирғизистонда фаолият кўрсатаётган ўқитувчи, олим, журналистлар - институтни битирганларига 30 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлишига қарамасдан, домланинг дарсларини, ўта жиддий фикрлашларини, сокин ва салмоқли овозларини ҳалигача ҳурмат билан эслашади. Дарсларида жиддий ва қаттиққўл домламиз пахта мавсумларида, Қибрайдаги “овош” (ёзги таътилда талабаларнинг мева-сабзавот терими)ларда содда, самимий, дилкаш, ҳазилкаш, ҳатто тор чалиб ашула айтиб ҳамманинг вақтини чоғ қиладиган инсонга айланардилар. Домланинг ҳар доим илғор фикрлаши, илмлари теран, дарслари самарали, талабалару шогирдларига севимли, оилада қадрли бўлиб юришларига мана шу “контраст” характер, яшаш тарзи сабабдир балки...

Институтни тугаллагач, 90-йилларда биз – битта авлод вакиллари – Иномжон Азимов, Нуриддин Дўсанов, Мардон Раҳматов ва мен кетма-кет Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги университет)да фаолиятимизни бошладик. Бир сўз билан айтганда, биз Самихон Аширбоев

мактаби вакилларимиз, десам муболаға бўлмайди. Иномжон Азимов ҳамда Мардон Раҳматов устознинг, Нуриддин Дўсанов ва мен Мазлума Асқарова илмий раҳбарликларида илмий фаолиятимизни бошладик. Шунинг алоҳида таъкидлашни истардимки, устоз барчамизга бирдай, илмларини, фикрларини аямасдан илм йўлига бошладилар. Ҳузурларига дарс ёки илмий иш билан боғлиқ саволлар, муаммолар билан борган шогирдларига эринмасдан, соатлаб вақтларини сарфлардилар ва ҳозир ҳам шу хислатларини қўймаганлар. Бугунги шиддаткор, тезкор замонда, ҳамма шошқин ва жонсарак бир маконда устоз каби шогирдлар учун куч, вақт ва имкон топа олмаётганимда, домланинг шу хислатлари бот-бот ёдимга тушади...

Самихон Аширбоевнинг ҳаёт йўли, кенг қамровли илмий ва педагогик фаолияти ҳаммамиз учун ўрнак, ибрат мактабидир.

Устоз таълим тизимида салкам 55 йилдан буён ишлаб келмоқда. 1968-2018 йилларда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети умумий тилшунослик, эски ўзбек тили ва ёзуви, ўзбек тили тарихи ва шарқ тиллари, ўзбек тилшунослиги кафедраларида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, профессор ва кафедра мудири, 1986-1994 йилларда декан ва декан ўринбосари, 1996-2004 йилларда олий ўқув юртлариаро илмий-методик ишларни мувофиқлаштириш бўйича проректор, 2004-2011 йилларда ижтимоий асосда олий ўқув юртлариаро илмий-методик ишларни мувофиқлаштириш бўйича Марказ раҳбари, 2011-2019 йилларда “Педагогика” журналида бош муҳаррирнинг биринчи ўринбосари лавозимларида ишлади.

2018 йилдан бошлаб Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида фаолият олиб бормоқда. Бакалаврларга “Ўзбек диалектологияси”, магистрантларга “Туркий тилларнинг қиёсий фонетикаси”, “Туркий тилларнинг қиёсий грамматикаси”, “Ареал лингвистика”, “Ўзбек халқ шеваларининг ўрганилиш тарихи” фанларидан маъруза ўқиб келмоқда.

С.Аширбоевни Республикамиз жамоатчилиги олий педагогик таълимнинг назариётчиси сифатида билади. У 1996-2004 йиллардаги олий таълим ислохотларида фаол қатнашди ва олий

педагогик таълимнинг Давлат таълим стандартларини яратиш ишига раҳбарлик қилди ва ўзи ҳам бундай стандартларнинг муаллифи ҳисобланади. Бу ишларни ИТД-4 дастури бўйича “Олий педагогик таълимни стандартлаштиришнинг назарий ва амалий асослари” деб номланадиган фундаментал лойиҳасида (2009-2011) акс эттирди. Бу иш ўз даврида Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан интеллектуал мулк бозорига тавсия этилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони(ҳозир администация)нинг буюртмаси билан Республикада илк бор “Олий ўқув юртидан кейинги таълимнинг Давлат талаблари”нинг дастлабки вариантларини яратган.

С. Аширбоев кўп йиллар давомида Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти қошидаги ихтисослашган илмий кенгашнинг аъзоси сифатида фаолият кўрсатиб келди ва кейинги бир йил давомида бу кенгашга раислик ҳам қилди. Филология бўйича илмий даражалар бериш Ўзбекистон Миллий университети ҳамда 1917 йилдан Алишер Навоий номидаги Тошкент ўзбек тили ва адабиёти университетига ўтгандан кейин унинг аъзоси , 2020 йилдан бошлаб шу университет қошидаги ихтисослашган кенгашда ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш методикаси бўйича семинар раиси этиб тайинланган. 2004-2006 йилларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази қошидаги нострификация комиссиясида педагогик маълумотли кадрлар дипломларини нострификация қилиш бўлимига ижтимоий асосда раҳбарлик қилди.

Низомий номидаги ТДПУ қошидаги ўрта ва ўрта махсус касб-ҳунар таълими ходимларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш марказида ҳам узок йиллардан буён дарс бериб келмоқда.

С. Аширбоевнинг илмий мақолалари Европа, Туркия, Россия ва Қозоғистонда эълон қилинган.

С. Аширбоевнинг “Ўзбек диалектологияси” дарслиги Республика олий таълим муассасаларининг филология ва ўзбек тили ва адабиёти йўналишларида, шунингдек, Қозоғистондаги педагогика университетларида асосий дарслик сифатида ўқитиб келинмоқда. Устоз олий таълим муассасалари учун яна 3та

қўлланма, Қозоғистон Республикаси умумий ўрта таълим мактабларининг 5-, 6-, 7-, 8-, 9- синф дарсликлари муаллифи ва муаллифлар гуруҳига раҳбарлик қилди.

С. Аширбоев Ўзбекистон Республикасига олий аттестацияли кадрлар тайёрлаб берди. Унинг раҳбарлигида 9 нафар фан номзоди ва фалсафа докторлари тайёрланди, ҳозирги кунда ҳам бир қатор докторлик ишларига илмий раҳбарлик қилмоқда.

С. Аширбоевнинг ўзбек шевалари бўйича илмий ва услубий ишлари, кадрлар тайёрлаш салоҳияти алоҳида диққатга сазовордир. Бугунги кунда университетимиз олдидаги энг муҳим вазифалардан бири - Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 3 мартдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 117-сонли қарори ижроси сифатида университетда ташкил этилган “Ўзбек шевашунослиги Маркази”нинг раҳбари сифатида ҳам фаолият кўрсатиб келмоқдалар.

Қутлуғ ёш – 75 йиллик юбилейларини нишонлаш арафасида турган устозимиз Самихон Аширбоевнинг ҳаётда ҳам, илмда ҳам, ижодда ҳам режалари улкан, фаолиятлари сермахсул. Тиниб-тинчимас, заҳматкаш устоз, серқирра ижодкор, олим, улкан чинор каби савлатли оила боши Самихон акага узоқ умр, мустаҳкам соғлиқ, улкан зафарлар, баркамоллик тилаймиз.

ЭТИКА – ЭЪТИҚОД ФАЛСАФАСИ

Равшанбек Маҳмудов

*фалсафа фанлари номзоди, профессор,
ГулДУ*

Немис классик фалсафасининг асосчиси, мутафаккир Иммануил Кантда шундай фикрлар бор: “Мен нимани биладим? Мен нима қилмоғим керак? Мен нимага ишонишим мумкин? Инсон нима?”. Бу саволларга немис олимнинг “Осмоннинг умумий табиий тарихи ва назарияси”, “Мантик”, “Амалий мантик танқиди”, “Антропология” асарларида жавоб берилган.

Самихон Аширбоев гарчи тилшунос – филолог бўлса-да, немис олими Иммануил Кантнинг “фикрларни эмас, фикрлашни учратмоқ керак”, - деган гапига амал қилишни яхши кўради. Олим илмий тадқиқот олиб боришни, тилшуносликнинг турли қирраларини тадқиқ қилади. Ва китоб ўқишни, китоб, мақола, дарсликлар ёзишни ёқтиради. Самихон Аширбоевнинг нияти илм-маърифат орқали ёшлар билимини ўстиришга катта ҳисса қўшиш, мамлакатимизга етук, саводли кадрлар тайёрлашни қўллаб-қувватлашдир. Мамлакатимиздаги барча мутахассисликларни, айниқса, раҳбарларни саводли, билимли кўришдир.

Орзу – яхши нарсаси. Хўш, орзунинг ўзи билан иш битмайди. Акс ҳолда орзу орзулигича қолиб кетаверади. Орзунинг амалга ошириш учун эса меҳнат қилиш, Худо берган қобилиятни ишга тушириш зарур. Самихон Аширбоев талабалик йилларидаёқ устозлари эътиборига тушган, камгап, ҳаммага қўшилавермайдиган, йигитни кўзойнаги ҳам унга виқорлилик бағишлаб туради. Айниқса, чиройли шоира қизлар Самихон Аширбоевга гап отишни, гаплашишни, яқинлашишни кўп ишташган, лекин барчаси ҳам журъат қила олишмаган. Самихон Аширбоевни кўринишини ўзи катта билим эгаси, олимлигидан далолат бериб туради.

Ўзбекистон илм-фани тараққиётида Ўзбекистон Фанлар академиясининг илмий текшириш институтларининг роли бекиёс бўлган. Масалан: академик Иброҳим Мўминов номидаги фалсафа

ва ҳуқуқ институтидан юзлаб фан докторлари, бир неча юзлаб фан номзодлари етишиб чиққанлар ва улар фалсафасининг, фалсафа тарихи, ҳуқуқшуносликнинг юзлаб соҳаларини тадқиқ қилганлар. Алишер Навоий номидаги (илгари А.С.Пушкин) Тил ва адабиёт институти Самихон Аширбоевнинг фаолиятида катта рол ўйнайди. Шунингдек, Низомий номидаги Тошкент педагогика институтидаги устозлари меҳнатини Самихон Аширбоев ҳеч қачон унутмайди. Чунки инсон, олим сифатида шаклланишида Низомий номидаги Тошкент педагогика институти алоҳида рол ўйнайди. Самихон Аширбоев 1968-2018 йиллар давомида у умумий тилшунослик, эски ўзбек тили ва ёзуви, ўзбек тили тарихи ва шарқ тиллари, ўзбек тилшунослиги кафедраларида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, профессор, кафедра мудир, 1986-1994 йилларда декан ўринбосари, декан 1996-2004 йилларда проректор, илмий-методик ишларни мувофиқлаштириш бўйича Марказ раҳбари, 2011-2019 йилларда “Педагогика” журнали бош муҳаррир биринчи ўринбосари каби масъулиятли вазифаларда ишлаб катта тажриба тўплади.

Олимнинг мева-китоблари шогирдлари ҳисобланади. Самихон Аширбоевнинг юзлаб ўқимишли, мазмунли мақолалари, китоблари Туркия, Қозоғистон каби кўплаб тилларда нашр этилган. Олимнинг 156 та илмий мақолалари, 6 та дарслиги, 9 та ўқув қўлланмаси, 2 та монографияси, 42 та ўқув-услубий ишлари эълон қилинган. Ҳозиргача С.Аширбоев 10 нафар фан номзодини тайёрлаган, шунингдек, 3 нафар шогирди фан доктори, 4 нафар шогирди фалсафа фанлари докторлиги диссертациясини ҳимоя қилиш арафасида.

Самихон Аширбоев Алишер Навоий ижодини яхши кўради. Шунинг учун ҳам “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари”, “Алишер Навоийнинг насрий асарларида муаккабланиш содда гаплар монографиялари (1993) “Алишер Навоий прозаси – синтактик тадқиқот объекти” (1988), Қутбнинг “Хисрав ва Ширин” (1997) достони ҳамда “Ўзбек адабий тили” рисоалари мутахассислар томонидан муносиб баҳоланди. Олим “Қадимги туркий тил”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек адабий тили

тарихи” каби фанлардан дарс бериш билан барча ўқув режаларини, кўрсатмаларини тайёрлаб бакалавр ва магистрларга тарқатган.

Филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев илмий фаолияти давомида “Ўзбек тилшунослиги тарихи”, “Ўзбек тилининг тарихий синтаксиси”, “Олий педагогик таълим мазмуни” бўйича илмий тадқиқотлар олиб борганлар. Ҳозирги кунда 18 та бакалаврият, 37 та магистр мутахассисликлари Давлат таълим стандартларининг яратилиши ва амал қилиниши С.Аширбоев номи билан боғлиқдир.

Профессор С.Аширбоев ўзбек олими сифатида Қозоғистон Республикасидаги ўзбек мактаблари учун тузилган “Ўзбек тили” фани Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури ҳамда 3-, 6-, 7-, 8-, 9-синфларнинг “Ўзбек тили” дарслиги гуруҳи раҳбаридир.

Олимнинг “Ўзбек диалектологияси” дарслиги (“Наврўз” нашриёти Тошкент, 2016, 10 б.т) мутахассисликлар томонидан юқори баҳоланган. Самихон Аширбоев ўзбек тилининг кам ўрганилган тил тарихи, диалектология бўйича олиб борган тадқиқотлари ёш олимлар учун дастуруламал вазифасини бажариб келмоқда.

Самихон Аширбоев ўзбек тилшунослигида ўзига хос хусусиятга эга олим сифатида эъзозланади. Олимнинг одамохунлиги, ўта саводлилиги, адолатпарварлиги инсонларга кўмаклашишини яхши кўриши учун ҳам катта ҳурмат эътиборга сазовор. Олимнинг “Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти” дарслигимни кунт билан ўқиб, камчиликларини кўрсатиб, тўғриланганидан кейингина тақриз ёзиб берган устоздир.

Филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев ўзбек тилшунослиги фани тараққиётига катта ҳисса қўшган олим сифатида катта ҳурмат-эътирофга сазовор бўлди. Бугун олим муборак 75 ёшга тўлдилар. Домла гўё ёш олимдай изланадилар, кўп китоб ўқийдилар. Яхши кўшиқ куйлайдилар. Устоз Самихон Аширбоев 85-95 ёшларида ҳам бугунгидай ижодий фаол бўлишларини, кўшиқ айтиб юришларини тилайман. Умрлари узоқ-доимо соғ-саломат бўлсин.

ЗАКИЙ ОЛИМ, МЕҲРИБОН УСТОЗ

Мардон Раҳматов

*филология фанлари номзоди, доцент,
ТошДУТАУ*

Саодат Адилова
*педагогика фанлари номзоди, доцент,
ТДПУ*

Тилшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев яқинда муборак 75 ёшини қаршилади. Домланинг илмий педагогик фаолияти ҳақида кўп ва хўп гапириш мумкин. Биз илк шогирдлари сифатида устознинг бўлажак олимларга илмий раҳбарлик қилиш услуби ва сўнгги ютуқлари тўғрисида тўхталмоқчимиз.

Низомий номидаги илмий педагогика университетида биз илм-фан, олимлик йўлига қадам қўймоқчи бўлиб турганимизда, қанчалик омадли эканимизни дарҳол англаган эдик, чунки Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида узок йиллардан бери фаолият юритиб келаётган таниқли тилшунос олим бизни шогирдликка олишга рози бўлган эди. Илмий раҳбаримиз бизни кўп йиллардан бери танир, илғор талабалар сифатида яхши билар эдилар; педагогик фаолиятимиз давомида оталарча меҳрибонлик кўрсатар, ёрдамларини аямас эдилар. Шунинг учун бўлса керак, домланинг шогирди бўлган кунимиздан бошлаб улар томонидан бизга нисбатан кўрсатилган талабчанлик бизни шошириб қўйди. Ҳар икки-уч ҳафтада биттадан илмий мақола тайёрланиши, илмий раҳбарга текшириб бериш учун олиб келиниши, мақола матнидаги ғализликлар ўзимизнинг тил ҳиссимиз билан англаниши, бартараф этилиши шарт эди. Бажарилган ва бажарилмаган вазифалар юзасидан ўзига хос бир услубда берилган танбеҳ, унутилмас ҳазилнамо жумлалар билан қилинган танқид ҳам бизни аста-секин чархлаб борар эди. Фикрни илмий услубда равон ифода этишни эса нисбатан тез ўргандик, бунга “домланинг қўллари теккан”, таҳрирланган бир-икки матнимизни кўриш етарли бўлди.

Устозимиз профессор С.Аширбоев республика миқёсида муҳим аҳамият касб этган олий таълимни стандартлаштириш ишларига бош-қош бўлиб турган пайтида ҳам, педагогика университети фаолияти ёки илмий изланишлар билан боғлиқ исталган масала билан банд бўлган вақтида ҳам қабулхонада шогирд пайдо бўлиб қолса, барча ишларни тўхтатиб, у билан соатлаб ишлар эди, ҳатто қабулига вилоятлардан келган меҳмон ҳамкасблардан узр сўраб, ўн дақиқа бўлса ҳам, шогирдларга вақт ажратар эди. Домлани том маънода демократ илмий раҳбар дейиш мумкин: мавзу доирасидаги янгиликларни илмий тадқиқот олиб бораётган одам билан баробар ўрганиб бориш, тадқиқотчининг илмий қизиқишини доимий равишда ўстириб бориш, ёшларнинг ўзига хос йўл, ёндашувни топиб олиши учун барча шароитларни яратиш, асосли қарши фикрни мамнуният билан қабул қилиш каби ҳолатлар кўп учрар эди. Ҳар сафар учрашганимизда тадқиқотимизнинг муаммоли масалаларига алоҳида эътибор қаратар ва, уларнинг ечими ишнинг муваффақияти эканлиги, деб таъкидлар эди. Шу билан бирга, принципиаллик раҳбаримизнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, бу хусусият туфайли устозимиз фанда ва умуман ҳаётда катта ютуқларга эришганлар.

Профессор Самихон ака Аширбоев ўзининг фаолиятини қуйидаги йўналишларда олиб боради:

1. Ўзбек тилшунослиги тарихи.
2. Ўзбек тилининг тарихий синтаксиси.
3. Ўзбек шевашунослиги.
4. Олий педагогик таълим мазмуни.
5. Таълимдаги бошқарув фаолияти.
6. Илмий-методик ишлар ва б.

Ҳар бир йўналишда салмоқли ишлар амалга оширилган, баъзилари бўйича эса мактаб яратилган. С.Аширбоев ҳозир ҳам илмда пешқадам. Унинг кейинги тадқиқот ишлари асосан тарихий синтаксис ва шевашуносликка қаратилган. Мазкур йўналишда эълон қилинган мақолаларининг умумий сони 100 дан ортди, улар республика ва хорижий илмий журналларда босилган.

С.Аширбоев илмий ижодини Ўзбек тили ва адабиёти университетида ишлаши давомида янада ривожлантирди. Домла

сўнгги 2020 йилнинг ўзидаёқ халқаро миқёсда тан олинган (АҚШ (Филоделфия); Ҳиндистон (Деҳли)) илмий журналларида бир неча мақоласини чоп қилди. Хорижда унинг илмий ижодига қизиқиш катта. Айниқса, унинг диахрон аспектда ёзган илмий мақолаларига бир қатор хорижий журналлар катта қизиқиш билан қарамоқда. Хорижий мутахассислар С.Аширбоевнинг Алишер Навоийнинг насрий асарлари синтаксиси юзасидан ёзган мақолаларини ўзлари тасарруфидаги илмий журналларида чоп қилиш истагини билдираётгани ниҳоятда қувонарли ҳолдир.

С.Аширбоев ўзбек тили тарихи, ўзбек диалектологиясидан ташқари узлуксиз таълимда ўзбек тилининг ўқитилиши бўйича ҳам етук мутахассис эканлигини амалда исботлади. У бу соҳада ҳам ўз кузатишларини маҳаллий ва хорижий илмий журналларда ёритиб келмоқда, конференцияларда маърузалари билан иштирок қилмоқда. Жумладан, “Til va adabiyot ta’limi” (2020), "O‘zbekiston: Til va madaniyat” (2020) илмий журналларида мақолалари чоп қилинган бўлса, Нур-Султон (Қозоғистон, 2020), Тошкент (2020), Самарқанд (2020)да ўтказилган халқаро конференцияларида маърузалари билан иштирок қилган.

С.Аширбоев ҳеч қачон шогирдларига, айниқса, илмга эндигина қадам қўйган ёш олимларга маслаҳат беришдан, уларни илм дунёси билан ошно қилишдан чарчамайди. Домла сўнгги йилларда илмий фаолият доирасини кенгайтириб, хорижлик ёш тадқиқотчилар билан ҳам ишлашни йўлга қўйди. Айни пайтда унинг раҳбарлигида бир нафар Туркия фуқароси докторлик, 3 нафар Афғонистонлик фуқаро магистрлик ишини бажармоқда.

С.Аширбоев тинмай ўз устида ишлайди. Домла компьютер (информацион технологиялар)нинг билимдони, интернетнинг фаол фойдаланувчиси. У интернет орқали дунё тилшунослигидаги ва таълим жараёнларидаги янгиликларни доимий кузатиб боради. Шунинг учун домла дарсларида илм-фаннинг охирги ютуқлари, янгиликлари билан талабаларни таништириб боради, ўқитишнинг энг замонавий методларидан кенг қўллайди. Устознинг бу фаолиятларини кўпчиликка намуна қилиб кўрсатса арзийди.

С.Аширбоев ҳар доим ардоғда: у талабаларнинг севимли устози, шогирдларининг маслаҳатгўйи, касбдошларининг

ҳаммаслаги, ҳамфикридир. У катта оиланинг бошлиғи, рафиқасининг ярим асрлик суянчиғи – тоғи, 4 фарзанднинг отаси, 13 неваранинг бобосидир.

Профессор С.Аширбоев ҳаётда собитқадам, илмда кучли, ижодда сермахсул, режалари эса катта. Бизнинг фанда биронта сўз айта олишимизга, “оёқда туришимизга”, севимли ишимиз билан шуғулланиб келаётганимизга сабабчи бўлган устозимиз сермазмун ҳаёт йўлини босиб ўтяпти, унинг ҳаёт йўли биз, шогирдлар учун ўрнакдир. Биз домламиздан умрбод миннатдормиз, улар олдида таъзимдамиз. Устознинг илмий педагогик фаолиятларига омад, ўзларига мустаҳкам соғлиқ, куч-қувват, узок умр тилаймиз!

ЕТУК ТИЛШУНОС ОЛИМ

Муҳайё Ҳакимова

филология фанлари доктори, доцент

ТошДУТАУ

Етук тилшунос олим, ўзбек миллий тилининг ҳақиқий жонкуяри, ўзбек шевашунослигининг отахони, кўплаб шогирдларнинг устози, филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев таваллудига 75 йил тўлди. Аширбоев Самихон – таниқли олим ва олий педагогик таълимни стандартлаш бўйича йирик мутахассис бўлиб, 300 га яқин илмий ва илмий-методик ишлар муаллифи, Ўзбек тилшунослигининг 1875-1917 йиллардаги тарихи, ўзбек тили тарихий грамматикасининг асоси бўлган Алишер Навоийнинг насрий асарлари синтаксиси ҳамда шевашунослик бўйича етук тадқиқотчиси.

У 1946 йил 18 апрелда Қозоғистон Республикаси Чимкент вилояти Туркистон тумани Қориз қишлоғида таваллуд топган. 1953 йилда Туркистон шаҳридаги Тошкент темир йўлига қарашли 42-мактабнинг 1-синфига борган ва 1958 йилдан ўқишини Қориз қишлоғидаги «Бирлик» мактабида ўқиган. 1960-1964 йиллар давомида Туркистон педагогика билим юртида таҳсил олган. Ўқиш ва жамоат ишларидаги фаоллиги учун унга 1964 йилда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтига

йўлланма берилади. С.Аширбоев 1968 йилда шу институтнинг ўзбек тили ва адабиёти бўлимини имтиёзли диплом билан тугатиб, шу йилнинг ўзидан педагогика институти (ҳозирги университет)нинг умумий тилшунослик кафедрасида иш бошлайди. Талабалик йилларида устозларнинг назарига тушади ва профессор Саидзода Усмонов раҳбарлигида илмий ишга қўл уради ва кейинчалик унинг бевосита раҳбарлигида “Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида)” деган мавзуда номзодлик диссертациясини ёзишга киришади. Бу ишда иккинчи раҳбар сифатида филология фанлари доктори, профессор Э.Бегматов ҳам қатнашади. 1975 йил 16 апрелда Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти қошидаги Илмий кенгашда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади. С. Аширбоев илмий-тадқиқот ишларини яна давом эттириб, янги соҳага — Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари» мавзусидаги докторлик диссертациясини 1990 йилда муваффақиятли ҳимоя қилади.

С. Аширбоев 1968-2019 йиллар давомида Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида фаолият юритган. Фаолияти давомида ўқитувчиликдан унинг профессори, кафедра мудири каби барча илмий унвон ва даражаларни эгаллади, факультет декани ўринбосари, декани ва университет проректори лавозимларида ишлади.

Айна пайтда устоз Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети “Ўзбек тилшунослиги” кафедрасида профессор лавозимида ишлаб келмоқда. С.Аширбоев бу даргоҳда талаба ва магистрантларга шевашунослик, ареал лингвистика, ўзбек шевалари тарихи каби фанлардан маърузалар ўқиб келмоқда. Бир нечта докторант ва мустақил тадқиқотчи, магистрант ва талаба шогирдларига устозлик қилиб, тил илмининг сеҳру синоатларини ўргатмоқда.

Самихон Аширбоев томонидан бир нечта дарслик, қўлланма, монография, рисоалар ёзилган бўлиб, устоз нафақат юртимиз ёшларига, балки Қозоғистондаги мактаб ўқувчилари учун ҳам дарсликлар ёзган.

Аширбоев домла ҳақида сўз кетганда, уларнинг жуда ҳам кенг қамровли олим эканлигига таҳсин айтасан. Устоз тил тарихи бўйича зукко олим, шевашунослик бўйича бугунги кундаги энг забардаст мутахассис, педагогика бўйича салмоқли илмий тадқиқотларни олиб борган зукко олим, муסיқашунослик бўйича ҳам бир нечта шогирдларга раҳбарлик қилиб келмоқда.

Устозга 1994 йили “Халқ таълими аълочиси” унвони берилган. С.Аширбоев ўз фаолияти давомида тилшунослик, мактаб таълими, олий педагогик таълимни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган олим. У тараққий этган мамлакатлардаги олий таълимнинг ривожланиш хусусиятларини ўрганиб, унга танқидий ёндошган ҳолда Ўзбекистон Республикасидаги олий педагогик таълимни такомиллаштириш бўйича назарий ва амалий тадқиқотлар олиб борган. У олий педагогик таълимни ривожлантиришга бағишлаб 2006 йилда *«Олий педагогик таълим мазмуни масалалари»*, 2009 йилда *«Олий педагогик таълимни стандартлаштиришнинг назарий асослари»*, 2010 йилда *«Олий педагогик таълимни стандартлаштиришнинг амалий асослари»* китобларини нашр қилган.

Бугунги кунда ўзбек шевашунослигини Самихон Аширбоев сиймосисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айни пайтда устоз “Шевашунослик маркази”ни бошқариб келмоқда. Унинг “Ўзбек диалектологияси” дарслиги Олий таълим муассасаларида шевашунослик бўйича асосий дарслик сифатида қўлланиб келмоқда. Домла айни пайтда “Ўзбек ареал лингвистикаси” ривожини учун изланмоқда. С.Аширбоевнинг Алишер Навоий университетида иш бошлаши бу даргоҳдаги шевашуносликка оид изланишларнинг янги сифат босқичига ўтишига туртки берди. Талаба ва магистрантлар ўртасида ҳам бу соҳага жиддий қизиқишлар уйғонди. Бу йўналишда устознинг кўплаб шогирдлари ўзбек шевалари тадқиқи билан шуғулланмоқда.

Устоз бир неча илмий кенгаш ва семинарлар, халқаро журналлар таҳрир ҳайъати азоси.

Халқимизда муסיқага ошно қалбдан ёмонлик чиқмайди, деган ҳикматомуз фикр бор. Дарҳақиқат, ушбу фикрнинг тасдиғини Самихон устоз мисолида кўриш мумкин. Устоз ўзбек

мумтоз қўшиқчилигига астойдил кўнгил қўйган. Уларни қўлга тор олиб “Қўқон ушшоғи”, “Баҳор айёми”, “Сегоҳ”, “Қошингга тегузмагил қаламни”, “Насри баёт”, “Баёт 2” каби мураккаб куйларни авж пардаларда куйлашларини кўриб ҳайрон қолгандим. Шу ёшда шашмақомни авж пардада куйлаш катта истеъдодни талаб қилади. Одатда тадқиқотчилар, олимлар игна билан қудуқ қазигандек илмга киришганда, атроф оламни бироз унутиб қўямиз, анчайин жиддий тортамиз. Устозда эса бундай эмас. Устоз илм йўлига, тилшунослик илмига қўлида соз билан кирган, сўзга бўлак меҳр берган ягона ўзбек тилшуноси.

Устознинг мен ҳурмат қиладиган ва ўрнат олишга ҳаракат қиладиган жиҳатларидан бири сокинлик. Кенг, чуқур ва азим дарёлар сокин оқади. Устоз ҳам сўзлаганда, мулоҳаза билдирганда доим сокин, хотиржам. Менга ҳам жуда кўп “секинроқ” деб танбех берганлар ва бу каби оталарча танбехлари менга доим ёрдам берган.

Устоз жуда садоқатли инсон. Илмга, фанга, ўзи ишлаган даргоҳларга, оиласига, дўстларига, одамларга. Яқин кунларда устознинг телефонда оналари билан гаплашаётганларининг гувоҳи бўлиб қолдим. “Аям” дедилар. Сухбатлари меҳрга, муҳаббатга тўла эди. Ҳайрон бўлдим. Кейин билсам, улар амакиларининг аёли экан. Амакининг аёлини, онасининг овсинини “аям” деб аташ, 75 ёшида ҳам меҳр ва муҳаббат кўрсатиш ҳамманинг ҳам иши эмас. Устоз “Ўтмишим ва борим” номли рисола ёзганлар. Мазкур рисола ҳаётларидаги энг яқин ва қадрли инсонлари ҳақида бўлиб, бу каби рисоаларни аввал кўрмаганман. Бу ҳам устознинг ўз ўтмишига, аجدодларига, авлодларига, дўстларига, ҳаётига, бўлган юксак садоқатининг рамзидир.

Бугун устоз янада илмий ижод билан бандлар. Тинимсиз меҳнат қилмоқдалар. Аллоҳдан домлага узоқ умр, сиҳат-саломатлик тилаб қоламан. Илоҳим, узоқ йиллар ўзбек шевашунослигига бош бўлиб юринг. Илмий ижодингизга ривож тилайман.

Устознинг хоналаридан келадиган хушбўй исирик бўйлари, жавонларидаги ўриққоқилар доим бор бўлсин. Устозни 100 ёшлари билан табриклаш насиб қилсин.

МОҲИР ПЕДАГОГ ВА УЛКАН ОЛИМ

Қўлдош Пардаев
*филология фанлари доктори, доцент,
ТошДУТАУ*

Ўзбек тилшунослиги ривожига катта ҳисса қўшиб келаётган устоз, филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев 75 ёшга тўлди.

Домла Самихон Аширбоевни яқиндан таниганимга ҳам мана беш йилча бўлиб қолди. Самихон Аширбоев билан ишга бир йўналишдаги автобусда қатнаймиз. Шу боис биз тез-тез бир-биримизга дуч келамиз. Ҳар сафар ишга етиб боргунча домла билан турли мавзуларда суҳбатлашамиз, шу жумладан, илм-фан ҳақида, менинг илмий фаолиятим ҳақида. Умуман, ёш тадқиқотчи сифатида менга ҳар доим ёши улуг устозларнинг суҳбатидан баҳраманд бўлиш, уларнинг ҳаёт йўли ва тажрибалари билан танишиш жуда қизиқарли бўлган, уларнинг илм уммонидан баҳра олиш эса кони фойда эканлигини яхши билганман. Шунинг учун ҳар доим домла Самихон Аширбоев билан суҳбатлашиш менга хуш ёқар эди.

Самихон Аширбоев серқирра олим. У ўзининг илмий-педагогик фаолияти давомида ўзбек тилининг диахрон йўналишидаги тадқиқот ишлари, ўзбек тили тарихи ва диалектологияси бўйича дарслик ва ўқув ва методик қўлланмалар, мактаблар учун “Ўзбек тили” дарсликларини яратган. Илмий журналда муҳаррирлик ва ноширлик қилган. Масалан, бир неча йиллар давомида Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетидаги “Педагог” журнали таҳририятида фаолият олиб борган.

Домла нафақат Ўзбекистонда, балки қўшни Қозоғистонда ҳам таниқли. У қозоғистонлик ўзбек ёшлар учун 5-, 6-, 7-, 8-, 9-синфларнинг “Ўзбек тили” дарслиги, унинг дидактик

материаллари ва ўқитиш методикалари яратган. У “Ўзбек тили” фанининг Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури муаллифи ҳамдир. Домла ҳозир ҳам қозоғистонлик “Ўзбек тили” дарслигини яратувчилари сафида.

Олимнинг илмий-педагогик фаолияти икки университет – Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги университет) ва Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети билан боғлиқ. Домла педагогик фаолияти давомида талабаларга “Қадимги туркий тил”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек адабий тили тарихи”, “Ўзбек диалектологияси”, магистрантларга эса “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси” фанларидан дарс бериб келаётир. Домла С.Аширбоев магистрлар ва талабаларнинг энг сеvimли устози.

Домла матбуот тарихини яхши билади. Менинг номзодлик диссертациям бевосита жаид матбуоти тарихи билан боғлиқ бўлганлиги сабаб домланинг ҳар бир айтган илмий маълумотлари мен учун қадрли ва қизиқ эди. Самихон Аширбоев XX аср бошларида нашр этилиб турган “Ойна”, “Садой Туркистон”, “Садой Фарғона”, “Маориф ва ўқитувчи” каби кўплаб газета ва журналлардаги бирламчи материаллар асосида ўша давр адабий жараёни масалалари ва тил муаммоларини ўрганган етук мутахассис деб биламан.

Домла – санъат шайдоси. У мумтоз ижодкорлар (Навоий, Машраб, Фурқат, Муқимий сингари кўплаб) ғазалларини моҳирлик билан, ҳар қандай ҳофиз билан беллашадиган даражада қўлай олади. Ҳар йили анъанавий тарзда университетимизда Самихон Аширбоев иштироки ва бевосита раҳбарлигида мусиқий кеча бўлиб ўтади. Кечада мажлислар зали домланинг дўстлари, шогирдлари, талабалар билан тўлиб кетиб, ҳатто жой ҳам тополмай қоласиз. Бу эса домланинг ашулани ҳадди аълосига етказиб қўйлашидан далолатдир.

Самихон Аширбоев олий таълим муассасаларига илмий-педагогик кадрлар тайёрлашда ҳам фаол. Домла раҳбарлигида тилшунослик, педагогика соҳалари бўйича 15га яқин номзодлик диссертациялар ҳимоя қилинган, 3 нафар шогирди докторлик

диссертациясини якунлаган. Айни пайтда домла Республика ихтисослашган кенгашларнинг фаол аъзоси. Жумладан, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги Dsc.03/30.12.2019.Fil.19.01 рақамли Илмий кенгаш ва мазкур Илмий кенгаш қошидаги 10.00.01 – Ўзбек тили ихтисослиги бўйича Илмий семинар аъзоси сифатида фаолият юритади. Бундан ташқари, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги Dsc.03/30.12.2019.Fil.19.01 рақамли Илмий кенгаш асосида ташкил этиладиган 13.00.02 – Таълим тарбия назарияси ва методикаси ихтисослиги бўйича бир марталик Илмий кенгаш аъзоси ва мазкур Илмий кенгаш қошидаги Илмий семинар раиси сифатида фаолият олиб боради.

Домла диссертация ҳимоялари жараёнида жуда фаол. Ҳар бир диссертацияни юқори даражада таҳлил қилиб, ўзининг муносабатини билдириб боради. Ёки баъзи бир ҳимоя жараёнидаги мунозарали масалаларга ўзининг адолатли, ҳолис фикрлари билан фаол иштирок этади.

Самихон Аширбоевнинг шахси ҳақида ҳам бир икки сўз айтмоқчиман. Домла меҳмондўст, меҳрибон устоз. Ҳар Наврўз байрами арафасида домла ҳовлисида ўзи кабоб тайёрлаб дўстлари, шогирдлари билан баҳам кўради. Ўша кун жуда эсда қоладиган кунга айланади. Чунки бу даврада илм-маърифатдан кўплаб фикр-мулоҳазар юритилади, одамийлик ҳақида гапирилади, устозлар, илм-фан дарғалари эсланади.

Устоз инсонни, унинг шаънини ва меҳнатини қадрлайди. Мурувватли, ҳазил-мутойибани яхши кўради.

Самихон Аширбоевга узоқ умр, оилавий хотиржамлик, сиҳат-саломатлик, бахт-саодат, илмий-педагогик фаолиятига муваффақиятлар тилаб қоламиз.

ОЛИМЛИК ФАЗИЛАТИ ВА ОДАМИЙЛИК

ЗИЙНАТИ

Қодиржон Мўйдинов
*филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
катта ўқитувчи, ТошДУТАУ*

Ўзбек тилшунослигининг забардаст олимларидан бири, меҳрибон устоз, хушёр муҳаррир, нозиктаъб инсон, серқирра олим, филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев 75 ёш баҳорни қарши олди.

Домлани 1990 йилдан буён биламан. У пайтларда Низомий номидаги ТДПИда ўқир эдик. С. Аширбоев бизнинг гуруҳимизга дарсга кирмаган бўлсалар ҳам талабчан устоз, бағри кенг олим, олийжаноб инсон сифатида жуда яхши билар эдик. Ҳозиргача курсдошларимиз ёки ўша пайтда ўқиган тенгдошларимиз кўришиб, учрашиб ёки телефон орқали суҳбатлашиб қолсак, албатта, устозларимиз ҳақида гап боради. Ўша пайтларда дарс берган ўқитувчилар қандай қилиб талабалар қалбида бу қадар чуқур ҳурматга сазовор бўлганлар, билмадиму, лекин биз, шогирдлар имкон қадар (вақтга қараб) ҳар бир домламизни илиқ хотиралар билан эслаймиз, уларнинг шаънига илиқ сўзлар, яхши ниятлар, қиламиз. Ана шундай устозларимиз қаторида, албатта, С. Аширбоевни эслаймиз. Рост, шундай олим ва олийжаноб инсон билан бирга ишлаётганимдан фахрланаман.

Бу инсон нафақат мен, балки бутун оиламиз қалбида олийжаноб, юксак одабийлик фазилати билан ҳурмат қозонган инсон сифатида қолган. Самихон Аширбоев менинг соддадил дадам билан кўп йиллар давомида бир-бирларини яхши билган ва ўзаро ҳурмат топган инсонлар эди. Дадам раҳматли умрларининг охригача Самихон Аширбоевни мактаб ўтдилар. 1998 йилнинг куз фаслида дадам набираларига, суннат тўйи қилдилар. Шу тўйга меҳр-оқибат қилиб С.Аширбоев бошчилигида бир нечта устозлар Фарғона вилоятининг чекка бир қишлоғига бордилар. Худди иниларининг тўйига боргандек, кулиб, самимий бир кайфиятда кириб боришлари ҳамманинг эътиборини тортди. Киришлари билан катта қозонда қайнаб турган шўрваннинг устида сузиб юрган қалампирларга ишора қилиб, “шунинг ҳаммаси кетадими, қалампир шўрво бўпти-ю”, – деб водийнинг ўзига хос аскиясидан олдилар. Бу ҳазил тўйхона аҳлини, мезбонларни ҳам ниҳоятда хурсанд қилиб, Тошкентдан келган меҳмонларни кўнгилдагидек кутиб олармиканмиз, деган хавотирларини тарқатиб юборди.

Ошпазлар ҳам самимий инсонга қараб ҳайратда қолишди. Аниқ охиригача эшитмасам-да: “Мана ҳақиқий олим, ниҳоятда камтар одам экан. Ҳижолатчилигимиз ҳам тарқаб кетди. Тошкентдан келаётган домлаларга биз тайёрлаган овқат маъқул бўлармикан ёки бошқа овқат қилсакмикан, деб ўйланиб қолган эдик”, – деганлари эсимда. Домланинг шеваларни яхши билишлари ҳам барчани ҳайратга солган. Худди бизнинг қишлоқдагиларга ўхшаб гапириб, қариндошларимиз билан суҳбатлашиб, деярли ҳаммаларининг исмларини эслаб қолган экан. Шу тариқа хайрлашаётиб ҳаммаларининг исмларини айтиб хайрлашган, ҳатто, ўша пайтда меҳмонларни кузатиш пайтида кўринмай қолган ошпаз акамизни сўрашганини ҳозиргача қишлоғимиздагилар эслаб туришади.

Самихон Аширбоев сермазмун ҳаётини тилшунослик фанининг ривожига бағишлади. Устознинг педагог-ўқитувчи ва забардаст олим сифатида ёшларни тарбиялаш ва уларни илм-фанга етаклаш соҳасидаги хизматлари ҳам алоҳида таҳсинга сазовордир. С. Аширбоевнинг илмий-тадқиқот ишларининг аксарияти тилшуносликнинг баҳсталаб ва етарли ўрганилмаган муаммоларига қаратилганлиги билан ажралиб туриши ҳам унинг жиддий олим эканлигидан далолат беради. Ҳаммасидан ҳам муҳими камтарин бу инсон шогирдларига нисбатан жуда меҳрибон. Мен турли анжуманларда, диссертация Ҳимояларида С. Аширбоевнинг сермазмун, теран, мантиқли, асосли шу билан бирга киши руҳиятига оғир ботмайдиган нутқларини кўп бор эшитганман. Домланинг нақадар бағрикенг, холис ва илм аҳлига нисбатан хайрихоҳ эканликларини диссертациямни эринмай, қунт билан ўқиб, хато ва камчиликларини кўрсатиб, йўл-йўриқлар кўрсатганларида дилдан ҳис қилганман.

Олимнинг юқори малакали илмий-педагог кадрлар тайёрлаш соҳасидаги меҳнатлари ҳам салмоқли. У киши талаба ва магистрларга юқори малакадаги маърузалар ўқиб, битирув-малакавий ишларига илмий раҳбарлик қиладилар. Олим раҳбарлигида магистрлик, номзодлик, докторлик диссертацияларини юқори савияда ўтганлиги ҳам устознинг меҳнатлари мевасидир.

Устозни бу қутлуғ ёши билан чин дилдан табриклаб,
мустаҳкам соғлик тилаймиз. Фарзандлари ва набираларининг
ардоғида пиру бадавлат бўлиб юриш насиб этсин.

ILMDA OLIM-U HAYOTDA FOZIL

Nargiza Axmedova

*filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
ToshDO‘TAU*

O‘zbek tilshunosligining til tarixi, shevashunoslik sohalari rivojiga ulkan hissa qo‘shib kelayotgan ustoz, filologiya fanlari doktori, professor Samixon Ashirboyev 75 yoshga to‘ldi.

Ustozning pedagogik va ilmiy faoliyati ikkita ilm maskani: Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitet va Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti bilan bog‘liq. Ular Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida uzoq yillar davomida rahbarlik lavozimlarida faoliyat olib borgan va shu maskanning har tomonlama rivojida o‘ziga xos o‘rin tutgan fidoyi insonlardan. Domla faoliyati davomida talabalarga “Qadimgi turkiy til”, “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi”, “O‘zbek adabiy tili tarixi”, “O‘zbek dialektologiyasi”, magistrantlarga esa “Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi”, “Areal lingvistika” fanlaridan dars berib keladilar. Ustoz S.Ashirboyev – doktorantlar, magistrlar va talabalarning eng sevimli ustози.

Talabalik yillarimizda ustoz Samixon Ashirboyev bizga ham “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi” fanidan ma’ruza o‘tganlar. Ustoz o‘ziga yarasha salobati, og‘ir-bosiqliqi, jiddiy va sermulohazaligi, so‘zni oz va soz ishlatishi bilan biz talabalarning ko‘nglidan chuqur o‘rin olgan edilar. Bizga nafaqat fanga oid bilimlarni, balki hayotiy maslahatlarni ham o‘rni bilan berib borardilar. Ustozning har qanday vaziyatda ham o‘ta bosiqlik bilan munosabat bildirishi barchamizning havasimizni keltirardi, hattoki miyamga nimagadir o‘rnashib qolgan “o‘qituvchilar asabiy bo‘ladi” degan qarash to‘g‘ri emasligini ustoz Samixon Ashirboyev misolida o‘zim uchun qayta kashf qilganman, desam mubolag‘a bo‘lmaydi. Domlaning

“O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi” fanidan o‘tgan har bir ma’ruzalari hali-hamon yodimda. Bu fandan to‘plagan, har bir mavzuga oid misollar yaqin-yaqingacha kitob javonimdan joy olib turardi.

Ustoz Samixon Ashirboyev dars jarayonida bizga ko‘p hayotiy narsalarni ham o‘rgatganlar, hattoki chang artishda bir tomonga qarab artish kerakligi, ikki tomonga qarab artilsa, changni tozalash o‘rniga qayta chaplash mumkinligi kabilarni ham ustozdan o‘rganganmiz.

Samixon Ashirboyev barchaga birday yordam qo‘lini cho‘zadigan dilkash inson. 2008-yilda aspiranturani tugatib nomzodlik dissertatsiyamni muhokamaga qo‘yay deb turganimda farg‘onalik bitta tadqiqotchi mening mavzuyim bilan bir xil mavzuda dissertatsiya yoqlayotganini bilib qoldim. Men haddan tashqari kuyundim, nima qilishni va qanday qilishni bilmas edim. Ustozlarimning maslahatlari bilan dissertatsiyani qayta ishlab, himoya uchun kengashga topshirdim. Har qadamda, muhokama, seminar, tashqi taqriz jarayonlarida meni bir xil savol kutardi: bu mavzuda yaqindagina dissertatsiya yoqlandi, takror-ku tarzida munosabat bildirishardi. Men ikkala nomzodlik ishining farqini tushuntirishga qancha harakat qilsam ham, ba’zan hamma ham bu fikrimga qo‘shilmaganday ko‘rinardi. Shu kabi holatlar meni juda bezdirib qo‘ydi. Himoya kuni ham shunday munosabat bo‘lishini sezardim. Lekin bunday munosabatning oldini olishga ustoz Samixon Ashirboyev yordam berdilar. Hech esimdan chiqmaydi. So‘z navbati norasmiy taqrizchilarga berilgan paytda kutilmaganda ustoz Samixon Ashirboyev qo‘llarida ikkita avtoreferat bilan minbarga chiqib keldilar va ikkala ishning har bir bobini solishtirgan holda, ikkala tadqiqotchini ham yoqlagan holda dissertatsiyalarning farqli jihatini chiroyli qilib asoslab berdilar. Boblarning nomlanishi bir-biriga yaqin bo‘lgan holatlarda misollar tasnifi va tahlili turlicha ekanligini aytib o‘tdilar. Domlaning ana shu yordami bilan auditoriyadagi shubhali nigohlar o‘rnini ishonch to‘la qarashlar egalladi. Men bu yordamlari va qo‘llab-quvvatlaganliklari uchun ustozdan umrbod minnatdorman.

Ustoz Samixon Ashirboyev shevashunoslar maktabining zabardast va yirik vakili hisoblanadi. Domlaning ta’siri bilan talabalar, professor-o‘qituvchilar orasida shevaga qiziquvchilar kundan kunga ko‘paymoqda.

Ustozning meni o‘ziga jalb qilgan xislatlaridan yana biri doimo o‘zining ustida ishlaydilar, yosh olimday izlanadilar. Hozirgi kunda talab qilinayotgan yuqori impakt faktorli, Scopus bazasidan o‘rin olgan bir qancha jurnallar tahririyati bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri muloqot olib boradilar. Ko‘pgina keksa yoshdagi olimlarni qiynaydigan kompyuter texnologiyalari va internet savodxonligini yuqori darajada egallaganlar. Turli kompyuter dasturlari orqali videoma’ruza va audioma’ruzalar tayyorlashda ularga teng keladigani yo‘q desak, adashmaymiz.

Ustoz Samixon Ashirboyev samimiyligi, kamtarligi, o‘tamas’uliyatliligi, mohir pedagog va zabardast olim ekanligi, san’atga, mumtoz adabiyotga oshuftaligi, zamon bilan hamnafas qadam tashlashi, fidoyi va mehnatkash inson ekanligi bilan biz shogirdlar uchun ibrat namunasi sanaladilar. Ularga mustahkam sog‘lik, uzoq umr, ishlarida ulkan muvaffaqiyatlar, shogirdlar kamoli va ko‘ngil xotirjamligi doimo yor bo‘lishini tilab qolamiz.

İLİNGE ĞAMXORLIQ

T.J.Masharipova
fil.i. d. (DSc),docenti,
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

N.G.Yangibaeva
fil.i.f.d. (RhD), docenti,
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

– *Meniń Nókiste Nazira Yangibaeva degen shákirtim bar edi, sonı tanıysız ba?*

– *Álbette, tanıyman. Nazira menen kóp jıldan berli birge isleybiz.*

– *Men onıń jazğan dissertaciyasın oqıp shıqtım. Pikirlerimdi jazba túrde bildirdim. Jumısı jaman emes. Biraq ele de isleńkireytuǵın jerleri bar. Sonı kimnen berip jibersem eken, dep oylap júr edim.*

– *Maǵan isenseńiz boladı, jumısın Naziranıń óz qolına aparıp tapsıraman.*

(2013-jıldıń báhár máwsiminiń sońǵı may ayında professor Samixan aǵa Ashirbaev penen Nizamiy atındağı Tashkent mámleketlik pedagogikalıq institutında bolıp ótken sáwbetten úzindi).

Tamara Masharipova: – Sol jılı Nókis qalasınan bir topar jas oqıtıwshılar bilimimizdi jetilistiriw ushın Tashkent qalasına jetip keldik. Professor-oqıtıwshılar ushın arnalǵan úyge jaylastıq. Erteńine ayılǵan waqıtta auditoriyaǵa jıynaldıq. Sabaq baslandı. Ishkerige sawlatlı bir kisi kirip keldi. «Ashirbaev degen domla usı boladı, bul adam kútá qattıqol, biraq kúshli ilimpaz dep esitemen» dep sıbırladı qasımnda otırǵan tıńlawshılardıń biri.

«Júdá maqul, bizge ózi usınday adam kerek» dep ishimnen maqullap qoydım ózimshe. Ózbekstanda atı kópshilikke belgili filolog-pedagog, dialektolog, filologiya ilimleriniń doktorı, professor Samixan aǵa Ashirbaev penen tanıswımız usılayınsha baslandı.

Professor joqarı oqıw ornında studentler menen birge professor-oqıtıwshılardıǵa da sabaq berip keledi eken. Solay etip, Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti hám Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınan bargan bir topar jas

oqıtıwshılardı filologiya ilimleriniń doktorı, professor Samixan aǵa Ashirbaevtıń qanıgelik pánlerdi oqıtıw máselelerine arnalǵan lekciyaların tınlawǵa miyasar boldıq.

Bayqawımızsha, Samixan aǵa hár bir aytqan sózine ayrıqsha máni berip, juwapkershilik penen qaraydı eken. Tártip-intizamdı jaqsı kóretuǵın sustı basım bul ustazdı kem-kemnen húrmet ete basladıq. Kópshilik qatarı pitkeriw qanıgelik jumısı ushın tema hám ilimiy basshı tańlawımızǵa tuwra kelgende men dárhal Samixan aǵanı tańladım. «Saǵan qıyın bolıwı múmkin, ol kútá talapshań» dedi topar basshımız. Aytqanınsha bar eken, «Jurnalistlik sheberlik» pánin oqıtıw máseleleri» degen temada jumıs jazbaqshıman» degenimde, «Jurnalistlik sheberlik» («Jurnalistik mahorat») emes, al «Jurnalist sheberligi» («Jurnalist mahorati») boladı» dep dúzetiw berdi ol. Oylanıp qarasam, bull orınlı dúzetiw edi, sonnan berli bul pándi «Jurnalist sheberligi» dep alıp ǵana qoymastan, kafedrada qanday pán ótiletuǵın bolsa sonıń atamasına, qanday temada maqala, tezis, oqıw qollanba yamasa monografiyalıq izertlew jumısın jazıwda, sonday-aq, studentlerge usınıs etiletuǵın referat, qurs jumısları, úyge tapsırmalar beretuǵın bolsaq, onıń teması yaǵnıy atamasına áhmiyet beretuǵın boldım. Bul Samixan aǵanıń maǵan úyretken ayrıqsha sabaǵı dep tán alıwıma tolıq tiykar bola aladı. Álbette, usı waqıtqa deyin bir neshe jıllıq jurnalistik praktikamda túrli atamalardı qoyıwda azlı-kópli tabıslardı eriskenligime qaramastan, ilimiy, ilimiy-metodikalıq jumıslardı jazǵanda onıń atamasın durıs tańlaw hám jobasın durıs belgilew orınlanatuǵın jumıstıń derlik eliw procentin quraytuǵın shıǵar. Júz bergen bull waqıya Samixan aǵanıń biz sıyaqlı kóplegen jas filologlarǵa ilimiy metodologıyanı úyretken ádiwli ustaz bolǵanınıń bir mısalı bolsa kerek.

Nazira Yangibaeva: – Sonnan keyin men «XX ásirdeń 20-jıllarındaǵı til bilimi procesi» degen temadaǵı doktorlıq dissertaciyamdı (PhD) 2019-jılı iyun ayında Qarshı mámleketlik universiteti qasındaǵı Qanıgelestirilgen Keńeste tabıslı jaqlap shıǵıwǵa erestim. Bul jumıstıń orınlanıwında Samixan Ashirbaevtıń ilimiy basshı sıpatındaǵı xızmetleri ayrıqsha boldı. Sebebi hár bir dissertaciyalıq jumıstıń orınlanıwında izertlewshige ilimiy ortalıqtıń, sonıń ishinde, ilimiy basshınıń tásiiri boladı, álbette.

Gáp kelgende ayıp ótkenimiz maqul shıǵar, Tamara apa. Qarshıda jaqlaw waqtında tilshi-ádebiyachı qánigeler biziń jumısımızǵa joqarı baha beriw menen birge, ustazımız Samixan aǵanıń shákirtlerine degen atalarsha ǵamxorlıǵına tańlanıp «Domlangiz judayam shogirdparvar ustoz ekanlar, bunday domlaları kamdan kam uchratish mumkin» dep qayta-qayta aytqan edi. Óytkeni, ustazımız tek men ushın emes, ózi isengen basqa da shákirtleriniń baslaǵan jumısınan nátiyje alıwı ushın jıllar dawamında erinbey, tózim, sabır-taqat penen basshılıq etedi, zárúr dep tapsa, qorgaw waqtında da ele «buwını qatpaǵan» shákirtlerin óz halına taslap qoya almaydı.

Sonday-aq, ustaz kóp jıllar dawamında Mámleketlik tálim standartın tayarlawda qatnasıp kiyatırǵan respublikamızda belgili ilimpazlardan esaplanadı. Sonlıqtan da ol óz tarawı boyınsha Ózbekstannıń barlıq joqarı oqıw orınlarında Mámleketlik tálim standartlarına sáykes bilim beriliwine jan kúydirip keledi.

Tamara Masharipova: – Nazira, Samixan aǵa menen bizdi jaqınlastırǵan jáne bir moment esime túsip otır. Ol uzaq jıllardan berli «Pedagogika» (Pedagogik talim) jurnalınıń bas redaktorınıń birinshi orınbasarı lawazımın atqarǵan. Biz bolsaq, universitetimizde shıǵatuǵın «QMU xabarshısı» jurnalında xızmet etkenimiz ushın ilimiy jurnaldı basqarıwda ayrıqsha nelerge kewil bóliw tuwralı usınıs-pikirlerin inabatqa alǵanbız.

Ustaz filologiyanıń kóp ǵana tarawları tuwralı salmaqlı pikirler bildirip kelgen. Sonıń ushın 2017-jılı dekabr ayında Tashkent mámleketlik shıǵıstanıw institutında «Publicistika teoriyasında shıǵarmanıń mazmun hám forma máseleleri (Qaraqalpaqstan Respublikası baspasózi materialları mısasında)» temasındaǵı doktorlıq dissertaciyamızǵa (PhD) cırtqı recenzent sıpatında unamlı pikir bildirgen edi. Qádirli ustazımızdıń qaraqalpaq jurnalistikasınıń izertleniw máselelerine biypárwa bolmaǵanı, alım sıpatında kewliniń keńligi, qımbatlı waqtın ayamaytuǵını, ilimge pıdayı xızmet etetuǵını dep bilemiz.

Nazira Yangibaeva: – Ustazdıń turaqlı túrde qadaǵalap, basshılıq etiwı nátiyje berdi: Qaraqalpaqstanda basqa men bilgen shákirtlerinen biri házirgi waqıtta NMPI prorektori lawazımında islep atırǵan Quwandıq Qádirov ustazdıń ilimiy basshılıǵında kandidatlıq

disertaciyasın óz waqtında tabıslı jaqlap, búginligi doktorlıq dissertaciyası ústinde jumıs alıp barmaqta. QMU docenti Zamira İbragimova kandidatlıq (2009) hám NMPİ oqıtıwshısı Umida İbragimova doktorlıq (PhD) dissertaciyaların (2019) tabıslı tamamlap, ilimiy dárejege iye boldı. Olar házirgi waqıtta ilimiy-pedagogikalıq jumısların tabıslı dawam ettirmekte. Z.İbragimova Urgench mámleketlik universiteti qasındaǵı Qánigelesken Keńestiń aǵzası, dialektolog ilimpaz sıpatında belgili bolmaqta.

Tamara Masharipova: – Bunı Samixan aǵa Ashirbaevtın Qaraqalpaqstan ilimin maman qánigeler menen támiyinlewdegi aytarlıqtay úlesi dep bahalaw múmkin. Samixan aǵa kóp tillerdi bileti, erkin sóylese alıw menen birge pikirley aladı. Mısalı, qazaq, parsı, rus, türk tillerindegi shıǵarmalardı tıp nusqada oqıydı.

Nazira Yangibaeva: – Durıs aytasız, Tamara apa, Samixan aǵa hár túrli millet wákillerinen shákirtler tayarlaǵan, talapshań, qattıqol bolıw menen birge, olardıń hár birine miyirman, sociallıq jaǵdaylarına itibar beredi, bahalı másláhátlerin ayamay, atalarsha ǵamxorlıq etip keledi.

Filologiyanıń kóp tarawlarında miyneti sińgen ádiwli ustazdıń insaniylyq pazyletleri tuwralı ayta bersek áńgime kóp. Biz shákirtleri ustaz násiyatlarına ámel etip, ilimiy-pedagogikalıq jumıslarımızda, sonıń menen birge, jekke turmısımızda inabatqa alıp, ózlerimiz de keleshekte shákirtler tayarlawda úlgi tutamız.

Tamara Masharipova: – Nazira, tek ózbek xalqınıń emes, qaraqalpaq xalkınıń da jas izertlewshilerine udayı ǵamxorlıq kórsetip kiyatırǵan ádiwli ustazımızdıń mubarek 75 jasqa tolǵan yubileyi menen shın júregimizden qutlıqlaymız! Bekkem densawlıq, ilimiy dóretiwshiligine tasqın tabıslar tileymiz!

Nazira Yangibaeva: – Aǵamız shákirt tayarlawda harıp-sharshamasın, perzentleri, aqlıq-shawlıqlarınıń ardaǵında júre bersin!

ТУРКИСТОН ФАРЗАНДИ

Феруза Мысаева
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

*катта илмий ходим,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
Ғулом Исмоилов
филология фанлари номзоди, илмий котиб,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти*

Аҳмад Яссавий ҳоки сақланаётган ирфоний тупроқ ўзбек халқига унинг маданияти, тили ва адабиёти ривожига улкан ҳисса қўшган улуғ зотларни ҳадя этган: Миртемир, Одил Ёқубов, Туроб Тўла, Мирпўлат Мирзо, Иристой Қўчқортоев, Фаттоҳ Абдуллаев, Эрнст Бегматов, Самихон Аширбоев. 1946 йил 18 апрелда Қозоғистон Республикаси, Чимкент вилояти, Туркистон тумани, Кориз қишлоғида таваллуд топган Самихон Аширбоев ўзбек тили ривожига хизмат қилган, ўзбек тилини ўқитиш ишларини ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан бойитган, ўзбек тилшунослигида ўз сўзини айта олган забардаст тилшунос олимларимиздан. 200 дан ортиқ илмий ишни қамраб олган сермахсул илмий ижоди ўзбек тилининг турли аспектларини ёритишга бағишланган: тил тарихи, шевашунослик, ареал тилшунослик, ўзбек тили грамматикаси, ўзбек тилини ўқитиш ва ҳ.к.

Олимнинг етук филолог сифатида шаклланиши ва ривожланиши Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти ўзбек тили ва адабиёти факультетида таълим берган С.Усмонов, Ш.Шукуров ва бошқа устозлар номи билан боғлиқ. Талабалик йилларидаёқ устозлар ишончини оқлаган ёш олим шу даргоҳнинг ўзида педагогик ва илмий фаолият учун олиб қолинади. Атоқли устоз тилшунос профессор Саидзода Усмоновнинг назарига тушган синчков ва изланувчан Самихон Аширбоев ёш бўлишига қарамай тил тарихидай мураккаб ва сермашаққат мавзунини ёритишга аҳд қилади ва педагогика билим юртида илмий изланишларини бошлаб юборади. Изланишлари самараси ўлароқ 29 ёшида бевосита С.Усмонов раҳбарлигида “Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917-йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида)” мавзуидаги номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади. Илмий иши юқори баҳоланган ёш олим Тошкент давлат педагогика

институту талабаларига яна узоқ йил илм сирларини ўргатади. Талабаларга билим бериш ва таълим соҳасига хизмат қилиш баробарида илмий ишларини ҳам муваффақиятли давом эттиради ва 1990 йилда проф. Ш. Шукуров ва Э.Бегматов маслаҳатчилигида “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг маъно ва таркибий хусусиятлари” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилади.

Илмий ишлари юқори баҳоланган, ўткир танқидий қарашлари, илмий изланишга қатъий талаб қўйиши билан тилшунос олимлар орасида ҳурматга сазовор бўлган олим ўзбек тили ихтисослиги бўйича кенгаш аъзоллигига киритилади. Узоқ йиллар мобайнида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тил ва адабиёт илмий-текшириш институту ҳузурида, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги Илмий кенгаш аъзоси, семинар раиси ва аъзоси бўлган ва ҳозирда ҳам бу борадаги фаолияти тўхтаган эмас. С.Аширбоев аъзо бўлган кенгашда номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган тадқиқотчилар илмий ишларининг мукаммаллашувига хизмат қилган асосли эътирозлари ва кескин фикрларини ҳозир ҳам эслашади.

Самихон Аширбоев нафақат меҳнаткаш олим, балки талабчан устоз, меҳрибон мураббий сифатида ҳам маълум. Устознинг бевосита раҳбарлиги остида 10дан зиёд шогирдлар педагогика ва филология фанлари номзодлигини қўлга киритган. И.Азимов, М.Раҳматов, З.Ибрагимова, С.Адилова, У.Юлдашев, П. Лутфуллаев, Н.Янгибоева, У.Ибрагимова ва бошқа шогирдлари ҳозирда устознинг ёшларга билим улашиш ишларини давом эттирмоқдалар ва юртимиз ҳамда хориж олий ўқув юртларида ўзбек тилини ривожлантириш ишларига ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар.

Қутлуғ 75 ёшни қарши олаётган олимнинг қалби ҳамон йигитлик чоғидаги илм ғайрати ва шижоати билан тўла. Ўтган йилнинг ўзидаёқ қўшни Қозоғистоннинг Нурсултон шаҳрида, Американинг Филадельфия штати, Ҳиндистонда бир нечта мақолалари чоп этилган, республика конференцияларида

тинимисиз чиқишлар қилиб турган устоз илм йўлини танлаган ёшларимизга ибрат мактаби бўла олади.

Самихон Аширбоевни қутлуғ 75 ёш билан қутлар эканмиз, уларга мустаҳкам соғлиқ, оилавий хотиржамлик, илмий ишларига ривож тилаб қоламиз. Доим эл ардоғида ва шогирдлар эъзозида бўлинг!

**SAMIXON ASHIRBOYEV – TIL XAZINASI
TARAQQIYOTINI MANBALARGA BOG‘LAB TADQIQ
ETGAN OLIM**

Umida Ibragimova
*filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Ajiniyoz nomidagi NDPI*

O‘zbek tili asosan uch manbadan oziqlanadi.

Birinchi manba til tarixidir. O‘zbek tili uzoq tarixga ega. Uning tarixiy ildizi Bilga qog‘on, Kultegin yodgorliklariga borib taqaladi. Ayni paytda ajdodlarimiz boy manba qoldirgan bo‘lib, bu manbalarda o‘zbek tilining barcha imkoniyati o‘z aksini topgan. Ammo hozirgi o‘zbek tilining aksar holatda ana shu boy tarixdan ajratildi. Bu o‘z navbatida o‘simlikni ildizidan ajratib o‘stirish g‘oyasiga o‘xshash gap. Shuning uchun S.Ashirboyev hozirgi o‘zbek adabiy tilini til tarixi bilan bog‘lab, tarixiy manbalar bilan hozirgi manbalarni solishtirib, tilshunoslikning ko‘p sohalari bo‘yicha o‘zining asosli ilmiy xulosalarini chiqardi. O‘zbek tilining tarixiy ildiziga daxldor fikrlarni “Devoni lug‘otit turk” bilan bog‘lab aytishga harakat qilgan olim hazrat Alisher Navoiy asarlari tilini keng qamrovda olib tahlil qila boshladi. Hazrat Alisher Navoiy asarlari tili misolida eski o‘zbek tili davr til qonuniyatlari haqida xulosalarni bayon etdi.

Chunonchi, eski o‘zbek tili davrida ohangdoshlik qonuniyatlarining to‘liq amal qilinganligi, natijada bu davr tilida to‘qqiz unlilik tizimi amal qilinganligini asoslash bilan birga ularni qipchoq, o‘g‘uz shevalari va hozirgi o‘zbek adabiy tili bilan qiyoslab, bularda ham hozirda to‘qqiz unlilik tizimi haqidagi ilmiy xulosalarini chiqardi. Mumtoz asarlarda qo‘llagan so‘zlarining ma’no tovlanishi hozirgi o‘zbek adabiy tilida aks etganidek, xalq tilida, xususan, qipchoq

va o'g'uz lahjasida aksar holatlarda hanuz faol ishlatilishi qiyosan tahlil etiladi.

Ikkinchi manba umumxalq tili bo'lib, xalq tili adabiy tilni boyitishda misoli xazina. O'zbek tili ko'p shevaliligi bilan o'zga turkiy tillardan tafovutlanadi. Shevalarda, xususan, qipchoq va o'g'uz shevalarida adabiy tilga kirib ulgurmagan quyma iboralar, jozibador so'zlar, maqol, matal, topishmoqlar juda mo'l. S.Ashirboyev shu xazinani atroflicha o'rgandi, uning sirlarini ochdi, xazina sirlari kalitini shogirdlariga tutdi.

Qipchoq va o'g'uz shevalarida xuddi tilimiz tarixining barcha davridagidek to'qqiz unlilik tizimi amal qilish uni hozirgi o'zbek adabiy tili bilan ham umumlashtiradi degan xulosani isbotladi olim.

Olim ko'proq Janubiy Qozog'iston o'zbek shevalaridagi ohangdoshlik hodisasini, morfologik, leksik xususiyatlarini tahlil etar ekan, bu tildagi musiqani, ohangni, jozibani yuzaga keltiruvchi vositaligini ta'kidlab, qipchoq va o'g'uz shevalarida eski o'zbek tilining xususiyati ham davom etayotganligini uqtiradi. Ayni paytda tildagi bu qonuniyat o'zbek adabiy tilini ham to'liq tark etmaganligini isbotlab, S.Ashirboyev bu sohada ham tilshunoslikda yangi nazariya yaratdi.

Leksika – so'z, tilning oynasidir. Shuning uchun S.Ashirboyev Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevasining leksikasini ham maxsus kuzatar ekan, mazkur shevalarda adabiy tilga kirib ulgurmagan xarakterli so'zlar, atamalar, iboralar, maqollar juda ko'pligini ta'kidlab, ularni adabiy tilga olib kirishni tavsiya etadi. Darhaqiqat, adabiy tildagi “ashti'q” - “g'alla”, “ashpi'shaq” - “go'sht qiymalaydigan yoysimon boltacha”, “a'sresa” – “ayniqsa”, “a'cha” – “buvi” so'zlari bilan ifodalanadi. Tabiiyki, adabiy tilga shevadagi bu tarzli so'zlar kirishi ifodalash jihatidan ham, uslub jihatidan ham zarurga o'xshaydi.

Quyma iboralar odatda fikrni ixcham, obrazli, ta'sirchan qilib ifodalashda tengsizdir. Sheva bu jihatdan ham xazina hisoblanadi.

Masalan „Tuyaning mozormon bilan nima ishi bor” iborasi ko'pchilik bilan aloqa qilmaydigan, fikrlashmaydigan, o'zgalar tashvishiga sherik bo'lmaydigan kimsalar tashbehi bo'lsa, „jotibotar” iborasi „bir qaynovi ichida” bo'lgan gapga usta kishilarga nisbatan qo'llaniladi. „Suviti” iborasi mehnat qilmaydigan, ishning ko'zini

bilmaydigan kishilar tavsifi, „jo‘toli” iborasi baquvvat, qora mehnatni yaxshi bajaradigan, uddabaror kishi tavsifi bo‘lsa, „o‘samosh” iborasi bir ishni bajarishga epi yo‘q, teskari ish qiluvchi bola tavsifidir. „Uch qoqqan kunjuttay” iborasi moddiy jihatdan juda xarob bo‘lgan, hech vaqosi qolmagan kishi tavsifi bo‘lsa, „pichong berish” iborasi birovni ataylab noto‘g‘ri yo‘lga tezlash ma’nolarini ifodalaydi.

O‘zbek shevalarining morfologik xususiyatlarini atroflicha tahlil etgan olim undagi ko‘p shakllar eski o‘zbek tili davrida ham qo‘llaganligini ayni paytda hozirgi adabiy tilda ham ishlatilayotganligini misollar asosida qayd etib, o‘zbek shevalari hozirgi adabiy til taraqqiyotida morfologik jihatdan ham salmoqli o‘rin tutishini isbotlaydi.

Uchinchi manba xalq og‘zaki ijodi namunalari tili. O‘zbek xalq og‘zaki ijodga boy. Xalq og‘zaki ijodi esa hayratomuz o‘xshatishlarga, isteoralarga, sifatlashlarga, mubolag‘alarga, kinoyalarga nechog‘li boy. Xususan, uslubi haytomuz. Shuning uchun S.Ashirboyev xalq og‘zaki ijodi namunalari, ularning tili va uslubiga o‘zgacha bir mehr bilan qarardi.

Darhaqiqat, hozirgi o‘zbek adabiy tili o‘z taraqqiyot manbalaridan sun’iy ravishda ajratildi. Go‘yo mumtoz adabiyot tilining hozirgi o‘zbek adabiy tiliga hech qanday aloqasi yo‘qdek g‘oya singdirildi. Darsliklarimizda faqat til qoidalari yozildi. Vaholanki, tilning taraqqiyot qonuniyati o‘rganilishi va o‘rgatilishi lozim. Hozirgi o‘zbek adabiy tilini eski o‘zbek tilining davomi tarzda undagi tadrijiy taraqqiyotni kuzatgandagina uning sohalari bo‘yicha chiqargan xulosalarimiz asosli va to‘g‘ri bo‘ladi.

O‘zbek adabiy tili ikkinchi taraqqiyot manbalaridan ham ajratilishiga ham harakat qilindi. Bu fikr xususan, qipchoq lahjasi uchun asosli. Negaki, aksar hollarda adabiy tilning qipchoq lahjasini chetga surish g‘oyasi ko‘zga tashlanadi. Vaholanki, qipchoq lahjasida adabiy tilning imkoniyatini kengaytiruvchi holat uning barcha sohalarida – fonetikada ham, leksikada ham, morfologiyada ham mo‘lligi o‘z-o‘zidan aniq.

Adabiy tilga munosib jihatidan uchinchi manba – xalq og‘zaki ijodi namunalari tiliga ham o‘g‘ay ko‘z bilan qarash g‘oyasi ustuvor.

Biroq xalq og‘zaki ijodi namunalari tilisiz adabiy tilni tasavvur qilish mumkin emas.

Shuni alohida qayd etish lozimki, bu manbalarning har biri adabiy tilni boyituvchi, oziqlantirib turuvchi bitmas – tuganmas bir xazinadir. Shuning uchun ularni avvalo bir-biridan, ayni paytda adabiy tildan ayri tasavvur qilish mumkin emas. Turkiy tillar, xususan, o‘zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini mukammal bilgan professor S.Ashirboyev til taraqqiyoti manbalarini uzviy bog‘lab tadqiq etganki, bugungi tilshunoslik tahlili faqat shu yo‘sinda bo‘lsagina til taraqqiyoti qonuniyati to‘g‘ri belgilanadi.

САМИХОН АШИРБОВЕВ – ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ТАШАББУСКОР ОЛИМИ

Замира Ибрагимова
доцент,
Бердақ номидаги ҚДУ

Ўзбек тилшунослиги ривожига катта ҳисса қўшиб келаётган таниқли тилшунос олим, педагог, филология фанлари доктори, профессор Самихон Аширбоев 1946 йил 18 апрелда Қозоғистон Республикаси Чимкент вилояти Туркистон тумани Кориз қишлоғида таваллуд топди.

Самихон Аширбоев – етук, ташаббускор олим сифатида биринчилардан бўлиб ўзбек тилшунослиги тарихини тадқиқот объекти қилиб танлади ҳамда устози профессор Саидзода Усманов раҳбарлигида “*Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиши тарихидан*” мавзусидаги номзодлик диссертациясини ёзди ва уни 1975 йил 16 апрелда Ўзбекистон фанлар академияси Тил ва адабиёт институти қошидаги Илмий кенгашда муваффақиятли ҳимоя қилди. Серқирра, ижодкор олим, С.Аширбоев Алишер Навоий асарлари синтаксисининг ҳам биринчи тадқиқотчиси. У кейинги илмий фаолиятини Алишер Навоийнинг насрий асарлари синтаксисини ўрганишга бағишлади. Бунинг натижаси ўлароқ 1990 йилда “*Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари*” мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Семантик ва диахрон

планда ёритилган мазкур тадқиқот кўпчилик тилшунос олимлар томонидан юксак баҳоланди. Бу тадқиқотнинг юзага келиши Республикамизда халқимизнинг маънавий мулки саналган миллий тилнинг нуфузини тиклаш, ҳаётимизнинг барча жабҳаларида қўллашга эҳтиёж сезилган, миллий адабий тилга эътибор кучайган даврга тўғри келади. Шунинг учун тадқиқот натижалари нафақат тилшуносларга, балки Навоий ижодининг барча ихлосмандларига, адабиётшуносларга ҳам маъқул бўлади.

С.Аширбоев тарихий манбалар тили тадқиқи бўйича бир неча илмий нашрлар муаллифи. У 1989 йилда “Алишер Навоийнинг асарларида мураккаблашган содда гаплар” монографиясини, 1988 йилда “Алишер Навоий прозаси – синтактик тадқиқот объекти”, 1997 йилда Қутубнинг “Хусрав ва Ширин” достони ва “Ўзбек адабий тили” номли рисолаларини эълон қилди.

Олимнинг илмий-педагогик фаолияти Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти билан боғлиқ. Ўзининг педагогик фаолиятини кафедра ўқитувчиси лавозимидан бошлаган бўлса, кейинчалик профессор, кафедра мудири, факультет декани ўринбосари, декани ва кейинги 15 йил давомида университет проректори лавозимларида ишлади.

Самирхон Аширбоев мазкур даргоҳнинг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабаларига “Қадимги туркий тил” “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси” “Ўзбек адабий тили тарихи” “Ўзбек диалектологияси” Ўзбек тили мутахассислиги магистрантларига эса “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси” фанларидан дарс берди. У 1992 йилдан бошлаб мазкур фанларнинг ўқув дастурларини яратди.

Самирхон Аширбоевнинг 1996 йилдан кейинги фаолияти олий педагогик таълим мазмунини стандартлаштириш билан ҳам боғлиқ. У “Олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари классификатори” унинг “Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани” таълим соҳасига кирган 33 та бакалавриат йўналиши ва 57та магистратура мутахассислиги давлат таълим стандартлари намунавий ўқув режалари ва фан дастурларини яратувчи ижодий гуруҳга раҳбарлик ва бевосита муаллифлик қилди.

С.Аширбоев Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги Олий ва ўрта махсус, касб ҳунар таълими ўқув–методик бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг илмий котиби, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети қошидаги олий юртлараро “Таълим илмий методик бирлашмаси раиси, Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасалари қошидаги “Махсус сиртки бўлимларда бакалавр даражасида ўқишнинг илмий амалий фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш”нинг раиси сифатида кенг қамровли фаолият олиб борган.

С.Аширбоев Ўзбекистон Республикаси олими, мутахассиси сифатида Қозоғистон Республикасидаги ўзбек мактаблари учун тузилган “Ўзбек тили” фани давлат стандарти ва ўқув дастури ҳамда 5-, 6-, 7-, 8-, 9 - синфларнинг “Ўзбек тили” дарслиги унинг дидактик материаллари ва ўқитиш методикаларининг муаллифи ва гуруҳ раҳбари сифатида фаолият юритган.

Самихон Аширбоев – сермахсул олим. У тилшунослик бўйича малакали илмий педагогик кадрлар тайёрлашга баракали ҳисса қўшиб келмоқда. Унинг бевосита илмий раҳбарлигида кўплаб шогирдлар номзодлик ва докторлик диссертацияларини химоя қилган. Устознинг раҳбарлигида нафақат тилшунослик, балки педагогика илмига оид диссертациялар ҳам муваффақиятли химоя қилинди. Бир неча йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Тил ва адабиёти институти қошидаги “Ўзбек тили” ихтисослиги бўйича номзодлик ва докторлик диссертацияларини химоя қилиш учун ихтисослашган кенгаш аъзоси, унинг раиси сифатида фаолият олиб борган.

С.Аширбоев масъулиятли шахс, заҳматкаш олим, ғамхўр мураббий, талабчан устоздир. Устознинг диди ниҳоятда нозик, у ўта синчиков, шу боисдан бўлса керак устозга ҳар қандай ишни маъқул ва манзур эттириш қийин. Устозимнинг кўнгли очик ва ўз касбининг етук мутахассиси сифатида уни барча шогирдлари ўз отасидай ҳурмат қилишади. Устозимнинг таҳсинга лойиқ фазилатларидан бири, шогирдининг иши бўйича кўрсатилган камчиликларни бартараф этмагунча, иши кўнгилдагидай чиқмагунча, бирор ижобий натижага эришишмагунча йўл-йўриқ

кўрсатишда чарчамайди. Устознинг жиддий қиёфаси кўпчиликини сергак тортишга ундайди. Аслида у – ўта дилкаш, меҳрибон ҳамда кишиларнинг меҳнатини, улардаги одамийлик, самимийликини қадрлайдиган инсон.

Ўз касбининг (қорақалпоқча айтганда) **маманы**, шогирдларининг севимли устози, Самихон Аширбоевни табаррук ёши билан қорақалпоғистонлик шогирдлари қаторида табриклайман. Устоз доим шогирдлар тайёрлашда чарчаманг!

НУКУС ДИАЛЕКТОЛОГИЯ МАКТАБИНИНГ АСОСЧИСИ

С.Ж. Шынназарова

*филология фанлари номзоди, доцент,
НДПИ*

М.К. Кайпназарова

*фалсафа фанлари доктори (phd), катта ўқитувчи,
НМПИ*

Ҳар қандай тилдаги бир қанча масалаларнинг ечими шу тилнинг диалект ва шеваларини теран ўрганиш иши билан боғлиқ. Сабаби адабий тилнинг шаклланиши ва ривожланишида диалектлар катта аҳамият касб этади.

Туркий диалектологиясида, айниқса, рус олимларидан Н.И. Ильминский, А.М. Самойлович, С.Е. Малов, Н.А.Баскаков, Д.Е. Поливанов сингари олимлар XX асрнинг 20 йиллар бошидан қирғиз, ўзбек, туркман ва қорақалпоқ тилининг шеваларини тадқиқ этиш бўйича йирик ишлар олиб бордилар. Шу қаторда олимларимиздан Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари бўйича М.Буранов, Ю.М. Ибрагимов, А.Ишаев, Э.Ю. Ўразов, З.Ибрагимова, У.Ибрагимоваларнинг тадқиқот ишларини айтиб ўтиш жоиз.

Ибрагимов Юлдаш Маткаримовични туркий диалектологиясида, умуман, ўзбек диалектологиясида алоҳида илмий мактаб яратган олим сифатида баҳолаш ўринли. Профессор Толиб Эназаров ўзининг илмий мақоласида ўзбек диалектологиясида 9та катта илмий мактабнинг бор эканлигин

таъкидлаб, улар қаторида Нукус диалектологларининг илмий мактабини ҳам кўрсатиб ўтади: «Мазкур илмий мактаб XX асрнинг 90 йилларидан бошланиб, бугунги кунгача амалда фаолият кўрсатмоқда. Унга тиниб-тинчимас олимлардан бири бўлган – 1993 йилда ТошДУда докторлик ишини муваффақиятли ҳимоя қилган проф. Ю. Ибрагимов раҳбарлик қилиб, янги-янги илмий тадқиқотларнинг бошланишига асос бўлмоқда» деб юқори даражада баҳо берган эди. Биз олимнинг ушбу фикрини тўла қувватлаймиз. Сабаби, атоқли диалектолог олим, туркий диалектологиясининг ривожланишига катта ҳисса қўшиб келаётган устознинг илмий ишларининг деярли ҳаммаси, ушбу соҳага бағишланган. Олимнинг жами 400 дан ортиқ илмий-услубий, публицистик мақолалари бўлиб, уларнинг айримларига тўхталиб ўтамиз.

Катта илмий асарларидан: 1. «Қорақалпоғистондаги маҳаллий ўзбек шеваларидан материал тўпловчилар учун методик қўлланма» (ўқув-услубий қўлланма. Нукус: Университет, 1981);

2. «Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида феъл» (ўқув қўлланма. Нукус: Университет, 1984);

3. «Исследование узбекских говоров Приаралья (учебное пособие для преподавателей вузов и учителей средних школ. – Нукус: Билим, 1992);

4. «Лексика узбекских говоров» (учебное пособие для преподавателей вузов и учителей средних школ. –Нукус: Билим, 1996);

5. «Ўзбек нутқ маданиятидан лавҳалар» (махсус сиртқи таълим йўналиши учун ўқув услубий қўлланма. – Нукус: НДПИ. 2009);

6. «Ўзбек тилида «Феъл» мавзусини модулли ўқитиш таълим технологияси» (ўқув қўлланма. –Тошкент: Bayoz, 2018) каби илмий ишлар муаллифи.

Ю.М.Ибрагимов 2000 йил 16 октябр санасида «Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи» мавзусида филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертациясини ҳимоя қилди.

Ушбу докторлик диссертациясида туркий диалектологияси учун энг асосий янгиликлардан бири – биринчидан, Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларини классификация қилиш бўлса, иккинчидан, эътиборга олинган диалектологик пунктлар лингвогеографик аспектда ўрганилди, яъни хариталаштирилиб берилди. Бу орқали устоз Ю.М.Ибрагимовнинг нафақат билимли, тажирибали диалектолог сифатида, балки, диалектологияни география фани билан боғлаган моҳир лингвогеограф деб ҳам тан олиш мумкин.

Лингвогеографик аспектда ўрганилган докторлик ишида олим тадқиқот объекти сифатида Қорақалпоғистон Республикасининг Тўрткул, Елликқалъа, Беруний, Амударё, Хўжайли, Қўнғирот, Шуманой, Қонликул, Нукус, шунингдек, Чимбой тумани, Хоразм вилоятининг Янгибозор, Гурлан туманлари, Туркманстон Республикаси Тошовуз вилоятининг Янгибозор, Илонли, Губадоғ, Ташовуз, Бўлдимсоз, Оқтепа, Кўхна Урганч туманларининг халқи, асосан ўзбек миллати вакилларида иборат **186 та** қишлоқни ўз ичига олади.

Жанубий Оролбўйи регионидаги ўзбек шевалари харитаси учун бланка сифатида Қорақалпоғистон Республикаси, Туркманстан Республикасининг Ташовуз вилояти, Хоразм вилоятининг Янгибозор, Гурлан туманининг хариталари олинган. Тадқиқот объекти этиб олинган ҳудудлардаги халқ яшаётган **186 та** элатли пунктдан **133 таси туширилган, 53 та** элатли пункти атласга туширилмаган, сабаби, уларни ўхшаш бўлган элатли пунктлар билан бирлаштирган.

Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларига таяниб, учта бирига қиёсланган ғарбий, шарқий ва жанубий шева регионлари асосида ўлар тарқалган ҳудудларни шартли равишда лингвогеографик таъриф бериб, классификациясини яратди.

- 1) Шарқ (Тўрткул, Елликқалъа);
- 2) Ғарбий (Қўнғирот ўзбеклари);
- 3) Жанубий (Янгибозор-Ташовуз, Илонли);
- 4) Жанубий-Ғарбий (Алпыс, Көкшеге, Гөне Урганч);
- 5) Марказий (Гурлан-Беруний);
- 6) Шимолий (Хўжайли-Қипчоқ)

Демак, Оролбўйи ўзбеклари шевалари ушбу сингари 6 та гуруҳга бўлиб, ҳар бири шеваларнинг ўзига хос тил хусусиятлари, ҳудуднинг шева чизикларининг турли йўналишлар бўйича тарқалиши, кесилишиш нуқталари, фокуслари аниқ белгиланган.

Умуман олганда, тилшунослик соҳасида, туркий диалектологияси оламида ўзининг сермахсул илмий ишлари, айниқса, номзодлик ва докторлик диссертация ишларининг Қорақалпоғистон Республикасида яшаётган ўзбек шеваларига боғлиқ илмий тадқиқотлари натижасида йирик монографияларини нашр қилиши, ўзбек шеваларини, Қорақалпоғистондаги маҳаллий ўзбекларнинг тилини алоҳида тадқиқ этган олимлар орасида биринчилардан бўлиб шеваларни хариталаштиришин, лингвоареал йўналишда ўрганганишини туркий диалектологиясига қўшган меҳнатларини бебаҳо деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1960.
2. Самойлович А.И. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. –Петроград.1922.
3. Малов С.Е. 1) Каракалпакский язык и его изучение.-сб. Каракалпакия Т.П. –Л 1934; 2) Заметки о каракалпакском языке. - Нукус,1966.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Материалы по диалектологии (текст и словарь). – М.: АНССР, 1951
5. Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка// Труды по Хорезмской экспедиции. Сб. науч. тр. – Ташкент, 1933.
6. Ибрагимов Ю. 1) Морфология Ходжейлийски-Кунградских говоров узбекского языка. автореф. Дисс. Канд.фил.наук. – Тошкент, 1774;
7. Ибрагимов Ю. Жанубий Орол бўйи ўзбек шевалари тадқиқи: Филол. фан. докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000.
8. Ибрагимова З. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ ҳўжалиги лексикаси. – Тошкент: Muharrir, 2013 /

9. Ибрагимова У. Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек шеваларида сўз ясалиши. Фил.фан.буйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. –Тошкент, 2019 .
10. Эназаров Т., Ҳайитов Ҳ., Султанова З. Ўзбек диалектологиясида илмий мактаблар ва назарий концепциялар // Махмуд Змахшарий, Махмуд Кошғарий ва Алишер Навоийнинг лингвистик мероси ҳамда унинг туркий тилларини ўрганишдаги ўрни» халқаро илмий конференция материаллари. – Самарқанд, 2018.

1-SHO‘BA
O‘ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI

САМАРҚАНД ТИЛШУНОСЛИК МАКТАБИ ВА
УНИНГ ЎЗБЕК ШЕВАШУНОСЛИГИ
ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

Суюн Каримов
филология фанлари доктори, профессор,
СамДУ

Азамат Пардаев
филология фанлари доктори, профессор,
СамДУ

Шавкат Маҳмадиев
филология фанлари доктори, доцент,
СамДУ

Аннотация

Мақолада Самарқанд шевашунослик мактаби вакиллариининг ўзбек диалектологияси тараққиётига қўшган ҳиссаси, бу борада амалга оширилган тадқиқотлар кўлами баён қилинган.

Калит сўзлар: шева, ҳудуд, ўзбек шевашунослиги, диалектизм, лингвистик география.

Annotation

The article describes the contribution of the Samarkand school of rhetoric to the development of Uzbek dialectology, the amount of research in this area.

Key words: dialect, territory, Uzbek dialectology, dialectics, linguistic geography.

Зарафшон воҳаси ўзбек шеваларини ўрганишнинг тамал тошлари бир пайтлар Самарқандда қўйилган. Шу ишларнинг бошида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор Улуғ Тошмуҳамедович Турсунов турганлар. Бу улуғ зотнинг илмий раҳбарлигида проф.Худойберди Дониёров – «Ўзбек тилининг бахмал шеваси» (1954), проф. Ваҳоб Эгамов – «Ўзбек

тилининг Ғаллаорол шеваси» (1955), проф. Назар Ражабов – «Ўзбек тилининг Қарнаб шеваси» (1959), доц. Мухтор Валиев – «Ўзбек тилининг Найман шеваси» (1963), доц. Мажид Аҳмедов – «Ўзбек тилининг Жўш шеваси» (1962) мавзуларида номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилишган. Булардан ташқари, проф. Улуғ Турсуновнинг илмий раҳбарлигида яна Э.Ўрозовнинг «Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари» (1969), К.Усмоновнинг «Ўзбек шеваларида феълнинг ҳозирги замон шакллари» (1969), Ҳ.Ҳамроевнинг «Ўзбек халқ шеваларида фонетик жараёнлар» (1970), Х.Жўраевнинг «Ўзбек тилининг турк-калтатой шеваси» (1975) каби номзодлик диссертациялари бажарилган. Шунингдек, Самарқанд ҳудудига оид Т.З.Мирсоатовнинг «Ўзбек тилининг қирқ шеваси» (1954), Б.Ҳасановнинг «Ўзбек тилининг турк-барлос шеваси» каби мавзуларда номзодлик диссертациялари бажарилган.

1929-1930 йилларда Самарқандда яшаган проф. Е.Д.Поливанов «Вокализм говора города Самарканда» (1928), «Узбекская диалектология и узбекский литературный язык» (1933); 1925-1931 йилларда Самарқандда яшаган проф. Ғози Олим Юнусов «Ўзбек лаҳжаларининг таснифидан бир лавҳа» (1936) сингари асарлар ёзган. Мазкур тадқиқотларда ўрганилган ҳудудларнинг диалектал хусусиятлари, уларнинг географик чегараланиши, фокус нуқталари ва этнографик белгиларига алоҳида эътибор қаратилди. Самарқанд давлат университети нашриёти томонидан «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси материаллари» [Янги серия, №227, 1972] номли махсус тўпламлар нашр этилди.

Кейинги даврда етишиб чиққан тилшунослар жамоаси устозларнинг давомчилари сифатида уларнинг ишларини собитқадамлик билан давом эттиришди. Айниқса, Б.Ўринбоев томонидан дастлаб «Ҳозирги ўзбек адабий тилида вокатив категория» (1964), кейинчалик «Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари» (1976) мавзуларидаги номзодлик ва докторлик диссертацияларининг ҳимоя қилиниши нафақат ўзбек тилшунослиги, шу билан бирга туркийшуносликда ҳам алоҳида ўрин тутди. Мазкур тадқиқотларда ўзбек тили жонли сўзлашув

нутқи материалларининг диалектал бирликлардан фарқли жиҳатлари, уларга хос лингвистик ва экстралингвистик хусусиятлар тавсифланди. Кейинчалик бу тадқиқотларнинг узвий давоми сифатида сўзлашув нутқи фразеологизмлари масалаларига бағишланган тадқиқотлар ҳам бажарилди. Хусусан, Б.Йўлдошевнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари» номли докторлик диссертацияси [Йўлдошев, 1993] ҳамда К.Бозорбоевнинг «Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари» номли номзодлик диссертациялари [Бозорбоев, 2001]да мазкур масалалар атрофлича тадқиқ этилди. Шунингдек, Ж.Элтазаровнинг «Тилдаги тежамкорлик тамойили ва қисқарув» номли монографиясида [Элтазаров, 2004] мазкур ҳодисанинг тил сатҳларининг барча кўринишларидаги умумлингвистик тамойиллари кенг планда тадқиқ этилди.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, диалектал бирликларнинг стилистик хусусиятларига оид дастлабки қарашлар ҳам айнан Самарқанд тилшунослик мактаби билан боғлиқ. Бу борада устоз тилшунос – Р.Қўнғуровнинг хизматлари алоҳида аҳамият касб этади. Олим ўзининг қатор илмий асарларида маҳаллий диалектлар доимий равишда ўзларининг лексик, грамматик воситалари билан адабий тилни озиқлантириб туришини, шу асосда унинг турли хилдаги синонимик қаторлари, эмоционал-стилистик воситалари бойиб боришини, диалектал формаларнинг нутқ стилларида қўлланилиши ва уларнинг экспрессив хусусиятларини намоён бўлишидаги имкониятларини баён этган. [Қўнғуров, 1983:82] Таъкидлаш лозимки, Р.Қўнғуровнинг бу борадаги қарашлари шогирди С.А.Каримов тадқиқотларида давом эттирилди. Айниқса, олимнинг ўзбек тили функционал услубларига оид қатор ишларида диалектизмлар умумхалқ тилининг ажралмас қисми эканлиги, гарчи улар сўзлашув услубига хос бирликлар ҳисобланса-да, бадий адабиётда тил факти сифатида иштирок этиши ҳамда ўзига хос стилистик вазифа бажариши, уларнинг қўлланилишидаги меъёрий масалалар тадқиқ этилди. [Каримов, 1992:121]. Бугунда ҳам бу борадаги тадқиқотлар тўхтагани йўқ. Хусусан, «Тил тизмида ёрдамчи

сўзлар» масалаларини тадқиқ этган тилшунос А.Пардаев тадқиқотларида ҳам ёрдамчи сўзларнинг диалектал кўринишлари, уларнинг вазифавий услублар доирасида қўлланилишидаги услубий имкониятлари ёритилган. [Пардаев, 2008:47]

Самарқанд шевашуносларининг муносиб давомчиларидан бири - М.Абдиевдир. Олим узоқ йиллардан буён ўзининг мазкур соҳага оид пухта ва асосли илмий қарашлари билан республика, қолаверса, туркий тилли давлатлардаги анжуманларда иштирок этиб келади. [Абдиев, 2018:81-84]

Маълумки, ўзбек халқ шеваларининг катта бир қисми халқ оғзаки ижоди намуналарида ўз ифодасини топган. Айниқса, фольклор жанрлари доирасида алоҳида ўринга эга бўлган халқ дostonларининг катта бир қисми қипчоқ диалекти вакиллари томонидан куйланган. Ўзбек лингвофольклористика соҳасида тадқиқ этилган ана шундай йирик тадқиқотларнинг катта қисми ҳам Самарқанд шевашунослик мактаби вакили - Х.Дониёров номи билан узвий боғлиқ десак, адашмаймиз.

Умуман, Х.Дониёровнинг бундай фундаментал асарлари, шубҳасиз, илмий тадқиқотчилар учун доимо энг яқин ёрдамчилардан бири бўлиб қолади. [Дониёров, 1979]

Энг муҳими, олим бошлаб берган мазкур илмий тадқиқотлар самарқандлик тилшунослар томонидан муносиб давом эттирилмоқда. Бу борада Б.Ўринбоев ва С.Турсуновларнинг монографияси, бевосита С.Каримов илмий раҳбарлигида тайёрланган Д.Ўринбоева ва Г.Жуманазароваларнинг докторлик ҳамда Ш.Маҳмадиевнинг номзодлик диссертациялари, А.Раҳимов, К.Бозорбоев, А.Туробов каби олимларнинг бу борадаги тадқиқотлари характерлидир. Айтиш ўринлики, бугунга келиб халқ оғзаки ижоди асарларидаги диалектал бирликларнинг сўзлик, изоҳли луғатларини нашрга тайёрлаш ўзбек лингвофольклористикасининг зарурий масалаларидан бири ҳисобланади.

Қайд этиш лозимки, устозлар ёди, уларнинг ўзбек тилшунослиги тараққиётидаги хизматлари доимо ёдимизда. Хусусан, 2017 йил 18-19 майида Самарқанд давлат университетида йирик диалектолог олим Х.Дониёровнинг 90

йиллик хотира кечасига бағишлаб “Истиклол даври ўзбек диалектологиясининг долзарб муаммолари” мавзусида Республика илмий-назарий конференцияси ўтказилди. Унда ўзбек диалектологиясининг бугунги кунда ечимини кутаётган бир қатор муҳим масалалари билан боғлиқ маърузалар тингланди.

Тил ва халқ, тил ва жамият тўғрисидаги алоқадорлик масаласи жуда қадим замонлардан англанди, бу алоқадорликнинг қонуниятларини инкишоф қилишга ҳаракат қилинган. Бу муаммо, айниқса, учинчи минг йилликнинг бошларига келиб, янада долзарблик касб этмоқда. Глобаллашув, фан ва техника тараққиёти бугунги миллий тиллар, айниқса, унинг қон томири ҳисобланган шевалар тараққиётига ҳам катта хавф солмоқда. Шунинг учун бу тил материалларини янада синчковлик билан тўплаш, уларни замонавий тадқиқ методлари асосида ўрганиш соҳа тадқиқотчилари олдига янада долзарб вазифаларни қўймоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. — Тошкент, 1979. — 160 б.

2. Истиклол даври ўзбек диалектологиясининг долзарб муаммолари. Профессор Худойберди Дониёров таваллудининг 90 йиллигига бағишлаб ўтказилган Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. —Самарқанд, 2017. -152 б.

3. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби.- Самарқанд, 1992. — 140 б.

4. Пардаев А. Ўзбек тилида кўмакчилар стилистикаси. Монография. — Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти, 2008. — 158 б.

5. Турсунов С. Лексические особенности дастана “Алпамыш”: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Т., 1990. -19 с

6. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1983.- 248 б.

7. Ўзбек диалектологиясининг долзарб муаммолари. Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. — Тошкент, 2018. — 144 б.

ДИАЛЕКТАЛ СЎЗЛАР ВА ФРАЗЕОЛОГИК ШАКЛЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Абдугафур Маматов
*филология фанлари доктори, профессор,
ЖДПИ*

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек шеваларида кенг қўлланишда бўлган фразеологизмлар, уларнинг ҳудудларга хос хусусиятлари лингвокультурологик жиҳатдан тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: фразеологизм, фразеологик бирлик, диалектал лексика, лингвокультурология, миллий онг, адабий тил.

Annonation

This article examines the phraseology that is widely used in Uzbek dialects, their regional characteristics from a linguocultural point of view.

Keywords: phraseology, phraseological unity, dialectal lexicon, linguoculturology, national consciousness, literary language.

Ўзбек тилшунослигида миллатнинг этногенезиси, моддий ва маънавий маданиятини ўзида акс эттирган фразеологизмларнинг лингвокультурологик, лингвопрагматик, миллий-психологик ҳамда этномаданий аспектларини тадқиқ этишга қаратилган лингвистик тадқиқотларга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Тилнинг миллий маданият билан алоқасини ўрганувчи лингвокультурология соҳасида самарали ишлар олиб борилишига қарамай, этноснинг моддий-маънавий тамаддунида акс этган миллий онг, тарихий тажриба, дунёқараш, тафаккур, миллий ментал хосланишни намоён этувчи фразеологик бирликларнинг лингвокультурологик тадқиқи доирасида изланишлар етарли даражада амалга оширилмади. Зотан, ҳар қандай миллий тилнинг лексико-фразеологик қатлами диахрон ва синхрон жиҳатдан этномаданий аспектда тавсифланмас экан, унинг миллий тил билан муносабатлари ҳақида батафсил фикр билдириб бўлмайди. Зеро, аجدодларимиз она тилимизда “буюк маданият намуналари,

улкан илмий кашфиётлар, бадий дурдоналар яратганлар” [Халқ сўзи, 2019: 22.10].

Фразеологик бирликлар асрлар давомида шаклланиб, халқ тарихини, маданиятини, турмуш тарзини белгилаб берувчи омиллардан бири бўлиб келган ва бу омилларнинг семантик табиатини, бошқа тилларда муқобили учрамайдиган ментал кўриниш ва шакллари лингвокультурологик тамойиллар асосида илмий тадқиқ этиш ҳозирги замон тилшунослигининг долзарб масаласидир.

Тил моҳиятини оламнинг лисоний манзараси нуқтаи назаридан тадқиқ этиш, тил ва маданият муносабати, миллий менталликни англаш айнан тил моҳиятини, унинг коммуникатив вазифасини чуқур ва илмий ўрганиш ҳам муҳимдир.

Фразеология масалаларига бағишланган илмий тадқиқотларда фразеологик бирликларнинг лексик таркиби барқарор, ўзгармас, турғун деб талқин этилиши кўзга ташланади. Аммо кузатишлар фразеологизмларнинг лексик таркиби анча ўзгарувчан эканлигини тасдиқлайди. Бундан фразеологизмларнинг лексик таркиби ўзгарувчанлиги ва унинг хилма-хил кўринишлари мавжудлиги, бунинг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш зарур деган хулосага олиб келди. Тилшуносликда фразеологизмларнинг ўзгарувчанлик хусусиятлари "структуал ўзгаришлар" [Шанский, 1985: -С. 160], "формал ўзгаришлар" [Молотков, 1977: 283], "фразеологик транспозиция" [Соколова, 1987: 101-134] каби терминлар билан аталган.

Ўзбек тилшунослигида диалектал фразеологизмлар махсус тадқиқот сифатида ўрганилмаган. Айрим тадқиқотларда диалектал фразеологик бирликларнинг характерли белгилари, лексик таркиби, фразеологик вариантлар, диалектал фразеологизмларнинг структурал ўзгаришлари, фразеологик синонимлар, диалектал фраземаларнинг грамматик ва семантик структураси маълум даражада тадқиқ этилган.

Жумладан, *тўбадан тушгандай қып гапирмоқ, дайрага урпақ бомаслик* каби фақат қипчоқ диалектига тегишли бўлган, адабий тилда ёки шеваларда вариантлари учрамайдиган фразеологик бирликлар ҳисобланади.

Қипчоқ шеваларига хос бўлган *оёғины қийшық босмоқ, айраны ачымас, қырмызы қычымас* каби фразеологик бирликлар адабий тилда ёки бошқа шевалардаги вариантларидан бирор компоненти фарқланади.

Жутаган тувадақтай, бўзлаган бўтадай каби фразеологик бирликлар халқ достонларида учраса, *овур оёқли, қой авзыдан чоб олмаслиқ* каби фразеологик бирликлар адабий тилдан фонетик жиҳатдан фарқланади.

Худудий ёки ижтимоий ўзига хосликларни ифода этишга махсуслаштириш эҳтиёжи асосида компонентлари шевага хос бўлган сўзлар билан алмаштирилади ва шева фразеологизмлари шаклланади.

Фразеологизмлар таркибида у ёки бу шевага хос лексемалар мавжуд бўлади. Ҳақиқатдан ҳам шеваларга жуда бой ўзбек тилида шу асосда яратилган кўплаб фразеологизмлар мавжуд. Шу туфайли адабий тилдаги у ёки бу фразеологизмлар шеваларида худудий ёки ижтимоий ўзига хосликларни ифода этиш эҳтиёжи асосида лексик қайта шакллантирилади. Адабий тилдаги *онасининг бошига ёстиқ бўлмоқ* фразеологизми Фарғона воҳасида *ачасининг бошига болиш бўлмоқ* тарзда, *онасини Учқўрғондан кўрсатмоқ* фразеологизми Фарғона водийсида *ачасини Учқўрғондан кўрсатмоқ* тарзида шаклланган.

Шеваларга хос фразеологизмлар таркибидаги лексемаларни адабий тилга мослаштириш эҳтиёжи билан ҳам иборалар шаклланади. Ўзбек тилида ҳам худудий жиҳатдан хосланган фразеологизмлар у ёки бу ҳудудда яшовчи кишилар нутқида фикрни образли ифодалаш мақсадида шу ҳудуд билан алоқадор ибора пайдо бўлади. Масалан, *аҳмоққа Косон бир тош* фразеологизми Наманган ҳудудида, *аҳмоққа Қува бир тош* фразеологизми Фарғона ҳудудида, *аҳмоққа Тўйтепа нима йўл* Тошкент ҳудудида, *аҳмоққа Чархин бир тош* Самарқанд ҳудудида, *аҳмоққа Ровот бир тош* фразеологизми эса Жиззах ҳудудида ишлатилади.

Умумтилдаги *чакагини ўчирмоқ*, яъни "йиғидан тўхтамоқ" маъноли фразеологизми қипчоқ шеваларида *иягини ўчирмоқ* варианты, чакаги чакагига тегмайди фразеологизми қипчоқ

шеваларида *ияги иягига тегмайди* шакли мавжуд. Бунда умумтил фразеологизмининг "чакак" компоненти "ияк" лексемаси билан алмаштирилиб, шакли ўзгартирилган фразеологизми шаклланган. Адабий тилда *чилдирмасига ўйнамоқ* шеваларда *дойирасига ўйнамоқ* (Бухорода), *ажриққа агнаб чиқмоқ* - *янтоққа агнаб чиқди* (Хоразм), *эски ҳаммом*, *эски тос* - *эски тос*, *эски кўза* (Бухоро), *кўзининг ёғини емоқ* - *юрагини ёғини еди* (Қумқўрғон), *кўзини ёғ босган* - *кўзини ёғ тутган* (Бухоро), *айрони ачимайди* - *айрони ийимайди* (Қипчоқ), *қўлтигига сув пуркамоқ* - *қўлтигига сув сепди* (Бухоро), *кўзи тўрт бўлди* - *кўзи оқарди* (Хоразм), *оғзининг суви келди* - *оғзининг суви қочди* (Хоразм) *дўппини осмонга отмоқ* - *тақияни осмонга отмоқ* (Бухоро), *тухум босмоқ* - *маяк босиб ётмоқ* (Самарқанд) шева сўзларининг фразеологизмлар таркибида қўлланиши ва ўша ҳудудга хос бўлган образ гавдалантиришга хизмат қилади. Фразеологик компонентлар ифодалаган тушунчалар, воқеа-ҳодисалар нолисоний омиллар асосида фразеологизмнинг бирор компонентини янгисига алмаштиришга эҳтиёж туғилади, шунингдек, тилнинг лексикасида содир бўлиб турадиган анъаналар, диалектал сўзларнинг адабий тилга ўтиши (ўзбекчалаштириш, пуризм ва х.) таъсирида ҳам лексик ва фразеологик тизимларда муайян ўзгаришлар юз бериши мумкин. Фразеологизмлар асосида ётувчи образларни янада жонлантириб тасвирлаш ёки уни кенгайтириш ҳисобига: а) ички шаклни аниқлаштириш, ойдинлаштириш; б) ташқи формани такомиллаштириш; в) фразеологизмларни ҳудудий ёки социал, яъни маълум тил вакилларининг ўзига хос хусусиятларини ифода этишга махсуслаштириш эҳтиёжига кўра диалектал сўзлар фразеологик бирликларнинг компонентлари бўлади.

Кўринадик, диалектал фразеологизмларнинг вариантлари адабий тилда мавжуд ёки мавжуд эмаслиги, шева вакилларининг ҳаёт тарзи билан боғлиқлиги, фразеологик бирликнинг у ёки бу шевалик хусусиятини ўзида акс эттириши, фразеологик бирликларнинг қайси диалектга мансублигини белгиловчи хусусиятларини сақлаб қолганлиги ҳисобга олиниши зарур.

Хулоса шуки, турли шеваларга хос бўлган фразеологик бирликларни тўплаш, уларни ўзбек диалект ва шевалари бўйича

гурухлаштириш мақсадга мувофиқ. Дарҳақиқат, ўзбек тилшунослигида халқ тили фразеологияси, ўзбек фольклори фразеологияси, ўзбек диалектал фразеологияси етарлича тадқиқ этилмаган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Mamatov A. E. “English and Uzbek graduonymic phrasemes in hyponymy”. Монография. The language denotes the men and culture corporatively. LAMBERT Academic Publishing, 2019.

2. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Тошкент: Фан. 2013.

3. Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси (ўқув қўлланма). – Тошкент: Наврўз. 2019.

4. Маматов А. Фразеологик бирликлар ва турғун бирикмалар деривацияси тадқиқи. Жиззах: Тафаккур зиёси. 2020, –В. 13-16.

5. Маматов А.Э, Болтаева Б. Фразеологик бирликларнинг семантик-прагматик тадқиқи. Монография. Тошкент: Наврўз, 2019.

6. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977.

7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. –Тошкент, 1966. - Б.46..

8. Соколова Г.Г. Фразообразование во французском языке. М.: Высшая школа, 1987. –С. 101-134.

9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи, 2019 йил, 22 октябрь.

XORAZM KITOBAT DOSTONLARI - SHEVALAR LEKSIKASI TADQIQIDA MUHIM MANBA

Abdulla O‘rozboyev
filologiya fanlari doktori, dotsent,
UrDU

Shukurjon Norbayeva,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent,
UrDU

Annotatsiya

Ushbu maqolada kitobat xalq dostonlari omma muallifligida yaratilgani, dastlab og‘zaki shaklda dunyoga kelganligi sababli dialektologik manba vazifasini o‘tay olishi xususidagi fikrlar bayon qilingan bo‘lib, ushbu masala Xorazm kitobat dostonlari so‘z boyligidagi ijtimoiy-siyosiy leksika misolida izohlab berilgan.

Kalit sozlar: ijtimoiy-siyosiy leksika, unvon nomlari, termin, folklor asarlari, kitobat dostonlari.

Annotation

This article discusses the idea that the book can serve as a dialectological source because folk epics were written by the masses and were originally written orally.

Key words: socio-political vocabulary, names, terms, folklore works, book epics.

O‘zining barkamol saviyasi va ko‘lami jihatidan yozma adabiyotga yaqin turgan kitobat xalq dostonlari omma muallifligida yaratilgani, dastlab og‘zaki shaklda dunyoga kelgani bois, shubhasiz, dialektologik manba vazifasini o‘tay oladi. Biz quyida masalaga Xorazm kitobat dostonlari so‘z boyligidagi ijtimoiy-siyosiy leksika misolida yondashmoqdamiz.

Xorazm folklor asarlaridagi ijtimoiy-siyosiy leksikaga mansub so‘zlar ham o‘z navbatida muayyan ichki guruhlariga ajraladi. Ularni quyidagicha belgilash mumkin: a) mansab va unvonni anglatuvchi so‘zlar. Bu mavzu tilshunosligimizda maxsus tadqiq qilingan bo‘lishiga qaramay [Mo‘minova, 2009:155], har bir davrda amalda bo‘lgan mansab va lavozim, unvonlar xususida nisbatan to‘laroq tasavvur hosil

qilishi uchun o'sha davrda yaratilgan tarixiy asarlar materiallarini bir-biriga qiyoslash katta yordam beradi. Shuning uchun ham mavzuga doir adabiyotlarda mansab va unvon nomlari mavjud materiallarga asoslanib, bir-biridan farqlangan holda kichik guruhlariga ajratilgan. Masalan, N.A.Baskakov Xiva xonligidagi mansab va unvon nomlarini yuqori va ma'muriy hukumat egalarining mansab va unvonlari, Xiva xonligidagi saroy amaldorlari unvonlari, harbiy mansab va unvonlar, diniy mansab va unvonlar, sud tizimi nomenklaturasi, soliq to'lovchi tabaqalar mansab va unvonlari tarzda 6 guruhga ajratib tahlil qiladi [Баскаков, 1989: 61-73]. XI – XIV asr o'zbek yozma yodgorliklarida ijtimoiy-siyosiy terminlarni tadqiq qilgan H.Dadaboyev o'z tasnifida tadqiqot obyektiining kengligi bois ushbu mavzuiy-semantik tizimni bir necha kichik guruhlariga ajratgan. Masalan, birgina davlat apparati mansablari nomlarini saroy xizmatidagi shaxslar unvonlari, ma'muriy boshqaruv xodimlarining unvon nomlari, viloyat va shahar boshqaruvida mas'ul shaxslar unvon nomlari kabi kichik guruhlariga ajratgan [Дадабоев, 1991: 43-45]. Olim shu tarzda ekspluatator sinf vakillarini ifodalovchi terminlarni ham bir necha guruhga bo'ladi [Дадабоев, 1991: 61-69]. Z.Xolmanova ham ijtimoiy-siyosiy tushunchani ifodalovchi semantik maydon doirasida mansab-martaba bildiruvchi semantik guruhni 6 ta kichik guruhga bo'lib o'rganadi [Холманова, 2007: 91-96].

Xorazm folklor asarlari materiallari asosida mansab va lavozim nomlarini o'z navbatida quyidagi kichik guruhlariga ajratish mumkin: Mutlaq hukmdor (monarx) tushunchasini ifodalovchi so'zlar. Mumtoz o'zbek adiblari, jumladan, Alisher Navoiy asarlarilari tilida "monarx" tushunchasini ifodalovchi bir qancha so'zlar mavjud. Ular ma'lum asar yozilgan yoki voqealari bayon qilinayotgan davr, janri kabi jihatlarni e'tiborga olgan holda bir-biriga ma'nodosh sifatida, ayrim o'rinlarda esa muayyan ma'no farqlari bilan ishlatilgan. Xususan, Xorazm folklor asarlarida bu tushunchani ifodalovchi bir necha so'z ishlatilgan.

Masalan, *podshoh* so'zining Xorazm folklor asarlarida quyidagi ma'no qirralari ko'zga tashlanadi: 1. Podshoh, mamlakatning mutloq hukmdori: "Ey bobo, bu bog' podshohning bog'idir, tez chiqib ketgil, agar bog'bon ko'rsa, teringga somon tiqur, – dedilar" [Ro'zimboyev, 2006: 1, 17].

Mohi munavvardir yuzi,
Shakardin shirindir so‘zi,
Mamatxon *podshohning* qizi,
Sayyodxon bog‘dadir-bog‘da. (1, 21).

Bu so‘zning o‘zbek mumtoz adabiyoti nasriy asarlarida ishlatilgan ma’nolari yanada kengroq. Jumladan, Alisher Navoiy asarlarida uning quyidagi ma’nolari ko‘zga tashlanadi: 1. Hukmdor: Shayx Abu Said ul darvesh sari boqib dediki, har kim tilasaki, ikki podshohni bir yerda bir vaqtda bir taxtda ko‘rgay, ko‘rsun! (“Nasoyim”, 217). 2. Mutloq murodiga erishgan, ehtiyojlardan xoli inson: Ul dedi: sanga, bir vasiyat qilaykim, ham bu dunyoda podshoh bo‘lg‘aysen va ham ul dunyoda. (“Nasoyim”, 26). 3. Haq Taoloning sifati. Bu ma’no asmoyi husnodan biri al-Malik sifati bilan muvofiq keladi: Podshohlar podshohisen, bandalig‘ingda qaridim. Meni ozod qil! (“Nasoyim”, 201).

Sulton so‘zi tarixan turli davrlarda turlicha ma’no kasb etib kelgan: 1. X asrlarda musulmon mamlakatlari hukmdori. XI asrda saljuqiylardan boshlab bu unvonni arab xalifaligidan mustaqil davlat hukmdorlari olgan. Hozirda mazkur unvon davlat boshqaruvi monarxiya bo‘lgan ba’zi islom davlatlaridagina saqlanib qolgan. Masalan, Brunej sultoni. 2. Mo‘g‘ul feodal imperiyasi inqirozidan keyin podshohlik qilmagan chingiziylar sulton deb yuritilgan [Чориев, 1999: 54]. Alisher Navoiy asarlarilarida bu so‘z hukmdor mazmunini umumlashtirib ifodalovchi so‘zlardan biri hisoblanadi. Masalan,

Shahliq etgandin ne hosil faqr sirrin bilmayin,
Hech kim mulki baqo sultoni bo‘lg‘onmu ekin,
Foniyi mahz o‘lmayin *sulton* Abulg‘ozi bikin,
Ey Navoiy, davlati boqiy tilarsen vaslidin,
Oni kasb etmak fano bo‘lmay, ne imkon oqibat?

[Алишер Навоий, 1987: 591]

Sulton – hukmdor, sulton:

Ey sultonim, bu dunyodin,
Kimlar o‘tmadi o‘g‘ilsiz.
Bir xudoning sevar do‘sti,
Rasul ham o‘tdi o‘g‘ilsiz...
Man bilmadim bu qo‘shinning sonini,
Tanimadim *sultonini*, xonini,

Oshiq Hamro deyar, ajal to'nini,
Bichishali, jon Sayodim, na dersan? (1, 59).

E'tiborlisi shuki, Xorazm folklor asarlarida bu so'zning o'zbek mumtoz adabiyotidagi kabi *ulug' shayx* ma'nosi ham uchraydi:

Ko'pdir bir ollog'a nolishim, zorim,
Sulton Xubbi. bugun bo'lg'il dastgirim,
Yaratg'on ollohim, yo bir-u borim,
Yetishar kunlaring keldi, azizim.

Shunga o'xshash o'zbek mumtoz asarlarida *shahanshoh* so'zi asl ijtimoiy-siyosiy mazmunida emas, o'z davri va davrasining peshvosi, tan olingan shaxs mazmunida ishlatilgan: "Ani ulamoning *shahanshohi* der ermishlar va judu shijoatda zamonining yagonasi ermish". ("Nasoyim", 26). O'zbek mumtoz adabiyoti asarlarida ushbu guruhga mansub *shoh* so'zining ma'no qirralari ancha keng bo'lib, xususan, tasavvufiy mazmundagi baytlarda uning darvish tushunchasiga zid xos mazmun ifodalagan. Masalan, *shoh* yurub olam ochar, darvish olamdin qochar [Алишер Навоий, 1987: 35] yoki *shohning* munglug' mushavvashlar bila ne nisbati [Алишер Навоий, 1990: 437] kabi.

Dostonlarda *shoh* so'zining quyidagi ma'no qirralari ko'zga tashlanadi:

1. Shoh, mamlakat hukmdori:

Otim Hamro Xisrav *shohning* o'g'liman,
Saning uchun sinalari dog'liman,
To o'lguncha iqroga bog'liman,
Qirq kunlik yo'l bo'lsa saning makoning. (1, 101).

Aydi: Ey *shohi olam-u* ey sultoni bokaram, sizningdek sulton zodaning maningdek xushro'y kanizi hech olamg'a kelgan bo'lmog'ay deb, o'zini andog' tavsif qildikim, jahong'a sig'madi. (1, 127).

2. Aziz inson:

Uchradim emdi shohimg'a,
Arzim aytay xudoyimg'a,
Og'zimdin chiqqan ohimg'a,
Tog'lar tebrandi-tebrandi. (1, 108).

3. Har bir toifaning sardori, ulug' inson. Xususan, parchadagi *ummat shohi* birikmasidan Muhammad alayhissalom tushuniladi:

Behishdin oqon daryosan, nuri xudo joning saning,
Havzi kavsardin safolisan do‘lanib oqg‘oning saning.
Dur, go‘harning konisan, jumla nabodot jonisan,
Chashmai ob hayvonisan, durri gavhar koning
saning.

Haq yetursin murodina, jumla *ummatni shohina*,
Muhammad Mustafo dargohina aylanib oqg‘oning
saning.

Xalifa so‘zi xususida mavjud adabiyotlarda mufasssal ma’lumot berilgan [Ислам. Энциклопедический словарь, 1991: 268]. Ularni umumlashtirganda *xalifa* dastlab payg‘ambar alayhissalomdan keyin islom davlatini boshqargan shaxslar, umaviylar, abbosiylar, usmoniylar kabi suloladan chiqqan hukmdorlar hamda lug‘aviy ma’nosi (yordamchi, izidan boruvchi)ga muvofiq tariqat pirlari, diniy maktab muallimlarining yaqin kishisi, yetuk shogirdlari mazmunini kasb etganini ko‘ramiz. Xorazm folklor asarlarida bu so‘z ijtimoiy-siyosiy termin – xalifa hamda o‘rinbosar, biror ishni davom qildiruvchi shaxs ma’nolarida ishlatilgan:

1) Ammo roviylar andog‘ rivoyat qilurlarkim, Zulumot shahrinda bir podshoh bor erdi. Otig‘a Malik Qaytus der erdilar o‘zi kofir, badmazhab erdi. To‘rt shahar aning farmonida erdi. Turkiston, Iroqiston, Zulumot, Hirot tobelari erdi. Kunlardan bir kun *xalifadin* noma keldi. Musulmon bo‘lsin deb. (1, 245).

2) San *xalifa* bo‘lsang, man bo‘lam tolib,
Jon chiqib jasaddin, gavda bo‘sh qolib,
Salbiniyoz bog‘inda qoldi mo‘ng‘ayib,
Qoldig‘i yodima tushar, yig‘laram. (1, 72).

Hokim so‘zi Xorazm folklor asarlarida 1) biror ma’muriy hudud hokimi, 2) mamlakat hukmdori ma’nolarida ishlatilgan: 1) So‘ngra podsho qurondoz, munajjimlarni, falakiyot ilmidan xabardor ulamolarni, *hokimlarni*, beklarni yig‘ib ularning har biriga loyiq in’om-ehsonlar berib: “Bu mohi anvarga bir ot qo‘ying”-dedi. (5, 3). 2) Shul vaqtda Hasanxon podsho ham keldi. Shahri Zulumotg‘a kirib qirq kun to‘y-u tomosha etib, butxonalarini yiqib, o‘rnig‘a masjid, madrasa bino qildilar o‘zlaridin *hokim* qo‘yib, ming besh tevaga mol yuklab, sog‘-salomat o‘z yurtlariga qaytdilar. (1, 275).

b) turli darajadagi mansab va lavozim nomlari. *Vazir* soʻzining oʻzagini masʼuliyat olmoq, yuk koʻtarmoq maʼnosidagi *vazara* feʼli tashkil qiladi. Islom davlatlarida ushbu mansabning yuzaga kelishi va turli davrlardagi vazifalari adabiyotlarda mufassal yoritilgan [Goltein, 1961: 168-196].

Dostonlar muayyan tarixiy voqealarni bayon qilmagani uchun undagi *vazir* soʻzi umumiy mazmun kasb etgan: Kunlardin bir kun Shohnazarning otasi Hasanxon *vazir* kasal boʻldi [S.R.Roʻzimboyev, S.S.Roʻzimboyev, G.Eshchanova, 2008: 2]. (2, 8).

d) diniy-siyosiy rutba va mansablarni ifodalovchi soʻzlar. Qozi musulmon jamoasidagi sudya. Qozilar din, oila, meros va oilaviy, jinoiy ishlar masalasiga oid hukmlar chiqarganlar [Ислом. Справочник, 1989: 295].

Xuroson yurtinda Aqcha bozilar,
Anda mulla boʻlsa, munda *qozilar*,
Azalda yozilgʻon bizga yozilar,
Yozanda anglayim bilki kelmonam. (2, 41).

Shayx soʻzi Xorazm dostonlarida quyidagi maʼnolarda koʻzga tashlanadi:

1. Shayx, vali. Jumladan, quyidagi parchadagi Shayxi Kabir Shayx Najmiddin Kubroning Xorazm xalqi orasida tarqalgan laqabidir:

Alband aytar: boʻldim sabil,
Sattor oʻzi boʻlgʻay kafil,
Tigʻ koʻtargan *shayxi Kabir*,
Alar mening yoʻldoshimdur. (2, 148).

Shuningdek, Xorazmda mashhur avliyolardan *Shayx Jalil* nomi ham tilga olingan:

Alband aytur: boʻldim kafil,
Yor ishqida boʻldim sabil,
Arz aylaram Shayx Jalil,
Yoʻl bering, togʻlar, yoʻl bering (2, 150).

2. Ustoz, pir. Xorazmda sanʼat ahliga azaldan alohida ehtirom bilan qaralganini quyidagi parcha mazmuni va unda *shayx* soʻzining qoʻllanishidan ham bilsa boʻladi: Bizlarning yurtimizda *Shayx Otoy* degan bir baxshi oʻtgan. Shuning sozidan, soʻzidan biladigan yerlaringiz bormi? – dedi podsho. Taqsir uni bilmaymiz, lekin

o‘zimizning biladigan ishlarimizdan desangiz, bir shingil aytib bersak bo‘lar, dedi. Amat baqqol mehmon egasi bo‘lganidan, mehmonlardan keyinda o‘tirgan edi, keyinidan kelib Mahmudjonning qulog‘iga shivirlab yubordi: Ammo Mahmudjon, podsho bir gapni aytgan vaqtida «bilmayman» deb uning gapining orqasiga qaytaruvchi bo‘lma. Agarda bir so‘zni aytib, keyiniga *Shayx Otoy* deb qo‘ysang bas, Podsho *Shayx Otoyiga* mo‘vrini bosib qo‘ygani yo‘q, dedi. Bul so‘zga Mahmudjon iliqib: Taqsir, bir qo‘shiq qo‘ltig‘imda qolgan ekan, undan ham bir oz-moz bilarmiz, dedi. Nima bilsangiz shuni aytib bering, ko‘p zamondan beri shunga muhtoj yotganmiz, dedi, podsho. Mahmudjon: Nimalarni aytsam *Shayx Otoyiga* mangzar ekan, degan fikr bilan halqumini ko‘tarsa, yuqorida oq-oppoq, yupqa dudoq, bodomqovoq bir qiz bo‘ynini cho‘zib-cho‘zib, Mahmudjonning ko‘ziga qarab turgan edi [Ro‘zimboyev, 2009: 4,113].

Mufti – diniy va dunyoviy ishlarni fiqhiy jihatdan o‘rganuvchi, fatvo beruvchi:

San mango yor bo‘lsang birga ketali,
Qozidin, *muftidin* nikoh olali,
Har din qabul bo‘lsa shungo kirali,
Yo san musulmon bo‘l, yo man armani. (2, 206).

Ko‘rinadiki, kitobat dostonlari dialektal leksika tadqiqida eng muhim manbalardan sanalib, shevalar so‘z boyligining tarixiy tadriji va ko‘lami xususida muhim mulohazalar bildirish hamda xulosalar berishga asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-том. – Тошкент: 1987. – Б. 591.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асар тўплами. Йигирма томлик. 3-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 437.
3. Бартольд В. Соч., Т. 6. – С. 17–78; Gibb H. A. R. The evolution of government in early islam. – Stl. 1955, 4, 5 -7;
4. Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства // Советская тюркология. – 1989. – №1. – С.63-71.

5. Дадабоев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991.– С. 43-55.
6. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – С. 61-69.
7. Goltein S.D. The origine of the vizirate and its true character. – Studies, 168-196.
8. Ислам. Энциклопедический словарь. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 268.;
9. Ислон. Справочник. – Тошкент, 1989. – Б. 295.
10. Мо‘minova A. O‘zbek tilida mansab va unvon nomlarining leksik-semantik tahlili: Filol. fanlari nomzodi ... diss. –Toshkent, 2009. – 155 b.
11. Oshiqnoma, I kitob. Nashrga tayyorlovchilar S.R.Ro‘zimboyev, S.S.Ro‘zimboyev, G.Eshchanova, Urganch, 2006.
12. Oshiqnoma, II kitob. Nashrga tayyorlovchilar S.R.Ro‘zimboyev, S.S.Ro‘zimboyev, G.Eshchanova, Urganch, 2008.
13. Oshiqnoma, IV kitob. Nashrga tayyorlovchilar S.R.Ro‘zimboyev, S.S.Ro‘zimboyev, G.Eshchanova, Urganch, 2009.
14. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача луғати. – Тошкент: Шарқ, 1999.
15. Холманова З. “Бобурнома” лексикаси. – Тошкент: Фан, 2007.

ОЎЗАКИ РЕКЛАМАЛАРДА ШЕВАЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТИ

Ш.Х.Шаҳобиддинова

филология фанлари доктори, профессор,

АнДДУ

Б.Х.Абдуллаев

фалсафа фанлари доктори (phd), катта ўқитувчи

АнДДУ

Аннотация

Ушбу мақолада оғзаки рекламаларда диалектизмларнинг ўрни ҳақида фикр билдирилган, реклама орқали неологизмларнинг кириб келиши, реклама матнини тузишда тилда мавжуд имкониятдан фойдаланмай, неологизмларга таянилиши каби ҳолатлар ёритилган.

Калит сўзлар: ареал лингвистика, неологизм, шева, реклама, лексикография.

Annotation

This article considers the role of dialectisms in oral advertisements, it discusses the situations of occurrence of neologisms through advertisements, the creation of an advertising text with a neologism, while there are own possibilities of the language.

Key words: areal linguistics, neologism, dialect, advertising, lexicography.

Бугунги кун тезкор ва шиддатли ривожланиш асрида ижтимоий ва иқтисодий соҳалар ривожланган сари тилнинг ареологик тадқиқотлари ҳам ўз ечимини кутиб турган масала саналади. Иқтисодий соҳаларда тил имкониятларидан фойдаланиш масаласида неологизмларни кириб келиши адабий тил имкониятларига жиддий путур етказди. Ўзбек лексикографиясини бойитишда мавжуд тил имкониятлари дегани, адабий тил асоси ҳисобланган шевага оид сўзлардан фойдаланиш ҳисобланади. Иқтисодий соҳада тил имкониятларини қўллаш деганда реклама маҳсулотининг ўрни катта. Ҳозирда жамиятни рекламасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки реклама

истеъмолчиларга керак бўлган фаолият, хизмат ва маҳсулот борлигини, уларнинг қулайлик ва афзалликларини ёритиб берувчи воқеликдир. . Республикамизнинг воҳа ва водий томонларида оғзаки реклама, асосан, аҳоли ўртасида жонли тарзда (оғзаки ҳолатда)намойиш қилинади. Бу эса халқ орасида “тажрибадан ўтган” усул сифатида яхши қабул қилинади. Реклама матнлари учун адабий тил бирликлари ва фразеологик бирликлардан фойдаланиш реклама маҳсулотининг турли шеваларда сўзлашувчи истеъмолчилари учун тушунарли бўлиши имконини беради.

Реклама матнидаги сўзлар истеъмолчи онгини шу даражада эгаллайдики, ўзи тушунмаган ҳолатда ҳам доимий равишда такрорланиши хотирада сақланиб қолишига олиб келади. Реклама сўзлар билан ишлайди. [Огилви, 2006:24] XX асрнинг 90-йилларида биргина “Айва” рекламасида кўп такрорланиши натижасида қўлни кўтариб “салом” маъносида шу сўздан фойдаланиш урфга айланди.

Андижон вилояти, Олтинкўл тумани, Қўштепасарой мисолида ўзбек шеваларини ареал-лингвистик таҳлил қилиш, бу ерда истиқомат қилувчи уруғларни аниқлаш, уларнинг тилга таъсирини кузатиш ўзбек тилининг етакчи лаҳжалари саналган қарлуқ, қипчоқ, ўғузларнинг бир-бирига боғлиқлигини ўрганиш, тил ҳодисаларини қисман изоҳлаш мақсад қилинди. Бу ҳудуд аҳолиси диалектини ўрганишда пайшанба кунги деҳқон бозори ҳудуди танланди ва оғзаки рекламаларда шевалардан фойдаланиши кузатилди. Аввало, бозор ҳудудига киришда **“Келейлар! Келейлар!”**, **“Пандимия булганига карантин қоидаларига риоя қиленглар!”** дея ижтимоий огоҳлантирувчи чақириққа дуч келинди. Савдо сотиқ муносабатларида харидор ва сотувчи муносабатларида ҳар ердагидек сотувчилар гапдон ва олғир. Бозор ҳудудида харидорнинг 65-70% оғзаки рекламалар таъсирида савдо қилади. Бунда албатта, сотувчи тили содда ва тушунарли бўлиши учун шевага оид сўзларни бирортасини ҳам туширмай фойдаланилади. “Рекламанинг самарадорлиги тилнинг соддалигига боғлиқ.” (А.Политз).

Суҳбат жараёнида:

Сотувчи аёл . — Келенг, ако! Нима истадиз(изладиз)?

Харидор. — Ширин картошка керак эди.

Сотувчи аёл . — Мана картишка, ўзимизни дейрани сувини ичиб ширин бўлган. Бир кила олсейз, яна мени излаб қоласиз.(ҳазиломуз). Арзон қилиб бераман. Агар бозорда мендан арзонини топсез, пулизи қайтиб береман. Олинг ако!!!

Харидор. — камини қилиб, бир — икки дона қўшиб 2 кило тортиб беринг.

Сотувчи аёл . — Хуп бўлад(и), ако! Оғири билан тортиб берамн.

Кейин аста гуруч расталари томон ўтдик. Сотувчи билан суҳбат жараёнидан мисоллар келтирсак:

Сотувчи. — Келенг ошна! Келенг! Ўзимизи Пахтабоддан янги гуручлар келди. Мана, қаренг! (*Гуруч*) Доналари ҳам бутун, сув кўтаради. Ошига жавоб! Ака, *маши* гуручни оилангиз билан битта ош қиленг, дод дейсиз! Пулиз ўзиз билан кетади!

Харидор. — камини қилиб беринг ака, нариги бозорда арзонроқ эди. Қўштепада қиммат экан. Беринг, икки кило оламиз!

Сотувчи. — Ако, битта гап, халолдан берсун! 500 сум пулиз қолади, патта-матта дегандай тирикчилик ако, *ариниб* қолмай.

Харидор. — Хоп ака, тортинг икки кило! Пакетиз бор экан, қалинроқ қилиб ўраб беринг...

Ушбу ўринда ҳудуд сотувчилари томонидан қўлланган гаплар ва шевага оид сўзларни фонетик, лексик ва синтактик томондан таҳлил қилсак:

Фонетик томони: а ва и фонемаси 50-60 % ҳолатда е тарзда, а фонемаси сўзнинг оҳирги бўғинида о тарзда, ў фонемаси у тарзда(*дусим, улим*), к фонемаси ҳ ўрнида (*Қўштепалик - Қуштепалиҳ*) талаффуз қилинарган. *Келенг, дейра, ако* ва ҳоказо.

Лексик томондан: мана шу, ана шу лексемалари ўрнига *маши, аши, дарё* лексемасининг ўрнига *дейра* ишлатилади. *Изладингиз* лексемаси ўрнига *истадингиз* сўзини ишлатишар экан.

Морфологик томондан: -нгиз кўмакчи морфемаси - *ейз* тарзда (*олсейз*), - *ни* тушум келишиги — *и* тарзда ишлатилади. (*Ўзимизи*)

Реклама матнлари луғатимиз таркибида неологизмларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда. Неологизм – юнон тилидан кириб келган neologism илгари амалда бўлмаган, лекин тижорий ёки ривожланиш йўлида кириб келган янги сўзлардир. [Бердышев, 2008:27].

Чет тили сўзларининг ҳаммаси ҳам неологизм ҳисобланавермайди. Сўз ифодалаётган предмет ёки тушунча тилимиз учун мутлақо янги бўлиб, ўзбек тили луғатида бу сўзнинг муқобили бўлмаса, бундай сўзлар ўз-ўзидан нутқимизга кириб келади ва даврлар ўтиши билан халққа тушунарли бўла боради.

Айрим ўқув қўлланмаларида янги лексика тарзида баён қилинади. Янги лексика тилда янги пайдо бўлган ва янгилик бўёғи сезилиб турган лексемалардир. Улар илмий терминологияда неологизм деб ҳам юритилади. [Сайфуллаева, 2010: 379]. Реклама роликлари таъсирида *трейлер*, *анонс*, *экслюзив*, *сюрприз*, *премьера*, *принтер*, *стабилизатор*, *картридж*, *процессор*, *монитор* каби сўзлар истеъмолчилар орасида фойдалана бошланди. Аммо ўзбек тилида муқобил варианты бўла туриб, бўлар-бўлмасга чет тили сўзларини ишлатиш тилимизни қашшоқлаштириб, туб илдизларидан узоқлаштиради. Масалан, ҳозирги кунда тез-тез қўлланилаётган *экслюзив* (кутилмаган), *маркет* (бозор, дўкон), *мода* (урф), *хотель//hotel* (меҳмонхона) каби сўзларнинг ўзбекча вариантини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Неологизм(юн. *neos* — янги + *logos* — сўз). Янги нарса, тушунчаларни ифодалаш учун қабул қилинган, ҳали одатдаги луғавий бирликка айланиб кетмаган сўз ёки иборалар. [Ҳожиёв, 1985:69].

Ўзбек лексикографиясининг миллий тили ривожланиши, сайқалланиши натижасида адабий тил вужудга келади ва қонун қоидалари маълум бир системага ёки структурада тартибга солинади.

Глобал ривожланиш ареал тилшунослик масалаларини кенгайтиришга хизмат қилади ва янгидан —янги тадқиқотлар учун олға интилиш йўли ҳисобланади. Чунки, ареал тилшунослик лисоний ҳодисаларнинг маълум ҳудудларда тарқалиши ва шу асосда тиллараро алоқаларни ўрганувчи йўналишдир. Ушбу йўналишда изланишларимиз ареалогик тадқиқотларни кенг

оммавийлаштиришнинг аҳамиятли жиҳатлари учун дебоचा бўлиб ҳизмат қилса, ажаб эмас.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Огилви Д. Огилви о рекламе. ЭКСМО. – М., 2006. –С. 24.
2. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: “ЎзМЭ” Давлат илмий нашриёти, 1985. –Б 69.
3. Сайфуллаева Р.Р. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Фан ва технология, 2010. – Б. 379.
4. Бердышев С.Н.Методика составления и оформления. Учитель. –М.: 2008, –С 27.
5. Русская диалектология / Эдд. Касаткина Л.Л. –М.: 2005.

DIALEKTAL SO‘Z MAQOMI

Enazarov Tolib

филология фанлари доктори, dotsent,

ТошДЎТАУ

Annotatsiya

Бу мақолада диалектологияда, хусусан, “Ўзбек диалектологияси”даги баҳсли масалалардан бири бўлган диалектал сўз мақомига тўхталинган. Ушбу масала шева сўзларининг талқини, тавсифи, изоҳи, этимологияси, диалектал матн, диалектал луғат мақола ва диалектал луғатларда ўз ифодасини топсагина, диалектал сўз мақоми амалда эканлиги ўз исботини топади. Муаллиф бу масалани бир қатор илмий ва амалий манбалар асосида ёритишга ҳаракат қилган.

Калит сўзлар: шева сўзи, диалектал сўз, диалектал сўз мақоми, диалектал сўз талқини, диалектал сўз тавсифи, диалектал сўз изоҳи, диалектал сўз этимологияси, диалектал матн, диалектал луғат мақола ва диалектал луғатлар.

Annotation

This article focuses on the status of dialectal words, which is one of the most controversial issues in dialectology, in particular in "Uzbek dialectology". This issue proves that the status of a dialectal word is in

practice only if it is expressed in the interpretation, description, interpretation, etymology, dialectal text, dialectal dictionary article and dialectal dictionaries of dialect words. The author has tried to cover this issue on the basis of a number of scientific and practical sources.

Keywords: the word of patois, dialectal word, dialectal word status, dialectal word interpretation, dialectal word description, dialectal word explanation, dialectal word etymology, dialectal text, dialectal dictionary article and dialectal dictionaries.

Dialektal soʻz maqomi haqida gapirganda quyidagilar eʼtiborga olinishi lozim boʻladi: Shevalarga xos soʻz, soʻz birikmasi va iboralar adabiy tilda juda kam qoʻllanishi yoki umuman qoʻllanmasligi bilan ajralib turadi. *“Oʻzbek tili”, “Hozirgi oʻzbek adabiy tili”, “Oʻzbek tili leksikologiyasi”* kabi darslik va oʻquv qoʻllanmalarda dialektal soʻz va dialektal maʼnolar toʻgʻrisida mulohaza yuritilmagan. Bir oʻinda *“dialektal xususiyatli soʻz”* degan jumla uchradi [Ўзбек тили лексикологияси, 1981: 247.].

Sheva soʻzlari termini uslubiy xususiyatlarga koʻra takroriylikning oldini olish uchun ikkinchi bir termin bilan dialektal soʻz deyiladi. Ularning badiiy asarlarda qoʻllanish shakllari esa dialektizmlar hisoblanadi [Файзуллаев, 1978: 203-211]. Shuning uchun ham O. Madrahimovning *“Jonli shevalar leksikasining adabiy til leksik qatlamlariga munosabati masalasi tekshiruvchilarning diqqatini oʻziga jalb qilish tabiiydir”* [Мадрахимов, 1973: 80], degan fikrlari ham eʼtiborga loyiq. *“Oʻzbek tilining oʻgʻuz lahjasi leksikasi”* nomli monografiyada muallif oʻzi tuzgan lugʻat oʻgʻuz lahjasining soʻzlarini qardosh turkiy tillar bilan qiyosiy oʻrgangani uchun ham sof dialektal lugʻat emasligini taʼkidlab oʻtgan [Мадрахимов, 1973: 123.].

Shu oʻrinda taʼkidlashni istardikki, dialektal soʻz maqomi terminini bir necha yillik amaliy dialektal kuzatishlar asosida *“Dialektologiya metodologiyasi”* nomli monografiyada 2020-yilda qoʻllangan [Enazarov, 2020: 24-27]. Dialektal soʻz maqomi sheva soʻzlari ichida uning leksik-semantik va semantik (dialektal maʼno) xususiyatlari bilan farqlanishi, adabiy tildagi soʻzlarga nisbatan orfoepik va orfografik meʼyorlari bilan adabiy til meʼyori va talablariga

bo'ysunmasligi, unda kam ishlatilishi yoki umuman qo'llanmasligi, ularning tarkibidagi leksik ma'no esa ma'nolar tizimida kam uchraydigan dialektal ma'no ekanligi bilan adabiy tildagi leksik birliklardan farqlanishi bilan ajralib turadi. Ushbu fikrni misollar tahlilida ham ko'rish mumkin. Albatta, bunda “Ўзбек халқ шевалари луғати”da berilgan dialektal so'zlarning lug'at maqolalari bilan birga o'zimiz tayyorlagan dialektal so'zlarning lug'at maqolalari bilan qiyoslab olib boramiz [6, Qarang:]:

АВСАН (Жўш) // АВСАР [Izoh] (Қашқадарё) фаросатсиз “недогадливый, несобразительный (1971, 12.12-) [[7, Qarang:]]. Bu lug'at maqolada negadir dialektal so'zning transkripsiyasi berilmagani kabi u ifodalaydigan dialektal ma'noning ruscha berilishi ham bahsli, chunki uning o'zi hali faollashmagan dialektal so'zlardan biri. Ularning transkripsion holati quyidagi tarzda bo'lishi lozim edi: **[авсан // avsan] // [авсар // avsar]**. Ushbu dialektal so'zning “hech narsani tushunmaydigan, e'tiborsiz” degan ma'nolari Shahrisabz shevasida mavjud (axborotchi...). Шунинг учун cof dialektal so'zlardan biri hisoblanadi.

АБЗАЛ I (Хоразм) – афзал (яхши, аъло) “лучший, преимущественный”. (1971, 12). U fors-tojikcha afzal (f > b) so'zining shevada fonetik o'zgargan holda qo'llangan shakli. Ushbu lug'at maqolada negadir dialektal so'zning transkripsiyasi berilmagani, u ifodalaydigan dialektal ma'noning ruscha berilishi ham bahsli, chunki uning o'zi hali faollashmagan dialektal so'zlardan biri. Ularning transkripsion holati quyidagi tarzda bo'lishi lozim edi: **[абзал // abzal]**. Ayni vaqtda (Shah.) bu so'zning dialektal ma'nolari oydinlashgan: abzal, yaxshi, a'lo, tuzuk, durust. (axborotchi...). O'zlashgan so'zdan shakllangan dialektal so'zlardan biri sanaladi.

АБЗАЛ II (Хоразм) – от анжومي “сбруя, упряжь” (1971, 12.5-). Bu lug'at maqolada dialektal so'zning transkripsiyasi berilmagan, u ifodalaydigan dialektal ma'noning ruscha berilishi ham bahsli, chunki uning o'zi hali kam faollashgan dialektal so'zlardan biri. Ularning transkripsion holati quyidagi tarzda bo'lishi lozim edi: **[абзал // abzal]**. Mazkur (abzal) so'z fors-tojikcha afzal (f > b) so'zining shevada fonetik o'zgargan holda qo'llangan shakli hisoblanadi. Bu so'zning

(Shah.) *ma'nosi real(aniq)lashgan: otning to'qimi, otning egar-jabdug'i. O'zlashgan so'zdan shakllangan dialektal so'zlardan biri.*

Bulardan ko'rinib turibdiki, dialektal so'zlarning talqinlariga biz qo'shgan qo'shimchalar ma'lum ma'noda asosli. Albatta, bu fikrimiz va keltirib o'tilgan misollarning to'g'ri hamda aniqligini asoslashda sheva vakillari nutqidan yozib olingan matn(dialektal matn)larning o'rni beqiyos katta. Chunki har qanday so'zning, xususan, sheva so'zlarining ma'nosi va ma'no munosabatlari o'zaro muloqot jarayonidagi gaplar misolida reallashadi. Masalan, *kal* so'zi adabiy tilda sochi tushgan kishiga nisbatan aytilsa, shevada esa hech narsa o'smaydigan dalaga nisbatan: *“Шу жерларда элльнән бърэр гыйх унмәйдъ, хэзъям. Шу учун унъ кәл дәлә дейъшәдъ”*. - Bu jerlarda biror giyoh unmaydi, shu uchun uni *kal dala* deyishadi. Ushbu gapda *kal* so'zi dala so'zi bilan birikib kelib, o'tlar ham o'smaydigan yer boshqa yerlardan farqlangan. Lekin adabiy tilda *kal dala* iborasi umuman ishlatilmaydi. Chunki u sheva vakillari nutqida qo'llanadiki, dialektal ma'no-lar munosabatiga egaligi bilan giyohsiz yerni adabiy tilda umuman qo'llanmaydigan tarzda gap ichida nomlanishi ham dialektal semantika va dialektal sintaksis jarayonlarining o'zaro muvofiqlashuvi bilan yuzaga kelgan. Demak, sheva so'zining dialektal maqomini oydinlashtirish uchun eng birinchi vosita bu – dialektal matnlar hisoblanadi.

Yana misol: *g'ilvindi* sheva so'zi (Shahrisabz sh. Saksonkapa q.) bo'lib, somsaning bir turi sanaladi. U gap ichida qo'llanganda unga dialektal ma'no yuklaydi: [*“Энәм бечорә, эттә турън, хәмър қорън, сут пшьрън, шърън вә гошль масаллықла бълә гылвъндънъ ъккъ турънъ ёққа тәшлән, пшьрън энтъ. этәм эсә тушдә пәловдән элдънрәқ нәёб әвқәт богән ячмиччъ ъссъқ нән ва сәрёғдән тайёрлән бедълә”*].

- *Onam bechora, erta turib, xamir qorib, sut pishirib, shirin va go'shtli masalliq-lar bilan g'ilvindining ikki turini yoqqa tashlab, pishirib olibtilar. Otam esa tushda palovdan oldinroq noyob ovqat bo'lgan yachmichni issiq non va saryog'dan tayyorlab berdilar.*] Ushbu dialektal matndan shu narsa anglashilib turibdiki, *g'ilvindi* va *yachmish* so'zlari sheva vakillaridan birining nutqida qo'llangani uchun hamda ularni shevaning boshqa vakillari tushunishgani uchun

ham u dialektal ma'noga ega bo'lgan. Demak, dialektal so'z o'zicha shakllanmaydi, balki dialektal matn(lar) va u(lar)ning tarkibida shevaga xos лексик бирликлар bilan birga qo'llangani uchun u faqat bir (yoki bir necha) sheva vakillari tushunadigan dialektal ma'noga ega bo'ladi. Mana shu jarayonlardan keyingina u dialektal so'z hisoblanadi. Bundan anglashilib turibdiki, диалектал so'zning maqomi бир жихатдан uning boshqa so'zlar o'rtasidagi mavqei va ahamiyatidir.

Sheva leksikasi haqida gapirilganda dialektal so'z, dialektizm va dialektal xususiyatlarining xilma-xilligi haqida ўз даврига мос ҳолда маҳсул тўхталинган. Ammo shevaning dialektal leksikasidagi диалектал ма'но(lar) термини ва тушунчаси haqida biron bir mulohaza yo'q. Bizningcha, sheva leksikasining лексик birliklarida, албатта, dialektal ma'no mavjud. Shuning uchun ular sheva va lahjalararo farqlangani kabi adabiy til leksikasidan ham маълум даражада tubdan farqlanib turishi tabiiydir.

Bunday so'zlar dialektologiya sohasining tarmoqlanishi kabi ikki xil holatda bo'ladi: 1) tarixiy dialektal so'zlar (tarixiy dialektologiya yohud til tarixiga oid materiallar); 2) hozirgi kunda sheva vakillari nutqida faol qo'llanayotgan dialektal so'zlar (tavsifiy dialektologiya yoki hozirgi dialektologiya materiallari). Ularning bu tarzda guruhlanishi ham o'zbek xalqi va shevalari qadimdan mavjudligini, ham shevalarning tarixiy taraqqiyotini ma'lum ma'noda o'zida ifodalaydi.

Dialektal so'z maqomining ikki jihat bor: 1) dialektal so'z maqomining amaliy jhati; 2) dialektal so'z maqomining nazariy jhati. Shu o'rinda uning nazariy jhati to'g'risida gapirishdan avval uning amaliy jhati haqida gapirish maqsadga muvofiq.

Tarixiy dialektologiyaning materiallari tosh bitiklarda, tarixiy va yozma adabiyotlarda, shuningdek, xalq dostonlari kabi turli folklor asarlarida maxsus matnlar ko'rinishida o'z ifodasini topgan. Faqat sho'ro davrida ba'zi bir yozma manbalar nashr etilishi munosabati bilan undagi ancha dialektal so'zlar boshqa so'zlar bilan majburiy tuzatilganligini ham unutmaslik lozim. Bu mulohazamizga asos "Alpomish" dostonining qayta nashrida uchraydigan sheva so'zlarining majburiy holda noo'rin o'zgartirilishi misol bo'ladi. Bu masalaning ijobiy yakunlanishiga, shuningdek, ushbu dostonning o'zi ham xalq

dostoni ekanligini to'liq asoslab berishda taniqli dialektolog olim professor Xudoyberdi Doniyorovning ham xizmatlari beqiyosdir. Mustaqillik davrida bu dostonning mazmun-mohiyatini ifodalovchi dialektal so'zlarning anchagina qismi avvalgi holatga keltirilib, qayta nashr etilgani o'rinli bo'lgan. Demak, xalq folklori materiallari va matnlarisiz dialektal so'zlar maqomi haqida gapirish mumkin emas

Aslida o'zbek dialektal leksikasi 20ga yaqin turkiy tillarning so'zlarini arabcha izohlab berilgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at-it turk"i bilan boshlangan bo'lsa-da, XX asrda dialektal so'zlar o'rniga o'zlashgan so'zlar izohlanganligi esa sho'ro mafkurasining ta'sirida amalga oshirilganki, sheva so'zlarini ishlatish ham, qo'llash ham bu davrda millatchilik hisoblangan. Xuddi shu holat tufayli katta ilmiy xodim, filologiya fanlari nomzodi Ahmad Ishaev eshik yoki deraza ochilganda kirib kelayotgan mayin shamol, shabodani "yelvizak" so'zi bilan atash mumkinligini o'zining bir maqolasida bayon qilgani uchun XX asrning 70-yillari boshida millatchilikda ayblanib, ishdan haydalganligini shu olimning o'zi biz yoshlarga aytib bergandi.

X-XIX asrlarda, xususan, XX asrning 50-yillarigacha yaratilgan lug'atlar, aniqrog'i, dialektal lug'atlar ma'lum darajada sheva so'zlarining ko'p berilishi bilan muhrlangan. Masalan, Abdulla Qodiriy singari ham ijodkor, ham lug'atshunoslarning tuzgan lug'atlarida ham ko'p miqdorda sheva so'zlari berilganligi maxsus ilmiy tadqiqot asosida o'rganilgan [Hopmamatov, 2019: 19-21]. Xullas, dialektal so'z va dialektal ma'no masalasi XIX asrning oxirigacha qisman amaliy tadbiq etilgan. Shu sababli ham Alibek Rustamov bunday ma'noni "el ma'no" (elga, ya'ni shevaga xos ma'no) deb atagan [Pyctamov, 2020: 94]. Demak, sheva so'zlarida dialektal ma'no(lar) borligi uchun bema'lol dialektal so'z maqomi haqida gapirish o'rinli.

Ijtimoiy siyosiy holat tufayli XX asrning 20-50-yillarigacha dialektal so'zlar haqida gapirish mumkin bo'lmagan. Faqat XX asrning 50-yillarining ikkinchi yarmidan dialektal so'zlar masalasiga amaliy jihatdan e'tibor berish boshlangan. Natijada, yosh dialektolog olimlarning sheva so'zlarini jamlagan katta-kichik ilmiy maqolalari o'sha davr mafkurasi tomonidan va mavqei o'sha davr ilmiy jurnallari

darajasida e'tirof etilgan ilmiy to'plamlarda birin-ketin nashr etila boshlangan. Shu ilmiy to'plamlarda bosilgan ko'p maqolalar o'rganilayotgan sheva(lar)ning fonetikasi va morologiyasiga oid materiallar bilan birg shu sheva leksikasiga oid dialektal so'zlarning talqini, tavsifi va ilmiy tahlillarga asoslangan izohlari berilganki, go'yo shevaning fonetikasi, leksikasi va morfologiyasining materiallarini ilmiy kitob bo'ladigan hajmdagi katta hajmli bir maqolada jamlay olishgani ham dialektal so'z maqomining masalasiga oydinlik kiritadigan dalillardan biridir.

Mana shu davrda dialektal so'z maqomining asosiy muammosi bo'lgan "*Sheva(lar) lug'ati qanday bo'ladi?*", "*Dialektal lug'at qanday tuziladi?*" degan savollarga F. Abdullaev, M. Mirzaev, A. G'ulomov va A. Ishaev kabi taniqli olimlarning tavsiya va mulohaza mazmunidagi maqolalari ham e'lon qilingan [Абдуллаев, 1966.35-41]. Xuddi mana shu maqolalarning mohiyatida sheva so'zi, dialektal so'z, dialektal so'z turlari, dialektal lug'at maqola va dialektal lug'at kabilarning qisman nazariy va ko'proq amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fikr-mulohazalari mavzu doir ilk tezislar shaklida berilgan. 1971-yilda bu jarayon "O'zbek xalq shevalari lug'ati"ning qisqa hajm va qisqa mazmunda berilishi bilan yanada kuchaygan. Bu lug'atda dialektal so'zlar bir xil emasligiga amaliy asoslanib, 1) ya'ni shunday so'zlarni aniqlash, boshqa so'zlardan farqlash va dialektal ma'nolariga to'xtalish; 2) bunday so'zlarni jamlash, guruhlash va ularni ma'lum bir so'z turlariga ajratish asosida dialektal so'zlarga xos qoida, nazariy umumlashmani amalga oshirish lozim edi. Bu haqida fikr yuritish uchun o'zbek xalq shevalaridagi dialektal leksikani to'la yig'ib olish lozim edi, biroq bu hol haligacha amalga oshmagan.

Bundan keyin nashr etilgan dialektal lug'atlar mualliflarning mablag'iga chiqqani sababli leksik va leksikografik nuqsonlari bo'lsa ham sohaga, qishloq, mahalla, guzar, shahar va viloyatlarning shevalariga oidligi bilan individullashib borgan. To'g'ri, 1971-ilda nashr etilgan "*O'zbek xalq shevalari lug'ati*"da sheva lug'atlaridagi so'z boshi va lug'atga oid termin va tushunchalarga to'xtalish barovarida dialektal so'z turlariga va ularning maqomiga qisqacha to'xtalgan muallif ham mana shu Ahmad Ishaev bo'lgan.

XX asrning 80-yillari oxirida, aniqrog'i, 1988-yilda "*Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'zlar*" nomli maqola va 1989-yilda "*O'zbek dialektal leksikografiyasi*" nomli monografik tadqiqot katta ilmiy xodim Ahmad Ishaev tomonidan tayyorlanib, nashr etilgan [Ишаев, 1988: 37-42]. Ularda biz kutgandek, "*Dialektal so'z, aniqrog'i, dialektal so'z maqomi va dialektal lug'at nima?*" degan savolga muallif XX asrning 2-yarmidagi o'zbek dialektologiyasi sohasida erishilgan bir qancha muvaffaqiyatlar asosida fikr yuritadi. Shu sababli muallif o'zbek tilshunosligi sohasida birinchi bo'lib dialektal so'z maqomi va dialektal so'z turlari haqida o'z fikr-mulohazalarini o'zbek shevashunosligida erishilgan bir qancha ilmiy muvaffaqiyatlarga asoslanib, qadosh turkiy tillarning dialektal materiallariga tayanib bayon qilgan. Muallif o'zining dialektal so'z, dialektal leksika, dialektal leksikografiya to'g'risidagi fikrlarini bu monografiyada me'yor darajasiga keltirishga harakat qilgan.

Dialektal so'zlar maqomi masalasida gapirganda Mahmud Koshg'ariy shunday so'zlarning ko'chma ma'nolari *yo'go'ro'g, yildizlan, tal, qachach* so'zlari misolida, ulardan ba'zilarining etimologiyasi *to'msa, chaxshi, xasnī, tovīl* so'zlari misolida yorishga harakat qilingan bo'lsa-da, ayni kunlarda ushbu so'zlarga oid bu masalalar ham unutilgan.

Dialektal so'z maqomining nazariy tomoni unga xos me'yor va tamoyil(qonun)larning ishlab chiqilishidir. Bu masala tayyorlab e'lon qilingan dialektal lug'atlarda qanday bayon qilinganligiga e'tibor qaratsak. Yana Mahmud Koshg'ariyning "*Devonu lug'at-it turk*" asarining ma'no-mohiyatiga diqqat qilsak. Asar arab lug'atchiligi talablariga muvofiq bir necha yillik dialektologik kuzatishlar asosida yaratilgan. U vaqtlarda adabiy til haqida so'z bormagani kabi muallif sheva so'zlarining turi va ma'nolari haqida to'liq gapirmasdan, arab lug'atchiligi talablari asosida turkiy tillar so'zlarining leksik va leksikografik tadqiqatlarga asos bo'ladigan lug'at maqolalarga ham jiddiy e'tibor bergan [Махмуд Кашғарий, 1960. II т, 1961. III т, 1963].

Dialektal so'z maqomi masalasiga e'tibor qaratilishiga sabab ham mana shu lug'atdagi lug'at maqolalar asos bo'lgan desam, fikr-mulohazam asosliroq bo'ladi. Chunki undagi lug'at maqolalarni o'qib,

uqib, o'rganib bu sohaga kirib kelganimiz singari dialektal so'z maqomi to'g'risidagi mulohazalarimizning yuzaga kelishiga ham mana shu asardagi turkiy tillar leksikasig'a oid lug'at maqolalar turtki bo'lgan. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, ushbu asardagi lug'at maqolalar keyingi davrda yaratilgan dialektal lug'atlardagi lug'at maqolalardan mazmun-mohiyat va katta hajmli jihatlaridan farqlanib turadi.

Agarda keyingi davr lug'atlariga dialektal so'z maqomi nuqtai nazardan e'tibor qaratiladigan bo'lsa, ulardagi lug'at maqolalar ikki-uch qatordan nari borsa, ba'zi bir so'zlardagina 7-8 qatorgacha bo'lishi kuzatildi (bu haqida sal yuqoriroqda dialektal lug'at maqolalardan namunalar keltirilgan). Bu esa ularga oid materiallarning kamligi, bor materiallardan maqsadga muvofiq foydalanilmaganligi va oxir oqibat ularga tegishli dialektal leksikografik me'yor va talablarning ishlab chiqilmaganligi bilan bog'lash mumkin. Dialektal so'z maqomi masalasida gapirganda quyidagi aksiomani ham ta'kidlash lozim: adabiy til leksikasiga bag'ishlangan lug'atlar, ularning ichki tuzilishi va lug'at maqolalarining ifodalanishi dialektal lug'atlar hamda dialektal lug'at maqolalardan tubdan farq qilishi tabiiy....

Lekin bu holat ham nazariy jihatlardan haligacha o'rganilmagan. Ushbu hol esa dialektal so'z maqomining leksikografik talqini va tahlilining bo'sh jihatlarini tadqiqotchilarga ko'rsatib turadi.... Va yana o'zbek adabiy tili terminining XX asrning 2-yarmidan qo'llanilganligini e'tiborga olsak, to XX asrning 50-yillarigacha bo'lgan davrda eski o'zbek adabiy tili hamda hozirgi o'zbek adabiy tili tushuncha va terminlari bo'lmaganligi aniq. Shuningdek, eski o'zbek adabiy tili termini XX asrning 40-60-yillaridan urfga, ya'ni akademik V. Abdullaev va professor N. Mallaevlarning sayi harakatlari bilan ilmiy sohada yangilik, shartli yangi termin sifatida kiritilgan. Biroq (Qo'qon (Farg'ona), Samarqand, Toshkent, Xiva, Buxoro) adabiy muhit(lar) tushunchasini eski o'zbek adabiy tili termini bilan berish adabiy badiiy ijod nuqtai nazaridan to'g'ridir, ammo shevalarning o'ziga xos mavqei nuqtai nazardan (Qo'qon (Farg'ona), Samarqand, Toshkent, Xiva, Buxoro) har biri alohida til xususiyatlariga ega bo'lgan adabiy muhitlarining ahamiyatini eski o'zbek adabiy tili termini va tushunchasi bilan oshirish ma'lum bir jihatdan noto'g'ridir. Yuqoridagi tahlillardan xulosa chiqarib aytish mumkinki, 1956-yilgacha yaratilgan

lugʻatlarni maʼlum maʼnoda dialektal leksikografik tadqiqotlar deyishga, achchiq haqiqat boʻlsa hamki, haqlimiz.

Shu oʻrinda til tarixiga oid IX-X asrlardan XIX asrning oxirigacha boʻlgan davrdagi qoʻlyozma, tosh bosma shakllaridagi materiallarning tarixiy dialektologiyaga tegishliligini hisobga olsak, ular tarixiy dialektologiyaning asosiy ilmiy va amaliy manbalari boʻlib qolishi tabiiy holdir.

Bugungi mustaqillik davrida bir qancha oʻzlashgan soʻzlarni oʻzbekchasi bilan almashtirish ehtiyojining kuchayishi ham dialektl soʻz maqomining ahamiyatini yana ham yorqinroq koʻrsatadi. Masalan, oʻzlashgan soʻzlardan biri boʻlgan *chiqindi* yoki *musir* soʻzlari bugungi madaniy taraqqiyot jihatdan qoʻllanishi nooʻrin boʻlib qolmoqda, chunki ular tilimizda juda salbiy maʼnoni anglatib turibdi. Ularning oʻrniga qipchoq lahjasining shevalarida, xususan, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondary viloyatlaridagi sheva vakillari tomonidan qoʻllanuvchi *quqim* soʻzini olish kerak. U umumturkiy va oʻzbekcha soʻz, palatal singarmonizm (*ququm*)ni ifodalaydigan soʻzlardan biri. Ushbu soʻz *chiqindi* yoki *musir* soʻzlariga nisbatan ancha ijobiy maʼnoda qoʻllash mumkin. Chunki biz oʻzbeklarda *dasturxon atrofida tushgan non ushoqlari, ovqat qoldiqlari* alohida *quqim* boʻlsa, *uyni supirish-siyirishda chiqqan mayda chuyda narsalar ham* alohida *quqim, qozon-tovoqni yuvishdagi yuvindi-chayindilar ham* alohida *quqim, koʻcha-kuydagi tashlandiq narsa va hojatxonadagi ortiqcha narsalar ham* alohida *quqim* hisoblanadi. Bular *quqim* soʻzining onomasiologik imkoniyati.

Agar eʼtibor bersangiz, ayni vaqtda QUQIMXONA (- qarang qanchalar ijobiy soʻz) (yaʼni MUSIRXONA (- eʼtiborsangiz, undagi salbiy maʼnoni anglashingiz tayin)larda ovqat chayindisi uchun alohida, non va non ushogʻi uchun alohida, mayishiy chiqindilar uchun alohida, qoʻpol narsalar uchun alohida QUQIMXONACHAlar tayyorlab qoʻyilgan. Bular esa *quqim* soʻzining qoʻllashning tabiiy-ijtimoiy omillari ifodasi sanaladi. Xullas, *musir* soʻzi oʻrniga *quqim* soʻzini, *musirxona* soʻzining oʻrniga *quqimxona* soʻzlarini ishlatsak, xato qilinmagan boʻladi. Chunki xalqimizning soʻz qoʻllashdagi falsafasi komillik, didi nozik, diqqat-eʼtibori kuchli – ijobiyni salbiydan tez farqlay oladi.

Xullas, dialektal soʻz maqomining quyidagi nazariy jihatlariga diqqat-eʼtibor qaratish lozim boʻladi: 1) ularning lahja va shevalarning vakillari tomonidan turli maʼno hamda shakllarda qoʻllanishi; 2) ularda leksik maʼnoning dialektal maʼnolar koʻrinishiga egaligi. Albatta, dialektal soʻz maqomining quyidagi amaliy jihatlar: 1) sheva vakillari nutqining matnlar sifatida yozib olinishi; 2) turli davr lugʻatlarida ularning berilishi; 3) ularning oddiy dialektal lugʻatdan mukammal dialektal lugʻatga kiritilishi; 4) bunday lugʻatlarda dialektal soʻzlarning tavsifi va tahlili umumiy holda kelishi; 5) lugʻatchilik anʼanalarining kuchayishi hamda dialektal maʼnoning xiralashishi natijasida leksik maʼnolarning faollashuvi; 6) lugʻat maqolalarining tavsiy holatdan dalillarga boy tahliliy holatlarga oʻtishi natijasida mukammal lugʻatlarning yaratilishiga maʼnaviy ehtiyojning kuchayishi kabilar. Lekin bu ikki holatning hech biri na sheva materiallaridagi dialektal maʼlumotlarni toʻliq qamrab olish jihatidan, na mavjud shevalarning materiallaridan foydalanishda qoʻllangan metod va usullari jihatidan mukammallik darajasiga koʻtarila olishmagan.

Bulardan shunday xulosaga kelish mumkinki, dialektal soʻzlar maqomi bu – bu sheva soʻzlarining boshqa soʻzlar orasidagi huquqi, qoʻllanish va ishlatilish imkoniyati; talqini, tavsifi, izohi va etimologiyasi; oʻziga oʻxshagan boshqa soʻzlar ichidagi, ham adabiy tildagi soʻzlarga nisbatan dialektal maʼnolari bilan maʼno munosabatlari strategiyasidagi betakroriy mavqei va shu mavqeini asoslaydigan amaliy, shuningdek, nazariy jihatlar nuqtai nazardan dialektal leksika hamda dialektal leksikografik talablarga muvofiq ilmiy tadqiq etilishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тили лексикологияси. Фан. –Тошкент: 1981. –В. 247.
2. Файзуллаев Б. Бадий адабиётда диалектизмларнинг стилистик вазифалари // Тилшунослик масалалари. Фан. – Тошкент: 1978. –В.203-211.
3. Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. Фан. –Тошкент: 1973. –В.80.
4. Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. Фан. –Тошкент: 1973. –В.83-123.

5. Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi (monografiya). Innovasiya-Ziyo. –Toshkent: 2020. –B.24-27.

10. Нормаматов С. Э. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни. 10.00.01 – Ўзбек тили. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2019. –B.19-21.

11. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Extremum press. – Тошкент: 2020. –B.94.

12. Абдуллаев Ф. А. Диалектал луғат тузиш принциплари // ЎТА. – Тошкент: 1966.2-сони.-B.35-41.

13. Раҳимов С.Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. –Денов: 1993. –Б. 122.

14. Ишаев А.Шевалар луғатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 2-сони. –Б.37-42.

15. Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит туркнинг тил хусусиятлари.-Тошкент, 2017. –Б.26-27, 27-28.

16. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғот-ит турк. Уч томлик: I т. -Тошкент: Фан, 1960; II т.-Тошкент: Фан, 1961; III том. -Тошкент: Фан, 1963.

IQON SHEVASIDA SO‘Z YASALISHIDAN

Zoxira Xidraliyeva

o‘qituvchi,

ToshDO‘TAU

Annotatsiya. *Mazkur maqolada shimoliy o‘zbek o‘g‘uz guruhiga kiruvchi Iqon shevasida –chi affiksining funksional xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *adabiy til, sheva, Iqon shevasi, so‘z yasalishi, yasovchi asos, yasovchi vositalar, affiks,, yasama so‘z.*

Annotation. *In this article, we will consider the functional features of –chi affix of Ikan dialect, which belongs to oghuz group of northern uzbek dialects.*

Key words: *literary language, dialect, Ikan dialect, word formation, the basis of word formation, means of word-forming, affix, compound word.*

O‘zbek tili so‘z yasalishi masalalari tadqiqi dialektlarni or‘ganish bilan uzviy bog‘liqlikda kechadi, sababi o‘zbek tili so‘z yasalishida yechimini topmagan ayrim masalalarni sheva ma’lumotlari asosida aniqlash mumkin.

Shimoliy o‘zbek shevalari guruhiga kiruvchi Iqon shevasida ham adabiy til va boshqa shevalar kabi barcha so‘z turkumlarida so‘z yasash imkoniyati mavjud. Affiksatsiya usulida so‘z yasash hozirgi o‘zbek tilida yasalishning eng faol, eng mahsuldor usullaridan biri hisoblangani kabi mazkur shevada ham affikslar yordamida so‘z yasash juda faol. Shevada so‘z yasalishi o‘zbek adabiy tili bilan umumiylikka ega bo‘lgani holda, o‘ziga xos o‘zgachaliklarga ham ega. Ushbu ishimizda shevada shaxs oti yasovchi -chi affiksining imkoniyatlari xususida fikr yuritishga harakat qilamiz. Iqon shevasiasda -či//čī juda faol, mahsuldor affiks bo‘lib, polisemantik xususiyatga ega. Masalan: *ma:l-či, qoj-či, jīlqī-či, suv-či, sū:t-či, dala-či, tā:girmān-či, tūnkā-či, tort-či, salat-či, palav-či, sīnīq-či, kāpčik-či, sunnaj- či, paxsa-či, o:čaq- či, qīzīq-či, pitim-či, čaqīm-či, tō:māt-či, kino-či, kāmpjūtir-či* va hokazo.

Shevada ham – *-či//čī* affiksi orqali yasalgan shaxs oti o‘zbek tilining boshqa shevalari va adabiy tildagi kabi otning xilma-xil ma’nolarini hosil qiladi hamda bevosita yasalma asosning ma’nosi bilan bog‘lanadi. Jumladan:

– shaxsning asosdan anglashilgan narsa bilan shug‘ullanishini: *suvaqčī, suvčī, sü:tčī, tünkäčī, ba:liqčī, taqačī, xija:lčī, kö:nčī*;

– ish-harakatni asosdan anglashilgan narsa vositasida bajarishini: *käpčikčī, sunnajčī, kämpjütirčī, krančī, träktirčī, kämbajčī, ketmänčī*;

– asosdan anglashilgan narsani yaratish, yasash bilan shug‘ullanishini *o:čaqčī, sandiqčī, tilla:čī, pīča:qčī, beşikčī*;

– shaxsning kasb-hunar, turli mutaxassisliklar bo‘yicha mashg‘ul bo‘lishini: *ma:lčī, qo:jčī, jīlqīčī, su:včī, sü:tčī, oqtu:čī, samsačī, qa:γunčī, šašlikčī, rāsmčī, sīniqčī* kabi;

– shaxsning biror belgi, holat, xususiyati bilan ajralib turishini: *kä:kčī, a:rasčī, tö:mätčī, ča:qimčī, pitimčī, misqa:lčī* (kishilardagi turli xususiyatlarni (salbiy) yoki tug‘ma nuqsonlarni kamsitib, laqab qo‘yuvchi) kabi boshqa juda ko‘p ma’nolarni anglatgan otlar yasaydi.

Shu bilan birga, o‘zbek tilining boshqa shevalari va adabiy tilda shaxs oti yasovchi qo‘shimchalar: *-dosh, -gar, (-kar), -kor, -bon, -dor, -shunos, -furush, -boz, -xo‘r, -paz, -soz, -do‘z, -kash, -xon, -go‘y, -navis, -parast* affikslari orqali hosil qilinsa[Sapayev, 2009: 49], mazkur shevada ushbu affikslarning so‘z yasash darajasi juda past, hatto, *-navis, -shunos, -soz, -xon, -dor, -parvar, -go‘y* kabi yasovchi (affiksoid)lar umuman, qo‘llanmaydi.

Shevada *-či//čī* affiksi bilan yasalgan shaxs otlari haqida gap borar ekan, quyidagi holatlarni ham ta’kidlab o‘tish lozim, ya’ni tojik tilidan o‘zlashgan *-paz, -do‘z, -soz, -kash, -furush* kabi yasovchilar o‘rnida ham *-či//čī* affiksi qo‘llanadi. Masalan:

– *kash* (tojikcha *kashidan* - «tortmoq» fe’lidan). Shaxsning yasash asosi ifodalagan narsa bilan shug‘ullanishini, ish-harakatning shu orqali bajarilishini anglatuvchi ot yasalsa: *suratkash – rasmčī, paxsakash – paxsačī* kabi.

-paz (tojikcha *puxtan* «pishirmoq» fe’lidan). Taom nomlarini bildiruvchi so‘zlarga qo‘shilib, shaxsning shu ovqatni pishirish, tayyorlash bilan shug‘ullanishini anglatgan ot yasaydi: *oshpaz, kabobpaz, somsapaz* kabi, ammo mazkur shevada *-paz* affiksi o‘rnida

ham *-chi* affiksi qoʻllanib, *oshpaz* – *pala:včĭ* (*palovchi* toʻy, xudoy, xatim kabi katta yigʻinlarda osh tayyorlashni kasb qilgan kishi), *kabob-paz* – *shashlikčĭ*, *somsa-paz* – *samsačĭ*, *pishiriqlar tayyorlovchi-tortčĭ*, *salatlar tayyorlovchi* – *salatčĭ* tarzida ifodalanadi.

Shaxsning kasb-hunarini bildiradigan ot yasovchi *-gar* (*-kar*) affiksi oʻrnida ham *-čĭ* affiksi qoʻllanib, *zar-gar* leksemasi oʻrnida *tilla:čĭ* soʻzi qoʻllanadi.

-soz (tojikcha *soxtan* – «yasamoq» feʼlidan). Yasash asosi ifodalagan narsani yasash, sozlash, tuzatish bilan shugʻullanuvchi shaxs oti yasaydi: *soatsoz* – *sä: ätčĭ* kabi.

– *doʻz* (tojikcha *doʻxtan* – «tikmoq» feʼlidan). Yasash asosi anglatgan narsani tikish, yaratish bilan shugʻullanuvchi shaxs oti yasaydi: *mahsidoʻz* – *mä:ssičĭ*, *etikdoʻz* – *ö:tikčĭ*, *kashtadoʻz* – *xĭja:lčĭ* kabi.

– *kash* (tojikcha *kashidan* – «tortmoq» feʼlidan). Shaxsning asosdan anglashilgan narsa bilan shugʻullanishini, ish-harakatning shu orqali bajarilishini anglatadigan ot yasaydi: *suratkash* – *rä:smčĭ*, *paxsakash* – *pa:xsačĭ* kabi.

– *furush* (tojikcha *furoʻxtan* – «sotmoq» feʼlidan) affiksoid asosida ifodalangan narsani sotish bilan shugʻullanuvchi shaxs oti yasaydi: *nosfurush* – *na:sbajčĭ*, *pistafurush* – *pistäčĭ*, *terifurush* – *tä:ričĭ* kabi.

Demak, shevalarda, xususan, Iqon shevasida oʻzbek adabiy tilidagi soʻz yasovchilarning barchasi ham funksional emas, balki aksariyat soʻz yasovchilarning funksiyasini ham *-čĭ//čĭ* affiksi bajarishi mumkin. Bunday oppozitiv variantlar boshqa asos va affikslarda ham qayd qilinadi. Ular toʻgʻrisida keyingi ishlarda fikr yuritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2009. – B. 48-49.

2. Sayfullayeva R., Mengliyev B, Boqiyeva G. va b. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.

MUROD MUHAMMAD DO‘ST ASARLARIDA DIALEKTIZMLARNING QO‘LLANILISHI (“Lolazor” va “Galatepaga qaytish” asarlari misolida)

Samgin Qurbonov
o‘qituvchi,
SamDU

Annotatsiya

Ushbu maqolada yozuvchi Murod Muhammad Do‘st asarlarida dialektizmlarning qo‘llanilishi “Lolazor” va “Galatepaga qaytish” asarlari asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: adabiy til, sheva, lahja, dialektizm, ichki imkoniyat, qipchoq dialekti.

Annotation

This article analyzes the use of dialectics in the works of the writer Murad Muhammad Dost on the basis of the works "Lolazor" and "Return to Galatepa".

Key words: literary language, patois, dialect, dialectism, internal possibilities, Kipchak dialect.

Har bir adabiy til, eng avvalo, o‘z ichki imkoniyatlari asosida rivojlanib, taraqqiy etib boradi. Shu jihatdan o‘zbek adabiy tili ham uzoq tarixiy-taraqqiyoti davomida dastavval o‘z ichki imkoniyatlari asosida, jumladan, adabiy tilning qon tomirlari hisoblanadigan dialekt va shevalar orqali boyib bordi, rivojlandi. Xalq shevalariga xos so‘zlarning adabiy tilga kirishi, adabiy tilning boyligiga aylanishida (ayniqsa, bugungi kunda) yozuvchi va shoirlarning va, umuman, badiiy adabiyotning o‘rni beqiyos. Zero, ma’lum bir hudud shevasiga xos so‘z va birikmalarning adabiy tilga o‘zlashtirilishi asosan badiiy asarlar orqali yuz berishi hech kimga sir emas.

O‘zbek adabiyotida o‘tgan asrda shevaga xos so‘zlardan eng ko‘p foydalangan ijodkorlardan biri – bu, shubhasiz, Murod Muhammad Do‘stdir. Aynan M.M.Do‘st asarlari qipchoq dialektiga xos bo‘lgan shevalardagi so‘z va birikmalarning nazokatini, nozik qirralarini, ifoda imkoniyatlarini yana bir karra namoyon etdi. Muallifning “Lolazor” va

“Galatepaga qaytish” asarlari bu jihatdan, ayniqsa, e’tiborlidir. Milliy adabiyotimizda 70-80-yillar avlodi alohida ehtirom bilan tilga olinadi. Bu avlod vakillari (Tog‘ay Murod, Usmon Azim, erkin A‘zam, Murod Muhammad Do‘st va boshqalar) ijtimoiy hayotda bo‘lgani kabi adabiyotda ham baynalmilalchilik avj olgan, milliy, sof o‘zbekona obrazlar yaratish deyarli to‘xtab qolgan bir paytda adabiyotimizga kirib kelgan edi. “Bu avlod ijodkorlarida o‘z ildizlariga qaytish, oddiy xalq vakillarini qandaydir ijobiy, salbiy obrazlarga ajratib emas, aslidagiday, insoniy tasvirlash tendensiyalari kuchaydi. Shu bois ham, biz kimmiz, kimlarning avlodimiz, ildizlarimiz qaerda? kabi savollarga javob topish o‘sha davr ijodkorlari uchun kun tartibidagi birinchi masala edi” [Arslonov, 2014]. Bu esa milliy xarakterlar yaratishni, xalqimizning ming yillar davomida shakllanib kelgan milliy an‘analari-yu urf odatlarini o‘z asarlari jismiga mahorat bilan singdirib yuborib, jahon adabiyotining nodir namunalari bilan bo‘ylasha oladigan asarlar yaratishni taqozo qilar edi. Aytish joizki, ko‘plab adabiyotshunoslar tomonidan e’tirof etilganidek, bu avlod yuqoridagicha o‘z oldiga qo‘ygan maqsad-u vazifalarni muvaffaqiyat bilan uddaladi.

Adabiyotimizga yangi to‘lqin bo‘lib kirib kelgan 70-80-yillar avlodi milliylikni tarannum etishda ayniqsa, o‘z asarlari tiliga alohida e’tibor bilan qaradilar va bu jarayonda shevaga xos so‘zlardan keng foydalandilar. Tog‘ay Murodga xos she’rdek o‘qiladigan nafis tilning, Murod Muhammad Do‘stga xos piching va kinoyaga yog‘rilgan ohanglarning aynan shu davrda vujudga kelgani bejiz emas, albatta. Bu avlod vakillari orasida Murod Muhammad Do‘st, mulohazalarimizning debochasida ta’kidlaganimizdek, dialektizm lardan katta mahorat bilan unumli foydalangan va bu orqali o‘z asarlariga sof xalqona ruhni olib kira olgan adibdir. Garchi M.M.Do‘st ijodi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan va bu ishlar davom etayotgan bo‘lsa-da, uning asarlari hali-hanuz tilshunoslikning muhim masalalari sirasida qaralmoqda. Holbuki, M.M.Do‘st ijodi, xususan, “Lolazor” romani va “Galatepaga qaytish” qissasi lingvistik xususiyatlari bilan ham ko‘plab tadqiqotlarga manba bo‘lib xizmat qiladi.

“Lolazor” romani XX asr o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa bo‘lib qo‘shilgan asar hisoblanadi. “Bu asar romanga xos tafakkur imkoniyatlarini, tasvir va talqin rang-barangligi, insonga yondashuv,

uni badiiy qayta kashf etuv usullarining cheksiz-chegarasiz ekanini isbotlab berdi” [Rahmon Qo‘chqor, 1998: 559] Romanning til xususiyatlari, ayniqsa, o‘ziga xos. Unda xalq so‘zlari-yu iboralariga deyarli har bir sahifada duch kelamizki, bu o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlari naqadar keng ekanligiga yorqin dalildir. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, bu asarlar dialektizmlarning keng qo‘llanilgani bilan tilshunoslar uchun ahamiyatlidir. “Lolazor” va “Galatepaga qaytish” asarlarida istifoda etilgan bir qator so‘z va iboralarining O‘zbek tilining izohli lug‘atida keltirilmagaligi ham bu asarlar bizga milliy tilimizning leksik boyligini o‘rganishda muhim dialektologik manba bo‘lib xizmat qila olishidan dalolat beradi.

“Lolazor” va “Galatepaga qaytish”dagi dialektizmlarni shartli ravishda ikki guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin, ya’ni:

- 1) O‘zbek tilining izohli lug‘atidan o‘rin olgan dialektizmlar;
- 2) O‘zbek tilining izohli lug‘atidan o‘rin olmagan dialektizmlar.

Kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatmoqdaki, yuqoridagi asarlarda qo‘llangan va O‘TILda izohi berilgan aksariyat dialektizmlar qipchoq dialektidagi bir qator shevalar uchun umumiy bo‘lgan so‘z va birikmalardir. Ikkinchi guruhdagi, ya’ni O‘TILdan o‘rin olmagan dialektizmlarning ko‘pchiligi esa bu asarlardagi badiiy makon – “Galatepa” va “Bulduruq”qagina, bu badiiy makonlarga asos bo‘lgan Samarqand viloyatidagi Jom qishlog‘i va unga yondosh bo‘lgan hududlar shevasigagina xosdir. Albatta, bu mutlaq emas va bundan istisno holatlar ham mavjud.

Fikrlarimizni quvvatlash uchun bu asarlarda foydalanilgan shevaga xos so‘zlardan ayrim namunalar keltiramiz.

“Lolazor” va “Galatepaga qaytish” asarlarida qo‘llanilgan va O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 tomlik)da izohlangan ba’zi dialektal so‘zlar: **Guppi** – hovliqma. O‘TILdagi izohi: Guppi shv. hovliqma, shoshma-shoshar. M: *Ochil kuch guppiroq odam, gapga tez uchadi.* [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 1-tom, 2006: 527]. **Dovur** – ... qadar, -gacha. O‘TILdagi izohi: Dovur I ko‘m. (j.k bilan) 1. Qadar, -gacha. Soat ikkiga dovur. Qishga dovur. [1-tom, 2006: 632]. M: *Biri, Yaxshiboy chuponning o‘g‘li Nazar, norg‘ulu qoraqosh yigit dadilgina gap qotdi: O‘rtaqo‘rg‘onga dovur opketmaysizmi, tog‘a?* [Lolazor, 1998: 68] **Do‘lvor** – baquvvat, barvasta. O‘TILdagi izohi: Do‘lvar shv.

1. Gavdasi katta, yo'g'on, barvasta(odam haqida). Do'lvar yigit. [1-tom, 2006: 673]. M: *Rais yigit do'lvorgina ko'rinadi, ajabmaski, ishlari yurishib ketsa.* [Lolazor, 1998: 97] **Gajir** – qaysar, o'jar. O'TILDagi izohi: Gajir – jangari, qaysar, o'jar. Gajir bola. Gajir ot. [1-tom, 2006: 474]. M: *Andak yalinsa, vaj ko'rsatsa, qolarini ham bilardi, lekin o'sha o'n kunlik ozodlik zavqi so'nmagan ekan, gajirligi tutdi, past tushgisi kelmadi.* [Lolazor, 1998: 5] **Taypoq** – yalpoq. O'TILDagi izohi: Taypoq shv. yalpoq, biroz yassiroq. Taypoq bosh. [3-tom, 2007: 642]. M: *Bizdan oldin bittagina karvon yurgan ekan, qara izlari taypoq-taypoq, bugun choshgohda o'tganday...* [Lolazor, 1998: 356] **Tuyur** – to'g'ram, burda. O'TILDagi izohi: Tuyur shv. – bo'lak, burda. [4-tom, 2008: 222]. M: *Ikkita serqayla lag'mon, ikki tuyur non olib, Yaxshiboev o'tirgan stolga eltdim.* [“Lolazor”, 1998: 324] **Guras-guras** – to'p-to'p, to'da-to'da. O'TILDagi izohi: Guras-guras rvsh. shv. to'da-to'da bo'lib, to'p-to'p. [4-tom, 2008: 222]. M: *Qarabsizki, tushga yaqin guras-guras bo'lib kela boshlaydilar.* [Lolazor, 1998: 453]. **Ulgi** – o'rnak. O'TILDagi izohi: Ulgi, ulgu shv. kam qo'll. o'rganishga, taqlid qilishga loyiq narsa, ish-faoliyat, harakat; ibrat, namuna, o'rnak. Ulgi bo'lmoq. Ulgi olmoq. [4-tom, 2008: 277]. M: *Anavi kastumni kiyib ko'rdingiz, shimi qolsin-u lekin pinjagini echib uloqtiring – terlab ketasiz! Ana, bizdan ulgi oling.* [Lolazor, 1998: 467]. **Ko'taram** (bo'lib qolmoq) – turolmaydigan (bo'lib qolmoq). O'TILDagi izohi: Ko'taram shv. ko'talang. [2-tom, 2006: 473]. M: *... mayli, u butkul cho'kib, ko'taram bo'lib qolsin, lekin hali yuzga kiradi, ikki yuzga, uch yuzga!...* [Galatepaga qaytish, 2009: 10] **Yig'namoq** – to'plamoq, yig'moq. O'TILDagi izohi: Yig'namoq shv. – to'plamoq, yig'moq. [2-tom, 2006: 275]. M: *Odamlarni bir pasda yig'naymiz, radiouzelimiz bor, ular bir yig'nalib kelsa-da, sizdek ulug' odamning gaplarini o'z qulog'i bilan eshitsa.* [Lolazor, 1998: 96]. **Chiranmachoq** – maqtanchoq, behuda urinadigan. O'TILDagi izohi: Chiranmachoq st. – maqtanchoq, kerilmachoq. [4-tom, 2008: 490]. M: *... Shunday dediyu, o'zini tutolmay kulib yubordi. – Oshnoga ishonmadi, uni shunchaki chiranmachoq deb o'yladi.* [Lolazor, 1998: 132]. **O'tirik** – yolg'on. O'TILDagi izohi: qarang. o'truk. [4-tom, 2008: 177]. (Bu so'z eskirgan o'truk so'zining biroz o'zgargan shakli bo'lib, qipchoq dialektining aksariyat shevalarida shu shaklda qo'llaniladi va yolg'on ma'nosini

ifodalaydi. - S.Q.) M: – Oq sochim bilan senga o‘tirik so‘zlaymanmi, bolam! [Lolazor, 1998: 356].

“Lolazor” va “Galatepaga qaytish” asarlarida qo‘llanilgan va O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 tomlik)da izohlanmagan ba’zi dialektal so‘zlar:

Mondimagan – o‘smagan, rivojlanmagan. M: *Keyin uning qabrida gapirganimni eslolmayman. Ha, to‘g‘ri, u paytda men uzoqda edim, Bulduruqda, kolxozning bog‘ida, tuzukroq mondimagan daraxtlar tagida, surida, devzira osh ustida.* [Lolazor, 1998: 89].

Gubalak – kapalak. M: ... yozganida ham qalamini avval bir chaqmoq qandga qayrab olib, keyin yozardi, ayol zotiga girgitton edi, go‘yo chiroq atrofida aylangan gubalakday!... [Lolazor, 1998: 144]. **Jizlovuq** – hasharot turi; yozgi saratonda issiqqa bardosh berolmay jizillagan ovoz chiqaradigan hasharot. M: *Tepadan, jizg‘anak bo‘lib yotgan qir tarafdin jizlovuqlarning ovozi eshitilardi...* [Lolazor, 1998: 144].

Chiyratmoq – tarqatmoq, tugunni echmoq. M: *Hamma baloni biladi, har qanday sharoitda ham topqirlik qiladi, umuman, unga bas kelish qiyin – yo chiyratib qutuladi, yo shunday chuvaltirib tashlaydiki, ipning uchini topguncha ona suting og‘zingga keladi.* [Lolazor, 1998: 250].

Taraddi – tayyorgarlik. M: – *Qo‘ziboy iningizga aytib qo‘ying, men endi tuzalmayman, shunga yarasha taraddisini ko‘rsin...* [Lolazor, 1998: 302]. **Jipiriq** – mayda (kamsitish ma‘nosida). M: *Yaxshiboyev chuqur tin oldi. Shu gapni kutgan edi. Kimdir shu xabarni yetkazishini bilardi, lekin anavi jipiriq Rahmatov ... O‘ylab, turib rostakamiga og‘rindi.* [Lolazor, 1998: 309].

Jilpanglamoq – likonglamoq, hushomad qilmoq. M: – *Jilpanglama, bolam, baribir dum o‘sib chiqmaydi, – deb jerkidi Yaxshiboyev.* [Lolazor, 1998: 456].

Chumchuqyurak – qo‘rqoq. M: *E, chumchuqyurak ekansiz-ku, Saidqul inim, deb kuldi Yaxshiboyev, qo‘rqmang, siz To‘porini bor-yo‘g‘i televizorda maqtabsiz, axir, uni kitob qilib yozganlar ham oz emas.* [Lolazor, 1998: 476].

Gadoytopmas – uzoq, e‘tibordan chetda bo‘lgan (joyga nisbatan). M: *Bulduruq degan gadoytopmas qishloqdan o‘ktamroq hamqishlog‘i Nazarga ergashib kelgan soddagina o‘smir edi!* [Lolazor, 1998: 429].

Uyqash – o‘xshash, hamohang. M: *Darvoqe, unda ayb yo‘q, deb o‘yladi YAxshiboev, Oshno bilan Zohidning uyqash so‘zlashini mendan o‘zga shayton sezmagan ...* [Lolazor, 1998: 493].

Kirtaymoq – so‘limoq. M: *Oshnoning yuziga g‘amginroq kulgi qundi. Ko‘zlari kirtaygani battar bilindi.* [Lolazor, 1998: 521]. **Aytimchi** – to‘yga yoki ma‘rakaga aytuvchi (taklif qiluvchi) shaxs. M: *Avval Toshkentga – uyga boribdi, so‘ng ulardan adres olib bu erga ham topib kelibdi. Tuyga aytimchi ekan.* [Lolazor, 1998: 549]. **To‘nbichar** – nikoh to‘ylaridan oldin o‘tkaziladigan marosim. M: *To‘ydan oldinroq, to‘nbicharga odam chaqirishganda, u o‘gay opasini tizzasida bichiq, qo‘lida qaviq igna bilan ko‘rdi va sekin, zolimona ohangda sekin aytdi: ehtiyot bo‘ling, opa, ignani sanchib olmang ...* [Galatepaga qaytish, 2009: 18]. **Ko‘pyurishli** – ko‘p narsani ko‘rgan, biladigan, ko‘zi ochiq ma‘nosida (odamga nisbatan). M: – Siz ko‘pyurishli odamsiz, qassob, – dedi Mahanboy, – Murod amakigayam bitta shunday narsadan topib bersangiz bo‘lardi. [Galatepaga qaytish, 2009: 18].

Biz yuqorida “Lolazor” va “Galatepaga qaytish” asarlarida uchraydigan shevaga xos so‘zlardan ba‘zilarini keltirdik, xolos. Bundan tashqari bu asarlarda “soyasiga ko‘rpacha soladigan”, “emga tuygan hangiday”, “qiyib bo‘lmaydigan”, “moxovga oshno qilmoq”, “mushugini pisht demaslik”, “ortiqcha tosh quyib yubormoq”, “sig‘inib kelmoq”, “tepishib o‘sgan”, “tegirmonga solib tuymoq”, “mehmonning uzangisini bosmoq”, “qo‘ltiqqa suv purkamoq”, “tursayib yurmoq”, “churrasi tushmaydi”, “buti yirtilmaydi”, “tuyam qal‘adan qatnab yotibdimi?” “sozimiz tushadigan”, “sirtiga suv yuqtirmay”, “dunyo topgan tentakday” kabi nozik ma‘no qirralariga ega xalq iboralari-yu, dialektal frazeologizmlar ham keng qo‘llanilgan. Muhimi, bu til boyliklari “ustalik bilan roman matniga singdirib yuborilganki, buni faqat katta, juda katta iste‘dodga ega bo‘lgan ijodkorgina eplay oladi” [Arslonov, 2014].

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Murod Muhammad Do‘stning nafaqat “Lolazor” va “Galatepaga qaytish” asarlari, balki butun ijodi hamon adabiyotshunoslik uchun tadqiq va tahlil etish uchun dolzarb mavzu, tilshunoslik uchun esa ochilmagan qo‘riq, tilimizning keng ifoda imkoniyatlarini o‘rganishga ulkan manbadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дўст М.М. Лолазор (роман). – Т.: Шарқ, 1998.

2. Do‘st M.M. Galatepaga qaytish yoxud saodatmand G‘aybarov rivoyati. –T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2009.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II-III-IV-Vтомлар. – Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.

4. Раҳмон Қ. Искандару Доролардан қолган латифа. Китобда: М.М.Дўст. Лолазор (роман). – Т.: Шарқ, 1998.

5. Arslonov A. O‘zbekcha yozgan yozuvchi. Xurshid Davron kutubxonasi. <http://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/adham-arslonov-murod-muhammad-dost-haqid.html>

SAMARQAND SHAHRI SHEVALARI LEKSIKASINING ADABIY TILGA MUNOSABATI

Zilola Tillabayeva
SamCHTU

Annotatsiya

Ushbu maqolada Samarqand shahri o‘zbek shevalarida faol qo‘llanuvchi so‘zlar adabiy tildagi so‘zlar bilan qiyoslanib, tahlilga tortilgan va bu to‘g‘rida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: qarluq lahjasi, leksika, so‘zlashuv nutqi, Samarqand shahri o‘zbek shevalari, qiyosiy tahlil.

Annotation

In this article, the words that are actively used in the Uzbek dialects of Samarkand are compared with the words of the literary language and analyzed, also comments made on this are given.

Key words: Qarluq dialect, vocabulary, colloquial speech, Uzbek dialects of Samarkand, comparative analysis.

Ma‘lumki, barcha o‘zbek shevalari qatori Samarqand shahri o‘zbek shevalari ham o‘ziga xos rang-baranglikka ega. Uni qanchalik ko‘p o‘rganishingiz, xalq tiliga chuqurroq kirib borganingiz sari bunga yanada ko‘proq qiziqishingiz ortib boradi. Zero, bu yerda yashovchi mahalliy aholi nutqida qarluq va tojik shevalarining ta’siri yuqori. Chunki Ko‘labod, Juhuton, Chaqar, Navgandagi, Bibixonim,

Toshkandi, Yoshlik, Galaosiyo, Bog‘i Baland, Devori Ko‘ndalang, Dari Zanjir, Darvozai Qalandarxona, Daxbedi, Zomini kabi mahallarga borib, to‘y-hashamlarida qatnashib, u yerda yashovchi tub aholining nutqini, talaffuzini kuzatganimizda bunga guvoh bo‘ldik. Mazkur shevada so‘zlovchilarning o‘ziga xos leksikoni, iboralari, talaffuzi, udumlarining borligi diqqatimizni tortdi. Shu sabab ushbu masala yuzasidan ayrim kuzatishlarimizni keltirib o‘tmoqchimiz. Zero, D. E. Polivanov ham o‘zining kitobida ta’kidlashicha, turkiy tillarning hech qaysisi o‘zbek tilichalik dialektlarga boy, rang-barang emas, har qaysisida bir adabiy tilga asos bo‘ladigan darajada lahjalar mavjuddir. [Polivanov, 1933]. Shu sababdan ham Samarqand hududi dialekti ko‘plab shevashunoslarning diqqat markazida bo‘lgan. Shevashunoslik maktabi ham aynan Samarqandda bo‘lgani qalbimizda faxr tuyg‘usini uyg‘otadi.

Xususan, turkiy tillar shevalarini chuqur tadqiq qilgan mashhur dialektolog olim D.E.Polivanov tasnifiga ko‘ra, Samarqand va uning atrofidagi hududlar shevasi gibrizatsiya holatini o‘zida jamlagan va maksimal eronlashgan shevalar sirasiga mansub. Ma’lumki, qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi tojik tili bilan yaqin etnolingvistik munosabatdadir. Bunga mazkur hudud leksikasini tadqiq qilish jarayonida guvohi bo‘ldik. Shuningdek, ustoz S.Ashirboyevning ta’kidlashlaricha, o‘zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga o‘zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli ta’siri ham sabab bo‘lgan. Xususan, Samarqand o‘zbek shevalariga tojik tilining ta’siri kuchlidir [Ashirboyev, 2013: 7].

Shevalarga oid so‘zlarning adabiy tilga munosabatini aniqlash va qiyoslash uchun ularni shartli ravishda ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq:

1. O‘zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqatgina shevalardagina qo‘llanadigan so‘zlar. Bunday so‘zlardan badiiy asarlarda qahramonning qaysi hududga mansubligini ko‘rsatish, nutqining koloritini oshirish uchun juda qo‘l keladi: *chinnivori* - chinnidan qilingan idish - tovoq, *to‘ta* - buvi, *yaznato‘ra* - pochcha, *g‘o‘ra ob* – uzumdan tayyorlanadigan nordon suyuqlik, *girdixona* – ko‘rpacha, *kakalatta* - dokani ikki qavat qilib, uning ichiga non talqon, pichini

solib, og‘zini bog‘lab, chaqaloqning og‘ziga so‘rishi uchun solib qo‘yiladi, *shildurum tezob* - mahsuloti, masallig‘i kam suyuq ovqat, *tortonak*- o‘rgimchak kabi .

2. Fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlar: *qotiqosh* – qatig‘li osh, *jo‘vori-jo‘xori*, *turf* – turp, *qaraqot* – qorag‘at, *jigida* - jiyda, *chelonjigida* - chilonjiyda, *balla* - bolalar, *ul bala* –o‘g‘il bola, *norbon* - narvon va hokazo.

Samarqand shahri o‘zbek shevalarida shu bilan bir qatorda o‘ziga xos tovushga taqlid so‘zlardan original yasama fe‘llar ham uchrab turadi: *akar-akar qilmoq*- vovullamoq; *tanqillamoq*, *chankillamoq*- yosh bolaning burro-burro gapirishiga nisbatan qo‘llaniladi, *jikkilamoq* – o‘zini ko‘z-ko‘z qilmoq, *jirillamoq*, *jir-jir qilmoq*- yo‘q joydan urush chiqarmoq, *tinqillamoq* – qiynalib gapirmoq kabi.

Har bir shevaning o‘ziga xos leksikasi bo‘lgani kabi Samarqand shahri o‘zbek shevalaridagina uchraydigan bunday so‘zlar va iboralar talaygina: arqasi tutmoq- jahli chiqmoq, gapni sasitmoq; gapni chuvalashtirmoq- yo‘q joydan urush chiqarmoq; gapning suvini chiqarmoq, gapni ijj‘alamoq, gapni titmoq - maydagap kishilarga nisbatan qo‘llaniladi.

O‘zbek shevalaridagi barcha leksik o‘ziga xosliklarni o‘rganish lug‘at boyligimizni, til imkoniyatlarini kengaytirishimizga yordam beradi va shuning uchun adabiy tilga bunday so‘zlarni o‘rni bilan qabul qilib borish zarur. [Ashirboyev, 2013: 30].

Xulosa o‘rnida shuni aytib o‘tmoqchimizki, Samarqand shahri va uning atrofidagi hududlar leksikasini tadqiq qilarkanmiz, ushbu hudud dialekti nihoyatda rang-barang ekanligiga guvoh bo‘lib, bugungi tilshunosligimiz rivoji uchun nihoyatda boy manba bo‘lib xizmat qilishiga ishonamiz. Til boyligimiz sanalgan sheva va lahjalarimizni asrab qolish uchun chekka hududlargacha kirib borib, u yerlarga ekspeditsiyalar uyushtirib, keksa yoshdagi otaxon-u onaxonlarimiz nutqidan noyob so‘zlarni yozib olib, bu orqali adabiy tilimizni yanada to‘ldirib, boyitib borish fanimiz oldida turgan dolzarb masalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: 2013. -B. 87.
2. Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Тошкент, 1933.
3. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 2004. –B.112.
4. Dala materiallari. 2017-2021.

“SHOHRUX MIRZO” ROMANIDA QO‘LLANGAN DIALEKTIZMLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Charos Xushmurodova
O‘qituvchi,
SamDAQI

Annotatsiya

Mazkur maqolada badiiy asarlarda uchrovchi dialektizmlar xususida fikr yuritilgan. Jumladan, M. Alining “Shohrux Mirzo” romanida qo‘llangan dialektizmlarning uslubiy xususiyatlari atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: yozuvchi, dialektizm, milliy til, adabiy til, sheva, personaj nutqi, ruhiy holat, asar, tasvirlash.

Annotation

This article discusses the dialectisms used in works of fiction. In particular, the stylistic features of the dialectisms used in M. Ali's novel “Shorukh Mirzo” are analyzed in detail.

Key words: writer, dialecticism, national language, literary language, patois, character's speech, state of mind, work of literature, portrayal.

Ma’lumki, dialektizmlar shevaga xos so‘zlar bo‘lib, ular badiiy ijodda narsa, voqea va hodisaga mahalliy tus berish maqsadida qo‘llanadi, bundan tashqari personaj nutqini individuallashtirish uchun foydalaniladi. Biroq bunday qo‘llash tufayli dialektizmlar adabiy tilga oid bo‘lib qolmaydi. Ulardan o‘rinli foydalanish badiiy ijodning, umuman nutqning badiiyligini, uslubning fazilati, ta’sirchanligini oshiradi. Qolaversa, ular badiiy asar tilining boy, jozibador va

ta'sirchan bo'lishida muhim o'rin egallovchi vositalardan biri sifatida ma'lum bir ijodkor asarlarida voqelanadi.

Milliy tilning turli dialekt va shevalariga tegishli bo'lgan original so'zlar muhim badiiy-tasviriy vosita sifatida so'z san'atkorlari – yozuvchilar, shoirlar va boshqalarning ham diqqatini o'ziga jalb etadi. Dialektal so'zlarning o'ziga xos emotsional-ekspressiv va estetik vosita sifatida badiiy tekstda ma'lum darajada qo'llanilishi qonuniy hodisadir. Shunga ko'ra, bunday dialektal so'zlarning semantik-stilistik xususiyatlarini badiiy asarlar tili materiali asosida o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi [Тошхужаева, 2015:66].

Adabiy tilda kam qo'llaniluvchi dialektizmlar badiiy asarda joy koloritini berish uchun ham qo'l keladi. Deylik, o'zbek tilida so'zlashuvchilar tarqalgan hududlarda umummilliy xususiyatlar bilan bir qatorda o'sha hudud kishilarigagina xos bo'lgan jihatlar (urf-odatlar, tasavvurlar, aqidalar, narsa-buyumlar va h.k.) ham mavjudki, bular birinchi navbatda sheva tilida o'z aksini topadi. Shunday ekan, asarda tasvirlanayotgan hududga xos bo'yoqlarni berish, unda harakatlanayotgan personaj xarakterini to'laqonli badiiy talqin etish uchun dialektizmlardan foydalanish zarurati yuzaga keladi [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 3-жилд. 2007:42]. Mana shu jihatdan Muhammad Alining “Shohrux Mirzo” tarixiy romani matnida ham dialektizmlardan unumli foydalanilganligini asardan olinganligini ko'rib o'tamiz:

- *Hirof urushining boshidayoq qattiq shikastlandim. Surof ichida qal'a devoriga chiqayotgandim, palakat bosib, narvondan pastga yiqilib ketdimku! Xudo bir saqladi (60-bet).* Bu misolda adabiy tildagi “falokat” so'zining shevaga oid varianti bo'lgan “palakat” so'zi bilan ifodalanmoqda. Bu orqali esa personaj nutqining individuallashtirilganini ko'rishimiz mumkin. Yana bir shunga o'xshash parchaga e'tibor qaratamiz:

- *Og'a, yodingizdamu, yaqinda Konigilda osh berdilaru Amir Sohibqiron?- dedi pahlavonkelbat yigit yonidagi o'rta yoshlardagi g'o'labirday odamga pishillagancha chelakni tuproqqa to'ldirib uzatar ekan (13-bet).*

- *Shu, deymanda, og'a, Sohibqironning ham armonlari bormikin? Xudo berib qo'yganda! (14-bet).* Asardan olingan ushbu parchalar

Samarqanddagi “Jome’ masjidi”ning qurilishi voqealari tasviridan olingan bo‘lib, masjidning qurilishida ishtirok etgan Xorazmlik ustalar suhbatini bayon etilmoqda. Buni kitobxon parchadagi “aka” so‘zining shevadagi varianti “og‘a” so‘zi qo‘llanilganidan bilib olishi mumkin.

-Pirimiz, Amir Temur Ko‘ragonning ulug‘ pirlari quddisa sirruhu Shayx Zayniddin Abu Bakr Tayobodiy xonaqohida bugun xudoyi. El o‘sha yerda. Qani shu yoqqa ketdik, - dedi chorpahil ekaniga qaramay harakatlari chaqqon mahalla imomi (57-bet). Bu misoldagi “chorpahil” so‘zi “semiz”, “to‘ladan kelgan” so‘zlarining shevadagi varianti hisoblanadi.

Boshqa chora yo‘qligidan qo‘shinni iyartib otlanishga mahkumu majburbiz. Bari xudodan (97-bet). Bu misolda esa adabiy tildagi “ergashtirib” so‘zining shevadagi “iyartib” varianti qo‘llanilmoqda. Bu ham personaj nutqining haqqoniy chiqishiga sabab bo‘lmoqda.

Shayx Nuriddin bahodirku tanda qo‘yib shu yerda yotib olgan. Ana shunga hayronmanda...(14-bet). Bu misoldagi “tanda” so‘zi kasb-hunarga oid dialektik leksika bo‘lib, u “mato to‘qish uchun uzunasiga bo‘ylama tortilgan ip” ma‘nosini anglatadi [Кыронов, 2000:662]. Bu orqali esa ishni nazorati ostiga olgan Shayx Nuriddin bahodir xuddi tandada qo‘yilgan ipdek mustahkam, hech qayerga qimirlamay turibdi degan ma‘no anglashiladi. Bu dialektal leksika ham asar mazmunining emotsional-ekspressiv bo‘yoqlar bilan ta’sirchanligini oshirib, kitobxon o‘qiganda zavq bag‘ishlaydigan kayfiyatni hosil qila olgan.

Bormu g‘ayrat etagini tutgan, sovrinni zo‘rini kutgan manaman degan uloqchilar?.. Uloqqa odamning mard tushadi! Ot boqqaning uloqqa, qo‘y boqqaning qo‘noqqa...(155-bet). Bu misolda adabiy tildagi “mehmon” so‘zining o‘rniga uning shevadagi “qo‘noq” varianti qo‘llanilmoqda. Bu orqali ham tarixiy makon unga xos so‘zlar orqali ochib berilganini ko‘rishimiz mumkin.

Xudo yo‘l bersa, hech gapmas! - so‘zga qo‘shildi enaga Xoldona bibi. -Qo‘shsha-qo‘shsha ul ko‘ringiz! (159-bet). Bu misolda adabiy tildagi “o‘g‘il” so‘zi o‘rniga uning dialektal varianti “ul” (“u” cho‘zib aytiladi) qo‘llanilmoqdaki, bu orqali asardagi personaj - xizmatchi enaga Xoldona bibi nutqini individuallashtirishga harakat qilmoqda.

-Yildirim Boyazid majnun va telbalik jandasini egniga ilibdur! - dedi Amir Temur. U, aftidan, boshqacha javob kutgandi (309-bet). Bu

misolda keltirilgan “janda” so‘zi “eski”, “yaroqsiz” so‘zlarining shevada keng qo‘llaniladigan varianti hisoblanadi. Bu so‘z birga ifodalanib kelinayotgan “majnun va telbalik” birikmasiga ham mos tushgan deb aytish mumkin.

-Xudo yetkazdi, qilichmisan qilich ekan, dastingdan ketay! - dedi salmoqlab ko‘rib. Qani, qinini ham buyoqqa cho‘z, qadriga yetish darkor, galvars! Senga endi kerak bo‘lmaydi...(170-bet). Bu parchada adabiy tildagi “ber” fe‘lining shevadagi varianti “cho‘z” so‘zi ishlatilmoqda. Bu so‘z orqali ham personaj nutqini individuallashtirilgan va asardagi vaziyatga xos nutq uslubini shakllantirilgan.

“Shohruh Mirzo”asarda dialektizm, vulgarizm, evfemizm kabi uslubiy chegaralangan so‘zlarning ham o‘rni benihoya katta bo‘lib, ular asosan personaj nutqini individuallashtirishda, makonga mansublikni ifodalashda va personajlarning murakkab ruhiy holatlari tasvirini berishda keng qo‘llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, bu vositalarning hammasi badiiy asar tiliga o‘ziga xos jozibadorlik berib turadi. Adiblar asarlarida qo‘llangan dialektizmlarning uslubiy xususiyatlarini tadqiq etish tilshunosligimiz oldidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Foydaloanilgan adabiyotlar:

1.Тошхужаева Ш. Эркин Аъзам асарларида фонетик диалектизм ва унинг лингвопоэтик хусусиятлари\\ Филологические науки.Учений XXI века. 2015. №12. – Б 66.

2.Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. Маърузалар матни.— Андижон, 2000.

3.Ўзбек тилининг изохли луғати, беш жилдли, 3-жилд. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2007.

ADABIY TIL LEKSEMALARINING DASHNABOD SHEVASIDAGI VARIANTLARI

Nozanin Yusupova
talaba,

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tili Dashnabod shevasining leksik xususiyatlarini o‘zbek umumxalq tili va adabiy til leksikasi bilan qiyoslab o‘rganish, hozirda xalq nutqida faol qo‘llaniladigan leksemalarni izohlash hamda tartibga solish haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Dashnabod shevasi, leksemalar, tarixiy va qiyosiy aspektlar, leksik xususiyatlar, Borovkov tasnifi, lingvistik xarakter, dialekt, til.

Annotation

The article deals with the comparative study of the lexical features of the Dashnabad dialect of the Uzbek language with the vocabulary of the common Uzbek language and the literary language, as well as interpretation and regulation of lexemes, which are actively used in folk speech.

Key words: Dashnabod patois, lexemes, historical and comparative aspects, lexical features, Borokov classification, linguistic character, dialect, language.

O‘zbek tili shevalarini atroflicha o‘rganish faqat lingvistik xarakterga ega bo‘libgina qolmasdan, balki o‘zbek xalqining shakllanish tarixini, ya’ni uning etnogenetik jarayonini aniqlashda asosiy o‘rin egallaydi. O‘zbek shevalari orqali bevosita milliy an’analarga yo‘g‘irilgan tarix bilan ham tanishish imkoniyati mavjud. Negaki, shevadagi leksema va frazemalarda ko‘p yillik tarixiy jarayonlar o‘z aksini namoyon etadi. Shuningdek, orfografiya va terminologiya masalalarini hal qilishda ham alohida ahamiyatga ega. Bunday lingvistik xarakterga oid jihatlarni o‘zbek dialektologiyasi doirasida kengroq tatbiq etish mumkin. O‘zbek tilining qipchoq lahjasiga kiruvchi Surxondaryo shevasida ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyotni moddiy va madaniy hayotni aks ettiruvchi juda ko‘p, rang-barang til faktlari mavjud, bu esa mazkur shevani har tomonlama tarixiy, qiyosiy (lingvogeografik aspektlarda) o‘rganishda chuqur tadqiq etishni taqozo etadi.

Muhim jihati shundaki, adabiy tilga kiritilmagan ayrim oʻzgarishga uchragan soʻzlar, grammatik shakllar mahalliy shevalarda saqlanib kelmoqda. Ularni jamlab, ilmiy asosda tartiblash juda muhimdir. Shevalar leksik tarkibini kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, oʻzbek tilida dialektal xususiyatlari bilan farqlanuvchi shevalar juda koʻp va xilma-xildir. Shuning uchun ularni maxsus oʻrganish lozim. Jumladan, Surxondaryo viloyatining baʼzi tumanlaridagi shevalari oʻrganilgan, lekin hozirga qadar Surxondaryo oʻzbek shevalari yaxlit holda tadqiqot obyekti boʻlmagan maxsus tekshirilmagan.

Oʻzbek tili xilma-xil dialekt va shevalarni oʻz ichiga olishi bilan xarakterli ekanligi tilshunos olimlarimiz tomonidan koʻp takrorlangan. Surxondaryo viloyatidagi koʻpgina hududlarning sheva qatlami maxsus oʻrganilgan boʻlsa-da, Dashnabod qishlogʻi shevalari tadqiq etilmagan. Shu nuqtayi nazardan, Surxondaryo oʻzbek aholisining tili ham yaxlit bir butun shevani tashkil etmaydi. Shunday ekan, Surxondaryo oʻzbek shevalari “j” lovchi guruhga kiruvchi qipchoq dialektinigi bir tarkibiy qismi sifatida qayd qilinadi, lekin bugun biz siz bilan mulohaza qiladigan hududdagi sheva “j” lovchi guruhga mansub emas.

Professor A.K.Borovkov oʻzbek shevalari klassifikatsiyasining ikki variantini tavsiya etadi. U oʻz tasnifida birinchi variantga asos qilib fonetik belgilarni “j” lashish va “y” lashish, “o” lashish va “a” lashish xususiyatlarini oladi. Ikkinchi varianti esa tarixiy dialektologiya faktlarini hamda oʻzbek sheva va dialektlari oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlarni hisobga olgan holda: 1) Oʻrta oʻzbek dialekti, 2) Shayboniy oʻzbek yoki “j” lovchilar dialekti, 3) Janubiy Xorazm dialekti, 4) Alohida grupp shevalarini tavsiya etadi. Jumladan, prof. A.K.Borovkov Surxondaryo qishloq shevalarini “a” lovchi hamda “j”lovchi Shayboniy oʻzbek guruhiga kiritadi. [Ashirboyev, 2013: 35-37]

Koʻrinadiki, Borovkov Surxondaryo shevalarini yaxlit holda “j” lovchi guruhiga kirgizgan. Shu oʻrinda, Surxondaryo viloyatining oʻzbek shevalari umumiy tarzda oʻrganilganligini taʼkidlash mumkin. Jumladan, prof. Y.D.Polivanov, V.V.Reshetov hamda Borovkovlar oʻzbek shevalarini tasnif qilishda turli tamoyillarga asoslansa-da, Surxondaryo shevalarini koʻproq “a” lovchi guruhdagi “j” lashgan shevalar qatoriga kiritadi.

Surxondaryo shevalarini qiyoslab o‘rgangan olim Saidmuso Rahimov esa quyidagicha tasnif qiladi:

- 1 “j” lovchi o‘zbek shevalari (qipchoq lahjasiga xos shevalar)
- 2 “y” lovchi o‘zbek shevalari (qarluq lahjasiga xos shevalar)
- 3 Ikki tilda so‘zlashuvchi shevalar [Rahimov, 1985: 13-14]

Ushbu tasnifga ko‘ra, Dashnabod o‘zbek shevalari ikkinchi guruh tarkibiga kiradi. Ya’ni, qarluq lahjasiga xos qator fonetik xususiyatlarni kuzatish mumkin.

Viloyatning shimoliy qismidagi shevalar esa o‘z lingvistik belgilariga ko‘ra, Samarqand-Buxoro tip shevalariga o‘xshashligi bilan bir qatorda, ba’zi ichki farqlari ham kuzatiladi. [Rahimov, 1985: 20-21]

Samarqand shahri (tojiklar)	Dashnabod shevasi	Adabiy til
bārābti	bārābti	boryapdi
kelābti	kelābti	kelyapdi
qilābti	qilābti	qilyapdi
ajtāpti	ajtāpti	aytyapdi
šera	šera	shu yerga
qera	qera	qayerga

Yuqoridagi keltirilgan misollardan Dashnabod shevasini “y” lovchi guruhga kirgizish orqali, uni nutqda “y” fonemasiga ko‘proq urg‘u beriladi, deya tor doirada o‘ylamaslik kerak. Negaki, talaffuzda “y” fonemasi aniq eshitilmaydi, hamda “y” fonemasi aksar holatlarida tushib qoladi. Masalan, boryapdi- borobdi leksemalarini tahlil qiladigan bo‘lsak, “y” fonemasi talaffuzda umuman talaffuz qilinmaydi. Shunday ekan, Dashnabod shevasi “y” lovchi guruhiga mansub bo‘lib, viloyatning “j” lovchi qatlamidan shu tarzida ajralib turadi.

Quyida adabiy til hamda Dashnabod dialektida o‘zaro shakliy jihatdan farqlanadigan, lekin mazmuni bir tushunchani anglatadigan leksemalarini ko‘rib chiqamiz.

Saroisiyo tumani Dashnabod shevasi	Adabiy til
avva	ammaki
jāznā	pochcha
kättä (momo)	buvi
heš	qarindosh

hämsājä	qo‘shni
murit	nok
jalama	shovla (taom)
toppä	shilpildoq (taom)
kädi	qovoq
balgar	bulg‘ori
bojinjān	baqalajon
šulä (kesgan osh)	suyuq osh
čälāp	ayron
lapatka	hokondoz
tun	chopon
gupičä (vaskacha)	nimcha

Ushbu dialektal so‘zlar Dashnabod hudud shevalarida keng qo‘llaniladi. Ba’zi hudud aholisining nutqidan chiqib ketgan ushbu leksemalar Dashnabod shevasida hali hanuzgacha yashab kelmoqda. Bular quydagilar: heš (qarindosh), murit (nok), kättä (buvi), avva (amaki), gupičä (nimcha) va hokazo.

Surxondaryo shevalarini tumanlararo qiyoslasak, aynan bitta mazmunni ifodalovchi ba’zi leksemalar shakliy jihatdan bir xil qo‘llansa, ba’zi leksemalar boshqacha ifodalanish holatlarini kuzatish mumkin.

Sarosiyo tumani Dashnabod shevasi	Boysun tumani Dashtig‘oz shevasi	Sho‘rchi tumani Oqkamar shevasi	Adabiy til
kättä	māmā	māmā	buvi
avva	bābā (aka)	āmāki	amaki
heš	qarindāš	qarindāš	qarindosh
murit	nāk	nāk	nok
šulä	kesgän āš	kesgän āš	suyuq osh
lapatka	musir ālgič	lapatka	xokondoz
māl	sijir (inak)	sijir	sigir
jāngä	jāngä	čēčä (yanga)	kelin oyi
bāliš	bāliš	bāliš	yostiq
sirya	sirya	sirya	zirak
zärdāli	zärdāli	zärdāli	o‘rik

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, yuqoridagi tasniflardan ko'rinadiki, Dashnabod shevasi tumanlararo qiyoslaganda, leksik jihatdan ham o'ziga xos bo'lib, shakliy jihatdan rang-barangdir. Dashnabod shevasida ham o'zlashgan so'zlar keng tarqalgan bo'lib, ulardan hozirgi kunda ham faol. Negaki, tojik tili Surxondaryo hududida keng tarqalgan bo'lib, XIX asrning ikkinchi yarimi va XX asrning boshlarida kasb-hunariga oid juda ko'p so'zlar kirib kelgan. Bugungi kunga kelib tilda o'sha birliklar qotib qolgan. Dashnabod shevasi aholisi nutqida tojikcha so'zlar juda kam qo'llaniladi, asosan tojiklar yashaydigan hududlarida o'zlashgan so'zlaridan foydalanish holatlarini guvohi bo'lamiz. Zero, hech qaysi bir til, shevalar mutloqo sof emas, negaki turli xil millatlar, hududlar bir-biriga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, o'zlashgan leksemalar Dashnabod shevasida ham uchrab turishi, lekin aholisining ko'pgina qismi, sof o'zbek Dashnabod shevasida muloqot qilishini ta'kidlab o'tish joizdir. Shevaning lug'at tarkibida tarixiy haqiqatlar mavjud, necha asrlardan buyon avlodan avlodga o'zgarmagan holda o'tib kelayotgan til boyligimiz mavjud. Alqissa, bunday leksemalar bir xillikdan qochish, quloqqa tanish leksemalardan farqlanish jihatlarini o'zida aks ettiradi. Ilmiy jamoatchilik bunday leksemalarni ko'zdan qochirmagan holda, kelgusi avlodlariga yetkazish hamda boy va madaniy merosni keng targ'ib qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent. 2013. - B.35-37.
2. To'ychiboyev B. Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – .B.32-37.
3. Rahimov S. O'zbek tili Surxondaryo shevalari. – Toshkent. 1985. – B.13-14.
4. Fayzullayev B., Xidirov O. O'zbek dialektologiyasi. – Jizzax. 2014-2015.
5. Murodov N., Allaberdiyev A. O'zbek dialektologiyasi. – Navoiy. 2008.

2-SHO‘BA

O‘ZBEK SHEVALARINI AREAL O‘RGANISH VA TARIXIY DIALEKTOLOGIYA

“TIL ITTIFOQI” TUSHUNCHASINING O‘ZBEK AREAL LINGVISTIKASIGA TATBIQI MASALASI

Ashirboyev Samixon
filologiya fanlari doktori, professor
ToshDO‘TAU

Annotatsiya

Ushbu maqolada areal lingvistikaning eng zarur tushunchalaridan biri bo‘lgan “til ittifoqi” tushunchasining yuzaga kelishi va uning omillari to‘g‘risida fikr yuritiladi, “til ittifoqi”ning turkiy tillar va o‘zbek tili, uning shevalariga tatbiqining ayrim tomonlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: areal, areal lingvistika, sheva, “til ittifoqi”, konvergensiya, lingvistik hudud, interferensiya, kontaktologiya.

Annotation

This article deals with the history of the emergence and factors of the concept of "linguistic union", which is one of the most important concepts of areal linguistics. Some aspects of the application of the concept of "linguistic union" in the Turkic languages and the Uzbek language, its dialects are revealed.

Key words: area, areal linguistics, dialect, “linguistic union”, convergence, linguistic territory, interference, contactology.

“Til ittifoqi” tushunchasining kelib chiqishi to‘g‘risida. “Til ittifoqi” areal tarixiy til birligining muhim bir tipidir. Unda til va dialektlarning yagona geografik kenglikda uzoq va doimiy ravishda kontaktda va konvergent taraqqiyotda bo‘lishi natijasida struktura va material o‘xshashliklikning muayyan miqdori bilan xarakterlanadi, boshqacha aytganda, kontakt va konvergent bo‘lgan tillarning hosilasidir.

“Til ittifoqi” g‘oyasi dastlab I. A. Boduen de Kurtene asarlarida aks etgan. Bu g‘oya N. V. Trubeskoyning “Vavilon minorasi va tillarning aralashuvi (1923)” asarida rivojlantirilgan va maxsus termin – *Sprachbund* termini bilan yuritildi, unda “til oilasi” va “til ittifoqi” tushunchalarining farqlanishi lozimligi ta’kidlangan. Uningcha, “til ittifoqi” tillarning shunday guruhiki, sintaksis, morfologiyadagi sezilarli o‘xshashlik, ba’zan fonetika, madaniy (muomaladagi) so‘zlarning umumiy fondidagi tashqi o‘xshashlik ham uni yuzaga keltiradi [[https:// ru Wikipedia.org.wiki](https://ru.wikipedia.org/wiki)].

Hozirgi areal lingvistikada quyidagi “til ittifoqi” to‘g‘risida fikr yuritiladi:

1. Bolqon “til ittifoqi”. Bunga bolgar, makedoniya, rumin, grek, alban tillari va ba’zi moldovan, serb, xorvat shevalari kiradi.

2. Yevropa “til ittifoqi” (“O‘rta Yevropa standarti”).

3. Eron-araks “til ittifoqi”. U janubiy Turkiya, shimoliy Iroq, shimoliy Eronni qamrab oladi.

4. Volga bo‘yi “til ittifoqi”. Bunga fin-ugor (mari, udmurd) va turkiy (boshqird, tatar, chuvash) tillari kiradi.

5. Markaziy Osiyo (Himolay) “til ittifoqi”. Bunga Markaziy Osiyoning turli til oilalari va guruhlari: eron, hind oriy, dravid, xitoy-tibet hamda sino-tibet tillari birlashtiradi.

Shuningdek, o‘zbek-tojik “til ittifoqi”, kavkaz “fonologik ittifoqi”, Yevroosiyo, Mesoamerika (qarindosh bo‘lmagan amerika hindiylari “til ittifoqi”), Niderland ishchi tili “til ittifoqi” to‘g‘risida ham fikrlar bor.

“Til ittifoqi” termini fanda o‘zlashib qolgan bo‘lsa-da, unga nisbatan tanqidiy qarash ham mavjud. Axborot tizimida bu o‘ta kuchli termin, shuning uchun ham uni “konvergent zona” deb yuritish kerak degan takliflar berilganligi to‘g‘risida ham ma’lumotlat keltiriladi [window.edu.ru].

“Til ittifoqi va lingvistik hudud (areal)”. Bu ikki tushunchaning aloqador o‘rinlari bor. Lingvistik kenglik (hudud) umumiy va rang-barangdir. Lingvistik hududning yagonaligi va bir butunligi boshqa umumiylikka nisbatan farqlanadi. U turli kattalikdagi va ahamiyatli bo‘lgan lingvistik taksonlardan tashkil topadi. Bu taksonlarning rang-barangligi, bir tomondan, ijtimoiy-siyosiy, lingvo-etno-geografik

sharoitlar bilan, ikkinchi tomondan, o'z taraqqiyot sharoitlari bilan bog'langan.

Areal tushunchasi til va dialektlarning turli hududlarda tarqalishini anglatadi. Boshqacha aytganda, tilning yoki shevaning tarqalish o'rnini bildiradi. Areal tushunchasi faqat til va dialektlarning emas, balki konkret bir izoglossaning tarqalishini, uning harakat yo'llarini, joylashgan o'rnini ham anglatadi, lekin bu tushunchada tarqalish ma'nosi yetakchidir;

Areal termini til va dialektlarning makon va vaqt birligi tushunchasini ham anglatadi. Bu til va shevalarning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liqdir. U yoki bu til va uning shevasi turli tarixiy davrlarda hududlarini almashtirishi mumkin, Masalan, turkiy xalqlardan bo'lgan qadimgi madyorlar (majorlar) hozirgi Volga daryosining quyi oqimlarida yashaganlar. Eramizning 896 yillarida ular quyi Dunay bo'ylariga migratsiya bo'lgan [<https://www.Krugosvet.ru>]. Tili esa slavyan tillari ta'siriga uchraydi va (gibrid) vengr tili bo'lib shakllanadi. Madyorlarning tili to'g'risida gap ketganida o'sha 896 yilgacha bo'lgan davr va quyi Volga bo'yi hududida tarqalganligi to'g'risida fikr yuritiladi. Tillar tarixida bunday o'lchov muhim rol o'ynaydi. Makon va vaqt birligi tushunchasini shevalarga nisbatan ham qo'llash mumkin. Qadimgi turkiy urug'-qabilalardan bo'lgan arg'ular Yettisuvda yashaganlar va VIII asrda Qarluq davlati tarkibiga kirgan, [Shoniyozov, 1999,167]. demak, ulaarning shevasi qarluqlariga yaqin bo'lgan. Keyinchalik ular qipchoqlar tarkibiga qo'shilib ketgan va hozirgi turkiy tillardan qozoq, qirg'iz, tatar, boshqird tillari tarkibidagi urug'larga aylangan. Demak, arg'ular shevasi to'g'risida gap ketganida XI-XII asrlardagi holati bo'yicha fikr yuritilishi kerak bo'ladi.

Areal tushunchasi "til va shevalar ittifoqi"ni ham o'z ichiga oladi. Shu jihatdan ular o'zaro bog'lanadi. "Til va shevalar ittifoqi" lingvistik kontaktologiyaning mahsuli ekanligi ma'lum. Har bir til va sheva o'zicha rivojlana olmaydi, balki unga chegaradosh bo'lgan til va shevalar bilan aloqada bo'ladi. Bu jarayon ikki til yoki shevaning chegarasida yuz beradi. O'zaro ta'sir doirasidagi bu tillar chegarasida har ikkala til yoki shevada oraliq sheva paydo bo'ladi. Bu lingvistik hodisa "til yoki sheva ittifoqi" tushunchasini oladi. Bu hodisa areal lingvistika o'rganadigan masalalardan biridir.

“Til ittifoqi” va kontaktologiya. “Til ittifoqi” aloqadagi tillar bilan birga vujudga keladi. Aloqadagi tillar tilshunoslikning kontaktologiya bo‘limida o‘rganiladi. Fanda lingvistik kontaktologiya turli talqinlari bor. Bu masala bilan kontakt lingvistikasi shug‘ullanadi. Axborot tizimlarida til kontakti ikki va undan ortiq tillarning o‘zaro ta’siri natijasida yuz berishi ta’kidlanadi [https://ru.Wikipedia.org.wiki] hamda tillarning *konvergensiyasi*, *so‘z o‘zlashtirish va reflekslashishi* natijasi ekanligi aytiladi. Ma’lumki, o‘zbek tili va uning shevalari turkiy tillar bilan va turkiy bo‘lmagan tillar bilan chegadosh va bir arealda bo‘lganligi jihatidan o‘zaro aloqada bo‘lib kelmoqda. Bu ko‘p asrlik aloqa bo‘lib, uning mavjudligi aloqada bo‘lgan tillarning shu zonadagi o‘ziga xosligini ta’minlagan va shu tillar shevalarining o‘ziga xosligini ham hosil qilgan. “Qozoq dialektologiyasi” mualliflari O‘zbekiston bilan yondosh yoki O‘zbekistondagi qozoqlar tilida (shevasida) o‘zbek tilining sezilarli ta’sirini ko‘radilar, lekin uni o‘zbek tilining ta’siri deb qaramaydi, balki qozoq tili shevasining xususiyati deb talqin qiladilar, jumladan, *og‘ilxona, qistama (qishlash), zingg‘ittay (o‘ta kichkina), anaqi-munaqi (unaqa-munaqa), onsha-munsha (uncha-muncha), azinshag‘in (ozgina-chog‘likkina), askadi (oshqovoq), belkurak* [Қалыев, Сапыбаев, 1967, 97-101]. Bu sof dialektologik qarashdir. Bu fakti qarindosh til misolidagi kontaktning natijasi deb qarasak, bu jarayonni qarindosh bo‘lmagan til misolida, ya’ni Buxoro shevalariga tojik tilining sezilarli ta’sirini M. Mirzaev tadqiqotlari yanada isbotlaydi, jumladan, u tojik tilidan yondosh o‘zbek shevalariga *resha, bedona, alvonj* (arg‘imchoq), *gavora* (beshik), *choygardon* (cho‘mich) kabi o‘zbek tiliga o‘zlashmagan so‘zlarning qo‘llanishini ko‘rsatadi [Мирзаев, 1961: 164-167].

Lingvistik kontakt faqat tillar chegarasida emas, balki turli etnik guruhlariga taalluqli bo‘lgan shevalar orasida ham yuz beradi. Uning namunasini turkiy tillardan ozarboyjon shevalari tadqiqotlarida uchratish mumkin. M. Sh. Sheraliyev Ozarboyjon shevalaridan geokchay shevasi sharqiy va g‘arbiy shevalar, jebrazil shevasi g‘arbiy va janubiy shevalar ta’siriga uchrab oraliq sheba bo‘lib qolganligining xabarini beradi [Sheraliyev, 1963: 39-40]. O‘zbek tilining qipchoq va qarluq lahjalariga oid shevalarning aralashishi masalasini Qashqadaryo

shevalari misolida T. Qudratov tadqiq qilgan [Қудратов, 1968: 19-20]. Demak, “til ittifoqi” bir til ichida, shevalarning o‘zaro ta’siri natijasi o‘laroq provard natijada oraliq shevalarning yuzaga kelishiga olib keladi.

“Til ittifoqi” va konvergeniya. Konvergeniyaning yorqin namunasin “til ittifoqi” tizimini qarindosh tillar, shuningdek, noqarindosh tillar tashkil etishi yuqorida aytili, lekin bunday tuzilma yangi qarindosh tillarning paydo bo‘lishiga olib kelmaydi, balki ikki tillilikka olib kelishi mumkin. Bunga misol sifatida Bolqon til ittifoqini keltirish mumkin va bu orqali “til ittifoqi”ning umumnazariy qoidasi aniq bo‘ladi. Bu “ittifoq”da slavyan tillari va uning shevalari, bolqon-roman, alban, yangi grek tillari ko‘p asrlik kontaktda bo‘lishi umumiste’moldagi leksika, tovush tizimidagi, morfologik va sintaktik qurilishidagi ko‘p o‘xshashliklarning asosiy xususiyatlarini aks ettirgan. Bu kabi holatni Volga bo‘yi turkiy tillari “til ittifoqi”da ham ko‘rish mumkin. “Til ittifoqi”da ikki tillilik sharoitida bir til dominantlik qiladi [[https:// ru. Wikipedia.org.wiki](https://ru.wikipedia.org/wiki)].

“Til ittifoqi va interferensiya. Muayyan til yoki shevalarning aloqada bo‘lgan (qo‘shni) til va shevalar bilan *interferensiyasisi* “til va dialektlar ittifoqi” (kontakt) mavjud hududlarda yuz beradi. Bu ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Bunda ekstralingvistik faktorlar, til va dialekt egalarining ijtimoy faolligi, ularning kasb-kori, muloqot tarzi, ularda gaplashuvchi shaxslar miqdori va geografik muhiti, ularning tili yoki shevasini o‘rganishga imkoniyatning mavjudligi muhim ahamiyatga ega. Shuni aytish kerakki, interferensiyada tillar va shevalarning o‘zaro ta’sirni aniqlash qiyin emas, balki bu hududda u yoki bu izoglossaning nima uchun o‘zlashtirilganligini izohlash qiyinchilik tug‘diradi. Bunda shu narsa ma’lumki, interferensiyada qatnashayotgan til yoki dialekt begona til va dialektning o‘z tizimida bo‘lmagan faktlarini o‘zlashtiradi hamda ular o‘z tillaridagi bo‘shliqni shu lingvistik hodisalar (fonetik, leksik, grammatik) hisobiga to‘ldiradi.

Ma’lumki, o‘zbek tili qozoq, qirg‘iz, qoraqolpoq, turkman va tojik tili hamda uning shevalari bilan kesishgan o‘rinlarga ega. Shevalar kesishgan joyda har ikkala tilga o‘xshamagan shevalar paydo bo‘ladi. So‘zsiz, bu shevalardagi o‘zbek tiliga xos bo‘lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo bo‘ladi. Bu muammo sharhlash, talqin qilish

orqali hal qilinadi. Masalan, turkman tili bilan aralash va qo'shni yashaydigan o'zbeklar shevasida egalik affiksi va o'rin-payt, chiqish kelishigi o'rtasida *n* undoshining orttirilishi izohlar yordamida oydinlashtiriladi: qo'lida ~ *älindä*, qolidan ~ *älinnän*. Qirg'iz tilida bunday pozitsiyada interkalyar *n* undoshining yo'qolib borishi ham o'zbek tili shevalari bilan interferensiyaning natijasidir [Ashirboyev, 2016: 82].

“Til ittifoqi” va innovatsiya. Innovatsiya muammosi “til va dialektlar ittifoqi” mavjud bo'lgan joylarda paydo bo'ladi. Agar bir til yoki bir sheva amal qiladigan hudud bo'lsa, bu o'rinda innovatsiya haqida fikr yuritish mumkin emas. Innovatsion markaz “til va dialektlar ittifoqi”, ya'ni bir necha til va dialektlar aralash faoliyatda bo'lgan hududlarda aniqlash to'g'risida fikr yuritiladi. Masalan, turkiy tillar o'zaro va tashqi muhit, boshqa tizimdagi tillar bilan birga yashaydi. U yoki bu izoglossaning innovatsion markazini aniqlashda ana shu “begona” til va shevalarni inkor qilish asosida erishiladi.

Ko'rinadiki, “til ittifoqi” tushunchasi millat va shevalarni tadqiq qilishda muhim ahamiyat kasb etadi va kelgusida shevalarni tadqiq qilishda bu tamoyil yetakchi mavqega chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologoyasi – Toshkent: Navro'z, 2016.
2. Шералиев М.Ш. О проблеме языка и диалекта // Вопросы диалектологии тюркских языков. –Баку: Академия наук Азербайжанск..., 1963.
3. Шониёзов К. Қарлук давлати ва қарлуклар. – Тошкент: Шарқ, 1999.
4. Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. –Алматы: Мектеп, 1967.
5. Қудратов Т. Ўзбек тилининг оралиқ шевалари: Филол фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1968.

МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК” АСАРИДА ҚЎЛЛАНГАН ҚЎЛ-ОЁҚ КИЙИМЛАРИ НОМЛАРИ

Ҳамидулла Дадабоев
Филология фанлари доктори, профессор,
ТошДЎТАУ,

Аннотация

Мақолада Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида изоҳланган маиший лексика, хусусан, оёқ ва қўл кийимлари номлари семантик ва этимологик нуқтаи назардан таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: туркий тил, маиший лексика, шева, лаҳжа, семантика, қиёсий таҳлил, этимология.

Annotation

This article is focused on the analysis of household lexis explained in Mahmud Koshgariy's Devanu lug'ot It Turk, particularly, the names of the clothes of feet and hands by semantic and etymological point of view.

Key words: Turkic language, household lexis, dialect, semantics, comparative analysis, etymology.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари XI асрда Марказий Осиёда истиқомат қилган туркий қабилалар, уруғлар, қавмлар ва уларнинг тил хусусиятларини ўрганиш, изланишлар олиб бориш ҳамда ҳозирги туркий халқларнинг шаклланиш ва қарор топишини белгилашда муҳим илмий, сиёсий-иҷтимоий аҳамиятга эга. Маҳмуд Кошғарийнинг сабъ-ҳаракати, Она тилига бўлган чексиз муҳаббати, қолаверса, элу юртга фидойилиги натижаси ўлароқ, дунё юзини кўрган бу луғат қадимги туркий тил, эски туркий тил ва эски ўзбек адабий тили обидаларини тушуниш ва ўрганиш йўлида қимматли вазифасини ўтаб келмоқда. Маълумки, “Девон” лексикаси турфа бўлиб, унда Қорахонийлар даври туркий халқларнинг иқтисодий, иҷтимоий, сиёсий, диний, маиший, маданий, маърифий ҳаётини акс эттирувчи сўз бойликлари ўз ифодасини топган. Луғатдан ўрин олган лексик бирликларнинг аксарияти ўша замонда ҳаёт кечирган туркий уруғ, қавм ва халқлар, шева ва лаҳжаларнинг барчаси учун муштарак бўлган. Айни чоғда, аксарият туркийлар учун умумий ҳисобланган

лексемалар қатори, муайян тил ёки лаҳжагагина хос сўзлар, истилоҳлар ҳам луғат сўз бойлигидан ўрин олган (Дадабоев, 2017:19-120).

“Девону луғотит турк”да қайд этилган оёқ ва қўл кийимлари номлари, гарчи, сон жиҳатдан кўп бўлмаса-да, бироқ улар аجدодлар турмушида кийим-кечакнинг айна тури қандай аҳамият касб этганини билиб олиш имконини беради. Маълумки, Осиё минтақасининг об-ҳавоси кескин ўзгарувчан (континентал) бўлиб, инсонлардан фаслларга мослашишни тақозо этади. Шу боис ушбу қитъа аҳолиси, чуноночи, туркий халқлар қаҳратон совуқлар, жазирама иссиқлардан одам танасини муҳофаза қилувчи кийим-кечаклардан унумли фойдаланган. Оёқ ва қўлга кийиладиган кийимлар қорли ҳамда ёмғирли кунларда кийиш учун мўлжалланган бўлиб, асосан, ҳайвон териси, кигиз, жун, мато, кўн ва ёғочдан тайёрланган.

“Девон” муаллифининг “тери” маъносини ифодалаган *кўп* сўзи борасида қайдларига эътибор қаратамиз. Луғатшунос *кўп* сўзининг нафақат от, шунингдек, одам терисига нисбатан ҳам қўлланишини айтиб ўтади. Бу сўзнинг истиора асосида туя терисига нисбатан ҳам ишлатилиши *teväü köni* изофаси мисолида очилган. Шу ўринда, Маҳмуд Кошғарийнинг “ишлов берилмаган тери”нинг *кўп*, аксинча, “ишлов берилган тери”нинг эса *qoʻuʃ* истилоҳи билан ифодаланиши хусусидаги таъкиди муҳим илмий-ижтимоий аҳамият касб этишини таъкидлаш лозим (Маҳмуд Кошғарий, 1963:154).

“Девон”даги маиший лексика таркибида “бошмоқ, туфли” маъносини ифодаловчи *bašaq//bašmaq* сўзи қайд этилган бўлиб, луғат муаллифи биринчи фонетик шаклнинг чигилча, иккинчи шакл ўғуз ва қипчоқларнинг инлаутда мим (ʁ) орттириб талаффуз қилишлари натижаси эканлигини таъкидлайди (Маҳмуд Кошғарий, 1960:359). Ушбу фонетик шакли сўзларнинг туркий тилларда келиб чиқиши, маъноси, ҳозирда қўлланиши борасида туркийшуносликда етарли мулоҳазалар мавжудлигини ҳисобга олиб (Севортян, 1978, 94; Doerfer, 1965: 293-294; Clauson, 1972: 382; Усмонова, 2010: 155-156), *bašmaq* асосида ясалган *bašmaklik* дереватининг усмонли турк тилида “оёқ кийими солиғи”, “султон

онаси ҳисобига баъзи тобе шаҳарлардан ундириладиган солиқ” (Будагов, 1868: 229) ни ифодалагани, татар ва бошқирид тилларида *башмак* сўзининг “бир ёшлик бузоқ” ни ифодалаши, татар тили орқали *башмак* сўзининг рус тилига кириб келиши (Дмитриев, 1958:20) ва кейинчалик Башмаков фамилиясининг шаклланишида қатнашгани (Баскаков, 1979:183), “Таржумон” (Таржумон, 1980:20 а 8), “Ат-туҳфа” (Изысканный дар тюркскому языку, 1978:336м), “Қисаси Рабғузӣ” (Nasiru'd-din bin Burhanu'din Rabguzi, 1997: 204r15), XIV аср Хоразм манбалари (Фазылов, 1966: 96) тилида қўлланишда бўлганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқ. Кези келганда, “Қисаси Рабғузӣ” матнида *bašmaqliḡ* ясамасининг “оёқ кийимли, оёқ кийими бор” маъносини ифодалаганини (204r14) қайд этиш ўзини оқлайди.

Туркийшуносликда Маҳмуд Кошғарий луғатида “чорик” тарзида изоҳланган *čaruq* сўзи (Маҳмуд Кошғарий, 1960: 362)нинг этимологияси хусусида турфа мулоҳазалар билдирилган. Ҳасан Эреннинг фикрича, ушбу сўз (*čarık*) *čar*= “ўрамоқ, чулғамок” (телеут тилида) феълидан –(i)к//-(i)к аффикси билан ясалган бўлиши мумкин (Eren, 1999, 80). Ш.Раҳматуллаев *чарық* отининг “ўраб олмоқ” маъносидаги *чары*= феълидан –қ қўшимчаси ёрдамида ҳосил қилинганини таъкидлайди (Раҳматуллаев, 2000: 435).

Гагауз тили маиший лексикасини тадқиқ этган Г. Каранфил *čarık* сўзи *sar*= “ўрамоқ, чулғамок” феълидан воқеаланганини эътироф этади (Каранфил, 2002)

Олтой тилларида муштарак маиший лексика борасида изланиш олиб борган Ш. Усмонова *čarık* сўзининг юқорида келтирилган фикрларидан тубдан фарқланувчи этимологиясини илгари суради ва сўзнинг “тери” маъносини англатувчи *čarī// jarī* ўзагидан кийим-кечак номи ясовчи –к аффиксидан ясалган деган фикрга келади (Усмонова, 2010: 155).

Эски туркий тилда *čaruq* сўзи инсонлар оёғига кийдириладиган кийимни англатгани “Девон” да акс этган: *Yazaḡ atī čaruq kũči azuq* –яёв оти чорик, кучи озиқ. Яъни яёв одамнинг оти унинг чориғи ва кучи, қуввати овқатдир (Маҳмуд Кошғарий, 1960: 362). Мазкур маиший лексиканинг XI-XII

асрларда кенг қўлланишда бўлганини ундан ясалган *čaruqla*= “чорик кийимок” – *Ol azaqin čaruqladi*– у оёғига чорик кийди (Маҳмуд Кошғарий,1963:350), *čaruqlan*= “чорикли бўлмок” (Маҳмуд Кошғарий,1961: 309), *čaruqlu* “чорикли” (Маҳмуд Кошғарий,1960: 457), *čaruqluq* “чорикбоп чарм” (Маҳмуд Кошғарий,1960:461) сўзларининг луғатда мавжудлиги тасдиқлайди.

XIII-XIV аср эски туркий тил обидаларидан “Қисаси Рабғузий” матнида *čariq* сўзининг бир ўринда “оёқ кийими” маъносида ишлатилгани (Nasiru'd-din bin Burhanu'din Rabguzi,1997: 154v7) аҳамиятли. Ҳозирги ўзбек тилидан “*Қаттиқ хом теридан тикилган, асосан тоғлиқ район халқлари орасида расм бўлган оёқ кийими*” семаси *чорик* лексемаси билан англашилмокда (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II,1981: 379). Ҳозирги турк тилида *çarık* “чорик (деҳқонларнинг хом теридан тайёрланган оёқ кийими тури)” ҳамда кўчма “тормоз бошмақи”, маъносини англашмокда. *Çarıklı* ясамаси “чорик кийувчи” ҳамда мажозий “бечора, ночор, йўқсил” маъносини билдирса, *çarıkçı* деривати “чорик тикувчи ёки чорик сотувчи” шахс отини ифодалайди (Турецко-русский словарь,1977: 170) Рус тилида *чарык* сўзи “аёллар оёқ кийими” маъносини ифодалайди. Н.А. Баскаковнинг таъкидлашича, бу сўз рус тилига қирим-татар ёки турк тилида “бошмоқлар (ишчилар синфи кийадиган бир неча пошналар оёқ кийими)” (Будагов,1868:456) маъносини ифодаловчи *çaryq-çariq* сўзидан ўзлашган ва унинг негизида рус тилидаги Чарыков фамилияси шаклланган (Баскаков,1979:183) .

“Болдирни бекитиб турадиган узун қўнжли пойафзал” маъносининг ҳозирги ўзбек адабий тилида *этик* лексемаси билан англашилиши (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 1981: 455) маълум. Мазкур лексема айна фонетик шаклда Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида “Теридан тайёрланган юмшоқ оёқ кийими” маъносида изоҳланган: *Ol etik yisin sayzadi* - У пойафзал (этик) соғининг чоклари орасига нарсга қўйиб тилиб, чизик-йўл қилди” (Маҳмуд Кошғарий, 1963: 298). Таҳлил этилаётган лексеманинг *etük* фонетик шакли дастлаб Турфон матнларида кўзга ташланади (Древнетюркский словарь,1969: 188). Айна

кейинги шаклда сўзнинг Маҳмуд Кошғарий даврида фаол қўлланганини (Маҳмуд Кошғарий, 1960: 98) унинг асосида ясалган *etūkčī* “этикчи, пойафзал тикувчи” (Маҳмуд Кошғарий, 1961: 54), *etūklān* = “оёқ кийимли бўлмақ” (Маҳмуд Кошғарий, 1960: 289) лексемалари мисолида кўриш мумкин.

Туркийшуносликда *etūk* сўзининг этимологияси, қардош туркий тиллардаги маъно ва шакллари хусусида етарлича маълумот мавжудлигидан (Севортян, 1974: 321, Раҳматуллаев, 2000: 471; Усмонова, 2010: 159-161) келиб чиқиб, “Девон”даги айни сўз билан боғлиқ бошқа жиҳатларга диққат қаратамиз. Луғатшуноснинг гувоҳлик беришича, ўғузлар “хотинлар кийадиган этик, махси”ни *būkūm etūk* бирикмаси билан номлашган. Ўғузлардан бошқа қабилалар, хусусан, қипчоқлар тилида *mūkīm//mūkin* сўзи “хотинлар этиги, махсиси”ни билдирган. Маҳмуд Кошғарий *būkūm* сўзи анлаутидаги *b* фонемасининг *mūkīm//mūkin* даги *m* фонемасига алмашишини тоза туркча, деб ҳисоблайди. Бироқ қипчоқ ва бошқа уруғларнинг (оддий кишилари) бу сўзни шундай аташларини таъкидлайди (Маҳмуд Кошғарий, 1960: 346). “Таржумон” да таҳлил қилинаётган оёқ кийими *etūk* (Таржумон, 1980: 20а9) “Ат-тухфа” да *itik* (Изысканный дар тюркскому языку, 1978: 14а5), “Қисаси Рабғузидда” *edūk* (Nasiru’d-din bin Burhanu’din Rabguzi, 1997: 118v 6), *etūk* ((Nasiru’d-din bin Burhanu’din Rabguzi, 1997: 222r3), *ötūk* ((Nasiru’d-din bin Burhanu’din Rabguzi, 1997: 150r18) фонетик шаклларда қўлланган.

Таъкидлаш жоизки, эски туркий тилда умуман “тери, чарм” маъноси *sayrī* лексемаси билан англашилган (Таржумон, 1980: 1365; Маҳмуд Кошғарий, 1963: 350; Древнетюркский словарь, 1969: 481).

Маҳмуд Кошғарий “махсилик, сахтиён тери” маъносини ифодалашда *etūklūk sayrī* бирикмаси қўлланишини эътироф этади (Маҳмуд Кошғарий, 1960: 167).

Баъзан маҳсини аяб, унинг устидан пайтава кийилган ва бундай кийим асл туркча *oquq* сўзи билан ифодаланган (Маҳмуд Кошғарий, 1960: 97). Эски туркий тилнинг бошқа обидаларида бу лексема мавжуд бўлмаса-да, ҳозирги қардош туркий тилларда

баъзи фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда “узун кигиз пайпоқ”, “пийма, кигиз этик”, “жун пайпоқ”, “узун пайпоқ” сингари маъноларни англатишда давом этмоқда (Севортян,1974:581). “Тўпиғининг бир томони ёрилиб кетган этик” маъносини туркий уруғлар *čulquy etũk* бирикмаси ёрдамида ифодалашган. Бирикмадаги биринчи сўз (яъни аниқловчи) *elig* лексемаси билан синтагматик муносабатга киришиб, *čulquy elig* тарзида “қўли ногирон чўлоқ одам”ни англатган (Маҳмуд Кошғарий,1963:260).

Ёз фаслида оёққа сандал, шиппак кийилган. Сандал, шиппак “таг чарми юпқа, пошнасииз енгил оёқ кийими” (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 1981:18) бўлиб, Маҳмуд Кошғарийнинг гувоҳлик беришича, *samda* сўзи билан номланган ва бу нарса-предмет оти чигиллар тилига хос саналган (Маҳмуд Кошғарий,1960: 395).

Совуқ пайтида икки оёққа кийиладиган ёки ўраладиган поча *yišim* сўзи билан англашилган (Маҳмуд Кошғарий,1963:27). “Оёққа иссиқ кийим киймоқ” маъносидаги *yišimlän*= феълининг луғатдан ўрин олиши (Маҳмуд Кошғарий,1963: 126), унинг ясалишида қатнашган нарса-предмет отини ифодаловчи сўзнинг эски туркий тилда анча машҳур бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Луғатда қўлга кийиладиган, қўлни совуқдан, зарарланишдан, кир бўлишдан сақлаш учун мўлжалланган кийим тури, яъни қўлқоп *eliglig* ясамаси билан ифодаланган (Маҳмуд Кошғарий,1960: 168). “Қўл панжа”ни билдирувчи *elig* сўзидан –*lig* аффикси билан ҳосил бўлган ушбу дериват фақат Маҳмуд Кошғарий луғатида кузатилиши билан характерланади. Ҳозирги турк тилда юқорида қайд этилган маъно *eldiven* (Турецко-русский словарь,1977: 268), ҳозирги ўзбек тилида *қўлқоп* (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 1981: 636), ҳозирги қозоқ тилида *қолған* (Қазақ тілінің синонимдер сөздігі, 2005:370) лексемалари билан англашилмоқда. Демак, Маҳмуд Кошғарий замонида қўлланишда бўлган *eliglig* деривати вақт ўтиши билан архаиклашган ва истеъмолдан чиққан.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари лексикасини атрофлича, чуқур таҳлил қилиш қардош туркий тиллар ва уларнинг шевалари ҳамда лаҳжаларида қўлланишда

қолаётган сўз бойликнинг ўтмиши ва статик ҳолатини аниқлашда муҳим илмий аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. –М: Наука. 1979.
2. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I. СПб., 1868.
3. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. New-York. 1972.
4. Дадабоев Х. “Девону луғотит турк”нинг тил хусусиятлари.-Тошкент, 2017.
5. Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря. Лексикографический сборник. III.- М., 1958.
6. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. II. -Wiesbaden. 1965.
7. Древнетюркский словарь. –Л. :Наука, 1969.
8. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 2. Baskı. - Ankara,1999.
9. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIV в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э.И.Фазылова и М.Т.Зияевой.-Ташкент: Фан,1978.
- 10.Каранфил Г. Бытовая лексика гагаузского языка (на основе одежды и обуви) // [http: www. Balkaria. Info/library/g/guller/lexicon04/htm.29.02.08](http://www.Balkaria.Info/library/g/guller/lexicon04/htm.29.02.08).
- 11.Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том.-Тошкент, 1960.
- 12.Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том.-Тошкент, 1961.
- 13.Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том.-Тошкент, 1963.
- 14.Nasiru'd-din bin Burhanu'din Rabguzi (Peygamber kıssaları). I. Giris-Metin-Tipkibasım. Dr. Aysu Ata. –Ankara,1997.
- 15.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). -Тошкент: Университет. 2000.

- 16.Таржумон- XIV аср ёзма обидаси.-Тошкент: Фан,1980.
- 17.Турецко-русский словарь. -М.: Русский язык,1977.
- 18.Усмонова Ш. Олтой тилларида муштарак маиший лексика.
–Тошкент: Фан, 2010.
- 19.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II.-М.: Русский язык.
1981.
- 20.Қазақ тілінің синонимдер сөздігі.-Алматы: Арыс, 2005.

ЗАРАФШОН ВОДИЙСИ ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИ: ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ ВА БУГУНГИ ҲОЛАТИ

Муродқосим Абдиев
*филология фанлари доктори, профессор,
СамДУ*

Annotatsiya

Мазкур мақолада Зарафшон водийси ўзбек шеваларининг ўрганилиш тарихи ва бугунги кундаги аҳволи тўғрисида маълумот берилган. Шунингдек, водий ўзбек шеваларига доир олиб борилган тадқиқотлар таҳлили ва келажакда бажарилиши лозим бўлган вазифаларга доир ҳам фикр юритилган.

Калит сўзлар: миллий тил, адабий тил, лаҳжа, шева, кузатиш, ўрганиш, тадқиқот, монография, хусусият, ареал харита.

Annotation

The article provides information on the history of the study and the current state of the Uzbek dialects of Zarafshan valley. It also provides an analysis of the research carried out on the Uzbek dialects of the valley and on the tasks that need to be completed in the future.

Key words: national language, literary language, patois, dialect, observation, study, research, monograph, characteristic, areal map

Маълумки, ҳар қандай тилнинг, жумладан, миллий адабий тилнинг ривожланишида шу тилнинг миллий хусусиятларини ўзида мужассам этувчи шеваларнинг ўрни ва роли бекиёсдир. Зотан тилнинг келажакдаги равнақини таъминловчи ва луғавий

бойлигини тўлдириб боровчи шеваларсиз унинг ривожини тасаввур қилиш қийин.

Туркий халқлар ичида ўз мавқеи ва ўрнига эга бўлган ўзбек тили анча мураккаб тарихий шароитда шаклланган бўлиб, у туркий тиллар системасидаги кўп диалектли тил бўлиб, унинг диалект ва шевалари ўзининг фонетик, лексик ҳамда грамматик қурилиши билан бир-биридан жиддий фарқ қилади. Бу фарқларнинг бош омили унда туркий тиллар уч гуруҳи: ўғуз, қипчоқ ва қарлуқ лаҳжаларига хос хусусиятларнинг тўла мужассам этганлигидадир. Шу боис ҳам ўзбек халқ шеваларини атрофлича ўрганиш, классификатсия масалаларини аниқлаштириш, кенг монографик ҳамда умумлаштирувчи илмий-тадқиқотларни замонавий методлар асосида яратиш диалектологларнинг биринчи галдаги вазифаси бўлиши лозимлигини тақоза этмоқда.

Ўтган асрнинг биринчи чорагидан бошлаб ўзбек диалектологлари томонидан Фарғона, Зарафшон водийлари ҳамда Тошкент, Бухоро, Қашқадарё, Хоразм воҳалари ва бошқа ҳудудлар шеваларидаги хилма –хилликлар ва ўзига хос хусусиятларни ўргани ва уларнинг адабий тилга мунособатини аниқлаш, классификатсия қилиш ҳамда уларнинг ареал харитасини тузишга тайёргарлик кўриш боасида дастлабки қадамлар қўйилди. Бу ишларда рус турколог олимлари Э. Д. Поливанов, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, И. И. Зарубин В. В. Решетовлар ҳамда Ғози Олим Юнусовларнинг хизматлари бекиёсдир. Айниқса, ўзбек тили жонкуяри профессор В. В. Решетовнинг хизматлари катта бўлди. У номзодлик диссертатсиясини “Ўзбек тилининг Марғилон шеваси” (1940) , докторлик диссертатсиясини “ Тошкент вилоятининг Қурама шевалари” тадқиқига бағишлади. Кейинчалик “Ўзбек диалектологияси” (1962, 1978) дарслигини яратди.

Маълумки, Зарафшон водийси қадимдан маданият ва санъат бешиги бўлиб келган. Водий географик нуқтаи назардан водий уч қисмга бўлинади. Юқори Зарафшон ҳудуди Зарафшон дарёининг бошланиш ирмоқлари яъни Тожикистоннинг Айний, Панжакент ҳамда Фароб туманларидан то Ўзбекистоннинг Ургут туманигача

давом этади. Бу ҳудудда тожиклар билан бирга ўзбеклар қадимдан яшаб келишади. Ўрта Зарафшон водийси эса Ургут туманидан бошланиб Навоий вилоятининг Хатирчи туманигача, яъни Самарқанд шаҳрида иккига бўлинган Зарафшон дарёсининг икки бўғинининг бирлашган ҳудудигача давом этади. Қуйи Зарафшон водийси эса Хатирчи туманидан қадимда Зарафшоннинг Амударёга қуйиладиган жойигача бўлган ҳудуддан ҳозирги Олот тумани ҳудудигача бўлган жойни ўз ичига олади.

Ўрта Зарафшон водийси ҳудудини ўз ичига олган Самарқанд вилояти ўзбек шеваларини ўрганилиши ва тадқиқ этилиши Э. Д. Поливанов номи билан бевосита боғлиқдир. У “Самарқанд шевасининг унлилари” (1928), “Самарқанд ўзбеклари тилининг намунаси” (1935), “Луғат ва термин тўпловчиларга қўлланма” (1934) сингари шевалар тадқиқига бағишланган ишлари билан вилоят шеваларини ўрганишни бошлаб берди. Олимнинг бу ишлари ўтган асрнинг 30- йилларида уюштирилган экспедициялар маҳсули эди. Кейинчалик бу ишларнинг ташкилотчиси ва ташаббускори профессор Улуғ Турсунов бўлди. Унинг бу борадаги хизматлари бениҳоятда кўп ва кенг қамровли эди.

Ўтган асрнинг 50- йилларига келиб, Ўзбекистон давлат университети (ҳозирги Самарқанд давлат университети) профессор Улуғ Турсунов бошчилигида Самарқанд вилояти ва республиканинг турли туманларига диалектологик илмий экспедициялар уюштирилди. Экспедицияларда тўпланган бой материаллар асосида кенг қўламли монографик тадқиқотлар юзага келди. Олинган натижалар асосида Ҳ. Бердиёровнинг Бурқут, Ҳ. Дониёровнинг Бахмал, В. Эгамовнинг Ғаллаорол, Ҳ. Ғуломовнинг Жиззах, М. Валиевнинг Найман, Н. Ражабовнинг Қарноб, М. Аҳмедовнинг Жўш, Х. Жўраевнинг Турк-калтатой, Б. Жўраевнинг Шаҳрисабз, М. Мирсоатовнинг Қирқ, Й. Ибрагимовнинг Хўжайли –Қўнғирот, Э. Ўразовнинг Жанубий Қорақалпоғистон, А.Маматкуловнинг Шеробод, Т. Қудратовнинг Қашқадарё оралиқ шеваларига тадқиқига бағишланган бир қатор монографик тадқиқотлар яратилди. Улуғ Турсуновдан кейин Самарқанд диалектологияси мактабинининг ривожланишига

профессорлар Худойберди Дониёров ва Назар Ражабовлар баракали ҳиссаларини қўшдилар..

Профессор Худойберди Дониёров Самарқанд вилояти шарқий ҳудуди юзасидан кенг қамровли тадқиқот ишларини олиб борди. Домла Самарқанд вилояти ва унинг атрофи шеваларининг этногенетик ва лингвистик хусусиятлари устида доимий равишда изланиш ва кузатишлар олиб борган моҳир тадқиқотчи эди. У кишининг қаламига мансуб “Ўзбек халқининг шажара ва шевалари” (1968), “Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили” (1972), “Ўзбек тилининг жловчи диалектларини адабий тил билан қиёслаб ўрганиш”, “Эски ўзбек тили ва қипчоқ диалектлари” (1977) “Қипчоқ диалектларининг лексикаси” (1979) сингари йирик монографик тадқиқотлар яратилди. Устоз “Ҳозирги ўзбек адабий тили” (1980) дарслигининг “Фонетика” ва “Лексикология” қисмлари муаллифидир. Домланинг ташаббуси билан Самарқанд давлат университетида ташкил этилган “Ўзбек халқи шевалари ва халқ оғзаки ижодини ўрганиш лабораторияси” ҳам ташкил этилган эди.

Профессор Назар Ражабов томонидан ғарбий Самарқанд ҳудуди шеваларини тадқиқ этиш баробарида “Ўзбек шевалари лексикасидан материаллар (1976), “Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари” (1977), “Ўзбек халқ шеваларида феълнинг морфологик тузилиши” (1990), “Ўзбек шеваларида феъл шакллариининг алмашилиб қўлланиши” (1991), “Ўзбек шевашунослиги” (1996) сингари китоблар нашр этилди.

Самарқанд вилоятида ўзбек адабий тилининг асосини ташкил қилувчи қипчоқ, ўғуз ҳамда қарлуқ-чигил лаҳжалари вакиллари истиқомат қилишади. Вилоятнинг Самарқанд шаҳри, Самарқанд тумани, Ургут тумани маркази ҳамда Ғўс, Испанза, Мерганча, Омонқўтон сингари қўрғонларида, Тайлоқ туманининг Сочак, Боғизағон, Қозикўрғон, Пайшанбасиёб, Пастдарғом туманига қарашли Чархин, Арабхона кўрғонлари, Оқдарё туманининг Даҳбет, Пўлатдархон, Янгиқўрғон, Сўғончи, Пахтачи туманининг Қарноб, Нарпай тумани ҳудудига қарашли Мирбозор сингари масканларда ҳамда Каттакўрғон шаҳри ҳамда Каттакўрғон туманининг асосий аҳолиси қарлуқ-чигил лаҳжасида гаплашади.

Қипчоқ лаҳжасида вилоятнинг барча туманларида, жумладан, Каттақўрғон туманининг Мойбулоқ ҳудудидаги ўндан ортиқ қишлоқлар, Ургут ва Тайлоқ туманлари аҳолисининг 50% дан ортиғи сўзлашади.

Ўғуз лаҳжасида эса Пастдарғом туманинг Чандир қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли 10га яқин, Самарқанд туманининг Чортутут, собиқ “Дўстлик” жамоа хўжалиғи ҳудудида жойлашган Туркман, Урганжи, Чордара сингари қишлоқларда ҳамда Самарқанд шаҳрининг Кўлобод, Панжоб, Хўжа Соҳат, Дўнг қишлоқ, Бўғишамол, Боғисарой, Саидлар, Мингтут, Саидризо Ализода, Марҳабо, Саратепа, Ҳазора сингари маҳаллаларда умргузоранлик қилишади.

Қуйи Зарафшон водийси ўзбек шевалари тадқиқот ишларининг бошловчиси М. Мирзаев ҳисобланади. Домла ўтган асрнинг 50 –йилларидан бошлаб Бухоро вилояти шеваларини жиддий ўрганди. Устознинг узоқ йиллар олиб борган кузатиш ва тадқиқотлари натижалари асосида устознинг Бухоро ўзбек ва тожик шеваларининг ўзаро мунособати тўғрисида (Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1966), Диалектал сўзлар (Ўзбек шевалари лексикаси, 1966), “Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари” (1966) монографияси сингари тадқиқотларида Бухоро вилояти ўзбек шевалари таснифи, уларнинг лексик ҳамда грамматик хусусиятларини эринмасдан таҳлил этганлар.

Навоий вилояти шевалари лексикасини ареал тадқиқ этиш ишлари Н. Муродова ва унинг шогирдлари томонидан олиб борилиди. Хусусан, Н. Муродова Навоий вилояти ўзбек халқ шеваларининг тарихий-қиёсий ва лисоний хусусиятлари, жумладан, шевада адабий тилда учрамайдиган қадимги туркий тилга хос лексемаларнинг сақланиб қолганлиғи, уларнинг ареал харитаси ҳамда шева вакиллари этногенезиси, уруғ-қабилаларнинг миграцияси, бирлашиш ёки ажралиш жараёнларини акс эттирувчи хариталар тузиб чиқди. Олиб борган кузатишлар натижасида унинг “Ўзбек адабий тили ва шевалари лексикасининг қиёсий тадқиқи” (2002) ҳамда “Ўзбек тилининг Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини (лексика

материаллари асосида) мавзусида 2006 йилда докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Н. Муродова шогирди Н. Раҳмонов билан ҳамкорликда “Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингвоареал талқини (фонетика ва морфология материаллари асосида)” номли монографиясини (2017) нашр эттирди. Унда Навоий вилояти шеваларининг фонетик, морфологик хусусиятлари, сўз туркумларининг ҳудудий тарқалиши, сўз ясалиши масалалари ҳамда ҳудуд шеваларининг лингво-жуғрофий харитлари тузиш сингари масалалар кенг қамровли тарзда баён этилган.

А.Аллабердиев эса Бухоро ўғуз шевалари лексикаси юзасидан изланишлар олиб бориб, шеванинг фонетик ва лексик томондан бошқа Бухоро шеваларидан фарқли томонлари. Уларнинг туркман тили ва шевалари, Хоразм, Тошовуз, Қорақалпоғистон ва Қарноқ ўзбек шеваларига ўхшашлик ва фарқли томонлари лексик-семантик гуруҳларга бўлиниб тадқиқ қилинган. Тадқиқот натижалари асосида “Бухоро ўғуз шевалари лексикаси қатламлари” (2016), “Бухоро ўғуз шеваларининг қисқача изоҳли луғати” (2016) ҳамда 2018 йилда “Бухоро ўғуз шевалари лексикаси” мавзусида PhD диссертациясини ёқлаган.

Навоий вилояти шевалари морфологик хусусиятларининг лингвоареал тадқиқи бўйича Н. Раҳмонов кузатишлар олиб борган. У Навоий вилояти ўзбек шевалари морфологик хусусиятларининг лингвоареал, тавсифий, қиёсий-тарихий ва этнолисоний хусусиятларни очиб беришга ҳаракат қилган. Узоқ изланишлар ва тадқиқ этишлардан кейин “Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингвоареал талқини(фонетика ва морфология материаллари асосида) номли монографияси (2017) ҳамда “Ўзбек тили Навоий вилояти шевалари морфологик хусусиятларининг лингвоареал тадқиқи” мавзусидаги PhD диссертациясини муваффақиятли ёқлади. Келажакда Зарафшон водийси ҳудудида истиқомат қилувчи лаҳжа вакилларининг жойлашиш ўрнини белгилаш ҳамда уларнинг ареал харитасини тузиш мақсадга мувофиқдир. Бу нафақт диалектологларга, балки тарих, этнография, археология, санъатшунослик,

маданиятшунослик сингари соҳа вакиллари учун ҳам муҳим қўлланма бўлиши шубҳасиздир.

Зарафшон водийи ўзбек шеваларининг лингвистик хусусиятлари хилма хил бўлиб, улар бир-биридан луғавий, фонетик, грамматик ҳамда лингокултурологик томондан фарқ қилади. Олиб борган кузатишлар натижасида шу нарса аён бўлдики, шаҳар ёки қўрғонларда миллий ҳунармандчилик яхши ривожланганлиги боис уларга хос луғавий қатламлар, яъни соҳага доир терминология юзага келган. Ушбу ерларда кўпроқ қарлуқ-чигил лаҳжалари вакиллари яшаганлиги боис бу ишлар билан асосан улар шуғулланишган.

Чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланиш табиатан асосан туманлар ҳиссасига тўғри келганлиги боис улар билан аксарият қипчоқ, қисман ўғуз шевалари вакиллари шуғулланишади. Соҳа лексикасига доир терминларнинг юзага келиши ҳам уларнинг оғзаки нутқи билан боғлиқ ҳолда шаклланганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Водийнинг шаҳар ва униг атрофида яшовчи ўғузлари нутқида эса асосан миллий ҳунармандчилик, туманларда яшовчиларида эса қишлоқ хўжалиги ва чорвачиликка хос терминлар шаклланганлигини кўриш мумкин.

Шева адабий тилни бойитувчи манба ва уни озиқлантириб турувчи булоқдир. Шу боис ҳам уни авайлаб асрашимиз лозим бўлади. Ундаги бой материални академик Ш.Шоабдурахмонов айтганидек, “Агар яқин келажакда ўзбек традицион лексикаси тўлалиги билан қайд этиб олинмаса, барча маъсулиятни ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, кекса авлод тугаб бориши билан, тилнинг улар ҳофизасида сақланиб, бизгача этиб келган қимматли маълумотларининг бир қисми ҳамишаликка йўқолиши мумкин “[Шоабдурахмонов, 1962: 325]. Тўғри, баъзи олимлар таъкидлаганидек, вақт ўтиши билан шевалар йўқолиб бориши, унитилиши мумкин. Ҳозирги пайтда ёшлар деярли адабий тилда гаплашадилар. Шеваларнинг ўзига хосликларини вилоят ва туман марказларидан анча олисда бўлган қишлоқ ва овуллардан қидириш мумкин. Лексикаси ва фонетикаси жиҳатдан ўзига хослиги билан бошқа шевалардан ажралиб турувчи Фориш шеваси

(тўғри бу шева таҳлили бўйича айрим тилшуносларнинг баъзи бир мақоллари ҳам йўқ эмас) ҳамон кенг монографик тадқиқот олиб борувчиларини кутиб ётибди. Шунигдек Нурота ҳамда Юқори Зарафшон водийи ўзбек шеваларини замонавий методлар асосида тадқиқ этиш шевашуносларимиз олдидаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Галдаги вазифаларимиздан яна бири қадимдан “Буюк ипак йўли” чорраҳасида жойлашган Зарафшон водийси унга туташ бўлган ҳудудлар шеваларига хос лексик бирликларни ва ҳунармандлар нутқидаги сўз ва терминларни зудлик билан йиғиб олиб, чоп этишдан иборатдир. Ушбу жараёни бошқа вилоятларда ҳам оммалаштириш лозим. Акс ҳолда кўп нарсани бой бериб қўйишимиз мумкин. Шу билан бирга тўпланган материаллар ва тузилажак луғатлар жаҳон тилшуносликларида яратилаётган камида бир миллиондан ортиқ сўз ва терминни ўз ичига олган “Тил корпуслари”ни ўзбек тилида яратишда ҳам асқотиши, шубҳасиздир. Бу ишга нафақат зиёлиларни, балки ўзбек тилини она тилим, деб ҳисобловчи оммани жалб этиш давр талабидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-жилд. -Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”Давлат илмий нашриёти, 2000.
2. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари.- Тошкент: Фан, 1962.

“ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК” ВА ЎЗБЕК ТИЛИ ШЕВАЛАРИ

Бахтиёр Абдушукуров
филология фанлари доктори, профессор,
ТошДЎТАУ

Annotatsiya

Maqolada "Devonu lugotit turk" va o'zbek shevalari qiyoslangan va Mahmud Koshg'ariyning bu boradagi maxsus xizmatlari e'tirof etilgan. O'zbek shevalarini o'rganishga "Devon" ning qimmatli ahamiyati ta'kidlangan. Har bir misol qardosh xalqlarda mavjud bo'lgan leksemalar asosida, taqqoslash, qiyosiy-tarixiy kabi bir qator lingvistik usullardan samarali foydalangan. So'zlarning dialektlarda aks etishi va ularning Devondagi taqdimoti bilan bog'liq umumiy va farqli jihatlar tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: Dialekt, dialektologiya, fonetik o'zgarishlar, morfologik o'zgarishlar, turkiy leksemalar etimologiyasi, qo'shma so'zlar.

Annotation

The article examines "Devonu lugotit turk" and Uzbek dialects, and acknowledges Mahmud Kashgari's special services in this regard. The valuable importance of "Devon" in dialectology is highlighted. Each example is explained based on the lexemes available in the fraternal peoples, effectively using a number of linguistic methods, such as comparative, comparative-historical. The commonalities and differences related to the reflection of words in the dialects and their presentation in Devon are analyzed.

Key words: Dialect, dialectology, phonetic changes, morphologic changes, etymology of Turkish lexemes, compound words.

Маълумки, мутахассислар томонидан замонасининг буюк олими сифатида эътироф этилган Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит турк” асарида тилшуносликнинг кўплаб соҳаларини қамраб олди. Унда туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилининг фонетик, лексик, грамматик, диалектал хусусиятларига доир муҳим маълумотлар акс этган. Қолаверса, тил тарихини ўрганиш,

унинг эски ҳолатидан воқиф бўлиш қадимги қўлёзмаларни қиёсий жиҳатдан тадқиқ этиш, улар орасидаги яқинлик ва фарқларни аниқлаш ёрдамида олиб борилади. Айтиш жоизки, “Девону луғотит турк” обидаси яратилганига қарийиб ўн аср бўлаяпти. Шу боис, тилда ўзгаришлар юз бергани табиий. Чунки бу вақт мобайнида тил ўзининг тараққиёт қонуниятларига мувофиқ фонетик, лексик, морфологик, синтактик жиҳатдан ўзгаришга учраган, такомиллашган, бойиган. “Девону луғотит турк” асари лексикасининг бугунги ўзбек шеваларига муносабати бўйича олиб борган кузатишларимиз ёднома тили билан шеваларда қўлланилган сўзлар ўртасида яқинлик ва баъзи фарқлар борлигини, лекин бу уларни бир-биридан айирувчи эмас, балки яқинлигини ифодаловчи тафовутлар эканини кўрсатди. Бунини қуйида амалга оширилган қиёсий таҳлил жараёнида ҳам кузатиш мумкин.

Берлин тўпламидан жой олган уйғур ёзувидаги манбалар ҳамда XI аср ёдгорликлари, хусусан, “Девону луғотит турк” асарида **ауақ** “қадах, жом” тушунчасини ифодалаган: *Bi ауақниң уаруқи бар* – бу қадахнинг ёриқи бор (ДТС, 27). “Қисаси Рабғузий” ёдномасида **адақ, ауақ, ауағ** вариантлари зикр этилган семани англатиш учун хизмат қилган: *Zaiflärni urğanlar İdi azza va jallani āzārlağanlar адақ алған...* (249r12); *Ul üzümni siqip suwin ауақға salip malikkä ауақ tuturdim* (88r14); *...Miñ sanliğ harir, idiş ауағлар...* (148r18). Қутбнинг “Хусрав ва Ширин” ҳамда “Нахжул фародис” асарларида адақ, ауақ шакллари кўзга ташланади: *...Taqi xamr адақи tutmaqdin tärk qildi* (НФ,133a11); *Saqikar elgi ham taldi ауақdin* (ХШ,4262). **Айақ** лексемаси ўзбек адабий тилида кузатилмаса-да, Тожикистон Республикасида яшовчи лақайлар шевасида қўлланишини “Ўзбек халқ шевалари луғати”дан билиб олиш мумкин (ЎХШЛ,14). Ушбу сўз қадимги туркий тилдаги “ўйилган жой” маъносини билдирган **ағ** отининг **ау** шаклидан “кичик” семасини ифодаловчи **-(а)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган деган кўз қараш йўқ эмас (ЎТЭЛ,1,250).

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида **avut** (I,111), **abut** “ҳовуч, сиқим” маъносини англатган: *Bir abut neñ* (I,85). Лексема илк бор “Олтун ёруғ” ёдномасида **adut** шаклида

қўлланилган: *Ayača aš bermiş adutča suv tutmiş...* - бир кафт ҳажмича овқат, бир ҳовуч миқдорида сув бермоқ (ДТС,14). Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонида *avuč: Uqušsuz kiši avučča titik* - ақлсиз, нодон киши бир ҳовуч ахлатга ўхшайди (ДТС,70), *avut* (ДТС,71), “Тафсир” ва XIV аср Хоразм манбаларида *avuč* шакли қайд этилади: *Bir avuč ušaq taš tutdī taqī...yüziñä atdī* (11561); *Bir avuč topraqdīn yarattī* (XIII,117613). *Sāmīriy ul tofraqdīn bir avuč alīb saqlamış erdi* (ҚР,126r4). Алишер Навоий асарларида атама “ҳовуч”, “чапак” маъноларида ишлатилган (НАЛ,478). Бундан кўринадики, XV асрга келиб атаманинг маънолари кенгайган. Мазкур истилоҳ Жанубий Хоразм шевасида **авыч** шаклида ишлатилади (ЎХШЛ,12). Бу от қадимги туркий тилда “икки қўл шапалоғи билан олмоқ” маъносини англатган **abu-** феълидан –**č** қўшимчаси билан ясалган. Кейинчалик бу сўз таркибида қуйидаги товуш ўзгаришлари воқе бўлган: икки унли оралиғидаги **b** ундоши **v** ундошига алмашган: **abuč** > **avuč**. Ўзбек тилида атаманинг бошланишига **h** ундоши қўшилган: **avuč** > **havuč** (ЎТЭЛ,1,595).

Маҳмуд Кошғарий тадқиқ этилаётган **känd** лексема хусусида қуйидагиларни баён қилади: *Känd – ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида вилоятдир. Шунинг учун Фарғонани Özkänd – ўз шаҳримиз дейдилар. Самарқандни катталиги учун Semizkänd – семиз шаҳар дейдилар. Буни форсийлар Самарқанд тарзида қўллайдилар* (I,330). *Tärkän – Шош (Тошкент) нинг исми. Унинг асли Таиш канд бўлиб, тошдан қурилган шаҳар демакдир* (I,414). Бу сўз илк бор Турфон матнларида “шаҳар” маъносини англатган. Маълум бўладики, қорахонийлар даврида атама “қишлоқ”, “вилоят”, “шаҳар” маъноларини билдирган. “Тафсир” асарида **kend** (39,17), **kent** (61,9) шаклларида “қишлоқ”, “шаҳар” семаларида ишлатилган. “Гулистон бит туркий”да **kent** “шаҳар” маъносида келган: *Bir qul kentgä bardī* (3061). “Қисаси Рабғузий”да атаманинг **kend**, **kent** фонетик вариантлари кўзга ташланади: *Yolda kelürdä Aynuš-šams atliğ bir kend bar erdi* (96r7); *Meni bu siğirğa mindürgil seniñ birlä kentgä barayin* (128v8). Атама қўшма сўз таркибида келган ҳолатни ҳам кузатиш мумкин: *Bağdādğa keldilär xalifağa*

ayttilar: yana qayturda Semüzkent (Самарқанд)gä säkiz yığaçlıq yerdin kečib keldük tedilär (176г7). Алишер Навоий асарларида “қишлоқ”, “шаҳар” маънолари кўзга ташланади (АНАТИЛ,II,108).

Мазкур сўзнинг қайси тилга оидлиги хусусида турли фикрлар мавжуд. Масалан, айрим манбаларда унинг суғд тилига мансублиги қайд этилади [Древнетюркский словарь, 1969: 290; Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006. Т.II. –Б.353; Дадабаев, 1991: 45; Қораев, 2005: 36]. Маҳмуд Кошғарий эса бу ҳақда шундай ёзади: *Бутун Мовароуннаҳр, Йанканддан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, Samarqand, Semizkänd, Taškänd – Šaš, Özkänd, Tünkänd номларининг ҳаммаси туркчадир. Känd туркча шаҳар демакдир. Улар бу шаҳарни қурдилар ва шундай ном қўйдилар. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда. Бу ерларда форслар кўнайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган* (III,164). Қайд этилган маълумотлар Мовароуннаҳрнинг санаб ўтилган ўлкалари турклар томонидан бунёд этилгани, кейинчалик бу ерларда форсийзабонлар нуфузининг ҳам ошганлиги, жой номларининг эса форсча атаб кетилганидан далолат беради [Содиқов, 2006: 46]. “Ўзбек халқ шевалари луғати”да қайд этилишича, Жанубий Хоразм ва Қорамурт шеваларида атаманинг **кәнт** (ЎХШЛ,141) варианты қўлланилади.

Бугунги кунда Сурхондарё шеваларида **түр**- феъли “турмоқ, қайирмоқ” маъносини англатади. Бу сўз илк бор Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонида келтирилган: *tükätti sözün türdi badī bitig* – сўзини тугатди, хатни қайирди ва беркитди (ДТС,598). “Девон”да ҳам айни маънода қўлланишда бўлган: *ol bitig türdi* – у хатни қайирди, ўради (ДЛТ,II,13). Мазкур лексема эски ўзбек тили манбалари, хусусан, Алишер Навоий асарларида “ўраб тугмоқ” маъносида учрайди:

*Za’fdin örgämčī dāmiga yiqılğaç čirmanīb,
Ul čibindek türmädi har yan tanīmhi aylanīb.*

“Бир ёшли улоқ”ни англатувчи **čibič** (Таржумон,15-10) термини XI асрга оид туркий манбаларда **čäbiš**//**čäpiš** (МК,I,349), Абу Ҳайённинг “Китоб ул-идрок” асарида **čäpiš** (41), қирғиз тилида **šibiš** (РСЛ,IV,1063) шаклларида қўлланишда бўлган.

Термин ҳозирги вақтда Бахмал, Жўш шеваларида **čibič**, Сайрам, Тулкибош, Чимкент шеваларида **čibiš** фонетик вариантларда ишлатилади (ЎХШЛ,360). Терминнинг ҳинд-европа тилларидан ўзлашган бўлиши мумкинлиги ҳақида тахмин мавжуд. Қиёсланг: форс-тожикча **čäpīš**, лотинча **kapecš**, кельтча **kapecšo-s** (ИРЛТЯ,120). П.Сафаровнинг фаразича, термин эрон тилларидан ўзлашган (1972,136).

Қадимги туркий ёдгорликлар (ДТС,211) ҳамда XI асрга доир туркий манбаларда уй ҳайвонларидан бири **iṇäk** деб номланган: *ürüṇ iṇäk bozağulačī bolmiš* - ола сигир туғадиган бўлди (МК,I,135). Маҳмуд Кошғарий ушбу термин ўғузларда “урғочи тошбақа” маъносини ҳам англатганлигини уқтириб ўтган. XIV асрга оид арабча рисоалар ҳамда XIV аср Хоразм ёдномаларида **inäk** шаклини кўрамиз: *bir qul satğin bir inäk satğin aldım* (НФ,147а15; Ат-тухфа,7а6; Таржумон,14-19; Абу Ҳайён,24; Жамолиддин Туркий,12а5; ХШ,105а21; ҚР,48ч17). Радлов луғатида берилган маълумотларга қараганда мазкур зооним қора қирғиз, телеут, тобол, таранчин, усмоний турк тилларда ўзининг асл маъносиди қўлла- нишда бўлган (РСЛ,I,1443). Бугунги кунда Қашқадарё шеваларида **инә://инәк**, Бухоро шеваларида **ьнак**, Самарқанд, Сурхондарё шеваларида **инак** фонетик шакллари истифода этилмоқда: *кәттәмни биттә инә:ләри бориди, ҳәрил хурма үстийә туғайде* (ЎХШЛ,116). А.Шербакнинг фикрича, термин келиб чиқиши жиҳатидан **iṇän** “урғочи туя”, **iṇäk** “урғочи ит”, **änäk** “урғочи” сўзлари билан бир хил. **Inä, änä** - “она” сўзи эса улар учун асос бўлиб хизмат қилади (ИРЛТЯ,97). Э.Севортяннинг таъкидла- шича, **iṇäk//inäk in-en**= “туғмоқ”, “қочирмоқ” феълидан –(ä) **k** ёки **gäk** аффикси воситасида ясалган (ЭСС,I,359). Бизнинг олиб борган изланишларимиз, Э.Севортян фикрининг тўғри (асосли) эканлигини тасдиқлайди.

Шаҳар ва қишлоқларнинг маданий ландшафтлари - парклар, боғлар, шунингдек, ўтлоқ ва далаларда барчага энг яхши таниш бўлган қушлар яшайди. Ана шундай қушлардан бири ҳисобланмиш чумчуқ Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, ўғузлар тилида **säčä** (МК,III,238) деб номланган. “Қисаси Рабғузий” асарида **säčä//sečä** (ҚР,13ч12-13), **sečäk** шакллари

учратдик: *sečäk čop tašidi* (ҚР,43ч3). “Ат-тухфа”да **seršä** (246м), **šäršä**, **šeršä** (24610) фонетик вариантларини кузатдик. Жамолиддин Туркийнинг “Китоб булғат” асарида **serčä** (1663), “Таржумон”да туркманча **särčä** (10-7) шакллари кўрамиз. Зооним эски ўзбек тили манбаларида учрамаса-да, бугунги кунга келиб Урганч, Хива, Хонқа, Ҳозарасп шеваларида **сечә** шаклида ўзининг асл маъносини сақлаб қолган: *азам билән сечә қонар ту:тлара, гетмә дән йегладым алыс йуртлара* (ЎХШЛ,237).

“Девону луғотит турк” асарида қўлланишда бўлган қадимги туркий **quğu** (МК,III,245; Ат-тухфа,18612; ҚР,68v4; РСЛ,II,98 - оққуш) термини дастлаб Ўрхун-Энасой ёдгорликларида учраган: *er quğu quşqa soquştı* - эр оққуш билан тўқнаш келди (ДТС,464). XIV асрга доир туркий манбаларда **qu**, **qavu** (XIII,2863), **ququ** (XIII,73a20) шакллари кўзга ташланади: *Havā üzrā berür şunqarğa qunı* (Мн,29065). Жамолиддин Туркийнинг “Китоб ул-булғат” рисоласида **quv** шакли қайд этилган. Мазкур зооним кейинги давр эски ўзбек тили обидаларида мавжуд эмас. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳозирда ўғуз, қипчоқ лаҳжаларида **қув** (ЎХШЛ,165) ўзининг туб маъносида қўлланиб келмоқда. Термин “**qu-qu**” товушга тақлид сўзидан келиб чиққан (ИФРЗТ,21). Ҳозирги ўзбек адабий тилида **оққуш** (ЎТИЛ,I,560) синоними мавжуд.

“Чумоли” маъносидаги ўғузча **qarınča** (Жамолиддин Туркий,15a7; ҚР,0ч12; Таржумон,11-20) термини “Девон”да **qarınča** (МК,III,384)// **qarınçaq** (МК,I,460) шаклларида қайд қилинган. XIV аср Хоразм манбаларида **qarınča** вариантыни учратдик: *küč bilä bir qarınčanı bassan bilki hali ne bolğay alqında* (Г,3364). “Ат-тухфа”да **qarınçaq** (36a2) вариетини кўрамиз. Чиғатой тилида **qarınčqa**, қрим тилида **qarınja** (РСЛ,III,174), озарбайжон тилида **qarışqa** (РСЛ,II,181) фонетик шакллари ишлатилганини Радлов ўз вақтида қайд этган. **Қарынжа** ҳозирда жанубий Хоразм шеваларида ўзининг асл маъносида ишлатилмоқда (ЎХШЛ,157). Фикримизча, термин **qarın** “қорин”, “қурсак” (ДТС,427) сўзи билан **-ča-čaq** кичрайтириш аффиксидан ясалган.

Böy (“Ат-тухфа”,24613 - ўргимчак) термини Маҳмуд Кошғарий луғатида **böy**, **bög** (МК,III,154), ўғузча **bi** (МК,III,224)

фонетик шаклларида қўлланган. “Ат-тухфа”да **bäv** (26613) варианты ҳам кўзга ташланади. Зооним ўзга манбаларда кўринмаса-да, аммо бизга қадар **бий** (ЎТИЛ, I, 112) ҳолида етиб келган. **Böy** “Таржумон” (11-18), “Китоб ул-идрок” (37) ва “Китоб ул-булғат” (15а5) рисоаларида “чаён” маъносида келган. Мазкур зооним ҳозирда Фориш шевасида **бөй** шаклида “қорақурт” маъносида қўлланилади (ЎХШЛ, 55). Фикримизча, қайд этилган шакллар ичида **bi** шакли қадимий ҳисобланади.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида **ötrük** сўзига қуйидагича изоҳ берилади: *ömrük* – ҳийлагар, алдамчи, айёр, ёлғончи:

*Ötrük ötün ağırlayı yüzgä baqar,
Elkin taşub bermiş aşığ başqa qaqar.*

Эрларнинг ҳийлакори, пасти, бахили қолди, меҳмон унинг олдида ўғридек кўринади, мусофир меҳмонга ейдиган нарсани миннат қилиб, берган нарсаси билан меҳмоннинг бошига уради (қоқади) (I, 82). Ҳозирда мазкур сўзнинг Қирқ, Кўнғирот шеваларида **өтүрүк//өтрүк//үөтрик**, Сурхондарё, Кўнғирот шеваларида **өтрик** фонетик вариантлари “ёлғон” маъносини англатиши “Ўзбек халқ шевалари луғати”да эътироф этилган: *өтрик сөлләмә, адам боламан десәң* (ЎХШЛ, 55).

Урганч, Хива, Хонқа шеваларида “меҳнат” маъносида **эмгәк** истилоҳи учрайди: *эмгәк чәкмәк* (ХШЛ, 123). Маҳмуд Кошғарий луғати ва “Ҳибатул ҳақойиқ” дostonда бу атама **emgäk** шаклида берилган: *emgäk ekindä qalmas* - меҳнат бўш кетмайди (ДЛТ, I, 134); *Küç emgäk tegürmä kişigä qalī* [Маҳмудов, 1972]. Мазкур лексема Олтун ёруғ ва Турфон матнларида илк бор келтирилганлигини “Қадимги туркий луғат” (Древнетюркский словарь) дан билиб олиш мумкин: *ақтақ суvsатақ emgäki* (ДТС, 172). Алишер Навоий асарларида ҳам айни семада учрайди: *Emgäkdin alarğa ārām yoq* (АНАТИЛ, III, 563). Атама “қийналмоқ, заҳмат чекмоқ” маъносидаги **emgä-** (ДТС, 172) феълига - **k** аффиксини қўшиш орқали ҳосил қилинган.

“Девону луғотит турк” асарида ўғузча **töl** лексемаси “хайвонлар, қўй ва эчкиларнинг болалаш мавсуми”ни ифодалаган. Айни пайтда, луғатда ушбу сўзнинг болага нисбатан ҳам

қўллангани қайд этилади. “Ўғузнома”да **töl boğaz** сўзи билан бирикиб, “ҳомиладор” маъносини англатган: *töl boğaz boldi künlärdän soñ kečälärdän soñ yarudī* – ҳомиладор бўлди, кун ва кечалар ўтиб, кўзи ёриди (ДТС,579). **Töl** зооними Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё шеваларида ўз семасини давом эттириб келмоқда: *бъзэдә төл омбешънчъ мәртләрдә доржъ чүшәдъ* (ЎХШЛ,261).

Бугунги кунда Сурхондарё шеваларида **алқынды** сўзи кир совуннинг қолдиғига нисбатан ишлатилади. Мазкур лексема қорахонийлар даври манбаси саналган Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида қуйидаги маъноларда келган: а) тамом бўлмоқ: *alqindī nāñ* – нарса бутунлай тамом бўлди; б) вафот этмоқ: *er alqindī* (ДЛТ,І,255); в) “йўқотмоқ, сўндирмоқ”: *yaliñuq urulmish qar ol, ağızi yazilib alqinur* – одам боласи пуфлаб шиширилган меш кабидир; оғзи очилса, ел уни йўқотади, сўндиради (ДЛТ,І,204).

“Девону луғотит турк” асарида **az-** феъли “адашмоқ” маъносини билдирган: *ol yol azdī* – у йўлдан адашди (ДЛТ,І,184). Бу сўз дастлаб Турфон матнларида кузатилади: *yol azsar ev tapmaz* – йўлдан адашган уйини тополмас (ДТС,72). XIV аср манбаларида ҳам қайд этилган семада ишлатилган: *Tā qaysi ariğ tiynatliğ yoldiy azmish bolğay* (АНАТИЛ,ІІ,506). Ўрганилаётган атама ҳозирда Сурхондарё шеваларида “ёмон йўлга кирмоқ, адашмоқ” семасида қўлланиб келмоқда (СЎШЛ,15).

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида чўққа кўмиб пишириладиган нон **kömäč** (ДЛТ,І,341) деб номланган. Шунингдек, асарнинг 51-саҳифасида бу сўзнинг **kömdi** феълидан ясалгани уқтириб ўтилади. Алишер Навоий асарларида ҳам зикр этилган семада кўзга ташланади: *Yana tutmač va imač va kəməč va talğanni türkčä ayturlar* (АНАТИЛ,ІІ,151). Текширилаётган сўз бугунги кунда Сурхондарё шеваларида ўз маъносида қўлланиб келмоқда.

Жанубий Хоразм, Найман, Наманган, Қирқ, Сурхондарё шеваларида “гўшт”, “одам баданининг юмшоқ жойи, мушаклари” каби маъноларни англатган **ет/эт** (ЎХШЛ,95) лексемаси илк бор “Девону луғотит турк”да учрайди. Асарда унинг қуйидаги

семаларини кўриш мумкин: а) “тўшт”: *mān et toğray mān* - (ДЛТ,III,326); б) “тананинг юза қисми, тери”:

Qiş yayğaru suvlanur

Er et menin yavrulur

İglār yemä savriyur

Et yin taqī bekrişür – Ёз билан қиш тортишуви (мунозараси)ни тасвирлаб шундай дейди: одамлар ва моллар танасининг териси, юза қисми менда тобланади, мустаҳкамланади. Касаллар қишда камаяди. Одамларнинг бадани, териси пишиб, кучга тўлади (ДЛТ,III,294): в) “бадан, тана”: *etim qičidi* – баданим қичиди (ДЛТ,III,275); г) “юмшоқ”: *et yer* – юмшоқ ер (ДЛТ,I,70).

Кўринадик, ўртада узок асрлик муддат бўлишига қарамай қиёсий таҳлилга тортилган сўзларнинг аксарияти (**ayaq, känd, čäbiş, iñäk, säčä, quğu, qarınča, töl,**) бугун ўзбек адабий тилида қўлланишда бўлмаса-да, шеваларимизда ишлатилиб келмоқда. Баъзилари (**böy, alqindī, ötrük**) маъно ўзгаришига учраган, айримлари эса жузъий фонетик ўзгаришлар (**avut, az-**) билан ҳозирги адабий тилда истифода қилинмоқда. Бу эса, ўз навбатида, тилимиз, шеваларимиз, халқимизнинг тарихи қадимий ўзанларга бориб туташишидан дарак беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. –С. 290
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. Т.II. –Б.353.
3. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. –С.
4. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. –Б. 36.
5. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шақшунослик институти, 2006. –Б. 46.
6. Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул ҳақойиқ” асари ҳақида. –Тошкент: Фан, 1972.

Шартли қисқартмалар:

Абу Хайён – Расулова Н.А. Исследования языка “Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак” Абу Хайяна, Морфология, лексика и глоссарий: Дисс, канд. Филол. наук.-Ташкент, 1969.

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати . I-IV. – Тошкент: ФАН, 1983-1985.

Ат-тухфа – Изысканный дар тюркскому языку: Грамматический трактат XIV в на арабском языке/Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, грамматический указатель. Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой. –Ташкент, 1978.

Г – Сайфи Сарайи. Гулистан бит-турки//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II-Ташкент: ФАН, 1966-1971.

ДТС – Древнетиюркский словарь. –Л.: Наука, 1969.

Жамолиддин Туркий – Файзуллаева Ш.А. Исследование языка памятника XIV в. “Китабу булғат ал-муштақ фи луғат ат –турк вал кифчақ” Джамалад – Дина ат-Турки: Дисс.канд. филол.наук. – Ташкент, 1969.

МК – Махмуд Қошғарий, Девону луғотит-турк/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: ФАН, 1960-1963.

Мн – Хорезми. Муҳаббат-наме//Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. –Ташкент: ФАН, 1966-1971.

НФ – Нахджул – фарадис // Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-I. –Ташкент: ФАН, 1966-1971.

РСЛ – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. – СПб, 1893-1911.

СЎШЛ – Рахимов С. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. – Термиз, 1995.

Тафсир – Бороков А.К. Лексика среднеазиатского тефсира XII-XIII ВВ.-М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

ХШ – Кутб. Хосров и Ширин // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. Ташкент: ФАН, 1966-1971.

ЭСС – 1. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских

языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. –М.: Наука, 1974-.

2. Севортян Э.В. Этимологические словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основа на букву “Б”. –М.: Наука, 1978.

3. Севортян Э.В. Этимологические основы на буквы “В”, “Г”, “Д”. – М.: Наука, 1980.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II. – Русский язык, 1981.

ЎХШЛ – Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.

ҚР – 1. Н.Б. Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. I-II Тошкент: Ёзувчи, 1990-1991.

2. Rabqhyzi. Narrationes de Prophetis. Reproduced in facsimile. With an introduction by K. Gronbech. – Copenhagen. 1948.

3. Nasirud-din bin burhayud-din bin Rabquz. Kisasul-Enbiya. II. Dizin. Aysu Ata. – Ankara, 1997.

O‘ZBEK TILINING XORAZM SHEVASIGA OID AYRIM SO‘ZLAR TAHLILI

Nargiza Axmedova
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
ToshDO‘TAU

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tilining Xorazm shevasida ishlatiladigan ayrim so‘zlar tahlil qilingan. So‘zlar ma‘nosiga ko‘ra bir xil ma‘noda ishlatiluvchi va ma‘nosi o‘zgarishga uchragan, shakliga ko‘ra bir xil shaklda ishlatiluvchi va fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlarga ajratilib tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: adabiy til, o‘g‘uz lahjasi, sheva so‘zlari, etimologik tahlil, ma‘nosi kengayishi, ma‘no torayishi, fonetik o‘zgarish.

Annotation

In this article, some of the words used in the Khorezm dialect of the Uzbek language are etymologically analyzed. They are divided into three parts: words with the same meanings; words with altered

meanings, but identical in form; words that have undergone phonetic variation.

Keywords: literary language, Oguz dialect, dialect words, etymological analysis, expansion of meaning, narrowing of meaning, phonetic variations.

O‘zbek tili turkiy tillar ichida ko‘p lahjaliligi bilan ajralib turadigan, shevalari bir-biridan keskin farqlanadigan tillardan biridir. O‘zbek tili qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub shakllarga ega bo‘lib, asosan o‘g‘uz lahjasiga kiruvchi Xorazm shevasi boshqa shevalardan fonetik, leksik, morfologik jihatlariga ko‘ra farq qiladi. O‘zbek shevalarining leksikasini o‘rganish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xorazm shevasi ikkita: qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub bo‘lib, ushbu maqolada o‘g‘uz lahjasida hozirda ham ishlatiladigan, “At-tuhfa” asarida keltirilgan so‘zlar tarixi va tahliliga e‘tibor qaratdik.

“At-tuhfat uz-zakiyatu fil-lug‘otit turkiya” - XV asrning birinchi yarmida noma‘lum muallif tomonidan Misrda yozilgan deb taxmin qilinadi. «At-tuhfa» nomi bilan mashhur bu asarda qipchoq tili materiallari izohlanadi. Asar uch qism: kirish, lug‘at, grammatikadan iborat, qipchoq tili morfologiyasi va leksikasi talqiniga keng o‘rin berilgan. Muallif turkiy tildagi barcha grammatik kategoriya va shakllarni arab tili atamaları bilan izohlagan. O‘zbek tiliga 1966- yilda S.Mutallibov tomonidan tarjima qilingan. Asarning mukammal nusxasi nashri 1978- yilda E.Fozilov va M.Ziyayevalar tomonidan amalga oshirilgan. “At-tuhfa”da bayon qilingan ko‘pgina fikrlar hozirgi turkiyshunoslik uchun ham o‘z qimmatini yo‘qotgani yo‘q. Bu asarda qipchoq lahjasiga oid so‘zlar berilgan bo‘lsa-da, ayrim so‘zlar hozirgi o‘g‘uz lahjalarida ham faol ishlatiladigan so‘zlar hisoblanadi. Masalan: *avrundi* (kasallandi), *añildi* (egilmoq), *äl* (qo‘l), *ärik// ärük* (o‘rik), *äsirdi//esirdi* (mast bo‘lmoq), *esrik //äsrik* (mast) *baqir* (mis), *bulaštī*, (bulg‘atmoq), *bulyanaq* (loyqa), *bulaštirdi* (bulg‘atdi), *gäšör/ käšür* (sabzi), *jumruqladi* (musht bilan urmoq), *jumurtqa* (tuxum), *keči* (echki), *kizlädi* (maxfiy), *kizlädi* (yashirmoq), *kirpi* (tipratikon), *qara ärük* (olxo‘ri), *ötkürdi* (yo‘talmoq), *saldı* (otish, irgitish), *salindi* (osilmoq), *salinadi* (chayqalish, tebranish), *salqim* (shingil, bosh),

sömgördi (olib tashlamoq, burun qoqish), *tamaqsav* (yeyag'on), *tämän* (juvoldiz), *tonđi* (muzlamoq), *hali* (kiygiz), *čekuš* (bolg'a), *šöškördi* (aksirdi), *közingäjdin* (ko'zi yorishmoq) kabi so'zlar qipchoq tilida ham mavjudligi aytib o'tiladi["At-tuhfat uz-zakiyatu fil-lug'otit turkiya"]. Yuqorida keltirilgan so'zlar Xorazm shevasining nafaqat o'g'uz, balki qipchoq lahjasiga oid faol ishlatiladigan so'zlari hisoblanadi. Bu so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud emas, ularning o'rnida sinonimi ishlatiladi, ya'ni adabiy til uchun bu so'zlar arxaik so'zga aylangan. Keltirilgan so'zlarning ayrimlari shu shaklda, ayrimlari fonetik o'zgarishga uchragan holda ishlatilsa, ayrimlari lug'atda berilgan ma'noda, ba'zilar esa ma'nosi kengaygan yoki toraygan shaklda qo'llanadi. Ularni shu xususiyatlariga ko'ra turli tasnif qilish mumkin.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lmagan Xorazm shevasiga mansub yuqoridagi so'zlarni **ma'nosiga ko'ra** quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Bir xil ma'noda ishlatiluvchi so'zlar. Bunday so'zlar lug'atda keltirilgan ma'nosida Xorazm shevasi ham aynan ishlatiladi: *kirpi*, *bulašti*, *avrundi*, *tamaqsav*, *tämän*, *tonđi* kabi.

2. Ma'nosi o'zgarishga uchragan so'zlar. Bunday so'zlarning lug'atda keltirilgan ma'nosi Xorazm shevasida ifodalaydigan ma'nosidan farqlanadi: *kizlädi* (maxfiy), *hali* (gilam) *baqir(mis)*, *közingäjdin*(ko'zi yorishmoq) kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lmagan yuqoridagi so'zlarni **shakliga ko'ra** quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Bir xil shaklda ishlatiluvchi so'zlar: *avrundi*, *esirdi*, *bulašti*, *bulaštirdi*, *kirpi*, *salinadi*, *tamaqsav*, *tonđi* kabi.

2. Har xil shaklda ishlatiladigan, ya'ni fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: *keči*, *ötkürdi*, *salqim*, *čekuš*, *šöškördi* kabi.

Shuni ham aytish kerakki, bu so'zlardan *äl* (qo'l), *ärik// ärük* (o'rik), *baqir* (mis), *bulašti* (bulg'atmoq), *bulaštirdi* (bulg'atdi), *gäšör/käšür* (sabzi), (sabzi), *jumruqladi* (musht bilan urmoq), *jumurtqa* (tuxum), *keči* (echki), *kizlädi* (yashirmoq), *kirpi*(tipratikon), *qara ärük* (olxo'ri), *salqim* (shingil, bosh), *tämän* (juvoldiz), *tonđi* (muzlamoq) kabilar Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ham keltiriladi.

Lugʻatdagi maʼnosi bilan bir xil maʼnoda ishlatiluvchi sheva soʻzlariga *kirpi*, *bulašti*, *avrundi*, *tamaqsav*, *tämän*, *tondi* kabi leksemalar mansub boʻlib, bular shevada ham ayni maʼnoda ishlatiladi.

Xorazm shevasida *tipratikon* soʻzi oʻrnida *kirpi* soʻzi ishlatilib, bu soʻz turkiy tillarda ham ayni maʼnoda qoʻllaniladi. Turk tilining etimologik lugʻatida aytilishicha, bu soʻz turkman, tatar, boshqird, qozoq, qoraqalpoq, hattoki fors tilida ham mavjudligi aytib oʻtiladi. [Hasan Eran, 1999]. Mahmud Koshgʻariy davrida ham bu soʻz isteʼmolda boʻlgan: *kirpi* – *tipratikon*, *kirpi*; *oqlugʻ kirpi* – *tipratikonning* juda katta xili [Koshgʻariy, 2017: 167]. “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati”da *kirpi* soʻzi qadimgi turkiy tilda mavjudligi, hozirda sheva soʻzi ekani, *kirpi* – koʻp tikan maʼnosini bildirishi aytib oʻtiladi [Rahmatullayev, 2000: 210].

Lugʻatdagi *bulašti* soʻzi hozirda iflos qilmoq, bulgʻamoq, kir qilmoq maʼnosida, *avrundi* soʻzi esa kasal boʻlmoq, kasallanmoq maʼnosida, *tamaqsav* leksemasi ishtahasi oʻta karnay, ochkoʻz maʼnosida, *tämän* soʻzi esa ignadan katta tikish quroli – juvoldiz maʼnosida faol ishlatiladi, hatto ovqat maʼnosida *tamaqsav* soʻzining asosi *tamaq* soʻzi ham qoʻllanadi.

Xorazm shevalarida sovqotmoq maʼnosidagi *tondi* / *dondi* soʻzi oʻgʻuz shevalari sanaladigan Urganch, Xiva, Xonqa, Yangiariq, Hazoraspda qipchoq shevalariga mansub Gurlan, Mangʻit, Yangibozorda [Абдуллаев, 1961: 39]shu maʼnoda ishlatiladi.

Xorazm shevasidagi *kizlädi* (maxfiy), *hali* (gilam) *baqir(mis)*, *közingäjdin kabi* soʻzlar maʼnosi oʻzgarishga uchragan, yaʼni ularning lugʻatda keltirilgan maʼnosi shevada ifodalaydigan maʼnosidan farqlanadi. Lugʻatda *kizladi* soʻzining ikkita maxfiy va yashirmoq maʼnolari alohida keltirilgan, ammo hozirda shevada bu soʻzning faqat yashirmoq maʼnosigina mavjud. *Baqir* soʻzi ham *mis* maʼnosini ifodalashi keltirilgan boʻlsa-da, shevada bu soʻz mayda tanga pulga nisbatan ishlatiladi, bu shu tanganing misdan yasalganligi natijasida yuzaga kelgan maʼno oʻzgarishi desak toʻgʻri boʻladi, meningcha.

Oʻzbek tilidagi “birov bilmaydigan, koʻrmaydigan yoki topa olmaydigan joyga qoʻymoq, berkitib qoʻymoq” maʼnosini ifodalovchi *yashirmoq* soʻzi oʻrnida Xorazm shevasida *gizlämäk* feʼli ishlatiladi. Bu

fe'l lugʻatda *kizladi* shaklida berilgan boʻlib, shevadagi soʻz bilan ham maʼno, ham shakl tomondan aynan teng keladi.

Lugʻatda keltirilgan *hali* soʻzi hozirgi Xorazm shevalarida *gʻoli* shaklida qoʻllanilib, “odatda ipakdan toʻqilib, yerga, polga toʻshaladigan yoki bezak uchun xona devorlariga osib qoʻyiladigan uy jihozi” va kiygiz leksemasi esa “odatda jundan toʻqilib, yerga, polga toʻshaladigan uy jihozi” maʼnosida faol ishlatiladi, demak bu ikki leksema hozirda alohida maʼno anglatadi, ammo luʻgatda *hali* soʻzi aynan kiygiz maʼnosida berilgan, uning fonetik oʻzgarishga uchragan shakli *gʻoli* Xorazm shevasida ishlatiladi. Hozirgi kunda oʻzbek tilida bu soʻz oʻrnida fors tilidan kirib kelgan *gilam* leksemasi ishlatilib, *hali* soʻzi arxaiklashgan, lekin uning fonetik varianti oʻgʻuz lahjasida saqlanib qolgan.

Lugʻatda keltirilgan *közingäjdin* soʻzi koʻzi yorishmoq maʼnosida shevada ham aynan ishlatiladi, ammo uning maʼnosi ancha kengayganini kuzatish mumkin, chunki bu birlik hozirda nafaqat koʻzi yorishga nisbatan, balki har qanday quvonchli holatga nisbatan ishlatiladi. Masalan, oʻglining armiyadan kelishi, oʻqishga kirishi, ancha kutilgan mehmonning kelishi kabi. Demak, bu birikuv semantik taraqqiyotida maʼno kengayishi yuzaga kelgan.

Lugʻatda keltirilgan soʻzlarning ayrimlari shevada ham aynan shu shaklda ishlatilishini kuzatish mumkin. Ularga *avrundi*, *äsirdi//esirdi*, *bulašti*, *bulaštirdi*, *kirpi*, *tamaqsav*, *tonđi* kabi. Shevada hozirda *äsirdi//esirdi* mast boʻlmoq; maqtanmoq, oʻzini bilmay qolmoq maʼnolarida ishlatiladi.

Lugʻatda keltirilgan soʻzlarning ayrimlari shevada fonetik oʻzgarishga uchragan holda, yaʼni har xil shaklda ishlatiladi: *keči*, *ötkürdi*, *salqim*, *čekuš*, *šöškördi* kabi.

Xorazm shevasida “echki” maʼnosini bildiradigan *gačêi* soʻzi lugʻatda *keči* shaklida boʻlib, Mahmud Koshgʻariy devonida *keci* – *echki* (oʻgʻuzcha) tarzida keltirilgan. Demak, bu soʻz nafaqat oʻgʻuz lahjasida, balki qipchoq lahjasida ham ishlatilganini koʻrish mumkin.

Oʻzbek tilida hisob soʻzi maʼnosida qoʻllaniladigan (*bir bosh uzum* birikuvidagi) *bosh* soʻzi Xorazm shevasining qipchoq lahjasiga xos hududlarida ham mavjud. Oʻgʻuz lahjali hududlarida esa *bosh*

oʻrnida *soʻlqim* soʻzi ishlatiladi. Lugʻatda esa *soʻlqim* soʻzi *salqim* shaklida qoʻllaniladi, demak bu soʻzning fonetik shakli biroz oʻzgargan.

Gäšör/ käšür (sabzi) soʻzi eski oʻzbek tilida *käshir*, boshqa turkiy tillarda *kesher*, *kishir*, *keshir* [Радлов, 1893], “Attuhfa”da *gäšör/ käšür* kabi shaklda uchraydi. Sabzi maʼnosi hozirda Xorazm shevalarida (oʻgʻuz lahjasida ham, qipchoq lahjasida ham) *gəshir//gä:shir* soʻzi bilan ifodalanadi.

Xorazm oʻgʻuz shevasida *ərik//erık* soʻzi faol ishlatiladi, lugʻatda olxoʻri maʼnosida *qora eruk* soʻzi ishlatilishi aytib oʻtiladi, ammo bu soʻz oʻgʻuz shevasida hozirda *qarə:li/ qareli* shaklida qoʻllanadi.

Oʻzbek tilidagi *musht* soʻzi forscha soʻz boʻlib, “mushtum, mushtum bilan urish; hovuch, kaft” maʼnosida faol ishlatiladi. Ushbu forscha soʻz oʻrnida Xorazm shevasida *jumruq* soʻzi ishlatiladi. Hozirgi turk tilida *yumruk* soʻzi oʻgʻuz lahjasidagi bilan bir xil maʼnoda qoʻllaniladi. Yumruq soʻzi asli yummoq – yopmoq maʼnoli feʼldan yasalganligi koʻrinib turibdi. Hozirgi oʻzbek tilida yummoq – yopmoq maʼnoli soʻz ishlatilsa-da, *jumruq* soʻzi arxaiklashgan va uning oʻrnida forscha *musht* soʻzi qoʻllaniladi. Lugʻatda shu soʻzdan yasalgan feʼl *jumruqladi* (musht bilan urmoq) soʻzi keltiriladi.

Oʻzbek tilidagi *belanchak* soʻzi “chaqaloqlarni yotqizib ovutiladigan yoki uxlatiladigan, argʻimchoqdek yoki beshikdek tebratiladigan moslama» maʼnosini bildiradi. Oʻgʻuz lahjasida *belanchak* maʼnosi *salinžaq* soʻzi bilan ishlatiladi. Bu soʻz hozirgi turk tilida ham mavjud boʻlib, “ikkala uchi arqon bilan bogʻlangan oʻtirgan holda tebratadigan moslama, yosh bolalarni uxlash uchun beshik oʻrniga ishlatiladigan osilgan karavot” maʼnosida ishlatilib, bu Xorazm shevasidagi ayni leksema maʼnosi bilan bir xil. “At-tuhfatuz zakiyatu fillugʻotit turkiya” (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa) asarida *saldi* (otish, irgitish), *salindi* (osilmoq), *salinadi* (chayqalish, tebranish) kabi soʻzlar qipchoq tilida ham mavjudligi aytib oʻtiladi[6, 244].

Lugʻatda keltirilgan ötkürdi soʻzi yütürdi shaklida, čekuš soʻzi čökkič/ čökič shaklida, šöškördi leksemasi esa tüşkürdi shaklida faol ishlatiladi. Demak,

Xulosa qilib aytish mumkinki, “At-tuhfat uz-zakiyatu fil-lugʻotit turkiya” asari garchi qipchoq tillariga oid maʼlumotlarni oʻzida aks ettirsa-da, oʻzbek tilining oʻgʻuz lahjasiga oid Xorazm shevasi bilan

mushtarak jihatlari talaygina. Shevadagi ayrim soʻzlar lugʻat bilan bir xil shaklda, baʼzan esa fonetik oʻzgarishga uchragan shaklda ishlatilishini kuzatish mumkin. Bunday leksemalarning ayrimlari bir xil maʼnoda ishlatilsa, ayrimlari maʼno kengayishi yoki torayishiga uchragan holda hozirgi kungacha yetib kelgan. Xorazm shevasidagi arxaiklashgan umumturkiy soʻzlar oʻrnida oʻzbek adabiy tilida forsoj, arab tillaridan oʻzlashgan soʻzlar qoʻllanilayotganini kuzatish mumkin. Tilimiz boyligi boʻlgan bunday umumturkiy soʻzlarni oʻrganish va saqlab qolish globallashib borayotgan bugungi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylanmogʻi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Hasan Eran. Türk dilinin Etimolojik Sözlüğü. – Ankara. 1999.
- 2.Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻoti-t-turk (Turkiy soʻzlar devoni). – Toshkent, 2017.
- 3.Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati (Turkiy soʻzlar). 1-qism/ –Toshkent, 2000.
4. Abdullayev F. Xorazm shevalari. – Toshkent, 1961
- 5.Ismoilov M. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. – Toshkent, 1966. 122-b.
6. “At-tuhfat uz-zakiyatu fil-lugʻotit turkiya” (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa). – Toshkent: Fan, 1968 (tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov);
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том II – СПб. 1893. 1316.

“ОЛТУН ЁРУҒ” АСАРИНИНГ ДИАЛЕКТАЛ ТАРКИБИ

Назарбай Қиличев
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
доцент,
Бердақ номидаги ҚДУ

Annotatsiya

Ушбу мақолда «Олтун ёруғ» асарининг диалектал таркиби таҳлил қилинади. Асар лексикасининг ҳозирги туркий тиллар ва уларнинг диалектларига муносабати ёритилади.

Калит сўзлар. «Олтун ёруғ», қадимги туркий тил, диалект, қадимги туркий диалектлар, тарихий диалектология, лексик диалектизмлар, ўғуз, қипчоқ, қорлуқ диалектлари.

Annotation

This article analyzes the dialectal structure of the work “Altun yaruk”. The lexicon of the work is described in relation to modern Turkic languages and their dialects.

Key words: «Олтун ёруғ» («Golden Light»), ancient Turkic language, dialect, ancient Turkic dialects, historical dialectology, lexical dialectisms, Oghuz, Kipchak, Qarluq dialects.

Замонавий туркийшунослик олдида турган асосий вазифалардан бири туркий диалектлар тарихини ўрганиш, қадимги туркий диалектларнинг фонетик-лексик-грамматик ўзига хосликларини аниқлаш, уларнинг қадимги даврлардан бошлаб бугунги кунгача бўлган умумтараққиёт ва хусусий тараққиёт босқичларини тавсифлаш, бир сўз билан айтганда – тарихий диалектологияни тадқиқ қилиш масаласидир. Қадимги туркий диалектларни ўрганиш нафақат туркий тилларнинг шаклланиши ва дифференцияциясига аниқлик киритишга, балки у халқларнинг этногенези, маданияти, турмуш тарзи, ўй-тафаккурини аниқлашга имкон беради. Тўғри, қадимги туркий диалектлар бир қатор туркийшунослар томонидан ўрганилган, тасниф қилинган, уларнинг хусусиятлари тавсифланган. Жумладан, қадимги туркий тил диалектлари ва таснифи ҳақидаги қарашларни В.В.Радлов, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, В.М.Насилов, И.А.Батманов, Т.Текин, С.Г.Кляшторный, А.Габен, О.Прицак, Э.Р.Тенишев каби рус ва бошқа хориж туркийшуносларнинг илмий ишларида кўриш мумкин. Олимлар қадимги туркий тилнинг фонетик-лексик-грамматик хусусиятларини ўрганиш баробарида диалектал хусусиятларини ҳам тавсифлаб ўтадилар. Бу олимлардан баъзиларининг илмий ишларида қадимги туркий диалектлар ҳақидаги алоҳида тўхталиб ўтилган бўлса [Тенишев, 1976: 27-33],

баъзи тадқиқотчиларнинг илмий ишларида умумграмматик қарашлари фонида диалектлар хусусидаги илмий фикрлар учрайди. Айниқса, бу жиҳатдан туркий тилларнинг қадимги, эски туркий тил даврларига хос алоҳида асарлар лексикаси асосида уларнинг луғавий бирликларини замонавий туркий тиллар луғавий қатлами билан қиёсий ўрганишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Ана шу маънода ушбу мақоламизда “Олтун ёруғ” асари лексикаси диалектал таркибини таҳлил қиламиз.

“Олтун ёруғ” лексикасини замонавий туркий тиллар лексикаси, уларнинг диалектлари луғавий таркиби билан қиёслаб ўрганиш, шу асосда туркий тиллар лексикаси тараққиётини асослаш муҳимдир. Қадимги туркий диалектлар ва уларнинг фонетик-грамматик хусусиятлар, луғавий таркиби бўйича кузатишларимиз шуни кўрсатдики, умумтуркий лексик қатламни диалектал таркибига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Диалектал бетараф лексик қатлам. Қадимги туркий тилда ҳам замонавий туркий тилларда ҳам умумтуркий қатламнинг диалектал хусусиятларига кўра фарқланмайдиган, туркий тилларнинг барчаси учун умумий бўлган лексика (масалан, *ög, qang, qiz* каби отлар; *qil, et* каби феъллар ва б.). Мазкур лексик қатлам таркибига кўра феъллар, отлар, сифатлар ва бошқа сўз туркумларидан иборат бўлиб, қадимги ёзма манбалар тилидан тортиб, бугунги кунгача қўлланилиб келинаётган сўзлар ҳисобланади.

2. Фонетик диалектизмлар. Фонетик фарқлилик асосида юзага келган диалектал қатлам (масалан, ўзаро биров фарқларга эга бўлган *н/ н/ й* товушларининг мавжудлиги; ауслаутда *ғ* ўрнида *б* товушининг қўлланилиши: *суғ* ўрнига *суб* ёки *суб*; анлутда *б//м* товушларининг мавжудлиги: *бэн //мэн* ва б.).

3. Морфологик диалектизмлар. Морфологик фарқлилик асосида юзага келган диалектал қатлам (масалан, *-ын/-ыб, -пан* шакллариининг қўлланилиши; ўтган замон II шахс қўшимчаси *-тығ, -тығыз*; ўтган замон III шахс қўшимчаси *-сун/-чун*; шарт майли қўшимчаси *-сығ*; модал юкламаси *эринч* [Баскаков, 1969: 147] ва б.).

4. Лексик диалектизмлар. Лексик фарқлилик асосида юзага келган диалектал қатлам. Туркий диалектлараро лексик фарқлилик қадимги туркий тил давридан ҳозирги кунгача туркий диалектларнинг (қипчоқ, қарлуқ, ўғуз) ўзига хос қатламини ташкил этиб, ушбу қабилаларнинг, кейинги алоҳида тиллар бўлиб шаклланган даврларида ҳам ажратиб турувчи дифференциал белги ҳисобланади. Бундай фарқли, хусусий лексик қатламнинг шаклланиши бир томондан ўша туркий қабилаларнинг яшаш шароити, турмуш тарзи, ўй-тафаккури, яъни лингвомаданий, прагмалингвистик, когнатив жиҳатлари билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан уларнинг бошқа халқлар билан ҳудудий яқинлиги, ижтимоий-иқтисодий-маданий алоқалари, шу асосда тилларнинг бир-бирига таъсирлашуви натижасидир, яъни социоллингвистик омилдир. Мана шу тарзда туркий қавмлар, уруғларга хос махсус луғавий қатлам шаклланган, бир вақтнинг ўзида мазкур лексик фарқлилик этномаданий ўзига хосликлар билан бирга алоҳида туркий қавмларнинг, уруғларнинг, тилларнинг, миллатларнинг шаклланишига хизмат қилган ва қадимги туркий тилдан ажралиб алоҳида этнос бўлиб шаклланиш, асосан, бошқа омиллардан ҳам кўра диалектлардаги, тиллардаги фарқланиш асосида IX асрдан бошлаб то XVII-XIX асрларгача давом этган ва мустақил адабий тиллар сифатида шаклланиб бўлган [Dadaboyev, 2015: 14-15]. Бу хусусда Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғат-т-турк” асаридаги туркий қабилалар (арғу, чигил, қипчоқ, қорлуқ, ўғуз, туркман, қирғиз ва б.) ҳақидаги маълумотлар ва бир қатор сўзларнинг диалектал белгилар асосида берилиш қабилар фикримизнинг исботидир. Жумладан, асарда диалектал белгилар асосида ажратилган 500га яқин луғавий birlikлар мавжуд [ДС, 1969: 644].

Демак, “Олтун ёруғ” асаридаги лексик фарқлилик асосида юзага келган диалектал қатламини анъанавий равишда қарлуқ-чигил-уйғур, қипчоқ ва ўғузча birlikлар тарзда ўрганиш мумкин. “Олтун ёруқ” таржима асари бўлганлиги сабабли таржимонлар таржимадаги муқобилликни таъминлаш мақсадида ўз даврида қўлланишда бўлган қадимги туркий тилнинг барча диалектларига хос луғавий birlikлар имкониятларидан унумли фойдаланганлар.

Бу эса қадимги туркий диалектларнинг бирлашувидан иборат ўзига хос панорамани юзага келтирган. Туркий диалектларнинг қарлуқ-чигил-уйғур, қипчоқ ва ўғузча бирликларни алоҳида ўрганиш мумкин. Жумладан, “Олтун ёруғ” лексикаси бўйича кузатишлар олиб борган қорақалпоқ тилишуноси, профессор Ш.Абдиназимовнинг таъкидлашича, асар лексикасида “қорақалпоқ тили тарихини ўрганишда қимматли маълумотлар берувчи қуйидаги сўзлар ишлатилган: аш-ас, ашшы, ақын-сел, алын-маңлай, апа, арығ-таза, арыў, бар, барча, барыс, бас, е(э)мгек-еңбек, өбке-өкбе, өтүн, өтүнч, тамғақ-тамақ, татығ-татлы, тыңла, жалын, жалбарыныў, жас, жасын, жалын, жалтыр [Абдуназимов, 2019: 166] ва ҳ.”.

Дарҳақиқат, асар лексикасида биргина *ariū* лексемаси таҳлили ҳам шуни кўрсатадики, қадимги туркий тил давридаёқ *ariū* лексемаси асосида эркаклар исмини номловчи атоқли от мавжуд бўлган: *ariū tegin* ‘олийжаноб шахзода’ [ДС, 1969: 52]. Мазкур лексема семаларининг маъно торайиши ҳодисаси асосида атоқли отларнинг ҳосил бўлишини змонавий туркий тилларда ҳам кузатишимиз мумкин. Яъни ҳозирги қорақалпоқ тилида аёл-қизларнинг *Аруў, Аруўхан* [Сайымбетов, 2000: 34] исмлари фаол. Зотан, кишилар фарзандининг келишган, гўзал инсон бўлиб улғайишини хоҳлашади, умид қилишади. Шу сабабли, кишилар гўзаллик тушунчасини ифодалаш учун бу тушунчани англатадиган сўзларга мурожаат қилишган ва улардан чиройли исмлар ясашган [Бегматов, 2013: 180]. *Ariū* сифати ҳозирги қорақалпоқ, қозоқ тилларида кўпроқ инсон – аёл-қизлар гўзаллигини ифодалаш учун қўлланилади. Қадимги туркий тилда эса шахсларга ҳам, сув, ҳаво, нарса-предметларга нисбатан ҳам қўлланилган.

Туркий тилларнинг қипчоқ гуруҳига кирувчи бир қатор тилларда, аниқроғи, қорақалпоқ тилида *ariū* сифати *арыў* шаклида мавжуд бўлиб, сўзнинг тарихий тараққиёти натижасида товуш ўзгариши содир бўлган – *ғ(γ) > в (w)* алмашинуви юзага келган. *Арыў* – ‘гўзал, чиройли, кўркем, алоҳида, энг яхши, оқ билак’: *Суў ишиўге бир арыў марал, Саған мегзеп қалды, Әмиўдиң қызы* (И.Юсупов) [ҚТТС, 1982: 147].

Туркман тилида эса ушбу сифатнинг ‘тоза, покиза, пок’ маъноларидаги *ary* [a:ri] фонетик варианты мавжуд бўлиб, сўз охиридаги *ɾ||w* фонемаси ушбу лексик бирликнинг тарихий тараққиёти натижасида тушиб қолган: *Aýdan ary, suwdan dury* [ТХН, 1969: 147] (maqol). *Ne çyragdyr, günsüz ýeri ýarydyr! Ne gözgüdir, dury suwdan arydyr* (Magtymguly).

“Олтун ёруғ” асари лексикасини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, унда бошқа туркий диалектал лексик қатлам билан биргаликда ўғузча бирликлар ҳам анчагина миқдорни ташкил қилади. Хусусан, *oghli, oghlan, köni* (тўғри), *il* (эл, халқ), *qut, qutlugh* (бахт), *tükät* (тамомламоқ), *qoyn* (қўй), *öl* (о‘лмоқ), *iglä* (касал бўлмоқ), *t(ä)k* (фақат, ёлғиз), *tashinta* (ташқарисида), *äti* (гўшти), *äw* (уй), *örü olurup* (тикланиб ўтирмоқ), *köngül öritip, kösüş öritkäli, qut kösüş öritmiş, örü turup, näçä* (неча), *näçük* (қандай), *ol* (у), *olar* (улар), *îraq tashîti* (узоқлашмоқ), *täzmish* (қўрқиб қочмоқ), *äw qarughî/qarîqî* (эшик), *älttäçi, älttükt, iltü, iltür ärkän* (олиб бормоқ), *ongarsun* (яхшиламоқ), *är(ä)* (йигит, эркак, инсон), *an bitik/ an bitig* (такдир), *al* (хййла), *k(ä)ntü* (ўзи), *qîng* (душманлик) *közin, qaraq* (кўз), *kösüş* (истамоқ, соғинмоқ), *yazî* (дала), *bulmadî* (топмоқ), *öngräkidäg* (олдингидай), *suzaq/sosaq* (худуд, маҳалла, кўча), *ög* (мақтамоқ, мадҳ этмоқ), *baghdashînu olururlar* (чордона қилиб ўтирмоқ), *monçuq* (мунчок), *saqînghîl* (ўйланмоқ), *saqînu qutat* (фикр қилиб, бахтли бўл), *tawîshqan* (уй), *uyghur tilingä äwirtim* (ўгирмоқ, таржима қилмоқ), *sögüt* (дарахт), *ayatîlmîsh, ayaghuluq* (эхтиёт қилмоқ, асрамоқ), *käzik* (навбат), *aya* (qawshurup) (қўлнинг панжа қисми), *kizläklig* (яширмоқ), *äng ilki* (дастлаб), *bir yintäm, bir yintäm* (тез), *körk mängiz* (юз) ва б.

Демак, туркий тиллар диалектлари ўртасидаги дифференциация қадимги туркий тил давридан бошланган ва ҳозирги туркий тиллар лексикаси (шу билан бирга фонетик, грамматик сатҳлари)даги ўзига хос фарқларни, жумладан, синонимликни, юзага келтирган.

Хуллас, қадимги туркий тил диалектларини аниқлаш, фонетик, лексик, грамматик хусусиятларига кўра тасниф қилиш туркий тиллар тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тенишев Э.Р. Отражение диалектов в тюркских рунических и уйгурских памятниках. – СТ, 1976, № 1, – С.27-33.
2. Насилов Д.М. Кипчаки у Махмуда Кашгарского. – Тюркологический сборник: – Москва: «Восточная литература» РАН, 2009. – С.284.
3. Насилов Д.М. Карлуки у Махмуда Кашгарского. – Тюркологический сборник: – Москва: «Восточная литература» РАН, 2011. – С.249.
4. Насилов Д.М. Пять языков у Махмуда Кашгарского. – Тюркологический сборник: –Москва: «Восточная литература» РАН, 2013. – С. 285
5. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: 1969. – С. 147-163.
6. Dadaboyev H., Holmanova Z. Turkiy tillarning qiyosiy tarixiy grammatikasi. –Т.: Mumtoz so‘z, 2015. – В 14-15.
7. ДС – Древнетюркский словарь, -Л.: 1969. – С. 644-648.
8. Абдиназимов Ш. «Алтын йарук» естелиги// Бердак номидаги Қорақалпоқ давлат университети «Ахборотномаси». Нукус, 2019 №4, – Б 166.
9. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М.: Наука, 2001. – С.715.
10. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. –Нөкис: Билим, 2000. – Б 34.
11. Қарақалпақша-русша сөзлик. Проф.Н.А.Баскаковтың редактірлеўинде. – М.: 1958. – С.777.
12. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Т.: Фан, 2013. – Б.180.
13. ҚТТС – Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 4 томлық, I том. –Нукус: Каракалпакстан, 1982. – Б.105.
14. ТХН – Türkmen halk nakyllary. Çapa taýýarlan Myrat Çaryýew. –Ашгабат: Miras, 2005.

G‘OZI OLIM ILMIY TALQINIDA O‘ZBEK SHEVALARI TASNIFI

Nazira Yangibayeva
*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Berdaq nomidagi QDU*

Annotatsiya

Maqolada o'zbek sheva va lahjalarini o'rganish haqida so'z boradi. Asosan, XX asrning 20-yillarida "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalida G'azi Olim Yunusovning o'zbek shevalari tasnifi to'g'risidagi maqolasi talqin qilindi.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, qarluq, o'g'uz, qipchoq, dialekt, imlo.

Annotation

The article deals with the study of Uzbek patois and dialects. Basically, the paper gives an interpretation of the article by Ghazi Olim Yunusov published in the magazine "Maorif va o'qitg'uchi" ("Education and teacher") in the 20s of the twentieth century.

Key words: patois, dialect, Karluk, Oghuz, Kipchak, dialect, spelling.

O'zbek sheva va lahjalarini o'rganish hamisha dolzarb hayotiy ehtiyoj hosil qiladi. Binobarin, joriy ikki tushuncha nisbati til musaffoligini saqlash, nutqiy madaniyat taraqqiyotini ta'min etadigan asosiy mezon sanaladi. Yurtboshimiz tashabbusi bilan tashkil qilingan Shevashunoslar markazi muammo amaliy yechimiga qaratilgan say'-harakatlarni jipslashtirdi. Holbuki, sheva va lahjalar yashovchanligi universal vosita – adabiy tilni bosqichma-bosqich boyitib borishga xizmat qiladi. Jumladan, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, Oybek, Mirtemir, Maqsud Shayxzoda yanglig' XX asr o'zbek adabiyoti zabardast vakillari ijodida so'z islohoti kuzatilib, o'n mingga yaqin lug'aviy birliklar xalq arsenalidan o'zlashib, adabiy til mulkiga aylanayozgan. Shu ma'noda, shevalar umumxalq so'zlashuv uslubi qadriyaviy mezonlarini belgilaydi.

XX asrning 20-yillaridagi «Maorif va o'qitg'uchi» jurnali sahifalarida tilshunos olimlar tomonidan o'zbek shevalari o'rganilishi, adabiy til tayanch dialektini oydinlashtirish bo'yicha bir qator maqolalar e'lon qilingan. Xususan, jurnalning 1926-yil 10-11 va 12-sonlarida «O'zbek urug'lari (qabilalari) va ularning shevalariga

tegishlik ma'lumot to'plovchilarga qisqacha qo'llanma» sarlavhasi ostida ikkita maqola joriylanadi. Maqolalar ostida «O'zbeklarni o'rganish qo'mitasi» degan yozuv bor. Maqola uslubiga ko'ra, ular prof. G'ozim Olim tomonidan tayyorlanganligini taxmin qilish mumkin. Birinchi maqolada o'rganilayotgan sheva etnik xususiyatlarini aniqlash bo'yicha metodik tavsiyanomalar beriladi, unda aholi strukturasi, respondentni tanlash, mahalliy aholi antropologik xususiyatlari, aholi punkti tarixi to'g'risida ma'lumot to'plashga qaratilgan savollarga ham o'rin berilgan. Ikkinchi maqola esa to'lig'icha shevani o'rganishga bag'ishlangan. Bu «qo'llanma» o'sha davrda o'zbek dialektologiyasi bo'yicha ish boshlayotgan ilmiy xodimlar uchun, albatta, ijobiy rol o'ynagan. O'zbek dialektlarini o'rganish dasturlarining bo'lishi va uning zarurligi keyinchalik ham ta'kidlangan.[Reshetov, 1962: 20]

Tahlil etilayotgan «qo'llanma»da «Til to'g'risida», «Lab ohangi (gubnaya garmoniya)», «Qalinliq va ingichkalik» kabi bo'limlari bo'lsa-da, undagi savollarning xarakteriga ko'ra biz ularni quyidagi guruhlariga taqsimladik:

1. O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan savollar va namunalar.

2. Fonetik qonuniyatlarning amal qilishini aniqlashtirish bo'yicha savollar va namunalar.

3. Morfologik xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan savol va namunalar.

4. Sheva leksik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha tavsiyalar.

G'ozim Olim «Maorif va o'qitg'uchi» jurnalining 1927-yil 12-sonida «O'zbek tilining tovushlari» degan maqolasida o'zbek shevalarining tasnifini beradi. Muallif «O'zbeklarni o'rganish qo'mitasi» to'plagan materiallarni tahlil qilar ekan, o'zbek tilida uchta shevani qayd qiladi: 1) qipchoq; 2) uyg'ur-chig'atoy; 3) o'g'uz. Bu shevalarni belgilar ekan, o'quvchilarga bu tasnifga asos bo'lgan fonetik (uningcha savtiy) va morfologik (uningcha sarfiy) xususiyatlari to'g'risida «O'zbek shevalari va ularning xususiyatlari» degan asarida mufassal to'xtalishini ta'kidlaydi.

G'ozim Olim birinchi planga qipchoq guruhi shevalarini qo'yadi. Uningcha, bu guruh O'zbekistonda ham geografik, ham nufuz (aholi soni) jihatdan eng katta shevalar guruhi hisoblanadi. Bu guruh shevalar

«jovchilar» deb atalishiga va A.Samoylovich tasnifiga ko‘ra turkiy tillarning shimoliy-g‘arbiy guruhiga kiritilishini ma’qullaydi.[Reshetov, 1962: 49] Bunda tilshunos qipchoq shevalarini, umuman, qipchoq tizimidagi turkiy tillar qatorida ko‘rganligi tufayli shunday qarorga kelgan. Buni tubandagi tahlil ham ko‘rsatadi. G‘ozi Olim shu o‘rinda A.Samoylovichning o‘zbek tilini (shevalarini) chig‘atoy yoki janubiy-sharqiy guruhga kiritganligi uchun uni yanglishganlikda ayblaydi va uni tuzatib, o‘zbek shevalarining faqat chig‘atoy guruhiga kirganlarigina janubiy-sharqiyga aloqadorligini ta’kidlaydi. Aftidan, G‘ozi Olim A.Samoylovichning «Некоторые дополнения к классификации турецких языков» asarining maqsadlarini to‘liq tushunib etmagan. Aslida A.Samoylovich o‘zbek adabiy tiliga chig‘atoy (qarluq) shevalarining asos bo‘lganligini hisobga olib, o‘zbek tilini janubiy-sharqiy guruhga mansub, degan ilmiy xulosaga kelgan.

Ikkinchi guruhni uyg‘ur-chig‘atoy shevalari deb nomlaydi va unga hozirgi tilshunosligimizda qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga oid bo‘lgan shevalarni kiritadi. Bu guruh shevalarni tog‘chilar deb yuritadi hamda A.Samoylovich tasnifiga ko‘ra bu shevalar shimoliy-sharqiy guruhga kirishini ko‘rsatadi.

Uchinchi guruhga o‘g‘uz shevalarini kiritadi va bu guruhda so‘zlashuvchilarning soni ozligini aytadi hamda bu guruhga Xorazm viloyatidagi Xiva, Xonqa, Beshariq, Hozarasp, Pitnak, G‘azovot, Turkmanistondagi Toshhovuz, Hilolli (hozir u Ilonli deb yuritiladi) Qozog‘istondagi Iqon shevalarini kiritadi. Bu guruh shevalarni G‘ozi Olim «turkmanlashmish o‘zbek shevalari» deb yuritadi. Ayon bo‘ladiki, G‘ozi Olim fanda ilk marotaba o‘zbek tilining uch guruh shevalardan (lahjalardan) tarkib topganligini ko‘rsatib bergan.

Ma’lumki, o‘zbek tili uch lahja asosida shakllanganligini fanda prof. E.D.Polivanov nomi bilan bog‘lab kelingan va uning «Узбекская диалектология и узбекский литературный язык» asari bo‘yicha o‘zbek tili uch lahja asosida shakllanganligini e’tirof etib kelingan. [Polivanov, 1933: 10, 25, 28-29.] G‘ozi Olim va E.D.Polivanov tasniflaridagi qisman farqli tomoni lahjalarning tartibi va nomlanishidadir, G‘ozi Olimda qipchoq, uyg‘ur-chig‘atoy, o‘g‘uz; E.D.Polivanovda esa chig‘atoy, o‘g‘uz va qipchoq. Muhimi, har ikkala

tasnif mazmunan bir-birini inkor etmaydi, balki E.D.Polivanov o'zbek tilidagi lahjalarni yanada reallashtirgan va ularning tarixini batafsilroq yoritishga muvaffaq bo'lgan.

Demak, G'ozim Olim bu maqolasiga keyinchalik e'tibor qaratilmaganligi tufayli, uning o'zbek dialektologiyasidagi xizmatlari haqqoniy bahosini olmagan.

Shuni ta'kidlash joiz, G'ozim Olimning A.Samoylovichga nisbatan bildirgan tanqidiy mulohazasiga A.Samoylovich o'z munosabatini bildirgan. U jurnalning 1928-yil 2-sonida «O'zbek shevalarining tasnifi to'g'risida» degan maqolasini e'lon qiladi.

Avvalo, A.Samoylovich G'ozim Olim bildirgan fikrlarni turkologiyaning yutuqlaridan biri deb biladi, ayni o'rinda o'ziga nisbatan bildirilgan tanqidiy mulohazalariga ham xayrixohlik bilan, ham uni bir tomonlama bildirilgan fikr deb qaraydi, hamda ularga izoh berib boradi. Ular quyidagilardan iborat:

- G'ozim Olimning tanqidiy fikrini keyingi ishlarida foydalanishini ta'kidlab o'tadi.

- maqolada aytilishicha, A.Samoylovich faqat Toshkent va Xivadagina bo'lgan va u erda «*tau*» (qipchoq) shevasiga ham duch kelgan, lekin uni «o'tkinchi» kichik sheva deb ataydi.

- G'ozim Olimni unli(u erda so'it)larnigina emas, balki somt (undoshlar)larni ham 2 guruhga (ya'ni old qator, orqa qator) ajratishda ayblaydi. Albatta, A.Samoylovichning bu da'vosi o'rinsiz edi, chunki undoshlar ham turkiy tillarda, shu jumladan o'zbek tilida palatal va velyar variantlarga ega bo'lishi fanda izoh talab qilmaydi. [Reshetov, 1962: 183]

- A.Samoylovich o'z tasnifida o'zbek shevalarini G'ozim Olim tanqididagidek bir guruhdan iborat deb hisoblamaydi, balki 2 guruhga bo'linishini ta'kidlaydi, ya'ni chig'atoy yoki janubiy-sharqiy, o'rta va yangi qipchoq-turkman shevalari. Bu o'rinda ham A.Samoylovichning o'rta va yangi qipchoq-turkman degan terminiga qo'shib bo'lmas edi. Ko'rinadiki, A.Samoylovich qaysidir mulohazalarga berilib, qipchoq va o'g'uz (uningcha, turkman) shevalarini «o'tkinchi sheva» deb hisoblaydi, uning bu fikrlariga qo'shib bo'lmaydi. Ehtimol, chig'atoy shevalarini asosiy shevalari qipchoq shevalarini qipchoq tizimidagi

tillar uchun o'tkinchi, o'g'uz (turkman) shevalarini o'g'uz tizimidagi tillar uchun o'tkinchi deb hisoblagan bo'lishi mumkin.

A.Samoylovich bu ikki guruhga 3-guruhning qo'shilishiga qarshi emasligini, hamda G'ozli Olimning yuqoridagi tasnifi E.D.Polivanov, K.K.Yudaxinlar tomonidan yana muhokama ob'ekti bo'lishini ta'kidlaydi.

- A.Samoylovich ayni o'rinda G'ozli Olimni uning barcha maqolalari, ishlari bilan to'liq tanishmaganlikda ham ayblaydi, lekin u ishlar natijasi G'ozli Olim qarashlarini o'zgartirib yuborishi mumkinligi to'g'risida mulohaza yuritmaydi.

Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirgan holda aytish joizki, o'zbek shevalari va lahjalarini ilmiy sathda o'rganish ham lingvistika asosiy istilohlariga aniqlik kiritish, ham adabiy til tayanch dialektini belgilashga zamin hozirlaydi. Vaholanki, milliy til ichki imkoniyatlar yordamida boyib borishi uning xalqaro nufuzi oshishiga yo'l ochadi. Bir tomondan, sheva va lahja tabiatini kompleks o'rganish adabiy til mustahkamlanishiga poydevor qo'yadi, ikkinchi tomondan, dialekt va adabiy nutq aloqasi nazariy chalkashliklarga barham berishga imkon tug'diradi. Shu ma'noda, G'ozli Olim ilgari surgan ilmiy farazlar nazariy masalalar, adabiy til, shevalar tasnifi bo'yicha tadqiqotlar uchun tayanch manbaa vazifasini o'taydi. Vaholanki, muallif o'zbek adabiy tili tayanch dialektini belgilashda boshqa adabiy tillar, xususan, rus adabiy tili tajribasidan foydalanishni ham tavsiya etadi. Zikr etilgan maqolada o'zbek shevalari tasnifiga ham asos solingan. Bu borada G'ozli Olim dastavval o'z tasnifini e'lon qiladi hamda u o'zbek shevalarini yirik uch lahja asosida tarkib topganligini qayd qiladi. Bu tasnif hali fanga ma'lum emasligi tadqiqot nazariy qimmatini belgilaydi. Ayon bo'ladiki, «Maorif va o'qitg'uchi» jurnalidagi maqolasi orqali o'zbek tilini uch lahjaga dastlab ajratgan E.D.Polivanov emas, balki G'ozli Olim Yunusov ekanligi fanga endi ma'lum bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov SH. O'zbek dialektologiyasi. –T.: O'rta va oliy maktab, 1962.

2. Поливанов Э.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Т.: Узгосиздат, 1933.

DENOV SHEVALARINING O'RGANILISHI

Anvarbek Turdialiyeu
tayanch doktorant,
ToshDO 'TAU

Annotatsiya

Surxondaryo shevalari tadqiqotchilar e'tiborini tortib kelgan. Bu hudud shevalari bo'yicha A. Mamatqulov, X. Alimurodov, S. Rahimovlarning ishlari mavjud. Bu ishlarda hudud shevalarining fonetik, leksik, morfologik xususiyatlari to'g'risida ilk ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, bu sheva faktlarini til korpusiga joylashtirish bo'yicha ham tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu maqolada shu hududning kichik bir zonasi – Denov shevasi tahlilga tortilgan va undagi qarluq shevasining qipchoq shevasi va tojik tili bilan aloqasida ta'sir doirasi mavjudligi isbotlandi, ya'ni Denov shevasi dastlab areal tadqiq e'tiladi.

Kalit so'zlar: sheva, dialekt, qarluq, qipchoq, tojik tili, fonetika, metodologiya, leksika.

Annotation

Surkhandarya dialects have attracted the attention of researchers. There are works of A. Mamatkulov, H. Alimurodov, S. Rakhimov on the dialects of this region. These works provide the first information about the phonetic, lexical and morphological features of regional dialects. There has also been research into the placement of these dialect facts in the language corpus. This article analyzes a small area of the region, the Denau dialect, and proves that the Qarluq dialect has a sphere of influence in relation to the Kipchak dialect and the Tajik language.

Keywords. dialect, dialect, Qarluq, Kipchak, Tajik language, phonetics, methodology, lexicon

Surxondaryo o'zbek shevalari XX asr boshlarida Rus va o'zbek dialektologlari tomonidan o'rganila boshlangan. Olib borilgan

tadqiqotlar shevani tavsifiy jihatdan o'rganilganligi ma'lum bo'lmoqda. Ushbu shevalarning lingvistik kartalarini tuzish ham tajriba qilingan.

Surxon vohasi etnik tarkibini tashkil qiluvchi o'troq aholi miloddan avvalgi 4-5-asrlardagi Xolchayon va Dalvarzintepa hududlarida istiqomat qilganliklari aniqlangan [Пугаченкова, 1966: 117]. Miloddan avvalgi 2-1 minginchi yillarda bu hududda baqtriyaliklar, sug'diylar yashaganlar, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar, yetishtirgan mahsulotlarining xaridorlari ko'chmanchi turkiylar bo'lgan. Yunon-Baqtriya davlatidan keyin Kushonlar davrida Rim tarixchisi Yustin (mil. avv. 2-3-asr), Pompey Troglarning (mil. avv. 1- asr) ma'lumotiga ko'ra, bu hududda assiylar(assianlar), passianlar, toharlar, sakaroukalar, eftaliylar (4-6-asrlarda) yashaganlar. VI-VIII asrlarda surxon vohasi hududiga qarluq, xalach, chigil qabilalari kelib o'rnamshgan. Tohariston qarluq yabg'ulari qo'lida bo'lgan [Пугаченкова, 1990:15]. IX-X asrda Janubiy Chag'oniyonda (hozirgi Denov va Qumqo'rg'on) ko'chib kelgan arablar mahalliy tojik va turkiy qabilalarga singib ketgan, ularning tili ham joylashgan hududiga qarab o'zbek shevalari yoki tojik tiliga almashgan. X-XII asrlarda Arg'in ko'chmanchi turkiy qabilalar kelib o'troqlashgan. Tarixchi etnograf G'.X.Tog'ayev Surxon vohasi aholisi lahjasi, antropologik tarkibi, turmush tarzi, xo'jalik urf-odatlarini, urug'-qarindoshchilik an'analarining o'ziga xos xususiyatlarini uch guruhga bo'lgan:

1) qadimiy o'troq aholidan iborat, uning tarkibiga urug' - qabilachilik

an'analariga ega bo'lmagan qabilalar kirgan: xo'jalar, chig'atoylar, harduriylar va b.;

2) o'troq aholiga aralashib ketmagan, yarim o'troqlashgan, urug'-qabilachilik tartiblarini saqlagan, mo'g'ullar bosqini va undan keyin kelgan turkiy qabilalar, ularga qarluqlar, kaltatoylar, barloslar, turklar, qatag'onlar taalluqlidir;

3) Shayboniyxon istilosi davridan XV asr oxiri XVI asr boshida kelib joylasha boshlagan Dashti qipchoq o'zbeklari - yuzlar, qo'ng'irotlar, do'rmonlar va boshqalar kirgan [Tog'ayev, 2012:11].

Bu hudud tili haqida Mahmud Koshg'ariy (Koshg'ar, Farg'ona, Toshkent, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarini birlashtirib "*Xoqoniy o'lkasi*" deb nomlagan) "**Eng ochiq va ravon til**" - bu xoqoniya o'lkasida yashovchilarning tili deb yozgan. A.K.Borovkov "xoqoniya tili"ni Qoraxonlilar tili deb ta'riflagan [Shoniyo'zov, 1999: 112]. Surxondaryo viloyatining Sariosiyo, Denov, Qumqo'rg'on, Uzun, Oltisoy (oldin Sho'rchi tumani tarkibida bo'lgan qishloqlari), Boysun, Sherobod va Termiz shahrida qarluq sheva, arab va tojik tilli aholi vakillari istiqomat qilishi surishtiruv va tekshirish jarayonida aniqlandi.

O'zbek shevalarini tasniflashda Y.D.Polivanov [Polivanov, 1993:31] Surxondaryo o'zbek shevalarini janubiy o'zbek "**j**"lovchilar guruhiga kiritadi. Ma'lumki, S.Rahimov Surxondaryo shevalarini Y.D.Polivanov singarmonizmni saqlagan va saqlamaganligiga qarab eronlashmagan, ya'ni singarmonizm xususiyatini saqlagan qipchoq, sof o'zbek shevalariga kiritganligini ta'kidlaydi [Rahimov, 1985: 9.].

A.K.Borovkov shevalar orasidagi munosabatlar va tarixiy lingvistik hodisalarni hisobga olgan holda Surxondaryo shevalarini shayboniy o'zbek "**ž**"lovchi shevalariga kiritgan. A.K.Borovkovning fikricha XI asrda ko'chmanchi o'zbek urug'lari nayman, mang'it, ming, yuz, qirq va boshqa qipchoq shevasi yoki "**ž**"lovchi o'zbeklar O'zbekistonning turli hududlariga va Tojikistonning janubiy-g'arbiy (g'arbi-janubiy) qismiga ko'chib kelib joylashgan. Bu dialektning asosiy xususiyatini quyidagicha ifodalaydi: unlilar soni 8ta o'zlashayotgan "**ā**" unlisi bilan 9ta. So'z boshidagi "**j**" talaffuz qilinadigan so'zlar "**ž**" bilan aytiladi: *jol* - *žol*, *jomon* - *žāmān* kabi. So'z oxirida keng unlilardan keyin kelgan {q, γ} tovushlari "**v**" tarzida talaffuz etiladi: *tog'* - *tāv*, *bog'* - *bāv*; so'z oxiridagi {k, g, q, γ} tovushlari tushib qoladi: *kiči* < *kichik*, *sāri* < *sariq*; morfologik jihatdan kishilik va ko'rsatish olmoshlarining jo'nalish kelishigidagi formasi: - *mayan*, - *sayan*, - *uyan* shakli. Hozirgi zamon davom fe'li "*- yap*" ning - *žatir* - *jatir* tarzida qo'llanishi kabi xususiyatlar ko'rsatiladi. A.K.Borovkov o'z klassifikatsiyasida Surxondaryo qishloq shevalarini "**a**"lovchi guruhning "**ž**"lovchi shevalariga kiritadi [Rahimov, 1985:10]. Y.D. Polivanov va A.K.Borovkov tasnifi Surxondaryo o'zbek shevalari umumiy shevalar qatorida

klassifikatsiyaga kiritadi. Keltirilgan faktlar hududning qipchoq shevasiga kirishi haqida ma'lumot beradi. Biroq hududda yashovchi qarluq urug'lari va ularning shevalari alohida o'rganilib tahlilga tortilmagan.

G'.O.Yunusov o'zbek – qipchoq lahjasini ta'riflaganda, Surxondaryo viloyati-tini tilga olib, shu hududda yashovchi urug'larni ham sanab, shevalaridan misollar keltiradi [Yunusov, 1935:18] va hududni o'zbek - qipchoq lahjasiga oid deydi. G'.O.Yunusov turk-balos lahjasini tasniflaganda Surxondaryo viloyati hududlarini tilga olmasa ham Denov va Sariosiyo tumanlariga qo'shni bo'lgan Tojikiston Respublikasi Qaratag' tumani va Dalvarzintepa [Yunusov, 1935:21] hududini tilga oladi va shu hududda yashovchi urug' va qabilalarni shevasini turk-barlos shevasiga kiritadi (bu hududda yashovchi qarluq urug'larini tilga olmaydi, ammo turk-barlos lahjasini Mahmud Koshg'ariy "*haqaniy turkchasi*" deb ta'riflaganini yozadi [Yunusov,1935:21]). Boysun tumani va uning atrofidagi shaharlarda arab, afg'on, tojiklar qarluq qabilasining shevasi haqida ma'lumot berib o'tadi, lekin hududda qarluqlar yashashi haqida fikr bildirmaydi.

V.V.Reshetov Surxondaryo o'zbek shevalarini hudud jihatidan shimoliy -g'arbiy guruhga, etnik belgisiga ko'ra, qipchoq va til xususiyatlariga ko'ra "**a**"lovchi guruhdagi "**ǰ**"lashgan shevalar orasida deb hisoblaydi. V.V.Reshetov bu tillarning asosiy lingvistik xususiyati sifatida fonetik jihatdan kontrast juft unlilar {**y- ʏ, o-ø, ɨ-u, a-ə**} [Reshetov va b.,1978] ning mavjudligi natijasida singarmonizm qonunining saqlanishi, so'z boshida kelgan yuqori - o'rta ko'tarilishdagi unlilarning {**ʊ, ʋo, ʋø**} tarzida diftonglashuvi; hozirgi kelasi zamon sifatdoshi –tyg'an shaklida kelishi kabi hodisalarni ko'rsatadi. Shuni aytish lozimki, mavjud tasniflarda Denov shevalari alohida tilga olinmaydi. Surxondaryo shevalarini o'rgangan S.Rahimov bu hududdagi shevalarni uch guruhga ajratadi [Rahimov, 1985: 13]:

1. **ǰ** - lovchi o'zbek shevalari (qipchoq lahjasiga xos shevalar);
2. **j** - lovchi o'zbek shevalari (qarluq lahjasiga xos shevalar);
3. Ikki tilda so'zlashuvchi shevalar, lekin Denov shevasining qaysi guruhga kirishini ko'rsatmaydi. Denov shevasi S.Rahimov tasnifining 3- guruhiga kiradi, chunki bu yerda o'zbek va tojik aholisi

yashaydi va ularning o‘zaro bir-biriga ta’siri bor. Bu umumiy aytilgan fikrni, bizningcha, Denov shevalariga nisbatan qo‘llab bo‘lmaydi. Denov tumani hududida tojiklar va qarlular zich yashaydigan joylarda tojiklar shevasining qarlul va qipchoq lahjasiga va aksincha, qipchoq, qarlul shevasining tojik shevalariga ta’siri bor va ayrim hududlarda ikki tillilik mavjud, lekin bu ta’sirni Denov shahar shevasiga taalluqli deb bo‘lmaydi, balki, qarlul shevasi tojik va tojiklashgan shevalarga nisbatan dominantlik qiladi. Bunday dominantlik qipchoq shevasiga nisbatan ham mavjud.

Denov tumanida qipchoq, qarlul-chigil-uyg‘ur va tojik tilli vakillari istiqomat qiladi. Tojik tilining o‘zi ham shevalarga bo‘linadi. O‘zbek “j”lovchi sheva vakillari hududning General, Qo‘ybesh (O‘rta bo‘z), O‘rta qishloq, Hujum, Obodon, Namuna, O‘zgarish mahallalarida istiqomat qilishadi. Bu guruh shevasida so‘zlovchilar qarlul guruh shevalariga yaqin keladi. Bu sheva unlilari: barcha qipchoq shevalari uchun xos unlilar; u{ɯ}, y{ɣ}, ə{e}, o{ø}, a{ə}, ɔ [Rahimov, 1985:15]. “ʒ”lovchi o‘zbek shevalarining hammasi o‘zining til xususiyati jihatidan butun hududda bir xil emas. Shuning uchun qipchoq lahjasiga xos shevalarning o‘zini ham ikki guruhga bo‘lish mumkin: birinchi guruppa sheva vakillari janubiy-g‘arbiy va shimoliy-g‘arbiy qishloqlarda istiqomat qiladi. Shevalardagi singarmonizm hodisasi kuchli. So‘z shakllarida affikslarning qattiq - yumshoqligi bor: **mīnaʒaqqā - bu yoqqa, baryanaqan - borgan ekan.** Bu shevada lablangan unlilar o‘rnida u - i mosligi kuzatiladi. **Biltir - bultur, bīlamīq - bulamiq** [Rahimov, 1985:14]. Bu shevalar yuqori Qashqadaryodagi birinchi tur qipchoq shevalariga birmuncha yaqinlashadi. Qipchoq lahjasiga xos ikkinchi guruh sheva vakillari esa viloyatning shimoliy-sharqiy qismida yashaydi. Bu guruhdagi shevalarda singarmonizm (tanglay ohangdorligi) saqlangan bo‘lsa-da, ayrim o‘rinlarda bu hodisaning buzilishi kuzatiladi. So‘z boshida “ʒ”tovushi o‘rnida ko‘pincha “j” ishlatishga urinish seziladi. Bu qarlul lahjasi bilan qo‘shnichilik ta’siri natijasi bo‘lishi mumkin. Adabiy tilda “ʒ” tarzida qo‘llanadigan so‘zlarni “j” tovushi bilan talaffuz qilish holatlari, kelishiklar: qaratqich - tushum, o‘rin - payt va jo‘nalish kelishigini farqlamasdan qo‘llash kabi holatlar uchraydi [S.Rahimov 1985:15].

Kontrast juft unlilarning mavjudligi natijasida singarmoniz qonuniga amal qilishini ko'rsatadi, bu unlilar ma'no farqlashga ham xizmat qiladi: **öt** {o'tmoq}- **ot** {maysa}, **qir**{qirmoq}- **qī:r** (tepalik); **siz** {olmosh}- **sī:z**{sizmoq fe'l}; so'z boshida **ž < j** almashinishi bor: **žaman - jaman, žer < jer; q - g', k - g, b - p** undoshlari jaranglashadi hamda so'z oxirida tushib qoladi: **ayip - ag', qapi - qap, tayip - taq; čüččü - chuchuk, köpri: - ko'prik, aččī - achchiq;** ayrim qipchoq shevalardagi kabi **p > v, b > v, v > b, g', g > j** hodisalar uchraydi: **tävip ke - topib kel, bāva - bobo, sabin - sovun, bovīn - bo'g'in, tovrā - to'g'ra, ti:jgān - tekkan;** so'z boshidagi **t - d** tovush almashish hodisasi ayrim so'zlarda uchraydi: **davuš – tovush, düttün - tutun.**

ayrim so'zlarda diftonglashish kuzatiladi. **ʻörmak - o'rmak** (gilam to'qish); **q** va **x** undoshi almashishi (q undoshining spirantizatsiyasi) bu hodisa ikkala shevada ham uchraydi: **vax - vaqt, mäxsät - maqsad,** kabi.

“j”lovchi o'zbek sheva vakillari Denov tumanining Denov shahar, Cho'n-tosh, Qoraxon, O'shor, Oybarak, Sohibkor: (**jayigä - u yoqqa, bayigä - bu yoqqa, una: - ona, jura: - jo'ra, a:vqat - ovqat**) Yangiobod, Hazarbog' brigadasi, (ayrim qishloqlarida Farg'onadan ko'chirib kelingan aholi ham yashaydi) Qizil Farg'ona, Oqlar, O'zbekiston mahallalari va b. qishloqlarda istiqomat qiladi.

Denov qarluq shevasining muhim belgilariga to'xtalamiz.

1. Fonetik belgilari:

bu sheva unlilari **u{ʊ}, y{ɣ}, ə{e}, o{ø}, a{ə}, ɔ** [Reshetov, 1978].

ba'zi so'zlarda **ā - a** ga almashadi: **tämon (tämän) - tomon, jämon (jämän) - yomon; asān - oson, alāv - olov, amāch - omoch;**

-u < a (yaqqāri - yuqori:) almashini kuzatiladi;

-y til o'rta undoshi so'z boshida tushib qoladi: **- iquilli – iquildi - yiqildi;**

-v < p – (teva - tepa) almashinishi kuzatiladi.

2. Morfologik belgilari:

Olmoshlar tuzilishi o'ziga xoslik kuzatiladi

ör, oqqa, aqa, ayda // ayga, aner – u yer;

ber, berga, baqa, bayda, beqa – bu yerga // bu yerda);

šer, šerga, šaqa, šayda, šeqa – šu yerga // šu yerda;

hozirgi zamon davom fe'lida – *āp* affiksi ishtirok etadi: *bārāpti*, *kelāpti*,

qilāpti, *ajtāpti*;

- *lar* ko'plik qo'shimchasi ko'plik, hurmat va ta'kid ma'nosida – *la*, - *ala*, -*lar* shaklida qo'llanadi: *bāvāmla*, *bāvamala*, *bāvāmla* - *bobo*; *tāg'amla*, *tāg'amala*, *tog'amlar* – *tog'a*; *āvāmla*, *āvamla* // *āvamla*, *āvamala* – *ova* // *amaki*; *dadamla*, *dadamala*, *dadamlar* ("ava" Oybarik qishloq shevasi, "ova" (*amaki*), O'shor qishlog'i shevasida);

- *ala* qo'shimchasi O'shor qishloq shevasida hurmat ma'nosini ifodalaydi;

Oybarik va Cho'ntosh qishloq shevasida diftonglashish hodisasi mavjud: -*ʷellik*, -*ʷundan*, -*uʷtirib*;

Leksik jihatdan ham o'ziga xos farqli xususiyatlarga ega. Masalan: *zomir* -*qovog'ari*, *go'ng* - *pori*, *buzāv* - *buzoq*, *sigir* // *inag^k* // *mol*, *amakovachcha* -(o)*avavachcha*.

Ikki tillilik Surxondaryoning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan qishloq aholisi tilida uchraydi. Har ikkala tilda so'zlashuvchi aholi vakillarining ota -bobolari (o'zbek-tojik) uzoq davrlardan buyon qon-qarindosh va qo'shni yashaganliklari sabab har ikkala tilda so'zlasha oladi va bir-birini tushunadi. Bu sheva unlilarini S.Rahimov quyidagicha keltiradi: *u{ʊ}*, *a*, *ə*, {*e*}, *ŷ*, *y*, *ɔ* [Rahimov, 1985: 25]. Bu tadqiqotlarda ham, asosan, "ʒ"lovchi o'zbek shevalarini tasniflagan. Umuman olganda XX asr boshidan to hozirga qadar hududdagi shevalar tasnifida "j"lovchi, ya'ni qarluq va ikki tilli shevalar haqida tadqiqotlar yetarli emas. Bundan tashqari hududda o'zaro qo'shnihilik va iqtisodiy-ijtimoiy aloqalar natijasida yangi sheva shakllangan.

Kuzatishlarimiz asosida quyidagicha xulosa chiqarishimiz mumkin. Denov tuman shevalari "ʒ"lovchi va "j"lovchi bo'lib, hali o'rganilmagan oraliq va ikki tilli shevalari bor. "ʒ"lovchi shevalarning o'zi ham kichik farqlar bilan ikki guruhga bo'linadi. Bu shevaga qarluq va tojik tilining ta'siri sezilib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016.

2. Jo‘rayev B. Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari. –Toshkent: Fan, 1969
3. Rahimov S. O‘zbek tili Surxondaryo shevalari (Fonetikasi, Leksikasi). – Toshkent: Fan, 1985. –B. 10
4. Rahimov S. Surxondaryo O‘zbek tili shevalari lug‘ati (Fonetikasi, Leksikasi). – Toshkent: Fan. 1995.
5. Reshetov, Shoabdurahmonov, O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – B. 36-37
6. Shoniyozov K., Qarluq davlati va qarluqlar. –Toshkent, 1999. –B. 105.
7. Tog‘ayev G‘. X., Surxondaryo vohasi etnik tarixidan. – Samarqand: CamDU. 2012. –B. 11
8. Yunusov G‘.O. O‘zbek lahjalarini tasnifda bir tajriba. – Toshkent: 1935. -B. 21
9. Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан. 1991.
10. Маматкулов А. Узбекский джекающий говор Ширабадского района (фонетика и морфология). АКД. –Ташкент, 1961
11. Мирзаев М. Бухарская группа говоров узбекского языка. АДД, Ташкент, 1965.
12. Пугаченкова А., Ртвеладзе Э.В., Северная Бактрия — Тохаристан, Очерки истории и культуры. – Тошкент: Фан, 1990. - Б. 15.
13. Пугаченкова Г.А., Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии, – Тошкент: Фан, 1966.
- <https://uz.wikipedia.org/wiki/Xolchayon>
https://uz.wikipedia.org/wiki/Denov_tumani
https://uz.wikipedia.org/wiki/Surxondaryo_viloyati
<https://n.ziyouz.com/kutubxona/barcha-kitoblar>
<https://ziyo.net.uz>

3-SHO‘BA

O‘ZBEK TILI KORPUSI VA DIALEKTOLOGIYA

O‘ZBEK MILLIY SHEVALAR KORPUSI MAVZUVIY METARAZMETKA MAYDONI SIFATIDA

(Boysun tumani “j”lovchi shevalar misolida)

Muyassar Xolova
tayanch doktorant,
TerDU

Annotatsiya

Bu maqolada jahondagi til korpuslari, o‘zbek milliy korpusida dialektal matnlarning o‘rni, kerakli ma’lumotlarni to‘g‘ri, oson va qulay qidirish sistemasining yaratilishi, sheva matnining kichik bo‘lagi bo‘lgan gaplar va katta matnlarning metarazmetkalanishida mavzuviy bo‘linuvchanlik haqida fikrlar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: til korpusi, o‘zbek milliy korpusi, dialektal matn, mavzuviy metarazmetka, pasport metarazmetkalari.

Annotation

The article discusses the language corpora in the world, the role of dialect texts in the Uzbek national corpus, the ways of creation of an accurate, simple and convenient system for searching the necessary information, thematic division in meta-metric of large texts and sentences that are a small part of a dialect text.

Key words: language corpus, Uzbek national corpus, dialect text, thematic meta-metric, passport meta-metric.

Fanda ilk lingvistik korpuslar o‘tgan asrning 60-yillarida paydo bo‘la boshlagan. 1963-yil AQShning Braun universitetida, dastlabki yirik matnlar korpusi (Brown Corpus) yaratilgan bo‘lsa, keyinchalik boshqa tillarning korpuslari yaratila boshlandi va yig‘ma matn mualliflari U. Frensis va H. Kucherlar tomonidan ingliz tilida 50 janrli, 2000 so‘zdan iborat 500 ta nasriy matnlarning Amerika varianti ishlab chiqildi. Jahon tilshunosligida til korpuslarini yaratish bo‘yicha

Avstriya, Xitoy (Mandarin dialektlari korpusi) [Kawai Chui, 2008.], Germaniya [Вадяев, 2005], Portugaliya [<http://rusling.narod.ru>], Skandinaviya [<https://cyberleninka.ru>], Polsha, Litva, Gruziya (masalan: Cor-Dial-Sin; Helsinki corpus of English dialekt [http://www.ling.helsinki.fi]; Norvegiya dialektlari korpusi [http://www.tekstlab.uio.no]; Archiv fur gesprochenes Deutsch, Die bayerische Dialektadebank; lexdialgram va hk.), Moskva, Slavyan-Kuban, Vologod, Saratov va Qozon kabi Rossiya hududidagi markaziy shaharlarda o'ziga xos dialektal korpuslar (Dialektniy podkorpus v sostave Natsionalnogo korpusa russkogo yazika, Saratovskiy dialektologicheskiy korpus, Rus xalqi shevalari elektron kutubxonasi [http://dialekt.corpus.tatar/], Kuban sheva madaniyati elektron korpusi [Tperybova, 2017]) kabi mamlakat olimlarining olib borgan tadqiqotlari diqqatga sazovor. Rus tilshunosligida milliy korpus yaratilishida: rus milliy korpusining tuzilishi («Natsionalniy korpus russkogo yazika»), Sankt-Peterburg, Saratov institutlarida qilingan ishlar va Tomsk [<http://www.dialog-21.ru>] dialektologik korpus maktablari fikrimizga dalil.

Dialektal korpuslarning tuzilishini 2 ga bo'lish mumkin:

1. Boshqa til korpuslariga shakliy jihatiga asoslanib, o'z shevalarining xususiyatlarini e'tiborga olgan holda yaratilgan dialektal korpuslar: Portugaliya korpusi - The syntax-oriented Corpus of Portuguese dialects, Polsha korpusi – Dialesty I gwary Polskie Kompendium internetowe, ispan korpusi – Corpus Oral y Sonoro del Español, Bolqor korpusi – Bulgarian dialectology as Living, Gurjiston korpusi (2 054 705ta so'z, 3400 ta matndan iborat), Xitoy tili tarkibida Mandarin korpusi (bu dialekt Xitoy tilidagi turli xillilik va o'zgaruvchanlikni o'zida namoyon etadi) va hokazo.

2. Ma'lum bir hududning shevasi asosida yaratilgan dialektal korpuslar: Kuban dialektal korpusi, Saratov dialektal korpusi, Arxangelsk viloyatining Ustyia tumani sheva korpusi.

O'zbek shevalari korpusining yo'nalishini to'g'ri belgilash - dialektologik tadqiqotlarni olib borishning tayanch parametrlaridan biridir. Bugungi kunga qadar yaratilayotgan mualliflik korpusi [Hamroyeva, 2018.] va sinonimlar bazasida [Eshmo'minov, 2019: 15] lingvistikada rivojlanish bosqichida bo'lgan tilni korpuslashtirish

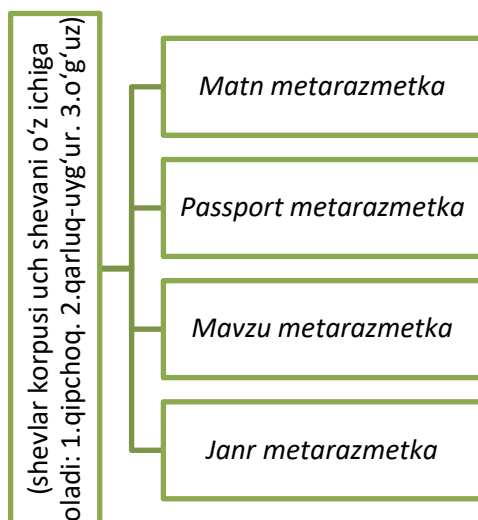
jarayonidagi harakatlar deya baho bersak bo'ladi. Dialektologik korpusda esa antroposentrik so'rovnoma orqali murojaat qilinib, asta-sekin ma'lumotlar ombori kengayib boradi va shu orqali to'liq matnlardan foydalanish mumkin bo'ladi. Bolqor, Skandinaviya, Estoniya, Portugaliya, Shotlandiya va Tomsk dialektologik korpusi elektron kutubxonasi tarkibidagi matnlarni bunga misol tariqasida keltirish mumkin [Ivanov, 2017]. Rus Milliy korpusi [NRKY], korpusosti dialektologik korpusini kuzatish jarayonida: so'z, so'z birikmalari, gap, matn ketma-ketligi qidiruvi imkoniyati orqali dialektologik matnlardan foydalanish mumkin [Tregubova, 2015:68]. Sirazitdinov A. Boshqird dialekti korpusi haqida fikr yuritir ekan, ma'lumotlar omborini to'ldirib borish uchun dialektal lug'atlar ustida ishlash lozimligini ta'kidlaydi [Zinnur A. Sirazitdinov, <http://kirigan.com/>]. O'zbek shevasunosligida prof. N. Rajabov kasb-hunarga oid sheva so'zlari, asosan, shahar shevasi hisoblangan qarluq guruhidan olinishini, chorvachilik, g'allachilik, paxtachilik, qishloq xo'jaligiga doir sheva birliklari esa qipchoq guruhidan olinishi, boshqacha yondashish chalg'ishga olib kelishini aytib o'tadi [N.Rajabov, 1996:50].

Tilshunoslikda keng doirada ko'rib chiqadigan bo'lsak, dialektal matnlarning mavzuviiy bo'linuvchanligida bir xillikni (insonlarning jamiyatda o'rnini bilan uyg'unlikdagi tadrijiy o'sish jarayonini hisobga olgan holda) kuzatish mumkin. Biroq dunyo miqyosida oladigan bo'lsak, etnik aholining ijtimoiy hayotda tutgan o'rnini bilan uzviy bog'liq ravishda uy-joy, uy xo'jaligi, siyosat, jamiyat hayoti, e'tiqod kabi tushunchalar sheva vakillarining dunyoqarashida bir xil o'rin egallamaydi (Bunga misol tariqasida birgina Tomsk hududidagi hamda O'zbekiston hududida yashovchi aholilining yashash tarzini olish mumkin). U yoki bu tushunchalarning yuqori darajani egallashi mahalliy xalqning yashash tarzi, shug'ullanuvchi sohasiga bog'liq omildir. Barcha sheva vakillarining dialektal birliklarini umumiy mavzular sifatida quyidagicha ko'rsatib o'tish mumkin: 1) shaxsiy hayot (inson bilan bog'liq tushunchalar); 2) uy; 3) uy hayvonlari; 4) marosimlar; 5) e'tiqod; 6) siyosat; 7) ishlab chiqarish (qo'l mehnati); 8) ijtimoiy hayot kabi. Yuqorida keltirilgan makromavzulardan "insonning shaxsiy hayoti": ota-ona, bolalar, qarindosh, nikoh va

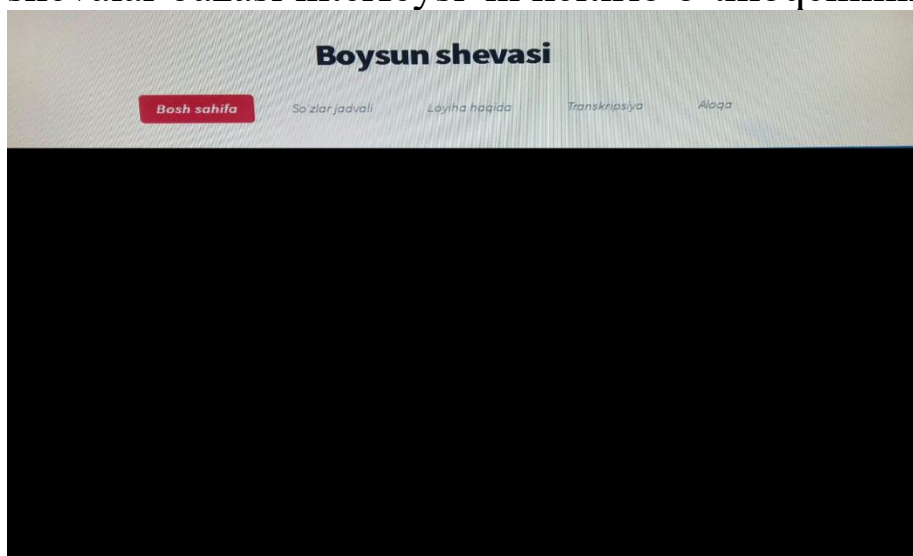
oilaviy hayot, qishloqdoshlar; "uy xo'jaligi": bog', qurilish, mehnat qurollari; "e'tiqod": diniy marosim, bayram, urf-odat kabi o'z navbatida mikromavzularga bo'linish holatini kuzatish mumkin [Ivanov, 2017]. Prof. S.Rahimov Surxondaryo tumanida istiqomat qiluvchi aholining turmush tarzini aks ettiruvchi leksik birliklarni keltirishda A. Shermatov va A. Ishayevlarning sxemasiga asoslanganligini ta'kidlab o'tadi: a) qarindosh-urug'; b) odam uzvini ifodalovchi atamalar; d) uy-ro'zgor predmetlari; e) oziq-ovqat atamaları; f) binokorlikka oid atamalar; g) kiyim-kechakka oid atamalar; h) dehqonchilikka oid atamalar; chorvachilikka oid atamalar; i) etnografizmlar va hokazo. Shevalar korpusini yaratishda voqealar tavsifi o'ziga xos mavzuvii xarakteristikaga egalikni bildiruvchi vaqt oralig'ini ham nazarda tutishi lozim (masalan, 30- yillar, 50- yillar, 60- yillar va hokazo). Tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, keksa avlod tilidan yozib olingan shevaga xos birliklar dehqonlarning an'anaviy madaniyatini o'zida aks ettiradi. Oddiy dehqon xalqining kundalik turmush tarzi, hayotiy kechinmalari bilan uyg'unlik konseptlarning nominativligi uchun asos vazifasini bajaradi.

Tomsk sheva korpusi (TDK) 16ta makro: "Ish", "Hayot", "Tabiat", "Ezgulik", "Voqea-hodisa" va hokazo hamda 64ta mikro mavzudan iborat. Masalan, "Ish" mavzusiga doir "Yerga ishlov berish", "Yemish tayyorlash", "Ekin yetishtirish", "Yog'och tayyorlash", "Ov", "Shishkoboy (archa yong'oqlarini terish)", "Dorivor gilyohlarni terish", "Ayollarning uy yumushlari", "Erkaklarning uy yumushlari" va "Baliq ovlash" kabi mikromavzular mavjud va ayni shu dialektal korpusida mavzular qismdan butunga qarab boradi. Oila, qishloqdoshlar, muhabbat rishtalari, begonalar (buryatlar, tatarlar, xakaslar, shaharliklar va hokazo); mehnat qurollari, ish, kasb-hunar, hunarmandchilik, bog'; qishloq tarixi, uy qurilishi, kolxoz, oziqa tayyorlash, zig'ir, kartoshka, chorvachilik, asalarichilik, kedr ishlab chiqarish sanoati, ov, baliq ovi, (o'tin ishlab chiqarish) sanoati, qurilish, qulupnay, qo'ziqorin, o'simlik va gullar, taom, kasallik va davolanish, kiyim, idish-tovoq, sarxushlik, sehr-jodu va e'tiqod, ibodatxona, bashoratlar, qudachilik, marosimlar, to'y, aza, cho'qintirish, bayramlar, ob-havo, ko'ngil ochish, siyosat, tabiat, hodisalari, zamonaviylik hosilasi, insonni qadrlash va hokazo [Yurina, 2011.]

Yuqorida keltirilgan til korpuslari (TDK)ning mavzuviy bo‘linishidan kelib chiqib, ularda keltirilgan mavzularning barchasi ham etnik xalqning turmush tarzini aks ettirishi mumkin emasligini hisobga olib (ketr ishlab chiqarish sanoati, baliq ovi, qulupnay, qo‘ziqorin, sarxushlik, ibodatxona, cho‘qintirish, zamonaviylik bo‘yog‘i), o‘zbek milliy shevalari korpusida milliy mentallikni o‘zida aks ettirgan interfeys havola etiladi va shu o‘rinda ta’kidlash joizki ushbu

korpus ustida ish olib borish bitta kishining emas, balki bir necha kishilardan iborat bo‘lgan guruhlarining mehnati samarasi o‘laroq yuzaga chiqadi va bu loyiha ustida ish borilmoqda. Quyida muallif tomonidan shevalar korpusi uchun baza maqomini bajaruvchi “Onlayn shevalar bazasi interfeysi”ni keltirib o‘tmoqchimiz.

O‘zbek milliy shevalariga doir mavjud tadqiqotlar qisqa so‘rovnomalar va respondentlar tomonidan berilgan ma’lumotlarga tayanilgan holda olib borilgan bo‘lsa (masalan: Balog‘atga yetmoq

soʻzi izohi respondent tomonidan bir necha variantlarda berilishi mumkin va bunda bitta leksik birlikning izohi berib oʻtiladi, yaʼni: - mūyərərət bölmāq (mujjarat boʻlmoq) // *er jetmāq (er yetmaq)* // *yigit bōmāq (jigit boʻlmoq)* // *bōj jetmāq (boʻy yetmoq)* // *buqātālāp bōmāq (buqatalab boʻlmoq)* salbiy maʼnoda – areal lingvistika doirasida yoki Boysun tumanida oʻsimliklarni nomlashda tub aholi ularning oʻzlari yoki hosillarining ranglariga eʼtibor bergan: **koʻkat, oqpaycha, siyodona**; davolash xususiyati jihatidan umumiylik kasb etgan giyoh nomlanishida ularning boshqa predmet bogʻliqligi hisobga olingan: **shibit (ukrop)-arpabodiyon, tuyatoʻpon, ituzum**; har bir koʻkatlar tarkibidan ajraladigan mahsulot alohida nomiga ega boʻlgan: **koʻknor-chakida**; oʻsimliklarga taʼsir koʻrsatgan inson omili oʻz fitonimiga ega: **chukuri-tashbasti-tasangi**; koʻkatlar yosh xususiyatlariga qarab nomlanganlar: **roba-tataron-kavrak** – sheva tarkibidagi soʻzlarning qisqa izohlari [Xolova, 2020: 316]), hozirga kelib olib borilayotgan tadqiqotlarning doirasi kengaytirilib, sheva vakillari bilan suhbatlarning har tomonlama yaxlit bitta yirik birlik matn sifatida tadqiq va tahlil etilishi maqsadga muvofiqdir: Tadqiqotchi: Ismi, familiyangiz? Axborotchi: Xöyanāva Xāldānājman (Xoʻjanova Xaldanayman). // Tadqiqotchi: Necha yoshdasiz? Axborotchi: Men enni qiryučkə kirdim, ibi, əllmish ũčkə kirdim, öləj (Men enni qirgʻucka kirdim, ibi, ollmish uchka kirdim, oʻlay).// Tadqiqotchi: Boysunning “Toqchi” mahallasida yashayapsiz-ku, qayerdan kelib qolgansiz?// Axborotchi: Men, öləj, Bājsūn sāfxözidən kegəmmən (Men, oʻlay, Boysun (safxoʻzidan kegamman).// Tadqiqotchi: Boysun savxözi, mahalla, yo qishloq, Boysun sovxozining maʼlum bir qishloqlaridanmi? Axborotchi: öšə paj, Dəštiyāz qışlöyidən-dəjdi! (Oʻsha pay, Dashtigʻoz qishlogʻidan-deydi!)// Tadqiqotchi: Necha yil boʻldi bu yoqqa kelganingizga? Axborotchi: Endi jetmiş jettinči yil tūšip kebedim,(eslaydi) öləj, jetmiş jeti kebedim (Endi yetmish yettinchi jil tuship kebedim ,oʻlay, yetmish yeti kebedim).// Tadqiqotchi: bu yerga? Axborotchi: ha bergə! (ha berga!)// Tadqiqotchi: Tilingizda, yaʼni shevangizda ancha oʻzgarish boʻlganmi, oʻzingiz nima deb hisoblaysiz? Axbototchi: özgərilgən, öləj, tillərim, gəjvayī vāqqā bərsəm ajtadi, sən tiliñdi sātipsən dejdi, men ajtaman, jöx dijman. Bəribir endi xözajnim təzik,

men özbak...// Tadqiqotchi: baribir ta'siri bo'ladi, shundaymi? Axborotchi: Özgarilgan, öløj, tillərim, gəjvayï gapirip jübərədi bülər, e sen özbaki gəpirəsan dijdi, ha men özbek, tilimdi sāt māxčinnedimmə dijman, tilimdi sāt məjmən, dijmən (O'zgarilgan, o'lay, tillarim, gayvag'i vaqqa barsam aytadi, san tilingdi sotipsan deydi, men aytaman, yo'x diyman. Baribir endi xo'jaynim tajik, men o'zbek). Ushbu suhbat 1 daqiqa 58 sekund davomiylikka ega. Suhbatning boshlanishiga e'tibor berilganda, suhbatga kirishayotgan shaxsning (informant) o'z suhbatdoshidan tortinish hissi mavjudligini kuzatish mumkin, ammo sheva vakili jarayonning samimiy o'tishiga ishonganidan so'ng 2 daqiqa atrofida o'tkazilgan suhbat jarayonida samimiylik, murojaat sifatida shu "o'lay" undalmasını 4 marotaba qo'lladi. Bundan kelib chiqadiki, sheva vakillarining yuqori avlod vakillari bilan samimiy olib borilgan suhbatgina ularning xotira bilan bog'lanish tezligini oshiradi va etnik xalqning yashash tarzi bilan bog'liq o'zgarishlar ketma-ketligi haqida to'g'ri ma'lumotlar olinishiga erishiladi va ayni shevashunoslik doirasida yangi-yangi tadqiqotlarga zamin bo'lib xizmat qiladi deb hisoblaymiz.

Tadqiqotchilarga ma'lumki, etnik xalq vakillarining oliy ma'lumotli shaxslar bilan munosabatga kirishishlari anchayin murakkab jarayonlaridan biri hisoblanadi. Kichik va o'rta yoshli mahalliy aholi vakillarida nisbatan tortinish mavjud bo'lib, suhbat jarayonida "savol bering, javob beraman" qabilida suhbatni tezroq tugatish payida bo'ladilar, ammo keksa avlod vakillarida bu holat birmuncha oson kechadi. Sababi ularning xotiraga aylangan voqeliklarga berilish darajasi yosh avlodga qiyoslaganda kuchliroq bo'lib, bu suhbatning yuzaga chiqishi uchun qulay vaziyatlardan biridir.

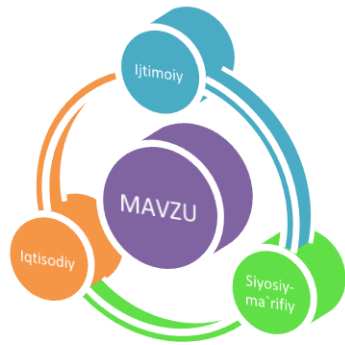
Shuni e'tirof etish kerakki, aynan sheva tadqiqi bilan shug'ullanuvchi olimlar bilan suhbatlashayotgan mahalliy aholi adabiy tilga yaqinroq qilib suhbat qurishga harakat qilishadi, buni ularning dunyoqarashi bilan bog'lab tushuntirish mumkin. Suhbatning qishloq vakillari bilan ijtimoiy oraliq masofa saqlanmagan holda uyushtirilishi, suhbat o'tayotgan atmosferaning hayotiy uzilishlar bilan kechmasligi, "voqea qanday kechgan edi?", "Urushdan oldinmi, keyin?", "Mustaqillikdan oldinmi keyin?", "Bu nimaga kerak?", "Buni qayerga ishlatishadi", "Siz bu so'z o'rnida qaysi so'zni qo'llaysiz?", "O'shanda

nima bo'lgan?", "Sizlardan boshqa qayerlarda bo'lishi mumkin?", "Shu qishloqda bo'lganmi?", "Bu voqeaning davomi esingizdan chiqib qoldimi?" kabi savollarning ketma-ketligi respondentlardan ko'plab shevaga oid tadqiqot muammolariga yechim topilishiga zamin bo'lib xizmat qiladi.

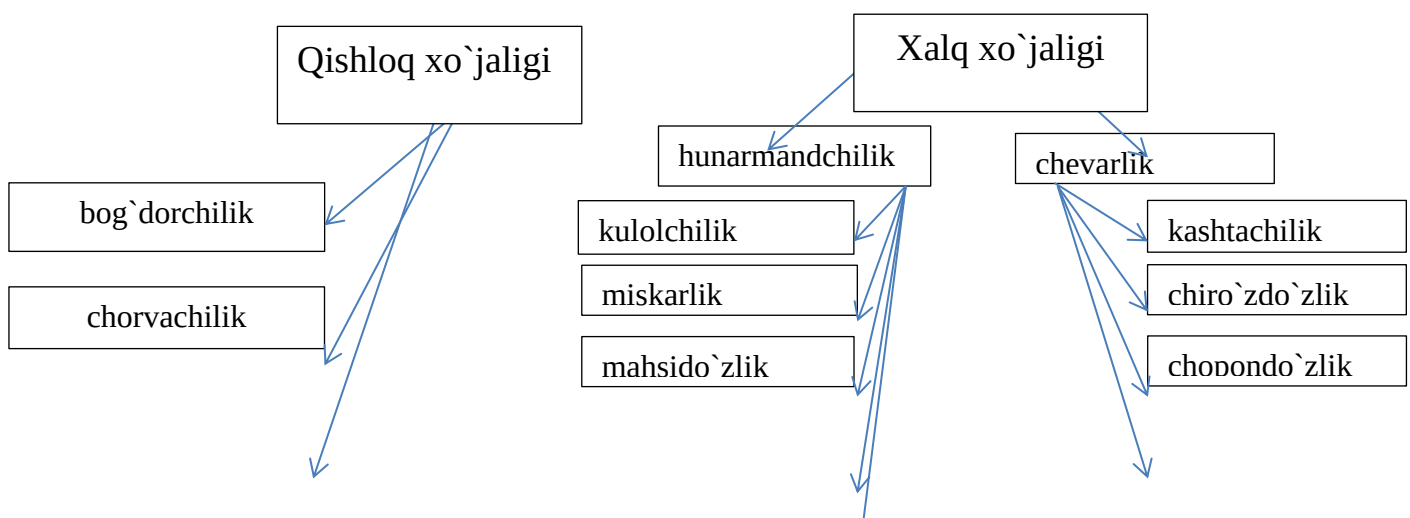
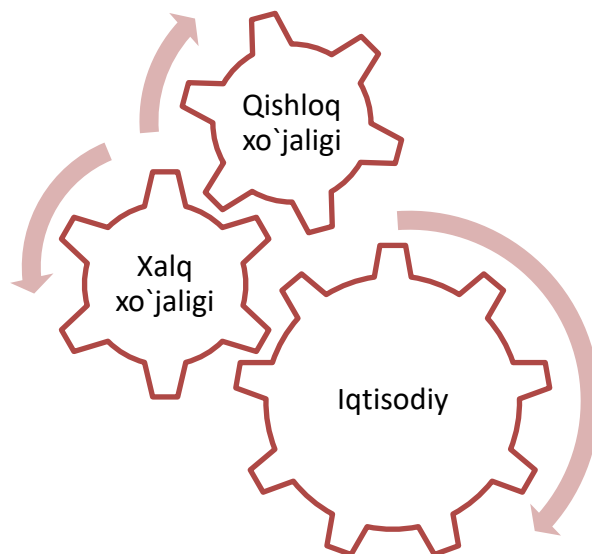
To'plangan til birliklarni korpusga joylash davomida respondentlar bilan suhbatlashish jarayonida ko'proq keksa avlod vakillari tomonidan shevashunoslikda qayd etilmagan maqol, ibora, topishmoq, idiomalarning ishlatilishini kuzatdik (xususan, suhbatlar jarayonidan: -Qāj žirindigä žūripsän? ~ -Qay jirindiga juribsan? (noma'lumlik); -Titibirinžäsini čiyārdi ~ -Titibirinjasini chig'ordi (yengmoq); -Hä, kelişin qiyin, qurbāqqāni qudāsi köp!~ -ha, kelishing qiyin, qurbaqqani qudosi ko'p! (tanish-bilishi ko'p shaxsga nisbat); -bū kişim portāqi gäpkä ūstā, pörtillatip ätädilar ~ -bu kishim po'rtoqi gapka usta, po'rtillatip otadilar (keksa avlod vakillari o'rtasidagi gender munosabatlari); -Häj ävzüngizdi bārlab gāpuring ~ -Hay avzungizdi borlab gapurung ~ (ehtiyot bo'lmoq); -Kilin boyāndä o'zi bir nimkālajdi, bir žildan kegin qārasām, yorim boyānäkän ~ - kilin bo'g'anda o'zi bir nimkolaydi, bir jildan kegin qarasam, go'rim bo'g'anakan), shu sababli suhbatning ovozli diktafon yoki transkripsiya uchun ovoz sezgichlariga ega bo'lgan apparatlar orqali yozib olinishi, qimmatli ma'lumotlarning asl holida saqlanishi keyingi tadqiqotlarning nazariy asoslarini yaratish uchun zamin bo'lib xizmat qiladi. Ammo dialektal so'zlarning fonetik, leksik, grammatik korpuslarini tuzish jarayonida (sheva tarkibidagi ba'zi qo'shimchalarni, masalan, -ding [fe'lning o'tgan zamon+ II shaxs, birlik shakli hamda qaratqich kelishigi sifatida farqlanishini inson omilisiz, dasturda ma'lum bir belgilar orqali ajratish imkoniyati) hozirga kelib O'zbek Milliy korpusi tuzish muammolari oldida turar ekanmiz, birmuncha murakkablikni o'z ichiga oladi. Sababi o'zbek shevalari O'zbek Milliy korpusining lingvistik asoslari poydevoriga quriladi. Ya'ni, avvalo, O'zbek Milliy korpusining korpusosti hisoblangan dialektal so'zlar aks etgan matnlar kiritilib, korpus ustida ishlar olib borilsa, ikkinch qadam sifatida xalq jonli tilidan to'g'ridan to'g'ri yozib olingan mavzulashtirilgan matnlar to'plamidan iborat korpus ustida ish olib boriladi va bunda asosiy

e'tibor korpus lingvistikasi doirasida qo'yilgan ilk odimlarni e'tirof etmay bo'lmaydi [Sh.Hamroyeva, 2020: 14].

Biz ish olib borayotgan tadqiqot doirasida quyidagilarga e'tibor berdik, unga ko'ra shevalar korpusi mavzuviy metarazmetkalanish jarayonida 3 ga bo'lib korpusga joylash ma'qul ko'rildi.

O'z navbatida Shevalar korpusidagi bu uch guruh: iqtisodiy: ijtimoiy va siyosiy-ma'rifiy sohalar ichki guhlarga bo'linadi, ular quyidagi sxemalarda ko'rsatib o'tilgan.

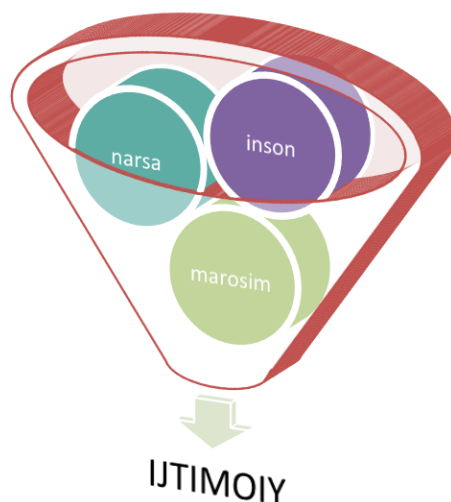

dehqonchilik

temirchilik

do`ppido`zlik

to`qimachilik

Ijtimoiy mavzu

Inson

1.Harakat-holat

a) harakat b) holat

Kasallik

2) oila ava

qarindosh:

a) oila

b) qarindosh

d) qarindoshlik

mun. b-n

bog`.tush-cha

Narsa

Jonli

1.Ot

axlati;

kasalligi;

2.Qoramol mahsuloti;

3.Eshak urchishi.

4.Tuya

5.mayda tuyoqli:

a) qo`y b) echki

6.parranda

7.Hayvon bilan

bog`liq tushuncha

Jonsiz

1.Bino va

inshoot

2.Uy jiho`zlari

3.O`tov

4.O`simlik

5.O`ziq-ovqat

6. Kiyim

a) ayol bezak;

bosh;

b) ust;

erkak oyoq.

Marosim

1.Aza

2.Chorvachilik

3.Dehqonchilik

4.Diniy

5.O`yin

6.To`y

Shuni ta'kidlash joizki, Boysun shevasiga oid leksikalarni mavzulashtirish jarayonida ushbu mavzu dorasida tilga olinayotgan ba'zi guruh ichidagi hayotning barcha jabhalarini qamrab oluvchi kichik mavzular etnik aholi hayotida qisman o'rin egallab, aksariyat aholining shahar tipidagi hayotga moslashib borishi oqibatida ko'plab dialektlarning sheva tarkibidan chiqib borish tendensiyasi kuzatilmoqda. Masalan: {ijtimoiy leksika} {[narsa]} {[jonli]} {[("tuya")]}, {ijtimoiy leksika} {[narsa]} {[jonsiz]} {[("o'tov jihozlari")]}; {Iqtisodiy leksika} {[xalq xo'jaligi]} {[kulolchilik]}, {iqtisodiy leksika} {[xalq xo'jaligi]} {[miskarlik]} kabi mavzuviy guruhlar kundalik ehtiyoj doirasidan chiqib badiiy asarlarda o'z aksini topayotgan badiiy shevalar sifatida qayd etilsa, ba'zi jabhaga doir leksemalarning etnik xalqning oxirgi 60-70 yillik hayotida paydo bo'lib, qo'llanish doirasi kengayganligini ko'rib o'tish mumkin: {iqtisodiy leksika} {[xalq xo'jaligi]} {[chirozdo'zlik]} (bu sohaning takomillashishi mahsulotning chet elliklarga namoyishi bilan bog'liq), {Iqtisodiy leksika} {[xalq xo'jaligi]} {[chopondo'zlik]} kabi mavzuviy guruhlar oddiy shevalar doirasida o'rganilishi maqsadga muvofiq. Ushbu shevalarning hozirda to'laqonli chegarasini belgilab berish murakkab vazifalardan biri hisoblanadi, sababi badiiy shevalarga oid ba'zi elementlar etnik aholi tilidan to'la siqib chiqarilmaganidadir.

Shevalarni mavzulashtirish jarayonida boshqa shevalar korpusi kuzatilganida NDC [Norvegiya shevalar korpusi, 5 davlat shevalarini birlashtirgan lingvistik korpusi]ning tuzish jarayoniga e'tibor berildi, boshqa shevalarga nisbatan siyosiy shevalarni korpusga

kiritilmaganligini va bu holatni kichik davlatlarni o'z ichiga olgan katta bir shevalar korpusida barcha davlatlar qarashlari hurmat etilganligi bilan bog'lanadi [Janne Bondi Johannessen, 2020] va bundan kelib aytish mumkinki, siyosiy hayotimizga oid shevalarga munosabat tilshunoslik doirasidan kelib chiqib tahlil qilindi.

Xulosa o'rnida shuni aytamizki, o'zbek milliy shevalar korpusini mavzuviy guruhlash jahondagi boshqa dialektal korpuslarning tuzilish sistemasini ko'zdan kechirgan holda ishlab chiqildi. Milliy shevalarning yagona mavzuviy korpusini tayyorlashda barcha hududda yashovchi aholining yashash tarzi, milliy va ma'naviy qadriyatlari, an'analari, mentalligi aks ettirilmog'i lozim. Xususan, shevalar korpusida dialektal matnlarning umumiy mavzuviy bo'linuvchanligida bir xillik kuzatilsa-da, mahalliy xalqning dunyoqarashi nuqtayi nazaridan farqlanadi. Boysun sheva vakillari bilan o'tkazilgan mikromavzularning ko'pchiligi kasb-hunar va uy xo'jaligi bilan bog'liqligini alohida ta'kidlash zarur. Masalan: Tumanda yashovchi aholining turmush tarzini aks ettiruvchi leksik birliklar 1990-yilda S.Rahimov tomonidan yig'ilgan leksemalar bilan qiyoslaganda keksalar tilida kasbiy leksemalar bilan bog'liq, yoshlar suhbatida texnikaga oid elementlar mavjud bo'lgan suhbatlarning ko'payganligini ko'rib o'tish mumkin.

Shevalar korpusida bo'linuvchanlik butundan qismga qarab, qidiruv tizimi esa qismdan butunga qarab belgilanadi. **Qidiruv:** Lo'g - ...turkmanning qarri lo'giday g'arch-g'urch qilib chaynab yotar edi{[("tuya"))]} - {[jonli]} - {[narsa]} - {ijtimoiy leksika}/**qidiruv:** taka- Mo'ylovining to'yiga bir chori chiqma taka so'yib ko'pkari berdi- {[("/echki"))]}- {[("mayda tuyoqli"))]} - {[jonli]} - {[narsa]} - {ijtimoiy leksika}; **qidiruv:** uloq – Avazxon ham shu ko'pkariga borib yakkalab, yakkalab taqimlab uloq ayirib yotibdi- {[("Hayvon bilan bog'liq tushuncha"))]} - {[jonli]} - {[narsa]} - {ijtimoiy leksika};

Boysun sheva tadqiqi xulosasi sifatida mahalliy aholi o'rtasida texnika taraqqiyoti yosh avlod tilidan shevalarni siqib chiqarmoqda [Xolova 2020.], respondentlarni tanlashda ko'proq keksa avlodga e'tibor qaratish, ular tilidan yozib olingan suhbatlar tilshunoslikning leksikografya va shevashunoslik oldida turgan masalalarni hal etishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shevalarni mavzulashtirgan holda

korpusga solinishi ma'lumotlar bazasining kelgayib borishi hamda vaqt o'tgan sayin nafaqat shevashunosik, balki etnolingvistika, lingvokulturologiya kabi sohalarda olib borilishi mumkin bo'lgan tadqiqotlar uchun ilmiy manba bo'lib xizmat qilishini ta'kidlaymiz, shuning bilan birga bunday keyingiz dialektologiyaga oid tadqiqotlar etnik aholi hayotining barcha jabhalarini (qarang: NDC) qamrab olish lozim deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eshmo'minov A. "O'zbek tili milliy korpusining sinonim so'zlar bazasi" filolog. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD)...diss. avtoref. –Qarshi. 2019.
2. Yurina E. A. Tomsk dialect corpus: at the beginning of the journey. Bulletin of Tomsk State University. No. 2 (14). 2011.
3. Hamroyeva. Sh. O'zbek tili mualliflik korpusining lingvistik asoslari. Monografiya. –T.:2020. 14-b.
4. Hamroyeva Sh. "O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari" fil.fan. bo'y. Falsafa dok. (PhD)...diss. Avtoref. – Buxoro.2018
5. Rajabov N. O'zbek dialektologiyasi. –T.:1996.
6. Janne Bondi Johannessen, Kristin Hagen, Anders Nøklestad, and Joel Priestley, edited by Darja Fišer, Elisa Gorgaini, and Jakob Lenardič. Tour de CLARIN: The Nordic Dialect Corpus. 24 January 2020.
7. Karimov R.A., Mengliev B. R. The Role of the Parallel Corpus in Linguistics, the Importance and the Possibilities of Interpretation International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) ISSN: 2249 – 8958, Volume-8, Issue-5S3 July 2019. - P. 388-391.
8. Tregubova E. N. Multi-level thematic markup as a tool for ethnolinguistic representation of dialect discourse in an e-text corpus \ Vestnik. Tomsk State. University. Phil. No. 1 (33). 2015 pp. 66-77.
9. Трегубова Е. Н., Сфинько О. С., Балащенко Н. С., Литус Е. В. Дialeктная культура Кубани в свете этнолингвистического анализа (по данным электронного корпуса диалектной культуры кубани)., монография, 2017.

10.Ivanov Y.V. Toms dialect corpus: substantiation of the concept with a development perspective. lexical project and work. 2017 year.

11.Zinnur A. Sirazitdinov, Lily A. Buskunbayeva, Ramiya N. Karimova. Dialectological Base of the Machine Fund of the Bashkir Language as a Tool Research Bashkir Dialect Continuum. Journal homepage: <http://kirigan.com/pubs/vestnik> Vol.23, Is 1, pp. 212-219, 2016. DoI 10.22162/2075-7794-2016-23-1-212-219.

12.http://rusling.narod.ru/qqq_corp_nonslav_other.htm

13.<https://ucnk.ff.cuni.cz/cs/>

14.<https://cyberleninka.ru/article/n/skandinavskiy-ostrov-v-slavyanskoy-yazykovoy-srede-dialekt-sela-staroshvedskoe-imya-suschestvitelnoe/viewer>

15.<http://www.ling.helsinki.fi/projects/hanco/>

16.<http://www.tekstlab.uio.no/scandiasyn/>

17.<http://dialekt.corpus.tatar/>

4-SHO‘BA

DIALEKTOLOGIYA VA LINGVOKULTUROLOGIYA

XORAZM SHEVALARIDA BIRIKMA SHAKLIDAGI LAQABLAR

Xurshida Qodirova
o‘qituvchi, UrDU

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xorazm shevalariga xos bo‘lgan oldindan shakllangan va hozirgi kunda birikma holiga kelib qolgan laqablar tahlil qilingan. Birikmali laqablarning semantik va funksional xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: nom, onomastika, antroponimika, ism, laqab, birikmali laqab.

Annotation

This article presents the compound nicknames of Khorezm dialects, which were formed in advance and now they became compounded ones. The semantic and functional properties of compound nicknames are revealed in this paper.

Key words: name, onomastics, anthroponymy, noun, nickname, compound nickname.

Inson atrofdagi murakkab dunyoda harakat qilish uchun hamma narsaga ism berishni yaxshi ko‘radi. Ba‘zan bu nomlar kulguli, ammo ajablanarli darajada aniq bo‘ladi. Shuning uchun esda qoladi va bu bizning tanishlarimizga, do‘stlarimizga va atrofimizdagi boshqa shaxslarga beradigan laqablar bilan sodir bo‘ladi.

O‘tmishda ham, hozirda ham shaxs ismiga mansab va sulola nomlari, shaxs mansub bo‘lgan urug‘ va qabila nomi, shaxsning kasb-korini ifoda etuvchi nomlar qo‘shilib keladi. Mohiyatan bu nomlar ham laqablar kabi shaxsni o‘zgalardan farqlashga xizmat qiladi [Begmatov, 2013: 58].

Dunyoga kelganda har bir kishiga ism qo‘yiladi. Qadimdan mavjud e‘tiqodlarda odamning ismi uning fe‘l-atvorini va taqdirini

belgilaydi, ularga ta'sir qiladi deyilgan. Biroq, tug'ilish paytida qo'yilgan ism shaxsning o'ziga xos xususiyatlariga, yoki tashqi ko'rinishiga mos kelishini oldindan aytib bo'lmaydi. "Ism bilan jism aksar bir-biriga muvofiq tushmaydir... Bir necha kunlar bu qizning otini "Lola" deb qo'yg'anlari uchun achchig'lanib yurdim. Chunki, afu etasiz, o'sha kezlarda shunday to'g'rilarda achchig'lanishg'a haqqim bor edi" [Qodiriy, 2014: 319].

Shu sabab, shaxslarga doimiy aylanadigan ijtimoiy doirada laqab qo'yishadi. Laqablarda shaxslarning qaysidir bir tomoni ochib beriladi. Boshqalar tomonidan berilgan laqab, ma'lum bir jamiyatning (do'stlar, hamkasblar va boshqalarning) unga munosabatini aks ettiradi.

Laqab qo'yish ayniqsa maktab yoshidagi bolalarda keng tarqalgan bo'ladi. Bolalar kattalarga qaraganda ko'proq kuzatuvchan, juda sobda, samimiy va to'g'riso'z bo'lishadi. Laqab, albatta, "egasi" dan yashirilgan. Bu o'zaro sirli nutqlarda aks etgan.

Laqablar tuzilishi jihatdan turli ko'rinishlarga ega. Xorazm shevalarida tasviriy ifoda ko'rinishiga kelib qolgan laqablar mavjud. Ular, aslida, bir paytlar qaysidir shaxsga laqab sifatida qo'yilgan. Ayrim laqablar egasiga juda mos keladi, shu sababdan ularning ismidan ko'ra faol qo'llaniladi. Shu kabi laqablar laqab egasi vafot etgandan keyin ism bilan birgalikda boshqalarga nisbatan ishlatiladi. Bunday ko'rinishdagi laqablarni birikmali laqablar (birikma ko'rinishiga kelib qolgan laqablar) deb nomlash maqsadga muvofiqdir.

Birikma ko'rinishiga kelib qolgan laqablarga quyidagi laqablarni misol qilib ko'rsatish mumkin:

Yaqt qo'çaq (*Yoqut qo'choq*) – kirishimli, muomalali, hammaning ishiga aralashib yuradigan, qo'pol qilib aytganda "Hamma joyga burnini suqadi"gan ayol bo'lgan. *Yaqt qo'çaq* Yangiariq tumanida keng qo'llaniladigan laqab bo'lib, ushbu laqab berilgan shaxsda *qo'çaq* (kirishimli, muomalali, hammaning ishiga aralashish)likdan tashqari aynan *Yaqt qo'çaqqa* xos xususiyatlar ham bo'lgan.

Miqq sozov (*Muqaddas sazov*) – anqov, es-hushini hadeganda yig'ib ololmaydigan, gapga hadeganda tushunib yetolmaydigan;

ovsar [O‘TIL 1-jild, 2006: 89] va juda sekin harakat qiladigan shaxs bo‘lgani sababli shunday atashgan. Bu ayol olamdan o‘tgan, ammo hozirda uning ismi va laqabi boshqalarga beriladi. *Miqq sozov* Urganch tuman G‘oybu qishlog‘ida keng tarqalgan laqablardan biri.

Xandurdi potloq (*Xondurdi patloq*) – turli ma’noda qo‘llaniladigan laqab. Ushbu laqab odamga ko‘z uzmasdan yomon qarab turadigan; ko‘zi beo‘xshov katta bo‘lgan; yumush aytilganda bajarmasdan yuziga badlanib qarab o‘tiradigan shaxslarga nisbatan aytilgan. Urganch tuman G‘oybu qishlog‘ida mavjud *potloq* laqab egasi bo‘lgan *Xandurdi* o‘zida yuqoridagi barcha xislatlarni jamlagan, shuning uchun bugungi kunda shunday xarakterga ega bo‘lganlarga nisbatan faqat *potloq* demasdan, *Xandurdi potloq* deb laqab qo‘yishadi.

Anaʃ qiltiroq (*Anajon qiltiriq*) – ingichka, ozg‘in [Mahmudov, Xodoyberganova, 2013: 294] bo‘lgani, ish qilgan paytida hayajonlanishi va qo‘llarining qaltirashi, ozg‘in bo‘lgani sabab hamisha sovqotib qaltirab yurgan. Honqa tumanida qo‘llaniladigan ushbu ***qiltiroq*** laqabi hozirda ***Anaʃ qiltiroq*** shaklida yuqoridagi ko‘rinishga ega bo‘lgan qiz va ayollarga nisbatan qo‘llaniladi.

Yaqit jilli (*Yoqut jinni*) – aqldan ozgan, ruhiy kasallikka yo‘liqqan; telba, savdoyi [O‘TIL. 2-jild, 2006: 91] degani. Ushbu ayol aslida jinni bo‘lmagan, ammo o‘zini tutishida va boshqalar bilan muomalada jinnilarga xos bo‘lgan jihatlar bo‘lgani sababli shunday chaqirishgan. Honqa tumanida ***jilli*** ma’nosini ifodalash maqsadida tumanning ayrim hududlarida ***Yaqit jilli*** shaklida ishlatiladi.

ʃerpa qizil (*Sharifa qizil*) – ushbu ayol yoshligidan qizil kiyimlar kiygan, vaqt o‘tib yoshu ulg‘ayganida ham, hattoki, keksaygan paytida ham asosan qizil rangdagi liboslarni kiyganligi sabab shunday laqab berilgan. Hozirgi kunda Honqa tuman Xorazm qishlog‘ida yashovchi, asosan qizil rangli ko‘ylak kiyadigan ayolga yaqinlari ***ʃerpa qizil*** deb laqab qo‘yishgan.

Yuqorida keltirilgan *Yaqit qoʻçaq*, *Miqq sozov*, *Xandurdi potloq*, *Anaʃ qiltiroq*, *Yaqit jilli*, *ʃerpa qizillar* hozirda hayot emas. Ammo ushbu laqablar o‘z egasiga juda munosib bo‘lib, ularning xarakter-xususiyatlarini to‘liq ochib bergani sababli ularni tanigan shaxslar tomonidan hozirgi kunda birikmali shaklda qo‘llanib kelinmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Xorazm shevalariga xos laqablar o‘zining qo‘llanish shakli va ma’no nozikliklari bilan boshqa shevalarga xos laqablardan tubdan farqlanadi. Ularni o‘rganish, tadqiq qilish o‘zbek onomastikasi, o‘zbek tili va uning taraqqiyoti, xalq madaniy hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Birikma shaklidagi laqablar o‘zida katta tarixni ko‘rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдулла Қодирий Танланган асарлар. –Тошкент: Шарқ, 2014.
2. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. –Тошкент: Фан, 2013.
3. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-, 2-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006.

HUDUD SHEVALARI TARKIBIDAGI MAROSIM IFODALOVCHI SO‘ZLAR

Oybek Nurjanov
Assistent,
Berdaq nomidagi QDU

Annotatsiya

Ushbu maqolada hududlarda ishlatiladigan marosim ma’nosini ifodalovchi so‘zlar, xususan, Xorazm shevalarida marosim ifodalovchi leksik birliklarning turlari haqida so‘z yuritilgan. Jumladan, insonning tug‘ilishi bilan bog‘liq etnografizmlar, insonning ma’lum yoshga yetganida o‘tkaziladigan marosim nomlarini ifodalovchi etnografizmlar bo‘yicha fikrlar batafsil bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: marosim, etnik, sheva, leksema, etnograf, sinonim, dialekt, arxaik.

Annotation

This article discusses the words used in the regions to express the meaning of the ceremony, including, the types of lexical units that represent the ceremony in the Khorezm dialects. In particular, there is a wide range of views on ethnography related to the birth of a person, and ethnography, which refers to the names of ceremonies performed at a certain age.

Keywords: ceremony, ethnicity, dialect, lexeme, ethnographer, synonym, dialect, archaic.

Marosim ifodalovchi leksik birliklar uzoq yillar kishilik jamiyatining sinovlaridan o'tib, termin darajasiga ko'tarilgan so'zlardir. Marosim leksikasi xalq hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, deyarli har qanday holatda va har sohada shunga bog'liq holda uchraydi. Etnik ma'no ifodalovchi har bir atama yoki termin xalq marosimlarining ma'lum bir qismini bildirib, o'z nomi bilan ma'lum bir ma'noda tarixiylik kasb etadi. Hudud shevalari tarkibidagi marosim ifodalovchi so'zlarni quyidagi guruhlariga ajratib o'rganish mumkin.

1. Insonning tug'ilishi bilan bog'liq etnografizmlar

Marosimlar xalq hayotining hamma jabhalari bilan bog'liq holda o'tkaziladigan maishiy hodisadir. Inson tug'ilishi bilan turli marosim va tadbirlar o'tkaziladi. Bu hodisa deyarli barcha turkiy xalqlarga xosdir. Marosim va tadbirlarni ifodalovchi leksemalar sheva va mahalliy dialektlarda turlicha nomlanadi yoki o'z o'rnini bilan quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi: cöвънчъ – qo'ni-qo'shni va qarindoshlarga xabar qilish uchun maxsus balog'atga yetmagan bola tomonidan xabar qilinib, sovg'a-salom yig'ish; göz *ajdin*- chaqaloq tug'ilganda qo'shni va qarindoshlarning uy egasini tabriklash marosimi. Bu hodisalar barcha sheva vakillari uchun xarakterli bo'lib, boshqa shevalarda mazmun buzilmagan holda fonetik jihatlar turlicha o'zgarishlarga uchrab, boshqacha ko'rinishlarda uchrashi mumkin.

Šäräväyä čüširiš - bu qo'shma leksik birlik ham kichik marosim nomini ifodalagan holda katta yoshdagi ayollar tomonidan bajariladi. Bu marosim ba'zan shevalarda *čillädän čiqariš* birikmasi orqali ifodalanib, sinonimiya hodisasini yuzaga keltiradi. Inson tug'ilishi bilan bog'liq marosim nomlari, asosan, so'z birikmalari asosida shakllangan bo'lib, ikki yoki uch so'zning birikishi natijasida ma'lum

bir marosim nomi hosil qilinadi. Marosim nomlarini bildiruvchi atamalar, odatda, birikmalar orqali shakllanib, ularni hali bir soʻz holiga kelmagan birikmali tushunchalar qatoriga kiritish mumkin; *beškä salış* - bu birikma orqali anglatilgan marosim faqat katta yoshdagi ayollarni taklif qilib, oʻshalar ishtirokida amalga oshiriladi. Bu hodisaning lisoniy ifodalanishi barcha turkiy xalqlar uchun xarakterlidir. Mazkur marosimning beshik toʻyi marosimidan farqi shundaki, undan oldin keksa momolar tomonidan amalga oshirilishida. Baʼzi qishloq va chekka hududlarda bu marosimni *bešk äpkäliš* deb yuritilib, qudalarning beshik olib kelishi bilan ular ishtirokida amalga oshiriladi. Bundan koʻrinadiki, oʻzining farqli xarakter xususiyati bilan maʼlum darajada farq qilsa-da, bu nomlar bitta voqea-hodisaning nomi hisoblanadi. Koʻrinadiki, bu marosim nomi ham bevosita *beškä salış/bešk äpkäliš* kabi nomlar bilan yuritilib, sinonimik xarakterga ega. Bu holat oʻzbek sheva va dialektlarining naqadar boy hamda rang-barangligini koʻrsatadi.

Inson tugʻilishidan boshlab to qirq kunga qadar turli xil marosimlar oʻtkazilib turiladi. Oʻtkaziladigan ushbu marosimlar, asosan, magik xarakterda boʻlib, turli xil irim-sirimlarga asoslangan. Bular asosan *jeddī čillä*, *jigirmä čillä*, *qırq čillä* va hokazo. Shu oʻrinda bu marosimlar etnografik xarakter kasb etib, turli aytim va olqishlar bilan boyitiladi.

Uzoq ajdodlarimizning fikricha, mana shu davrda chaqaloq hayotini yovuz kuchlardan, yomon koʻzlardan hamda turli balo va ofatlardan asrash; ona-bola oldiga qorongʻi tushgandan keyin hech kimni kiritmaslik, oʻzlarini ham yolgʻiz tashqariga chiqarmaslik kabi irimlar bola tarbiyasiga ijobiy taʼsir qiladi, deb tushunganlar. Bu haqda etnograf va folklorshunos olimlar koʻpgina tadqiqotlarni amalga oshirganlar [Caḡapov, 1982: 68].

Shu oʻrinda aytib oʻtish lozimki, bola tugʻilishidan *eddī čilläsiga* qadar ism qoʻyish zarur hisoblanib, bu ham mintaqa shevalarida etnografik hodisa sifatida qaraladi. *Äd qöjış* nomi bilan ataluvchi bu marosim ham alohida tayyorgarlik bilan oʻtkazilib, chaqaloqning ikkita qulogʻiga ham azon aytiladi, ota-onasining hamda oʻzining nomi aytilib, diniy nuqtayi nazardan fotiha oʻqiladi hamda shu oʻrinda Qurʼon suralaridan tegishli oyat oʻqilib, marosim yakunlanadi.

Xorazm qipchoq shevalarida esa *исм қойиш /ат қойиш* birikmalari bilan ifodalanadi. Chaqaloq bir yarim oylik bo'lguncha, ya'ni *čillä* davrini o'tkazgunga qadar o'ziga xos kichik marosimlar o'tkaziladi. Masalan, *киндъкъ чүйишь* kabi marosimlar hozirgi paytda arxaiklashgan bo'lsa-da, sheva leksikasida keng qo'llanadi. Faqat marosim nomini bildirish xususiyatini yo'qotgan. Bu holat o'tgan asrning 80-yillariga qadar davom etib, marosim nomini ham anglatgan. Ya'ni, kekxa ayollar o'rtasida kichik marosim sifatida nishonlanib, doyalik qilgan ayolga sarpolar qilingan. Faqat hozirgi davr tibbiyotining yuksak darajada rivojlanishi, odamlarning ma'naviy-madaniy saviyasining kamol topishi bu atamaning semantik doirasini ma'lum ma'noda cheklagan. Shunga o'xshash urf-odat va marosimlar o'tmishda keng iste'molda bo'lib, hozir ularga juda kam rioya qilinadi.

Marosim nomlarining ko'pchiligi raqamlar bilan ifodalangan. Prof. M.Jo'rayevning yozishicha, bunday holat sehr-jodu qudratiga ishonch oqibatida yuzaga kelgan [Жўраев, 1991: 133-147]. Bu holni boshqa turkiy tillarda ham xuddi shu holatda ko'rish mumkin.

Raqamlar o'zlarining magik xususiyatiga ko'ra, ko'pincha, marosim nomini ifodalab, semantik jihatdan raqamlilik belgisidan tashqari narsani ifodalaydi.

Har bir xonadonda yangi farzand tug'ilishi turli xil marosimlarning o'tkazilishiga sabab bo'ladi. Bunday marosimlar lingvistik nuqtayi nazardan ham obyekt sanalib, alohida o'rganiladi. O'tkaziladigan marosim nomlari asosan birikma shaklida bo'lib, faqat bir narsa yoki hodisaning nomini bildiradi. Shulardan biri chaqaloqning tug'ilishi bilan bog'liq *göz ajdin* marosimidir. Bu marosimning nomi ot+sifat leksemalarining birikuvidan tashkil topgan bo'lib, xonadon egasining tayyorgarligisiz boshlanadi. Shuning uchun bu marosim 2-3 kunlab davom etadi (*Қоңшъңнъкинä göz айдына бардыңмъ, барсаң сәнъкънә:м*). Aslida, bu ikki nomning sinonimik qatorni tashkil etishi sinekdoxa-narsaning qismi orqali uning o'zini anglash, ma'no ko'chishi orqali yuz bergan. Marosimning haqiqiy nomi, ya'ni butun nomi *čillädän čiqariš* bo'lsa, ana shu marosimning tarkibiy qismi, ya'ni uzvi *suvä čüşiriš* deb nomlanib, ot+fe'l qo'shilmasidan marosim nomi anglashiladi. Kekxa odamlar chilla so'zini aytishga irim qilib, marosimning ichki uzvi orqali uning o'zini to'liq ifodalashga qodir

sinonim darajasiga ko'tarilgan. Inson tug'ilishi bilan bog'liq marosim nomlari, asosan, birikma shaklida uchrab, bir narsa, predmet yoki voqea-hodisaning nomini anglatadi.

O'zbek oilaviy-maishiy marosim nomlaridan *beshik to'yi* marosimi ham ikkita leksik birlikning o'zaro birikuvidan tashkil topib, bitta voqea-hodisaning nomini anglatadi. Bu marosim, asosan, birinchi yoki ikkinchi farzand tug'ilganda ayollar davrasida keng miqyosda o'tkaziladigan marosim ekanligini folklorshunos olim B.Sarimsoqov qayd etib o'tgan [Саримсоков, 1994: 18-25]. Olim o'z fikrini davom ettirib, oilada qiz tug'lsa, yetti kundan keyin, o'g'il tug'lsa, o'n bir kundan keyin beshik to'yi marosimi o'tkaziladi deb izoh beradi. Bu fikr qarluq sheva vakillari urf-odatlariga mos kelishi mumkin. Ammo Xorazm o'g'uz sheva vakillari, odatda, bu marosimni juma kuni o'tkazishni lozim topgan. Bu atama deyarli barcha turkiy xalqlar tillarida uchraydi, chunki bu xalqlarning o'zaro genetik birligidan dalolat beradi. Bu marosimni o'tkazuvchilar o'g'uz shevalarida *änäkä mama änälikä* ёки *kejvānī* deb atalsa, boshqa sheva vakillari nutqida *vākīl onä* kabi atamalar orqali ifoda qilinadi. Xorazm qipchoq shevasida *häjdär säč olış* marosimi mavjud bo'lib, bu soch o'g'il bolalarni biror muqaddas joyga ma'lum muddatga atab manglayiga qo'yiladi. E'tiqodiy tasavvurlarga ko'ra bu soch bolani balo-qazolardan asragan. Tilshunos olim A.V.Ishayevning yozishicha, bu soch biror jonliq so'yib, xudoyi qilingandan so'ng olib tashlangan. Aniqllovchi+aniqlanmish tipidagi bu atama hozirgi paytda arxaiklashib, deyarli iste'moldan chiqqan. O'g'uz shevalarida kokil qo'yish udumi bor bo'lib, bu faqat qiz bolalar ma'lum yoshga yetganida ularga qo'yilgan.

2. Insonning ma'lum yoshga yetganida o'tkaziladigan marosim nomlari

Kishi hayoti davomida tabiat hodisalariga befarq bo'lmasdan, ma'lum bir e'tiqodiy tasavvurlar asosida, ma'lum bir narsalarga irim qilib yashaydi. Inson hayotida hozirgacha yashab kelayotgan marosimlar va ularni anglatuvchi til birliklari asrlar osha shakllanib, turg'unlashib qolgan. Kishi hayotida yosh bilan bog'liq yuz beradigan voqea-hodisalar ularni yosh jihatidan ma'lum bir yangi bosqichga o'tganligini bildiradi. Shu jihatdan to'y leksemasi bilan bog'liq

marosim nomlarini uch guruhga ajratib o'rganish mumkin: a) beshik to'y i marosimi bilan bog'liq atamalar; b) nikoh to'y i bilan bog'liq nomlarni bildiruvchi so'zlar.

Beshik to'y i marosimi bilan bog'liq beshik va uning asboblari nomlari, chaqaloq kiyimi nomlari kabilarni bildiruvchi *bešk*, *düväk*, *kovizyä*, *örtig*, *suimäk*, *žübbä*, *äldikčä* kabi atamalar to'g'risida boshqa tadqiqotchilarning ishlarida kengroq ma'lumotlar berilganligi bois umumiy tarzda to'xtalib o'tishni ma'qul deb bildik. [Мирзаев, 1971: 79]

Sünnät töji atamasi Xorazm o'g'uz-qipchoq shevalarida qadimdan keng ishlatilib, hozirgi kungacha iste'molda. Qolaversa, qardosh turkiy hamda musulmon mamlakatlari xalqlari tilida keng istifoda qilinadigan atama sanaladi. Shunday bo'lsa-da, har bir xalqning o'z moddiy, maishiy turmush tarzidan kelib chiqqan holda shu mavzuga doir so'zlarning ishlatilishida o'zgachaliklar bo'lishi ehtimoldan holi emas. Xorazm o'g'uz sheva vakillari bu marosim nomini turlicha atamalar bilan ataydilar: *cünnä*t, *cünnä*t той, қолыны ҳалаллаш /әлини ҳалаллаш /қарз тойы va hokazo. Bu birikmalar orqali ifodalanadigan marosim o'g'il bolaning uch, besh, yetti, to'qqiz yoshlarida o'tkaziladi. Ana shu yoshlarda marosim o'tkazilishi shart hisoblangan. Ba'zan sheva vakillari nutqida xayrli duolarga qo'l ochishganda: "*cünnä*тынә йетырыпти, парзынам йетырсын", deb niyat qilishadi. Bunday holatlarda bu birikma ellipsis hodisasiga uchrab, aniqllovchi o'z o'rnida qolib, aniqlanmish tushib qoladi, ya'ni birinchi qismi orqali ikkinchi qismi ham tushuniladi. Ba'zi o'rinlarda ikki so'zdan tashkil topgan birikma qo'shma so'z shaklini oladi, ya'ni *töjbälä* kabi. To'y kunigacha o'tkaziladigan bir qancha marosimlar mavjud bo'lib, ular xalq tilida *қа:да* deb yuritiladi. (қоңшънъ тойына қа:дасыны әтып бармасам болмийди.)

Xalq shevasida to'ygacha bo'lgan ko'pgina marosimlar sinxronik jihatdan bir narsaning nomini ifodalab, bir so'z-atama shakliga kelib qolgan. Masalan, *nänjöpär*, *qätlämäpishär*, *geñäštöj* kabi. Bu atamalar ham sunnat to'yiga qadar o'ziga xos udumlar bilan o'tkaziladigan kichik marosim nomlaridir. Shuning uchun ham bu marosim nomlari o'zining qadimiyluk xususiyatiga ko'ra tarixiyluk kasb etadi. Bundan tashqari, tilshunoslik fanida davrning ijtimoiy-siyosiy ruhi bilan bog'liq

vaqtincha yashab, izsiz o'tib qoluvchi omillar ham borki, ular ham ma'lum ma'noda o'z davri uchun zamonaviylik kasb etib, ma'lum muddat iste'molda bo'lgan. Bular sirasiga *rejis čäqiriq, čörä čäqiriq, töj žüväpli* kabi atamalar orqali ifodalanuvchi marosimlarni kiritish mumkin. Ba'zi o'rinlarda bu marosim nomlari umumiy nom bilan *elä aš bärpiš* deb ham yuritiladi. Keyingi paytlarda *xizmätä čäqiriš* birikmasi bilan ifodalanadigan marosim paydo bo'lib, hozirgacha shu nom bilan shevalar lug'atida qayd etilmagan. Sunnat to'y marosimi bilan bog'liq ko'pgina atamalar faqat shu to'y bilan bog'liq dialektizmlarni tashkil etadi deyish mumkin. Bular sirasiga *sättäräš* - sartarosh, bolani kesish vazifasini bajaruvchi shaxs; *päjkä* - kesadigan asbob; *qämič* - bola a'zosining kesadigan qismini ajratib turuvchi moslama; *qärä sürtiš/qärä bäsäš* - maxsus kesilgan joyga qonni to'xtatuvchi moslamani bosib, surtib qo'yish; *qäräsä čüšti* - surtilgan dori tushsa, kesilgan joy bitgan hisoblanib, sartaroshga suyunchi puli beriladi; *päpäq* - bola a'zosining kesilgan qismi; *päpäq pili* - kesilgan a'zoni pul berib, sartaroshdan olish; ya'ni sartaroshga beriladigan pul kabi. Ko'rinadiki, sunnat to'y marosimi bilan bog'liq hodisalarni ifodalovchi til birliklari, ayrimlarini mustasno qilganda, deyarli barchasi ikkita so'zdan iborat bo'lib, bitta tushunchani ifodalaydi. Shuni e'tiborga olgan holda marosimlar leksikasi guruhiga kiruvchi so'zlar hali tilning tejash tamoyillari asosida to'la shakllanib ulgurmagan. Shuni qayd qilish lozimki, ular hali ancha vaqtgacha bu jarayonni boshdan kechirishlari ehtimoldan holi emas. Sunnat to'y marosimida turli ko'ngilochar o'yinlar o'tkazilib, ular boshqa to'ylarda ijro qilinishi o'rinsiz, deb hisoblanadi. Shuning uchun azal-azaldan bu to'y odamlarning diqqat markazida bo'lib, keng nishonlangan. Bu to'yda ijro qilinadigan o'yin va urf-odat nomlari deyarli boshqa to'y davrilarida takrorlanmaydi. To'y kuni sunnat qilinuvchi bola o'rtoqlari bilan ma'lum muddat turli o'yinlarni o'ynab ko'ngil yozadi. Ana shunday o'yinlardan biri *ät öjin* atamasi bilan yuritiladi. Bunda bolalar yog'ochdan ot yasab, uni minib o'ynaydilar. To'y egasi ularning ustidan tanga va shirinliklar sochadi. Hozirgi kunda bu odat unutilib ketganligi sababli, uni ifoda qiluvchi atama ham leksik arxaizmlar sirasiga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Safarov D. Bolalarni erkalovchi xalq qo'shiqlari. –T.: Fan, 1982, -B. 68
2. Jo'rayev M. O'zbek xalq ertaklarida "sehrli" raqamlar. –T.: Fan, 1991, 133-147-b.
3. Sarimsoqov B. Beshik to'ylari folklori. "O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi" –T.: O'qituvchi, 1990, 120-130-b.
4. Mirzayev N. O'zbek tili etnografik leksikasi. AKD, –T.: 1971.

QORAQAPOG'ISTON O'ZBEK SHEVALARIDA "TO'Y MAROSIMI" BILAN BOG'LIQ LEKSEMALAR

Madaminova R.
O'qituvchi,
Berdaq nomidagi QDU

Annotatsiya

Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston hududida yashovchi o'zbeklarning to'y marosimi bilan bog'liq urf-odatlarini ifodalab berilgan. Qoraqalpog'iston hududiy o'zbek shevasida ishlatib kelinayotgan to'y marosimi bilan aloqador qator leksemalarning bir qismi mushtarak hodisa, boshqalari esa nomushtarak ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: lahja, sheva, leksema, lingvistika, urf-odatlar, marosimlar.

Annotation

This article describes the customs associated with the wedding ceremonies of Uzbeks living in the territory of Karakalpakstan. It is argued that some of the lexemes used in the dialect of Uzbeks living on the territory of Karakalpakstan are common, and the other part are different.

Key words: dialect, patois, lexeme, linguistics, customs, ceremonies.

Milliy adabiy tillarni rivojlantirishning ichki omili sifatida umumxalq soʻzlashuv uslubi imkoniyatlari, jumladan, xalq shevalari va lahjasini lingvistika tajribalari bilan aloqadorlikda oʻrganish sohasida ham bir qancha olimlar: akad. Sh.Shabdurahmonov, prof.E.D.Polivanov, V.V.Reshetov, X.Doniyorov, F.Abdullayevlar tomonidan muayyan maʼnoda ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Til harakatdagi ijtimoiy hodisa tarzida har bir xalqning aloqa ehtiyoji taʼsirida yuzaga kelar ekan, undagi nominativ birliklar ham ayni shu zarurat hosilasidir. Oʻzbek xalqi qadim-qadimdan xilma-xil toʻylar, marosimlar oʻtkazib kelganligi bois shu sohaga oid maxsus leksemalardan ham foydalangan. Taʼkidlash lozimki, bunday lugʻaviy qatlam mamlakatimizning barcha hududlarida bir xil tarzda qoʻllanilgan, deb boʻlmaydi. Chunki har bir chegaralangan lisoniy munosabatning faqat oʻziga xos urf-odatlar, rasm-rusmlari mavjud. Shu nuqtai nazardan Qoraqalpogʻiston va uning atrofida joylashgan ayrim qishloqlarning toʻy marosimlarida ishlatib kelinayotgan leksemalarni tahlil etish bilan fikrimizni ifodalashimiz mumkin. Maʼlumki, “Nikoh toʻyi” (shevada: *niko toʻyi://patiya toʻyi*, masalan: qudalar patiya toʻyini qachonga belgiladi?) milliy marosim madaniyatida muhim oʻrin tutadi. Shuning uchun ham, amaliyotda mazkur istilohga aloqador koʻplab leksemalar qoʻllanilayotgani tabiiy hodisadir. Ular tegishli tasnif qilingan va sistemalashtirilib chiqilgandan keyin joriy leksik qatlamning quyidagi mushtarak va nomushtarak lisoniy birliklari mavjud ekanligi ayon boʻldi.

1. Oʻzbeklar yashaydigan barcha mintaqalarda ayni bir xil maʼnoda qoʻllanilayotgan “*nikoh toʻyi*” va uning belgilariga aloqador lugʻaviy birliklar. Bular jumlasiga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: *patiya toʻy*, *ulkan dasturxon*, *savchi*, *kengash toʻy*, *non sindirish*, *kampir oʻldi*, *kapkir kuydi*, *nan jabar*, *kuyov joʻralar*, *kuyov suzildi*, *el qa:da*, *chimildiq qa:da*, *kelin salom* va shu kabilar.

2. Adabiy til va Qoraqalpogʻiston shevalarida bir-biridan farqlanuvchi atamalar ham borligini alohida taʼkidlab oʻtmoq joiz. Masalan, Xoʻjayli, Taxiyyatosh, Qoʻngʻirot shaharlarida nikoh toʻyidan bir kun oldin qizning uyida dugonalari uchun beriladigan ziyofat maʼnosi *qiz yigʻin// qiz chaqirishma*, *qiz chaqiriq* leksemalari bilan ifodalanadi. Bunday tafovutni shevalararo qoʻllangan leksemalar

misolida ham ko‘rish mumkin. Masalan, Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarida “Nikoh” marosimida kuyov yigitga barcha narsalarni o‘rgatib boruvchi kishiga // **jigit og‘asi** leksemasi nisbat beradi. Bu leksema Qashqadaryo viloyati shevalarida - **aqlota** lug‘aviy birligi bilan ishlatilar ekan [Mirzayev, 1991]. Qoraqalpog‘iston o‘zbek tilining qipchoq shevalarida esa **o‘kulata// okulata** [O‘zbek ensiklopediyasi,1972] leksemasi bilan qo‘llangan. Afsuski, hatto “O‘zbek ensiklopediyasi”da ham qayd etilgan **vakil ota** leksemasi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da o‘z ifodasini topmay qolgan [Doniyorov,1977].

3. Qoraqalpog‘istonda yashovchi barcha turkiy xalqlar shevalarida va uning atrofidagi qishloqlarda shunday leksemalar ishlatiladiki, mazkur leksik qatlam ona tilimiz boyligini yanada oshirishga hissa qo‘shishi mumkin. Masalan, “Nikoh to‘yida qiz uchun kuyov tomonidan beriladigan pul, mol” ma‘nosini ifodalash maqsadida ishlatilayotgan **sut haqi, qalin moli** (masalan: *qudalar qal’n mal’na qancha berishdi?*) kabilar faqat o‘rganilayotgan obyektida ishlatilib kelinmoqda. O‘zbek adabiy tilida “to‘y va boshqa rasmiy marosimlarida to‘yga taalluqli kishilarga taqdim etiladigan bosh-oyoq kiyim yoki to‘n, do‘ppi, ko‘ylaklar va shu kabilar” **sarpoy** leksemasi bilan ataladi. Fikrimizning dalili uchun “Alpomish” dostonidan quyidagi misolni keltiramiz: “Qorajon: enamiz bizni katta yerdan uylantiribdi. Enamning bosh-oyoq **sarpoyini** qilib yuboribdi - ena bo‘ri bo‘lganingdan gapir! - deb turibdi (49-bet.)” Tadqiqot obyektimizda bu leksema **sarpoy** tarzida qo‘llanib kelmoqda.

4. Shuni ham qayd etish lozimki, biror tushuncha Qoraqalpog‘iston shaharlarida boshqacha atalgan holda, hudud atrofidagi qishloqlarida o‘zgacha qo‘llanish hollari ham tez-tez uchrab turadi. Masalan, yurtga beriladigan **to‘y oshi// el oshi, to‘y palov** tarzida ishlatiladi. Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarida **el oshi** (kelin to‘y, shashuv to‘y atamalari bilan ifodalanadi).

N.Mirzayevning asarida **el oshi** faqat sunnat to‘yida berilishi ta’kidlangan [Mirzayev,1991.]. Lekin Qoraqalpog‘istonda nikoh to‘yida ham, sunnat to‘yida ham **el oshi**, ya’ni, **to‘y palov** berilaveradi. Bu o‘lkada qoraqalpoqlar bilan bir qatorda o‘zbek xalqining qipchoq va o‘g‘iz lahjalariga mansub aholisi istiqomat qiladi. To‘rtko‘l, Ellikqal’a

tumanlarida o'g'uz sheva vakillari, Beruniy, Amudaryo, Xo'jayli, Taxiatosh, Qo'ng'iro't tumanlarida qipchoq shevasi vakillari yashaydi. Bulardan tashqari Shumanay hududida ham qipchoq guruh o'zbek sheva vakillari qoraqalpoqlar bilan birga istiqomat qilib kelmoqda. Qoraqalpog'istonda istiqomat qiladigan o'zbek shevalarida **to'y** bilan bog'liq atamalar urf-odatlar asrlar davomida saqlanib qolgan bo'lib, qoraqalpoq xalqi **to'y** atamalariga juda yaqin turadi.

Haqiqatdan ham Qoraqalpog'istonda yashaydigan turkiy xalqlar shevalarining etnografik leksikasini, **to'y** atamaları bilan bog'liq etnonimlarni o'rganish madaniy merosimizning bir bo'limini tashkil qiladi. Quyida biz o'zbek, qoraqalpoq, qozoq va turkman xalqlarining **to'y** marosimlarida qo'llanib kelayotgan, Qoraqalpog'iston hududida yashovchi xalqlarning urf-odatlari bilan bog'liq bo'lgan etnografik leksikasini o'zaro qiyoslash asosida ularning har birining o'ziga xos xususiyatini ochib berishga harakat qildik.

Qoraqalpog'iston hududida turkiy xalqlar asrlar davomida bir-birlari bilan **to'y** marosimlarida qatnashib, hatto quda-anda bo'lib kelgan. Lekin bu xalqlarning **to'y** atamaları bilan bog'liq etnografik leksikasini o'zaro taqqoslaganimizda har bir xalqning o'ziga xos urf-odatlari va dasturlari saqlanib qolganligini ko'ramiz. Turkiy xalqlarning **to'y** marosimlari asrlar osha avloddan avlodga o'tib, boy ma'naviy merosni saqlab kelmoqda.

Xullas, insonning dunyoga kelishiga umid qilingandan boshlab, umri davomida qancha to'ylar, marosimlar o'tkazilishining o'zi turkiy xalqlar ma'naviy dunyosining ulug'ligidan, dasturlariga sodiqligidan darak berdadi. Xalq dasturlarini chetga surib, ular o'rnida paydo bo'lgan turkiy xalqlarga yod yevropacha dasturlar xalqimiz ma'daniy merosida saqlanib qolmasligiga ishonchim komil. Sababi urf- odat, dasturlarini aks ettiradigan to'y atamaları asrlar davomida saqlanib, qadr topib kelmoqda. Buni har qanday kuch o'zgartirishi mumkin emas. Qoraqalpog'iston hududiy o'zbek shevasida to'y marosimi bilan aloqador qator leksemalar ishlatilib kelinmoqda, ulardan bir qismi mushtarak hodisa hisoblansa, boshqalari bir-biridan farqlanuvchi-nomushtarakdir. Bunday leksik qatlamni o'rganish faqat shevashunoslikni emas, balki o'zbek adabiy tilini yanada boyitishga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev N. O'zbek tili etnografizmlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 1991.
2. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. – Toshkent, 1977.
3. O'zbek ensiklopediyasi. 2- jild. – Toshkent, 1972.
4. Abduraxmanov .D. O'zbek shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1991
5. Ibragimov Yu.M. Qoraqalpog'iston o'zbek shevalari leksikasi. Bilim. – Nukus. 1998.

O'ZBEK XALQI ETNONIMLARINING TASNIFLASH USULLARIGA OID AYRIM TADQIQOTLARGA NAZAR

Bexzodjon Zokirov
tayanch doktorant,
TTDSHU

Annotatsiya

Ushbu maqolada mustaqillik yillarida chop etilgan va o'zbek xalqining etnonimlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar, dissertatsiyalar va ilmiy maqolalarda keltirilgan etnonimlarni tasniflash tamoyillari o'rganilgan hamda shu yo'nalishdagi muammolarga oid turli qarashlar, yondashuvlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: etnik birlik, etnonim, etimon, lingvistik tasnif, xronologik tasnif, onomastika, totemlar.

Annotation

The article studies the principles of classification of ethnonyms given in scientific literature, dissertations, articles published in the years of independence and devoted to the study of ethnonyms of the Uzbek people. Various views and approaches in this area are also analyzed.

Key words: ethnic unity, ethnonym, etymology, linguistic classification, chronological classification, onomastica, totems.

Bizga ma'lumki, turkiy xalqlar tillari etnonimlarga juda boy bo'lib, ularning aksariyati paydo bo'lishi davri jihatdan qadimiyatga borib taqaladi. Bundan tashqari etnonimlarning paydo bo'lishi va ma'nosi haqida xalq orasida juda ko'plab afsona hamda rivoyatlar mavjudki, bu talqinlar ko'pincha mutaxassislarni etnonimlarning asl ma'nosini anglashdagi faoliyatlarini biroz qiyinlashtiradi. Lekin etnonimlarning asl kelib chiqishiga doir manbalar va mutaxassis olimlarning chuqur ilmiy tahlillarga asoslangan tadqiqotlari bizga etnonimlarning asl mohiyati, paydo bo'lish davri va uni xalq orasida keng iste'molda qo'llanishiga oid mulohazalarni ilmiy yondashuv asosida qiyosiy-tahlil qilish imkoniyatini beradi.

XX asrning 70-80 yillarda bir qator tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida turkiy etnonimlarning umumiy tasnifi berilgan bo'lib, ularda asosan etnonimlarning lingvistik, etimologik, semantik jihatiga asosiy diqqat qaratildi. Xususan, bu kabi tadqiqotlar sirasiga V.A.Nikonov [Nikonov, 1970:5-33], D.E.Eremeev [Eremeev, 1970:133-142], A.I.Popov [Popov, 1973:170], N.A.Baskakov [Baskakov, 1980], S.Qorayevlarning [Karayev, 1989:191] ilmiy ishlarini kiritishimiz mumkin. XX asrning 90 yillari va mustaqillik davrida esa S.Ataniyazov [Ataniyazov, 1994:228], A.J.Atajonova [Atajonova, 1997:189], A.Turobov [Turobov, 1999:154], K.Sh.Marqayev [Marqayev, 2007:202], A.A.Ergashevlarning [Ergashev, 2012:138] tadqiqotlarda O'zbekiston va unga tutash hududlar misolida etnonimlarning asosli ilmiy tasniflari usullari yaratildiki, biz quyida ularning ayrim jihatlariga to'xtalib o'tamiz.

Xususan, XX asrning 90-yillari boshlarida qilingan S.Ataniyozovning qardosh turkman tili etnonimlariga oid tadqiqoti diqqatga sazovor bo'lib, "Turkman tilidagi etnonimlar" nomli monografiyasida etnonimlarni semantik jihatdan tasnif qilib, ularni 8 ta yirik hamda ularni ham o'z ichida bir necha kichik guruhlariga bo'lib tasnif qiladi [Ataniyazov, 1990:7-16]. Xususan, uning semantik tasnifidan *totemlardan paydo bo'lgan etnonimlar, tamg'alardan paydo bo'lgan etnonimlar, aholining etnik tarkibi va tuzilishi bilan bog'liq etnonimlar, insonlarning tashqi qiyofasi va o'ziga xos xususiyati asosida paydo bo'lgan etnonimlar, insonlarning ijtimoiy nufuzi va holatiga bog'liq etnonimlar, insonlarning kasbiga bog'liq etnonimlar,*

topoetnonimlar, antropoetnonimlar kabi tasnifiy birliklarni ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, muallif turkman tili etnonimlarining shakllanishidagi xronologik tasniflash tamoyilini ham ishlab chiqadi. Unga ko‘ra turkman etnonimlarining a) turk davri; b) arablar davri; s) turkman-o‘g‘uz davri; d) mo‘g‘ullar davri; e) mo‘g‘ullardan keyingi davr; kabi bosqichlari mavjud bo‘lib, ushbu davrlarga oid har bir etnonimlar o‘ziga xos xususiyatlari ega [Ataniyazov, 1994:76-95]. S.Ataniyozovning ushbu tasnifi turkmanlarning etnogenezi va etnik tarixi masalasini davriy jihatdan tizimli o‘rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorazm etnotoponimlari bo‘yicha tadqiqot olib borgan A.J.Atajonova ham hududdagi etnonimlarning o‘ziga xos tasnif uslubini ishlab chiqadi. Unga ko‘ra muallif etnonimlarni atalish motivlariga va tarixiy etimologik xususiyatiga ko‘ra tasnif qiladi. Uning etnonimlarning atalish motivlariga ko‘ra tasnifida: a) *totemlar asosida paydo bo‘lgan etnonimlar*; b) *tamg‘a-belgi asosida paydo bo‘lgan etnonimlar*; s) *rang-sifat bildiruvchi so‘zlardan yasalgan etnonimlar*; d) *miqdor-belgi asosida paydo bo‘lgan etnonimlar*; e) *antroponimlar asosida paydo bo‘lgan etnonimik tasnifiy birliklar* o‘rin egallagan [Atajanova, 1997:33-44]. A.J.Atajonova tomonidan ishlab chiqilgan ushbu tasnif etnonimlarni o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etishi bilan bir qatorda, unda bir qator munozarali masalalar ham mavjud. Xususan, K.Sh.Marqayevning qayd etishicha, kasb-hunar, mashg‘ulot, unvon va mansab nomlari bilan bog‘liq etnonimlarni antroponimlar asosida yasalgan etnonimlar tarkibiga kiritish mantiqqa to‘g‘ri kelmaydi. Sababi, antroponimlar kishilarning ismi, taxallusi, laqabi asosida shakllangan onomastik birlik bo‘lib, kasb-hunar, mashg‘ulot bilan, unvon va mansab nomlari bilan bog‘liq etnonimlar alohida tasnifiy guruhga kiritish maqsadga muvofiqdir [Marqayev, 2007:68]. Darhaqiqat, kasb-hunar, mashg‘ulot bilan, unvon va mansab nomlari bilan bog‘liq etnonimlar asosan antroponimlar emas balki ko‘proq, mavzuviy-ma‘naviy jihatdan tamg‘a-belgi asosida paydo bo‘lgan etnonimlarga mansub bo‘lib, zarurat holda ularni alohida tasnifiy guruh sifatida ajratish maqsadga muvofiqdir.

Samarqand viloyati etnonimlari va etnooykonimlari bo‘yicha maxsus tadqiqot o‘tkazgan A.Turobovning qayd etishicha, hududdagi

etnonimlar lug‘aviy-ma’noviy xususiyatlariga ko‘ra 2 turga bo‘linadi [Turobov, 1999:56]. Ular lisoniy omillar asosida shakllangan etnonimlar va nolisoniy omillar asosida shakllangan etnonimlar bo‘lib, har ikkalasi o‘z ichida bir necha ichki guruhlariga bo‘linadi. O‘z o‘rnida lisoniy omillar asosida yasalgan etnonimlar o‘zining lug‘aviy-ma’noviy xususiyatlariga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: a) turdosh so‘zlar asosida paydo bo‘lgan etnonimlar, b) atoqli so‘zlardan paydo bo‘lgan etnonimlar. Ko‘rib turganimizdek, lisoniy omillar asosida yasalgan etnonimlarda ko‘proq etnonimning lingvistik jihatlari asosiy o‘ringa chiqadi va u ko‘proq tilshunoslikning tadqiqot obekti hisoblanadi. Masalan, *ko‘k mang‘it, yuqorisaroy, kattaming, xolmonto‘p* kabi etnonimlarni shular jumlasiga kirgizish mumkin.

Nolisoniy omillar asosida paydo bo‘ladigan etnonimlar ham o‘z ichida ikki guruhga bo‘linib, a) totemlar asosida yuzaga kelgan etnonimlar: *bahrin, g‘ozoyoqli, qulonjiq*; b) tamg‘a va belgilar asosida yuzaga keladigan etnonimlar: *bolg‘ali, cho‘michli*. Demak, nolisoniy omillar asosida paydo bo‘lgan etnonimlarda ko‘proq uning tarixiy jihatlari ochishga va u paydo bo‘lgan davrdagi aholining etnik tarkibi hamda xalq orasida iste‘molda bo‘lgan etnonimlarning tadqiqi va tahlili asosiy diqqatni qaratish nazarda tutilgan.

Umuman olganda, A.Turobovning Samarqand viloyati etnonimlari va etnooykonimlari bo‘yicha qilgan tasnifida lisoniy va nolisoniy omillarni farqlashga intilishi tahsinga sazovordir. Olim bu jihatdan tadqiqotlarning samarali bo‘lishi uchun, etnonim va etnooykonimlar tahlil qilishda faol qatnashuvchi tilshunos va tarixchilarning tadqiqot yo‘nalishlariga o‘ziga xos chegara belgilab bergan. Ammo, uning etnonimlarga oid tasnifida noizchilik, turli tipdagi toponim va onomastik birliklarni o‘zaro aralash holatda kelishi kuzatish mumkin. Xususan, tadqiqotning ayrim joylarida etnonimlarni toponimlardan aniq chegaralamay, etnoykonimlarni antroponimlar, oykonimlar bilan birga bir tasnifiy birlikda yoki aralash holda tahlil qilish holatlari uchraydi [Turobov, 1999:57-65].

Janubiy O‘zbekiston hududidagi etnonimik materiallarni lingvistik aspektda ko‘rib chiqqan tadqiqotchilardan biri K.Sh.Marqayev bo‘lib, uning ishida ham etnonimlarning o‘ziga xos tasnifi usulini ko‘rishimiz mumkin. Muallif ushbu tadqiqotida

etnonimlarning ma'noviy-mavzuviy jihatdan quyidagi 9 ta turga bo'lib tasniflaydi [Marqayev, 2007:68]. Unga ko'ra, etnonimlarda 1) *nomlanish asosida totemistik tasavvurlar mavjud etnonimlar*; 2) *nomlanish asosini tamg'a, maxsus belgilar tashkil etgan etnonimlar*; 3) *son, miqdor, tushunchalariga asoslangan etnonimlar*; 4) *xajm-o'lchov tushunchalariga asoslangan etnonimlar*; 5) *rang-tus tushunchalari bilan bog'liq etnonimlar*; 6) *etnosning ijtimoiy ahvoli, mavqeiga daxldor tushunchalar asosida nomlangan etnonimlar*; 7) *etnosning kasb-kori, doimiy mashg'ulotiga ishora qilish asosida nomlangan etnonimlar*; 8) *etnonimning yashash joyi, geografik o'rniga nisbat berib yasalgan etnonimlar*; 9) *antroponim asosida yasalgan etnonimlar* kabi tasnifiy birliklar bo'lishi kerak. Shuningdek, Sh.Marqayevning ushbu tadqiqoti orqali etnonimlarning tasniflashda ularning lingvistik, tarixiy-etnografik va etimologik jihatlariga alohida diqqat qaratish zarurligini bilib olishimiz mumkin. Umuman olganda, etnonimlarning tasniflash usullari ko'proq tadqiqot obekti sifatida tanlab olingan biror bir hudud yoki manbalardagi etnonimik materiallar ko'lamidan kelib chiqqan holda tanlanadi. Mutaxassis shaxsiy tajribasi orqali tasnifning qaysi turidan foydalanishini ko'proq tadqiqotning umumiy mazmuni va yo'nalishiga asoslanib mustaqil tanlashi kerak.

O'z o'rnida etnonimlarning tasniflash tamoyillari o'ziga xos murakkab jarayon bo'lib, u mutaxassisdan chuqur tahliliy yondashuvlarni talab qiladi. Aks holda, tasnifning umumiy va xususiy tamoyillari buzilishi mumkin. Xususan, S.Ataniyozovning fikricha, etnonimlarni tasnif qilishning bir qator murakkab jihatlari mavjud. Bu avvalo, ko'pgina etnonimlarning uzoq tarixga egaligidir va bu tarixiy muddatda etnonim egasi bo'lgan etnos ham o'zgarib borgan, ular tarkibiga qardosh va noqardosh etnik unsurlar qo'shib turgan. Bu hol etnonimning ham shaklan va mazmunan o'zgarib turishiga sabab bo'lgan. Natijada, hozirda bir qator etnonimlarning etimonini, ya'ni ilk lug'aviy asosi va shaklini to'liq tiklashga imkon bermaydi [Ataniyozov, 1990:21-22]. Buning ustiga ba'zi etnonimlarning lug'aviy asosini toponimlar yoki antroponimlar tashkil qiladi. Bunday holatda qaysi nomning, qaysi birining vazifasiga o'tganini belgilash ancha mushkul bo'ladi. Chunonchi, *Savron* degan toponim hamda *Savron* degan etnonim mavjud bo'lib, bunday holatda toponimdan etnonim

yasalganmi yoki, aksincha, etnonim toponim vazifasiga o'tganmi, deyilgan savolga faqatgina ma'lumotlarni qiyosiy-tahlil qilish natijasida javob topishimiz mumkin.

Janubiy O'zbekiston hududidagi etnonimik materiallari bo'yicha tadqiqot olib borgan K.Sh.Marqayevning etnonimlarni tahlil qilishda mutaxassislar duch keladigan ayrim murakkabliklarni sanab o'tadi[Marqayev, 2007:68].

1. Etnonimlar – o'zi mansub hududdagi xalq shevalariga mos ravishda talaffuz qilinadi. Bu hol bitta etnonimning turli shakllarini yuzaga keltiradi. Bunday shakllardan qaysi biri – etnonimning asosiy shakli ekanligini belgilash qiyinchilik tug'diradi. Chunonchi, *жат//жот//ёт, жалтир//чалтир, қозоёқли//ғозоёқли, жомонсарой//жамансарой//ёмонсарой, буркут//бургут//биркут//бурқут;*

2. Bitta etnonim ko'pchilik turkiy xalqlar etnik tarkibida uchraydi va ular tilida turlicha shaklga ega. Bu hol ham etnonimning qaysi shakli nufuzli ekanini aniqlashda ma'lum to'siqlarni yuzaga keltiradi: *қоржов (ўзб)//гаржав (турк), жуз (қозоқ)//юз (ўзб), хитойюз (ўзб) // кытайжуз (қоз) // гитаййуз (турк);*

3. Etnonimning ilk, qadimiy shakli davrlar o'tishi bilan o'zgarib boshqa shakllarga kirib qoladi. Bu tadqiqotchini nomning asl shaklini belgilashda turli murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Masalan, *ёмон//жаман* etnonimi salbiy ma'no anglatuvchi *yomon* so'ziga dahldor emas, balki aslida *жав+мон* shaklida bo'lib, qadimiy turkiy tilda *чав//жав* so'zlari shuhratli, mashhur, taniqli ma'nolarini anglatgan.

4. Ba'zi etnonimlarga asos bo'lgan so'z birdan ortiq ma'noga ega bo'ladi va etnonimning qaysi ma'no bilan aloqadorligini belgilash qiyinlashadi. Masalan, *кўрнали* urug'i zamirida yotgan *ko'rpali* so'zi erta bahor va kech kuzda erni qoplab o'sadigan o't, maysani, shuningdek, sutga to'yib, yayrab o'sayotgan qo'zichoqni ifodalaydi.

5. Bir qator etnonimlarning yuzaga kelishi kishilarning qadimiy totemistik tasavvurlari yoki urug' qabilalarning tamg'alari bilan bog'liqdir. Ammo, ba'zi hollarda etnonim uchun asos bo'lgan tushuncha totemik tasavvurmi yoki tamg'a ekanligini chegaralash oson bo'lmaydi. Masalan, *керайит, қўнғирот* etnonimlari orasida *қарға*

urug‘i mavjud. Bu yerda qarg‘a totem ham yoki tamg‘a ham bo‘lgan bo‘lishi ham mumkin. Mana shu kabi murakkabliklar etnonimlarni tasniflashda qiyinchiliklar tug‘diradi va asosli tahlillarni talab qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, har bir xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, xo‘jaligi, ijtimoiy-madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid ma‘lumotlar etnonimlarda namoyon bo‘ladi. Shuningdek, etnonimik materiallar tarixiy jarayonlarni o‘zida mujassam qiluvchi tarixiy manba bo‘lib, ularni tasnifiy talqin va tahlil qilish o‘ta muhimdir. Bulardan tashqari, etnonimik materiallarni tasnif qilish ma‘lum xalq tilining lug‘at boyligi, etnonimlarning nominatsiyalash tamoyillari, urug‘ va qabila nomlarining ma‘no va etimologiyasi, ularning paydo bo‘lishiga sababchi bo‘lgan tabiiy, tarixiy, etnografik, madaniy-ma‘rifiy, falsafiy jihatlarini ochishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке. –Ашгабат: Илим, 1994. –С. 228.
2. Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке: Автореф. дисс. докт. филол. наук. –Ашгабад, 1990. –С. 44.
3. Атажоннова А.Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. дис... филол. фан. номзоди. –Тошкент, 1996. – Б. 189.
4. Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. –Москва, 1980.
5. Еремеев Д.Е. К сематике тюркской этнонимии//Этнонимы. отв. ред. Никонов В.А. –Москва: Наука, 1970. –С. 133-142.
6. Караев С. Узбекская этнонимика//Ономастика Узбекистана. –Ташкент, 1989. –С. 190-191.
7. Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. (Жанубий Ўзбекистон ҳудуди материаллари асосида). – Тошкент, 2007. –Б. 202.
8. Никонов В.А. Этнонимия//Этнонимы. отв. ред. Никонов В.А. –Москва: Наука, 1970. –С. 5-33.

9. Попов А.И. Названия народов СССР. Введение в этнонимику. –М.: Наука, 1973.

10. Туробов А. Самарқанд вилояти этнонимлари ва этноойконимларининг таҳлили. –Тошкент, 1999. –Б. 154.

12. Эргашев А.А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. дисс... филол. фан. номзоди. –Тошкент, 2012. –Б. 138.

TERMINOGRAFIK TADQIQOTLARDA KORPUSNING QO‘LLANISHI HAMDA AHAMIYATI

Latipova Gulasal
tayanch doktranti
ToshDO‘TAU

Annotatsiya

Ushbu maqolada NLP sohasida matnlardagi u yoki bu terminlarni ajratish, aniqlash, tarjima qilish borasida keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Endilikda corpus based term exctraction, ya’ni korpusga asoslangan terminologik bilimlar bazasini yaratishga oid qator ishlar amalga oshirilmoqda. Ma’lumot qidiruvda (Information retrieval) tezaurusdan keng foydalaniladi. Buning uchun har bir fan kesimida sohaviy tezauruslar yaratiladi. Sohaviy tezaurus hujjatlarni indekslash va ma’lumotlarni aniqlashga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: termin, korpus, tezauruz, predlog, yordamchi so‘zlar, semantik analiz.

Annotation

In this article, extensive work is being carried out in the field of NLP to separate, identify, and translate certain terms in texts. Currently, a number of works are being carried out on corpus-based term extraction, that is, on creating a corpus-based terminological knowledge base. Thesauruses are widely used in information retrieval. For this purpose, specialized thesauruses are created in each discipline. Specialized thesauruses help index documents and identify information.

Keywords: term, corpus, thesaurus, preposition, auxiliary words, semantic analysis.

Terminologik lugʻatlar yaratish bilan tilshunoslikning terminologiya sohasi shugʻillanadi. Terminologik lugʻat yaratish XXI asrga kelib eng tez rivojlanayotgan va oʻzgarayotgan sohaga aylandi. Kundalik turmushimizdagi fan va texnologiya taraqqiyoti, qolaversa, sunʼiy intellekt taʼsiri natijasida kompyuter texnologiyalarning barcha sohalarga integrallashuvi natijasida yangi termin va tushunchalar kirib kelmoqda. Ularni qoʻl mehnati bilan kitob yaratib, ilmiy jihatdan tahlil qilingunga qadar vaqt juda tez oʻtib bormoqdaki, yangi tushunchalar kirib kelib hatto baʼzilar kundalik hayotda faol qoʻllanmoqda. Yana bir jihati ingliz tilining xalqaro ilmiy til darajasiga koʻtarilgani hamda turli kashfiyotlar yaratuvchilar tomonidan qoʻyilayotgan nomlarning oʻzbekcha muqobilini topish yoki uni tarjima qilish tezkor fursatda amalga oshirishni taqozo etadi. Ushbu holat, nafaqat oʻzbek tili, balki butun dunyo tillari uchun tegishli holat sanaladi.

Terminologik bilimlar bazasi muayyan sohaga tegishli konseptlarga birlashgan terminlarni aniqlaydi. A.Penas avtomatik ravishda terminlarni aniqlash jarayonini uch bosqichdan iborat ekanligini qayd etadi:

- soʻz turkumlarini tenglash va morfologik tahlil;
- statistik maʼlumot bilan terminning murakkabligini hisoblash, ushbu murakkab sohaga tegishlilik darajasi uchun oʻlchov sifatida olinadi;
- murakkab terminlar roʻyxatidan terminlarni saralash.

A.Penas korpus bazasiga internetdagi web sahifalarni baza sifatida kiritadi hamda terminlarni ajratish boʻyicha yondashuvini tavsiflaydi. Uningcha, termin ogʻirligi sohadagi eng koʻp mos keluvchi terminlarni bogʻliq boʻlmagan terminlarning bogʻliqlik bahosini beradi. Olimning ilmiy tadqiqida murakkablik (ogʻirlik) formulasi quyidagicha amalga oshirilgan:

- 1) sohaviy korpusdagi eng kam qoʻllangan termin eng kam sohaga aloqador;
- 2) eng yuqori chastotali termin sohaga yaqinlik darajasi katta boʻladi.

Shunda ushbu formulaning shartlari quyidagilardan iborat bo‘ladi:

1. To‘plamdagi terminlar chastotasi
2. To‘plamdagi terminlar ishtirok etgan hujjatlar soni
3. Umumiy sohadagi terminlar chastotasi

A.Penas muqobil terminlar sonini kamaytirish uchun quyidagi talab amalga oshirilishi kerakligini ta’kidlaydi:

1. Sohaviy korpusdagi chastotasi eng past terminlar o‘chiriladi;
2. Gazeta korpusdagi chastotasi juda yuqori bo‘lgan terminlar o‘chiriladi;
3. O‘lchovga mos holda terminlar ro‘yxatidagi dastlabki terminlar saralanadi.

O‘zbek tilshunosligida ham ba’zi terminografik tadqiqotlarda korpusga asoslangan yondashuvlar o‘z ifodasini topgan. Bu borada o‘zbek tili bo‘yicha N.Abduraxmonova tomonidan amalga oshirilayotgan ishlarni alohida qayd etish o‘rinli. Olimaning ishlarida “matnlarni avtomatik tarjima qilishda ilmiy va texnikaviy terminlarni o‘rganish va ularning muqobil variantlarini tarjima qilishda terminografiya (terminologik lug‘atshunoslik) muhim masala ekanligi, ko‘p tilli terminografiyaning dolzarbligi tez fursatda o‘rib borayotgan avtomatlashgan lug‘atlar va terminologik ma’lumotlar bankining paydo bo‘lgani bilan izohlanishi”ni qayd etadi. Shuningdek, yuqorida ko‘rsatilgan manbada terminologik lug‘atlarni strukturalash va ularni ma’lumotlar bazasida loyihalash ahamiyatga ega. Mashina tarjimasida terminografiya alohida o‘rganilishi uning lingvistik ta’minotda asosiy qism ekanligi, mashina tarjimasida terminlarning alohida sohaviy lug‘atlari yaratilishi, tarjimaning sifatini oshirishda, terminologiya hamisha o‘zgarib boruvchi soha bo‘lgani uchun rivojlangan davlatlarda bu yo‘nalish jiddiy tadqiq etilgani, ammo o‘zbek tilshunosligida kompyuter terminografiyasi deyarli o‘rganilmaganini bayon etadi.

N.Abduraxmonova tomonidan terminografiyada quyidagi masalalar o‘rganilishi ko‘rsatilib o‘tilgan[Abduraxmonova N.]: 1) u yoki bu terminning ikkinchi bir tilda aynan mavjud bo‘lmasligi; 2) terminlarning so‘z birikmalari tarzida ifodalanishi; 3) matnning uslubini aniqlash va ilmiy terminlarning ma’nolarini uslubga ko‘ra o‘zgarishi; 4) muayyan soha doirasida bir leksemaning turli ma’noda

qo'llanilishi. 5) muayyan terminning bir necha sohada turli shaklda ifodalanishi.

Matnlardagi texnikaviy terminlarni o'rganish va ularning muqobil variantlarini avtomatik tarjima qilishda terminologiya sohasining o'rni katta. Terminlarning turli shakldagi lug'atlarini yaratish terminografiya¹ (terminologik lug'atshunoslik) sohasida o'rganiladi. "Ko'p tilli terminografiyaning dolzarbligi tez fursatda o'sib borayotgan avtomatlashgan lug'atlar va terminologik ma'lumotlar bankining paydo bo'lgani bilan izohlanadi". Ma'lumotlarga ko'ra, XX asrda nemis tilining barcha ilmiy-texnikaviy terminlar miqdori 1 mlnni tashkil etgan. XX asr o'rtalariga kelib elektrotexnikaga doir terminlarning o'zi 4 mlnga yetganligi aniqlangan.

Terminologik lug'atlarni strukturalash, ularni ma'lumotlar bazasida loyihalash muhim. Mashina tarjimasida terminografiyaning alohida o'rni bor. Mashina tarjimasida terminlarga doir sohaviy lug'atlarning yaratilishi tarjimaning sifatini oshiradi. Terminologiya hamisha o'zgarib boradi. Terminografiyada quyidagi masalalar o'rganiladi:

1) u yoki bu terminning ikkinchi bir tilda aynan mavjud bo'lmasligi;

2) terminlarning so'z birikmalari tarzida ifodalanishi;

3) matnning uslubini aniqlash va ilmiy terminlarning ma'nolarini uslubga ko'ra o'zgarishi;

4) muayyan soha doirasida bir leksemaning turli ma'noda qo'llanilishi;

5) muayyan terminning bir necha sohada turli shaklda ifodalanishi.

Masalan, muayyan terminning bir necha sohada turli shaklda ifodalanishi yoki turli ma'no anglatishiga texnika sohasida qo'llaniladigan inglizcha *pin* terminini olishimiz mumkin **pin** so'zi (termin sifatida) ot so'z turkumi sifatida quyidagi ma'nolarga ega: *barmoq*, *shift*, *shpilka*, *shplint* va h.k., shuningdek, ushbu leksema boshqa so'z turkumi sifatida ham turli ma'nolar kasb etadi: *hayotini buzmoq*, *so'zidan ilib olmoq* va h.k.

Yillar davomida olib borilgan kuzatishlar natijasida olimlar fan va texnikaga oid terminlarni standartlashtirish masalasiga alohida

¹ Terminologik lug'atlarni tuzish haqidagi fan.

munosabatlarni o'rtaga tashlaydilar. Shunday bo'lishigfa qaramasdan o'zbek tilida terminlar, ayniqsa sohaviy terminlar masalasi juda dolzarb bo'lib taqdid qilinishi kerak bo'lgan ko'plab tadqiqot ishlari mavjud. Bu kamchiliklar ilmiy asosda o'rganilib fanga ma'lum qilinmas ekan lingvistik ta'minotda ham bu muammo bartaraf etilmaydi. Bundan tashqari muayyan terminning iste'molga kirib kelishida uning yaratuvchisi yoki ijtimoiy hodisalar ta'sirida ba'zilarining o'rniga boshqa birining qo'llanish holatlarini inkor etib bo'lmaydi. Lingvistik ta'minotda terminlar lug'atining to'liq berilishi tarjima sifatini oshirishga xizmat qiladi shu sabab biz yuqoridagi fikrlarimizga qat'iy qolamiz avval boshdan terminologiya sohasidagi kamchiliklar bartaraf etilsa undan keyin korpuslardagi muammolar ham kamayadi va korpuslar sifatini oshiradi. Yana shuni aytish mumkinki, korpusning o'zi ham biz sanaga kamchiliklarni bartaraf etishga yordam berishi mumkin, albatta, buni ham inobatga olish zarur.

Ilmiy matnlarning leksik birliklari quyidagi razryadlarga ko'ra bo'linishi mumkin:

- adabiy tilda qabul qilingan so'zlar: *predlog, yordamchi so'zlar, olmosh*;

- umumadabiy tilda qabul qilingan, qoidaga ko'ra ilmiy matnda muayyan ma'noga ega so'zlar: *qism, shart, qila olmoq*;

- ilmiy bo'lmagan matnlarda juda kam uchraydigan va aynan ilmiy matnga xos xarakterni ko'rsatuvchi so'zlar: *tahlil qilmoq, tasniflamoq, metod, neyro*;

- frazeologik birikmalar: *ehtiyojni qondirmoq, komponentlarning ta'sirlashuvi ...*;

- muayyan fan doirasida maxsus terminologik birliklar: *ehtimollik, to'plam, formal til*;

- ilmiy matnda uchramaydigan, biror muayyan fanning predmeti sifatida umumadabiy tilda qabul qilingan birliklar: *aborigen, absurd*.

Mashina tarjimasi tizimlarini yaratishda zamonaviy tilning qancha leksik boyligini o'z ichiga qamrab olinishi ko'pchilikni qiziqtiradi. Xalqaro tashkilot INFOTERM (Avstriyaning Vena shahridagi Xalqaro terminologik markazi) bergan ma'lumotlarga tayaniladigan bo'lsa, Yevropa tillariga oid terminlar soni 50 million, mahsulot (tovar) nomlarining miqdori 100 millionga yetadi. Bu shuni anglatadiki,

jamiyatda yaratiladigan ishlab chiqarilgan har qanday mahsulot yoki biror yangilik muayyan nomga ega bo'ladi va termin sifatida leksikografiyani boyitadi.

Logos (LOGOS), Engspan (ENGSPAN) hamda Sistran (SYSTRAN) mashina tarjimasi tizimlari transfer usulidan foydalanadilar[Abdurahmonova N., Bobajanov U. 2021].

1964-yili Koliforniyada tashkil etilgan Sistran kompaniyasining *tarjima qw* tizimida 27 ta til kombinatsiyasi mavjud. So'zlar umumiy hamda texnikaviy ma'noga (termin sifatida) ega bo'lib, so'z kombinatsiyalarining sintaktik va semantik tahlili asosiga yaratilgan. Semantik tasniflangan tizim iyerarxik tarzda 500 ta kategoriyaga oid strukturadan iborat. Terminologiyaning muhim vazifalardan biri ko'p ma'noli terminlarni to'g'ri tarjima qilishdir. Sistran tizimida tarjima jarayonining transfer bosqichi uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilgan. Unga ko'ra dastlab matn tahlilida so'zning jonli yoki jonsiz ekanligi aniqlanadi. Lug'atdagi biror so'z [+jonli / jonsiz] tarzida kodlangan: (masalan, *seal* (1) *tyulen*; 2) *muhr*, *tamg'a*), *acquaintance* (1) *tanish*; 2) *tanishish*) kabi. Tematik glossariylarda tarjima qilinayotgan so'zning ikkinchi tilda bir nechta ma'nolari bo'lishi mumkin. Jumladan, ingliz tilida *stem* termini bir nechta sohalarda qo'llanilib, ikkinchi tilda turlicha tarjima qilinadi: botanikada *plant stem* - "*o'simlik ildizi*", anatomiyada *brain stem* - "*miya tomiri*", tilshunoslikda *word stem* - "*so'z negizi*" kabi. Ushbu tizimda foydalanuvchi tarjimadan avval ilova qilingan o'nta sohadan birini tanlagandan so'ng, tarjima jarayoni amalga oshiriladi. Bu esa muayyan soha uchun ajratilgan so'zlarni tasniflab berish imkoniyatini beradi. Bunday masalada otli so'z birikmalarni tahlil qilish uchun korpuslar ahamiyatga ega². Yuqoridagi kabi tadqiqotlarda LOGOS mashina tarjimasi tizimida jiddiy natijalarga erishilgan. Bu tizimda so'zlardagi semantik noaniqliklarni aniqlash uchun turli sohalarga oid besh yuzdan ziyod maxsus ichki lug'atlar kiritilgan. Unda 130 dan ortiq iyerarxik tarzda tuzilgan semantik kategoriyalar mavjud. Shuningdek, VISTA (inglizcha-ruscha, ruscha-inglizcha) mashina tarjimasi tizimi 3 mln 300 ming leksik birlikni o'z ichiga oladi. Bularning 80% ini uzunligi ikki va o'n yettitagacha bo'lgan so'z birikmalari tashkil etadi. Bunga qo'shimcha tarzda tematik

² Qarang: <http://www.murieltranslations.com/articles/terminology/term>

400 mingdan ortiq leksik birlikdan iborat lug‘at kiritilgan³. Mashina tarjimasida uchun terminologik lug‘atni lingvistik ta‘minot sifatida kiritish, ularning umumiy va xususiy ma‘nolarini kodlash orqali ingliz tilidagi matnlarni o‘zbek tiliga tarjima qilish imkoniyati kengayadi. Buning uchun tanlab olingan sohalar doirasida ikki tilning terminologik lug‘atlarini dasturiy ta‘minotga kiritish, ularning semantik tahlilini berish hamda terminlarni standartlashtirish lozim bo‘ladi. Chunonchi, ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha terminlarning bir xilligini ta‘minlash maqsadga muvofiq. Bu masala yuzasidan Xalqaro standartlantirish tashkiloti (ISO-International Standardization Organization) tomonidan terminlarni standartlashtirish masalalari o‘rganilib kelinmoqda. Shu o‘rinda bu kabi ajratishning nazariy asoslari yana bir qator asarlarda o‘z tasdig‘ini topganligini e‘tirof etamiz[Литвинова М. 2012].

A.A.Reformatskiyning nuqtayi nazaricha, terminologiya og‘zaki ifodada mos ravishda mustahkamlangan, muayyan fanning tizimlashtirilgan sohasidir[Реформатский А. 1961]. Mashina tarjimasida terminologiyani alohida soha sifatida o‘rganish shu jihatdan zarur hisoblanadi. Terminlarning yasalihi uch usul bilan amalga oshiriladi: semantik, morofologik, sintaktik. Terminlarning semantik usul bilan yasaliishiga metoforik va metonimik ma‘nolarning boshqa terminologiya bilan bog‘liq holda xususiylashishi xos. Bunga transpozitsiya va transmutatsiya hodisalarini keltirish mumkin. Morfologik usul bilan termin yasashda suffiksatsiya, prefiksatsiya, konversiya va asosni o‘zlashtirish hodisalari yetakchilik qiladi. Sintaktik usul bilan termin yasashda transformatsion usulning o‘rni sezilarli. Bundan tashqari konkretizatsiya, generilizatsiya, kompensatsiya, transliteratsiya, eksplikatsiya, amplifikatsiya, ma‘no differensiyalashuvi va h.k. bundan tashqari hodisalarni ham nazardan qochirmaslik kerak⁴. Birgina mashhur inglizcha Vebster lug‘atidagi 600 000 so‘zdan 500 000 tasining mutaxassislikka oid leksemalardan tashkil topgani terminologiyani chuqur tahlil etishni taqozo etadi⁵. Zero, ilmiy-texnikaviy terminlar jamiyatning barcha sohalarida qo‘llaniladi. “London Computer Integrated Translation GmbH” (1987)

³ <http://www/retrans.ru/publikacii/statyi/MT>

⁴ Qarang: Онанченко А.В. Способы образования переводческих терминов в русском языке, 2001.

⁵ Webster’s Third New International Dictionary, Webster 3. 1961.

ko'rsatgan ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'yicha ilmiy-texnikaviy matnlarni tarjima qilish hajmi yiliga 200 mln sahifani tashkil etadi, bu esa har yili 15% oshib borayotganligini tasdiqlaydi [Гул Хасан. 2007]. Shu o'rinda ilmiy matnlarni kompyuter yordamida tarjima qilish mazkur jarayonni optimallashtirishga ko'mak beradi. Ilmiy-texnikaviy matnlarni tarjima qilishda uning oldida turgan mas'uliyatli vazifalar borligini ko'rsatadi.

Terminografiya vazifalariga: 1) chegaralangan leksemalarning har bir lingvistik sathlar bo'yicha formal va modellashtirilgan tavsifini berish; 2) matn-matn munosabati o'rtasida turgan umumiy va farqli lisoniy paradigmalarni aniqlash; 3) avtomatlashgan terminologik bazani shakllantirish; 4) ilmiy matnlarga oid leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlarni ikki til bo'yicha solishtirish va ularni o'xshash hamda farqli jihatlari bo'yicha kategoriyalarga ajratish; 5) ikki tilli ilmiy matnlarda qo'llanadigan leksemalarning miqdori bo'yicha sinonim, omonim va polisemantik tizimini tuzish orqali ularning dominantini bazaga kiritish kabilar kiradi.

Terminologiya – ilmiy matnning yadrosi bo'lgani tufayli terminlar ularning kalit so'zlaridir. Bu bo'yicha quyidagilar alohida o'rganilishi kerak: 1) yagona terminologik tizimda qo'llanuvchi leksemalar (*sintaksis, semantik analiz*); 2) bir terminologik tizimda turli ma'no anglatuvchi qo'llanuvchi leksemalar (*phrase – ibora, so'z birikmasi, tasviriy ifoda*); 3) bir terminologik tizimda ma'nolari jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan sinonimlar (*lexeme-leksema, token-leksema: dasturlash tilida sintaktik birlik, lexical item-leksema: leksik (sintaktik) tahlil elementi*); 4) turli terminologik tizimga kiruvchi omonimlar (*stem: word stem – so'z asosi (lingvistika); stem-qabila, jins (iqtisod); stem-qarindoshlik aloqasi (qonun); stem hair-soch ildizi (biologiya); guide stem-boshqaruvchi qism (texnika) v.b.*).

Terminografiyada muhim vazifalardan biri abbreviaturalarning semantik imkoniyatlarini ham o'rganilishidir. Ilmiy matnlarda muayyan abbreviaturalar bir nechta sohalarda qo'llanilib, turli ma'no ifodalaydi. Xususan, CAT quyidagi ma'nolarga ega: *Channel-Activity Table*-faol kanallar jadvali (telekommunikatsiya); *Customer Activated Terminal* – aktivlashtirilgan terminal mijoz (marketing); *Corrective Action Team* – muammoli guruh (menejment); *Computerized Axial*

Tomography – kompyuterlashtirilgan aksial tomografiya (tibbiyot); *Computer-Assisted (yoki-Aided) Translation* – kompyuterlashtirilgan tarjima (kompyuter lingvistikasi) h.k. Mashina tarjimasida termini tashkil etuvchi komponentlar miqdoriga ko‘ra ajratish va ularning tarjimasini to‘liq va to‘g‘ri ma‘lumotlar bazasiga kiritish zaruriy masalalardan sanaladi.

Bundan tashqari, kontekstologik qisqartmalar ham mavjud: *n* – noun, *vt* – transitive verb v.b. Ingliz, nemis, fransuz tilidagi ijtimoiy sohalarga oid matnlarda lotin va ba‘zan yunon tiliga oid qisqartmalardan foydalanish holatlari ham kuzatiladi: *etc.* – et cetera (va hokazo), *i.e.* – id es (shuningdek, masalan).

Ingliz tili Oksford (Oxford) lug‘atining 89% omonimlar, polisemantik so‘zlar, 9.1% monosemantik so‘zlar tashkil etadi⁶. Shu bois ilmiy matnlarni tahlil qilishda tarjima sifatini oshirish uchun olimlar quyidagilarni ko‘rsatib o‘tadilar⁷: 1) LS (leksik-semantik)-guruhlarini aniqlashtiruvchi ma‘lumot:

a) kontekstologik identifikator;

b) xususiy-belgili identifikator SGr (sifat guruhi), FGr (fe‘l guruhi);

2) LS-guruhlarining asos tilning shu til bo‘yicha beriladigan ma‘lumot:

a) leksema nomlari;

b) leksik-grammatik tipga kiruvchi guruh;

c) leksik-semantik tipga kiruvchi guruh;

d) sintaktik aloqalar guruhi;

3) Tarjimadan oldin LSda berilgan tillararo ma‘lumot:

a) ekvivalent so‘zlarning kategorial qismi;

b) Moslashuvchi belgi;

c) So‘zlar tartibi.

Bu bo‘yicha sohaviy terminologik baza yaratish va ularni matndagi ma‘nolarini ifodalash uchun korpusga asoslangan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Ma‘lumki, kompyuter lingvistikasi terminlarining inglizcha-o‘zbekcha tarjima (izohi bilan) lug‘ati tadqiqotchi Sh. G‘aniyeva tomonidan yaratilgan⁸. Ushbu lug‘at

⁶ http://en.coolreferat.com/Homonyms_in_English_and_their_specific_features

⁷ Л.С.Модина, З.М. Шалуапина Межъязыковые операциии в модели японско-русского автоматического перевода ЯРАП⁷⁽¹⁾[http://www.dialog-21.ru/Archive/ Directions/JPTRANSF.htm](http://www.dialog-21.ru/Archive/Directions/JPTRANSF.htm)

⁸ Ushbu mobil ilova G‘aniyeva Sh. hamkorligida tayyorlangan.

mashina tarjimasi uchun kelgusi ishlarda lingvistik baza vazifasini o'taydi. Elektron lug'atlar nafaqat til o'rganish jarayonini tezlashtirish va qulaylikka erishish, balki maxsus maqsadlar uchun ham zaruriy ehtiyojga aylanmoqda. O'zbek tili bo'yicha ko'plab lug'atlar nashr etilgan. Ushbu lug'atlar kitob shaklida bo'lib, kompyuterga moslashtirilmagan. Shu bois matn tahlili, mashina tarjimasiga oid ko'plab tadqiqotlar kompyuter lug'atshunosligiga bog'liq bo'lganligi bois ayrim muammolar o'z yechimini topganicha yo'q. Tarjimashunoslikda katta hajmli raqamli lug'atlar yaratishning metodologiyasi ishlab chiqilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonova N., Bobajanov U. Ochiq manbali terminologik ma'lumotlar bazasini loyihalashtirish// VOLUME 2 | ISSUE 1 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723.
2. Abduraxmonova N. Kompyuter lingvistikasi. Darslik. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 53.
3. Гул Хасан Лексико-семантические особенности перевода научно-технического текста с языка урду на русский язык: Дисс. ... док-ра филос.наук. – Исломобод, 2007. – С. 18.
5. Реформатский А.А. Что такой термин и терминология? / Вопросы терминологии. – М., 1961. – С. 49.
6. Литвинова М.Н. Практикум по переводу (английский язык): учеб.-метод. пособие / авт.-сост. М.Н. Литвинова, Перм. гос. нац. иссл. ун-т. – Перм, 2012. – С. 74.

BOG'DORCHILIKKA OID LEKSIK LAKUNALARNI DIALEKTIZMLAR BILAN BOYITISH MASALALARI

Abdumannon Hasanov
*tayanch doktorant,
ToshDO'TAU*

Annotatsiya

Ushbu maqolada aksariyat o'zbek shevalarida uchraydigan, biroq adabiy til lug'atlarida qayd etilmagan bog'dorchilikka oid ayrim dialektizmlar tahlilga tortiladi. Ularning ijtimoiy-lisoniy ahamiyati xususida munozara yuritiladi.

Kalit so'zlar: bog'dorchilik leksikasi, sheva, dialekt, dialektizm, adabiy til leksikasi, leksik lakuna.

Annotation

This article analyzes some dialectal words related to horticulture, which are common in most Uzbek dialects, but are not mentioned in literary language dictionaries. Also, their socio-linguistic significance is debated in this paper.

Key words: horticultural vocabulary, dialect, dialectal word, literary language vocabulary, lexical lacuna.

Bog'dorchilik leksikasining shevalardagi so'zlar bilan boyishi asrlar mobaynida takomillashib kelgan bu sohaga oid ko'plab tushunchalar allaqachon xalq shevalarida o'z ifodasini topganligi bilan tavsiflanadi [Ashirboyev, 2016: 54]. Quyida o'zbek adabiy tili uchun lakunar birlik bo'lgan shu sohaga oid ayrim muhim dialektal so'zlarni tahlilga tortamiz.

Bog'dorchilik mahsuloti bo'lgan turshak, qoqi hatto qish va bahorda (mevalar pishib, to'kin-sochin bo'lgunicha) ham kishilarga ozuqa bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa *o'rik sharbati* deb nomlanuvchi chanqovbosdi ichimlikning to'rt fasl ham xaridorgirligi fikrimizning isbotidir. Shevalarda ayni shu tushunchani nomlovchi *g'o'lin* [Jomonov, 1991: 180] so'zining mavjudligi uni so'z birikmasi sifatida emas, alohida leksema sifatida nomlashga imkoniyat beradi.

Bog'ot shevasida o'rikning *g'o'lung* (O'XSHL, 1971: 75) tarzida atalishi, shuningdek, Buxoro shevasida qaynatilgan o'rikning *g'o'lunob* (O'XShL, 75) deb nomlanishi, Qorako'l shevasida *g'o'lim* [Shamsiddinov, 1964: 269] dialektizmining turshak ma'nolarida qo'llanilishi *g'o'lin* so'zining o'rik bilan aloqadorligini ko'rsatadi. Shuningdek, bu so'zlar *g'o'lin* dialektizmining o'rik sharbati ma'nosida ommalashishiga va tez tushunishli bo'lishiga ham xizmat qiladi.

Bog'dorchilik mahsulotlarining, xususan, uzumning qishda ham saqlanishi va insonga ozuqa bo'lib xizmat qilishida *toyfi* nomli uzum

navining ham munosib o'rni bor. Kuzda pishib yetiluvchi bu navli uzum, asosan, qishda iste'mol qilish uchun saqlanadi. Uning uzoq muddat saqlana olishi, so'lib, bujmayib mayizga aylanmasligi faqat uni yetishtiruvchilargagina emas, hatto shahardagi ko'p xonadonli uylarda yashovchilar uchun ham ma'lum. Mazkur uzum navi kishmish, husayni kabilardan ancha ko'p ekiladi va yetishtiriladi. Bu kabi jihatlar toyfi so'zining ham ommabop uzum navi sifatida O'TILdan joy olishiga imtiyoz beradi.

Shuningdek, uzunchoq shaklli *kelinbarmoq* [Murodova, 2006: 139] nomli uzum navi ham ko'pgina shevalarda qo'llaniladi. Uning shakli va mazasi boshqa uzum navlaridan jiddiy farqlanadi. Shu bois bu uzum navi alohida nomlangan. Bizningcha, bu ommabop navni ham lug'atlarda qayd etish joiz.

Ko'pchilikka ma'lumki, Toshkent shevasida bugungi kunda *chaq-chuq* so'zi pista, bodom, yong'oq kabi chaqiladigan quruq mevalarni nomlashga ixtisoslashgan. Shuningdek, mazkur so'zning Toshkent atrofidagi shevalarga ham singib borayotganligini inkor etib bo'lmaydi. Quruq mevalarning chaqiladigan turlarini umumlashtirib nomlovchi mazkur so'zni ham adabiyashtirish lozim. Zero, meva yoki quruq meva deganda juda ko'p yegulik tushuniladi va aynan chaqiladigan mevalarni nomlovchi giperonim o'zbek adabiy tili uchun lakuna hisoblanadi.

Hamal olmoq so'zi yangi o'tqazilgan ko'chat (yoki qalamcha)ning yerdan oziqlanib, o'sa boshlashini ifodalaydi. Hamal so'zi O'TILda bobodehqon taqvimidagi oy nomi sifatida izohlangan. Odatda, bog'bon ko'chatni erta bahor – hamal pallasida ekadi. Chunki ayni shu vaqtda yer ko'pchib, namlik va ozuqa moddalari bilan to'yinib, tobga kelgan bo'ladi. Ko'chat (va umuman, daraxt) esa bu payt uyg'onish arafasida, yerdan hamal olishga kirishayotgan bo'ladi.

Kuz (tirama)da yerga qadalgan qalamchalarning bahorda kurtak chiqarishi (o'sishi) ham ularning hamal olganligini tavsiflaydi. Ma'lumki, bog'dorchilikda har bir ekilgan ko'chat va qalamchaning yerdan oziqlanishi hamda o'sishi bog'bondan zarur tajriba va mehnat talab qiladi. Kerakli sharoitga ega bo'lgan yerga o'z vaqtida o'tqazilgan ko'chatning o'sish imkoniyati yuqori bo'ladi. Ko'chatning hamal olishi ayni shu omillarga bog'liq.

Adabiy tilda o'smoq so'zi mazkur atamaga ma'nodosh bo'lsa-da, barcha o'simliklarning o'sishi (kattalashishi)ni ifodalash jihatidan umumiylik kasb etadi. Shu bois u hamal olmoq tushunchasini aniq va to'liq ifodalay olmaydi. Mazkur tushunchaga ma'nosi yaqin bo'lgan unmoq so'zi esa urug'(don)dan o'sib chiquvchi nihol (va nish)ga nisbatan qo'llanadi. Mazkur nomutanosibliklar hamal olmoq atamasining bog'dorchilik leksikasidagi muhim tushunchani ifodalovchi so'z sifatida ommalashuvini taqozo etadi.

otashak (O'XShL, 1971: 38) dialektizmi mevaning pishmasdan va uzilmasdan oldin quyosh issig'i ta'sirida suvi qochib, so'lib qolishini ifodalaydi (mazkur so'z tojik tilida chaqmoq, momoqaldiraq; yiring ma'nolariga egaki, u o'zbek shevalaridagi tushunchadan ancha farqli). Ba'zi shevalarda bu tushuncha *garm urishi*, *issiq urishi* kabi birikmalar bilan ham nomlanadi. Lekin *otashak* so'zi yaxlit bir asosdan iborat atama sifatida mazkur tushunchani nomlovchi maqbul so'z hisoblanadi.

Bog'dorchilikda qo'llaniluvchi dialektizmlardan biri *sholqit* [Yo'ldoshev, 2002: 132] ho'l mevaning urilgan, ezilganlarini nomlashga xizmat qiladi. "Biroz yaroqsiz" semasiga egaligi mazkur so'zning sara so'zi bilan antonimik munosabatga kirishuvini ta'minlaydi. Shuningdek, *sholqit* so'zida salbiy baho ottenkasi ham mavjud va u aynan shu xususiyatli mevaning "butkul yaroqsiz"ligini ta'kidlashga yo'naltirilgan bo'ladi. Aslida, mevaning ezilishi, urilishi uning yaxshi pishgan tanasiga biroz shikast yetkazilishidan yuzaga keladi. Demakki, mevaning shu qismini ajratib, qolgan qismini iste'mol qilish mumkin.

Xulosa qilish mumkinki, bog'dorchilik bilan shug'ullanuvchi ko'pgina hududlarda yashovchi aholi nutqida soha leksikasini boyituvchi dialektizmlar ancha. Bunday dialektizmlarni topish va sinchiklab o'rganish, ulardan til leksikasidagi bo'shliqlarni to'ldirishda maqsadli foydalanish til rivoji uchun juda muhim.

Bugungi kunda bog'dorchilik azaldagi kabi xalqimiz turmush tarzidagi ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini saqlab kelmoqda. Xalqimizning katta qismi hali ham bog'dorchilikni asosiy daromad manbai sifatida qadrli va muhim soha deb biladi. Hatto shahar hududlaridagi xonadonlar ham o'z tomorqasi (yoki hovlisi)ning bir qarichini-da bo'sh yotishiga yo'l qo'ymaydi, biror daraxt yoki ekin

o‘stirishga harakat qiladi. Ana shu jihatlar soha leksikasining katta ijtimoiy-lisoniy ahamiyatga molikligini ko‘rsatadi. Ta’kidlash lozimki, yuqoridagi kabi ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan so‘zlarning adabiy tilda faollashuvi va me’yorlashuvi tilning boyishiga, shuning barobarida, adabiy tilning ifoda imkoniyatlari kengayishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – T.: Navro‘z, 2016. – B. 136.
2. Йўлдошев Р. Тошховуз вилоятидаги ўзбек шеваларининг лексик хусусиятлари. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2002. – Б. 128.
3. Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини. Филол.фан.д-ри...дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 139.
4. Фарҳанги забони тоҷики. – М.: Советская энциклопедия, 1969. 2-жилд, – Б. 659.
5. Шамсиддинов И. Каракульский говор узбекского языка: дис. д-ра филол. наук, –Ташкент, 1964. С. 269.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли (Тузатилган 2-нашри). – Тошкент, O‘zbekiston nashriyoti, 2020.
7. Ўзбек халқ шевалари луғати. (масъул муҳаррир Шоабдурахмонов Ш.) Тошкент: Фан, 1971. – 409 б.

5-SHO‘BA O‘ZBEK VA TURKIY TILLAR SHEVALARINING YANGI TADQIQOTLARI

ӘДЕБИ ТІЛДІҢ БІР АРНАСЫ – ЖЕРГІЛІКТІ КӘСІПТІК СӨЗДЕР

Е.Б.Абдувалитов
п.ғ.д. (DSc), катта ўқитувчи,
Низами атындағы ТМПУ

Annotatsiya

Ушбу мақолада маҳаллий касбий сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритилади.

Калим сўзлар: лексика, адабий тил, диалект, шева.

Annotation

This article discusses the specific features of local professional words.

Key words: vocabulary, literary language, dialect, patois.

Әдеби тіл өз бастауын қазақтың халық болып, халықтық тілдің қалыптасуымен байланысты бірыңғай көшкен диалектілеріндегі ауыз әдебиет үлгілерінен алуы мүмкін де, бертін келе осы ауыз әдебиет туындыларының кең таралуы, глобализация тұрғысынан ру-тайпалардың бір өңірде тұрақтамай араласып отыруы, тұрмыс-салтқа орай отбасы құруға қатысушылардың әр ру-тайпадан болуы тағы басқа жағдайлар диалект ерекшеліктерді өзара жақындастырып жіберді. Бұл процес бүгінгі күнде де жалғасын тауып жатыр.

Диалектілік ерекшеліктерді зерттеу – тілдің тарихи даму барысын айқындауға септігін тигізеді. Оның құрамында әр түрлі себептермен әдеби тілге қатыса алмаған құбылыстар сақталады. Диалектілік материалдар әдеби тілдің қалыптасу тарихын, оның диалектілік негізін тіл тарихы мен халық тарихына тели отырып ашуға көмектеседі. Сондай-ақ көркем шығармаларда белгілі стилистикалық мақсатта қолданылған диалектілік ерекшеліктерді түсінуге жәрдем береді. [Русская диалектология. 1972: 6]

Бұл құбылыстар жергілікті ерекшеліктердің атауларын едәуір көмескілендіріп, әдеби тіліміздің жалпы халықтың негізі бар деген пікірді айтуға қосты. Ал диалектілік шегі күнгірттене тұрса да, бұл саланың мамандарына әрбір говорлық құбылыстың белгілі территориясы болғандығы байқалады. Содан кейін барып олар әдеби тілдің диалектілік негізіне ойысады.

Менімше, бұл мәселе қазақ говорларының диалектологиялық атласын жасау арқылы және әдеби тілдің құрамындағы тіл элементтерінің тарихи тегін халық тарихымен ұштастыра зерттегенде жүзеге шығады.

Диалектілік көріністер ішіндегі территориялық жағынан атауларды айқындауда жергілікті кәсіби сөздердің пайдалану тиімді болады. Өйткені олар табиғат жағдайына қарай о бастан ауызекі тілде қалыптасуы әдеби тіл нормасының өзгеруіне алып келеді.

Әдеби тіл нормасында сөйлеу немесе жазу дағдысының қалыптасуына ыңғайлысы және қажеттісі жергілікті кәсіби сөздер.

Жергілікті кәсіби сөздердің басқа говорлық ерекшеліктердей әдеби тілде баламасы бола бермейді. Сондықтан актив немесе пассив және барлық өңірде қолданылу немесе қолданылмауына қарамастан әдеби тілге өтуге мүмкіндігі бар. Жергілікті кәсіби диалектіге жататын сөздердің әдеби тілге өтіп, жалпыхалықтық сипат алуын тездету үшін жергілікті халықтың тұрмыс жағдайын, әдет-ғұрпын, географиялық орнын, тарихи даму жолдарын, биологиялық, геологиялық құбылыстарын, кәсіптік ерекшеліктерін, табиғатын жан-жақты үйреніп, оларды түрлі жолдармен (ғылыми публицистикалық, көркем әдеби стильдер арқылы) жариялап, халыққа таныстырып отыруы керек.

Жергілікті кәсіби говорларға төрт-түлік мал, балық, егіншілік, жеміс-жидек, тағы басқа да шаруашылықтарға байланысты қолданылатын тіл элементтерін жатқызамыз. Бұларсыз әдеби тіліміз жұпыны, сыңаржақ көрінеді. Сондықтан олардың ірілі-ұсақты нысандарына қарап сараламай, әдеби тілде бар-жоғына, таралу шегі мен қолданушыларына, өткені мен келешегіне қарай іріктеу керек.

Біздің халқымыз жергілікті кәсіппен ежелден шұғылданып келеді. Болашақта да шұғылданады. Сондықтан жергілікті кәсіби сөздердің табылғандарын, әдеби тілде баламасы жоқтардың іріктеп алып, «Түсіндірме сөздіктерді» баспадан шығаруды ойластыру керек. Мұндай түсіндірме сөздіктер тіл білімі үшін ғана емес, ақын-жазушыларымыз бен журналистеріміз үшін де қажетті құрал болып қызмет атқарады.

Жергілікті кәсіби сөздердің әдеби тілге өтуіне икемі барларын қолданғанда, қашан жалпыхалықтық сипат алғанша, оларға түсінік беріп отыру керек. Говорларды жиі қолдану және түсінік беру әдеби тіл нормасына енуді жеделтетеді.

Жергілікті қазақ говорлары құрамында диалект элементтер және парсы-тәжік тілдерінен ауысқан көптеген сөздер бар. Олардың кей бірі қазақ тіліне ертеден өтіп, сіңісіп кеткен. Мысалы, *науқас, апта, тән, арман, арай, аспан, ұстаз, намыс т.б.* Ал, *шаруа, астана, қыруар* сияқты сөздер семантикалық өзгеріске түсіп жаңа мағыналарда қолданылатын дәрежеге жеткен. Салыстырамыз: шаруа – төрт-түлік мал, астана – босаға, қыруар – мол (ауыр жүк) т.б. Ал, кей сөздер жергілікті кәсіптік сөздерге байланысты ертеден қолданса да, говор аясында қалып, олар басқа аймақтарға таралып жалпыхалықтық сипатқа ие бола алмайды. Мысалы, *баспа* (шәугім), *шанақ*, *пая* (қоза пая), *жуа* (пияз), *жегене, атаба, зэк* т.б. Бұл говорлар жергілікті кәсіптің басқа жерлерге таралуына табиғи мүмкіндіктердің болмауына себепші болған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері. «Мектеп» баспасы, -Ташкент: 1975.
2. Аширбаев С. O‘zbek tili diyalektologiyasi, Оқу құралы. – Ташкент: 2013.
3. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. Ғылым. –Алматы. 1969.
4. Тасымов А. Қазақ диалектологиясы. Оқу құралы (2-басылуы). Қазақ университеті. -Алматы: 2014.
5. Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: 1979.

6. Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. Санат. –Алматы: 1989.

QIPCHOQ SHEVASIDAGI FONETIK O'ZGARISHLAR

Rohila Suvonova
filologiya fanlari doktori nomzodi, dotsent
SamDU

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tili shevalarining o'ziga xos xususiyatlari va qipchoq lahjasida kuzatiladigan fonetik o'zgarishlar haqida ma'lumot berildi, ma'lumotlar misollar asosida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: qipchoq, fonetika, dialekt, juft unlilar, birikmalar, so'z yasovchi affikslar.

Annotation

This article provides information about the peculiarities of Uzbek dialects and phonetic changes observed in Kipchak dialect, the information is analyzed on the basis of examples.

Key words: kipchak, phonetics, dialect, double vowels, word collocations, word-forming affixes.

O'zbek shevalarining murakkab tarkibiga egaligi, avvalo, ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O'zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o'ziga xosligi jihatidan o'zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o'xshashliklarga ham ega bo'ladi.

O'zbek tilida so'zlashuvchi aholi yashaydigan hududlarga nazar tashlab shevalar bo'yicha fonemalarning munosabatiga son jihatdan qarasak, ularning yagona bir markazga ya'ni adabiy til uchun asos bo'ladigan markazga qarab yo'nalishini ko'ramiz. Yagona markazlar uzoqlashgan sari unli fonemalar soni ko'paya boradi, shahar shevalariga xos bo'lgan unli fonemalarning birikmasi esa asosan saqlanib, ularning xarakter, xususiyatlari ma'lum farqlarda ko'rina boshlaydi.

Adabiy tilning shakllanishida bevosita ishtirok qilgan ba'zi o'zbek shevalarining unlilari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Toshkent-Farg'ona tipidagi shahar shevalari hamda shahar shevalarining talaffuz va leksik-grammatik xususiyatlariga o'xshash bo'lgan qishloq shevalari adabiy tilning shakllanishida yetakchi rol o'ynaydi. O'zbek tili taraqqiyotining barcha davrlarida vujudga kelgan eng mukammal xususiyatlarni o'zida aks ettirganligi sababli shahar shevalari yetakchi sheva hisoblanadi.

V.V.Reshetov o'zbek shevalarining tarixiy lingvistik xususiyatlarini va ayrim dialektlarga qo'shni tillar (tojik, qozoq, turkman) munosabatini hisobga olgan holda o'zbek shevalari tasnifini tuzdi. U o'zbek xalqi tarkibida tarixiy-lingvistik jihatdan bir-biridan farq qiladigan uch dialekt borligini aniqlab, o'z navbatida bu dialekt birliklari o'zbek tili oilasida 3 lahjani vujudga keltirganligini ko'rsatib berdi.

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi bo'lib, uyg'ur tiliga yaqin, tojik tili bilan yaqin etno-lingvistik munosabatda bo'lgan.

2. Qipchoq lahjasi – qozoq, qoraqalpoq tillari bilan yaqin.

3. O'g'uz lahjasi – turkman tili bilan yaqin.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi Toshkent, Namangan, Andijon, Farg'ona tipidagi shevalarni o'z ichiga oladi. Xususiyatlari: so'z boshidagi t>ch ga o'tadi tusht'>chusht' kabi: so'z oxirida k-k g-g saqlanadi: tariq, urug' kabi. O'g'uz lahjasi. Xususiyati: Juft unlilarning borligi, t>d, k>g ga o'tishi, qisqa va uzun unlilarning farqlanishi, ba'zan so'z boshida b tovushining tushib qolishi (bol-ol) kabilar. Qipchoq lahjasi asosan fonetik va leksek o'zgarishlarga juda boy lahjadir. Bu lahjaning asosiy fonetik morfologik xususiyatlari:

y>dj: yer – djer

k>g: ak – ag, quloq – qulag

k>u: ko'k – kog

k>b: kap – kab

g>v: tug – tuv

g>y: tegdi – tiydi

y>dj: yig'in – djiy'in

Qipchoq tillari butun Rossiya bo'ylab Boltiq va Qora dengizdan Kavkaz va Uralgacha va Sibirgacha, shuningdek Qozog'iston,

Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistonda tarqalgan. Qipchoq tillarida so'zlovchilar soni yigirma milliondan oshadi.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folkloristlar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlod-dan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish o'z navbatida qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi lingvistik jihatdan bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari quyidagilar:

Fonetik xususiyatlar:

a) kontrast juft unlilar [y-ý, o-e, ы-и, а-э] ning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanishi;

b) so'z boshida kelgan yuqori-o'rta ko'tarilishdagi unlilaming diftonglashuvi: ^ue, ^yo, ^yó.

d) уйм, буйм kabi so'zlarda -уй diftongli birikmasining ishlatilishi;

e) qisqa-cho'ziq unlilaming farqlanmasligi. (Bu shevalarda undosh tovushlarning tushib qolishi hisobiga bo'ladigan ikkinchi darajali cho'ziqliklargina bor);

f) g'>v o'tishi: tog' >tav, агъз>авъз;

g) g'>й, g>й o'tishi: йъг'ьп>джъйьп, tegдъ>тъйдъ, Съгь>Съйьpr;

h) unlilar o'rtasida p, k ,q undoshlarining jaranglilashishi: qar>qabi, ek>егьп, chiq>chig'ьp;

j) so'z boshida h undoshining ortishi: ауйvan>хайvan.

Qipchoq shevasida so'z yasalishining ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevaning bevosita o'ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud . Masalan:

-aki> (Janubiy Qozog'iston): sirtaki eshttm (tashqaridan eshtdim);

- aiy/al (Xorazm): saral (sargʻay), azal (ozay), kopal (koʻpay);
- don (Xorazm): axshamadon (tungacha), gechadon (kechgacha);
- mak (Andijon, Fargʻona): koʻkmak (koʻkat).

Shunday qilib, shevalar oʻzbek tilining soʻz xazinasini boʻlib, ayniqsa ularning oʻzgarishi, yangilanishi fonetik xususiyatlari bilan farqlanadi.

Qipchoq shevalariga xos soʻzlarni oʻrganish hozirgi kun talabi boʻlib, yoshlar unutib qoʻyadigan shevaga xos soʻzlarni kengroq tahlil va targʻib qilish, yanada izlanishlarni ravon davom ettirish bugungi kun talablaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. –T.: 2013.
2. Решетов В.В., Шоабдурахмонов А. Ўзбек диалектологияси. Ўқитувчи. –Т.: 1978.
3. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. Fan. –T.: 1979.
4. Ishayev A. Shevalar lugʻatiga kiritiladigan soʻzlar // Oʻzbek tili va adabiyoti. 1988, №2
5. Suvonova R. Qipchoq shevalariga xos soʻzlar lugʻati. SamDU, –Samarqand: 2019.

SAMARQAND VILOYATI TAYLOQ TUMANI SHEVALARI LEKSIKASI

*Dinara Islamova
katta oʻqituvchi, SamDU
Jalilova Muxlisa
Talaba, SamDU*

Annotatsiya

Ushu maqolada Samarqand viloyati Tayloq tumani Sochak qishlogʻi shevasiga xos boʻlgan ayrim leksemalarning muhim xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: sheva, lahja, dialekt, leksema, tarqalish hududi, Polivanov, klassifikatsiya, metisatsiya, gibridizatsiya.

Annotation

This article analyzes the important features of some lexemes of the patois of Sochak village, Taylak district, Samarkand region.

Key words: patois, dialect, lexeme, distribution area, Polivanov, classification, crossbreeding, hybridization.

O'zbek adabiy tili xalq shevalaridan o'ziga kuch oladi, chunki sheva bo'lmasa, adabiy tilimizning kelajagi bo'lmaydi. Hayotiy ozuqa olib turadigan asosi bo'lmasa, har qanday adabiy til o'lik tilga aylanishi mumkin. Shuning uchun ham shevalar har qanday adabiy tilning asosiy hamda rivojlanish poydevoridir. Shevalarni ilmiy adabiyotlarda dialekt va sheva terminlari bilan atash kuzatiladi. Shevalarimiz ham tilimiz singari taraqqiyotda ekan, demak, ularni ma'lum davrlarda amaliy, ham nazariy jihatlaridan o'rganish, ular asosida ma'lum nazariy xulosalarga kelishning zarurligi tabiiy hol. Axir Mahmud Koshg'ariy o'z asarida qayd etgan so'zlar, XX asrning 70-yillarida qayd etilgan dialektal so'zlar bugun shevalarimizda kam qo'llanilmoqda. Ba'zilar esa iste'moldan butunlay chiqib ketgan. Chunki ba'zi bir shevalarimiz XX asrning 50-70-yillarida o'rganilganiga ham mana 40 (qirq) yildan oshib ketdi. Albatta, bu borada tilshunoslarimiz tomonidan ham keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. Ona tilimizning o'zagi – qon tomiri bo'lgan shevalarimizni o'rganib, ilmiy-nazariy asoslarda tadqiq etishga barchamiz mas'ulmiz. Ana shu mas'uliyatni his qilgan holda men ham bugun Toyloq tumani Sochak qishlog'i shevasiga xos bo'lgan ayrim so'zlar haqida to'xtalib o'tmoqchimiz.

Ma'lumki, o'zbek shevalari A.Fitrat, G'ozi Olim, Y.D.Polivanov, I.I.Zarubin, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, F.Abdullayev, V.V.Reshetov, X.Doniyorov, N.Rajabov, B.To'ychiboyev, S.Ashirboyev kabi bir qator dialektolog olimlar tomonidan tadqiq va tasnif qilingan. O'zbek tili tarkibida qarluq, qipchoq, o'g'uz lahjalari bo'lib, ularning tarkibida ko'plab shevalar mavjud. Mazkur lahja va shevalarning umumiy o'xshash tomonlari bilan bir qatorda farqlanadigan o'ziga xos dialektal xususiyatlari ham mavjud [Reshetov, 1978: 14].

Prof. Y.D.Polivanov o'z tasnifida o'zbek tili sheva va dialektlari orasidagi eng mayda farqlarni ham ko'rsatuvchi klassifikatsiyani yaratdi. U tildagi ikki holatni ko'zda tutdi: 1. Metisatsiya (qardosh tillar chatishuvi) – turkiy tillarning o'zaro munosabati. 2. Gibrizatsiya (turli

sistemadagi qardosh bo'lmagan tillarning chatishuvi) – tojik tilining o'zbek shevalariga ta'siri. Olim o'zbek shevalarida tojik tilining ta'sirini hisobga olib, o'zbek shevalarini: eronlashmagan va eronlashgan shevalar, deb ikki turga bo'ldi. Toshkent, Qo'qon-Marg'ilon, Andijon-Shahrixon tipidagi shevalarda eronlashish elementi mavjudligini qayd qilgan. Buxoro, Samarqand, Xo'jand, O'ratepa tipidagi bir qancha shevalarni maksimal darajada eronlashgan, ya'ni tojik tili vokalizmini o'zida to'la aks ettirgan shevalar deb hisoblaydi. Eronlashmagan shevalarga Farg'onaning singarmonizmli qishloq shevalarini (Saroy, Andijon, Yo'lguzar) va o'zbek-qipchoq (dj-lovchi) lahjasidagi shevalarni kiritadi.

1-dialekt: Eronlashgan shevalar: 7 ta shevalar tipiga bo'lingan:

Bulardan birinchi tip-Samarqand-Buxoro shevalari [Reshetov, 1978:30].

Biz o'rganayotgan hudud shevasi Polivanov tasnifi bo'yicha, gibridizatsiya (turli sistemadagi qardosh bo'lmagan tillarning chatishuvi) holatini o'zida jamlagan va maksimal eronlashgan shevalar tarkibiga kiradi. Bilamizki, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi hozirgi qardosh uyg'ur tiliga yaqin bo'lib, tojik tili bilan yaqin etnolingvistik munosabatda bo'lgan. Bu lahja shahar shevalarini, shahar tipidagi qishloq shevalarini o'z ichiga oladi. Bu hududda tojik millatiga mansub insonlar borligini hisobga olsak, shevaga ham ularning ta'siri yuqoriligini ko'rish mumkin. Sababi, biz ular bilan yaqin munosabatda bo'lganligimiz, urf-odatlarimizning mushtarakligi, qarindoshchilik aloqalarining kengligi shunday sharoitning yuzaga kelishiga zamin yaratgan. Shunday ekan, xalqning turmush tarzi, yashash sharoiti, urf-odatlari, umuman, hayot faoliyati birinchi uning tilida aks etar ekan, sheva ham milliy tilning bir bo'g'iniga aylangan. O'zbek tili leksik tarkibining asosiy qismini tashkil etuvchi so'zlar o'zbek shevalari va o'zbek adabiy tili leksik tarkibining ham asosiy qismini tashkil etadi. Buni qarindoshlik leksemi misolida ham ko'rishimiz mumkin.

Ma'lumki, qarindosh-urug' nomlari juda qadimdan mavjud bo'lib ba'zi bir fonetik-semantik farqlarni hisobga olmaganda, urug'dosh tillararo umumiylikni tashkil qiladi. Bizda onani ko'proq *biyi* deb atashadi. Ba'zi joylarda esa *äyā* deb atashadi. Otani deyarli ko'pchilik *dādā* deb aytishadi. Buvini *ānā*, buvani esa, *bābā* deb chaqirishadi.

Ayrim kishilar onasini *māmāg‘ānā* deb ham aytishadi. Bu atamaning paydo bo‘lishiga sabab, onaning sut berganligi bilan izohlanadi (Bizning hududimizda sutni yosh bolalar orasida *māmāg‘* deyish keng tarqalgan).

Aholimiz orasida eshon urug‘iga mansub kishilar qo‘llaydigan qarindoshlik atamalarining nomlanishi biznikidan ayrim jihatlari bilan farq qiladi. Masalan: *onani* - *āyā:*, *pochchani* - *yāznātōrā*, *opani* - *ā:tāb*, *amakini* - *āmāktōrā*, *kuyovni* - *dāmmāttōrā* kabi. Shevamizda faol qo‘llaniladigan ayrim so‘zlar “O‘zbek shevalari lug‘ati”dan joy olgan. Ularning ayrimlarini namuna sifatida keltiramiz:

Gävräbännān – (Qashqadaryo) chaqaloqni beshikka solish marosimi. Gävräbännāngä kō:p kämpirlä: kegän.

Gävräpōsh – (Qashqadaryo) beshikka kiydirib qo‘yish uchun tikilgan mato. Gävräpōshlāri birä:m chirāyli tikilgän.

Sächāg‘ – (Qashqadaryo) sochiq. Sächāg‘lädan bittäsini tänlä.

Laxchä toppä – (Samarqand) laxchak. Xamir ovqatning bir turi. Män kop Laxchä toppä yemäymän.

Sug‘in - sheva lug‘atida sog‘un deb berilgan. Qashqadaryo, Buxoro, Samarqandda keyin, so‘ng degan ma’nolarda ishlatiladi. Sän bilän sug‘in gäpläshämän.

Säyisxānā - (Buxoro, Samarqand, Jizzax) otxona. Säyisxānāmiz keng qilib qurilgän.

Tärtänäg – (O‘rgumchak). Üyimizdi tärtänäg bäsib ketgän.

Zäldorü – (Buxoro). O‘rik. Bü yil zäldorü yaxshi pishdi [Ўзбек халқ шевалари луғати, 1972: 17]

Shevamizda shunday so‘zlar ham borki, ular shevalar lug‘atidan ham, izohli lug‘atdan ham o‘rin olmagan. Masalan:

“Xayāshi” – (xay-ha+osh) unashtiruv marosimiga nisbatan qo‘llaniladigan atama.

Rōbinān - (fors-toj. ro‘y-yuz, bin-ko‘rmoq+on qo‘shimcha) yuz ochar marosimiga nisbatan ishlatiladi.

Libāspōshān – (fors-toj. libos-kiyim, po‘shidan-kiymoq” - kuyovga kiyim kiygizish marosimi shunday atama bilan ataladi.

Särsōzān – (for-toj. Sar-bosh, so‘zan-igna) to‘g‘nog‘ich, qistirg‘ich.

Kärdä – (fors-toj. Kardan-qilmoq) kelinning uyiga borib, to‘y xarajatlari miqdorini aniqlash. Meningcha, bu marosim boshqa joylarda *sut puli*, *qalin puli* deyiladi. Bundan tashqari dehqonchilik, chorvachilikka oid ayrim so‘zlar ham borki, ularni ham izohlashni lozim deb bildim.

Pal - piyoz ekiladigan maydonga nisbatan ishlatiladigan yuza o‘lchovi.

Trak – kartoshkani qismlarga bo‘lib ekiladigan maydonga nisbatan ishlatiladigan o‘lchov birligi.

Tagdān – taxmonning kichkinasi, qimmatbaho narsalar saqlanadigan joy. Devorda o‘yib qilingan kichikroq joy.

Pinnā – beshik matrasi, ichi no‘xat po‘stlog‘idan qilinadigan to‘shama.

Gävārāpūsh – beshik yopqichi.

Zirägichāpān – choponning turi. Asosan, qimmatbaho iplar bilan ishlangan choponga nisbatan ishlatiladi.

Höybäräkällā – (rus.kvalda) ko‘p kuch talab qilgani uchun bolg‘aning kattasiga nisbatan yoshi katta insonlar tomonidan ishlatiladigan atama.

Xammā – bug‘doy saqlanadigan joy.

Nöktāk – (fors-toj. no‘k-uch) uzum uzishdan oldin qilinadigan faoliyat.

Chārxush – (fors-toj. chor-to‘rt+xush – quritmoq) pishgan uzumni solib, uzum shirasini oqizib, ichimlik yasash uchun ishlatiladigan maxsus hovuzcha.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, ona tilimizning o‘zagi – qon tomiri bo‘lgan shevalarimizni o‘rganishimiz, ularning lug‘atini tuzishimiz va zarur o‘rinlarda ularni amaliyotga olib kirib, qo‘llanish doirasini kengaytirishimiz lozimligi kunday ravshan bo‘lmoqda. O‘zbek tili leksikasiga kirib kelayotgan neologizmlarni o‘zbekchalashtirishda, ularning muqobilini topishda shevalarning o‘rni beqiyos. Zero, shevalar xalq tarixini, til tarixini haqqoniy yoritishga boy materiallar beradi. Abdulla Avloniy aytganidek, “Milliy tilni yo‘qatmak – o‘zlikni yo‘qatmakdir”.

Foydalanilagan adabiyotlar:

1. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1978.
2. Ғози Олим. Ўзбек лаҳжаларини таснифида бир тажриба. – Т.: 1936.
3. Ўзбек халқ шевлари луғати. – Т.: 1972.

ДИАЛЕКТІЛІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бауыржан Сайфуллаев
оқытушы,
Низами атындағы ТМПУ

Annotatsiya

Ushbu maqolada dialektal frazeologizmlarning tuzilishidagi o'ziga xos xususiyatlar va olimlarning dialektal iboralar haqidagi fikrlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: leksika, dialekt, frazeologiya, ibora, lahjalar.

Annotation

The article studies the features of the structure of dialectal phraseological units and the views of scientists on dialect expressions.

Key words: vocabulary, patois, phraseology, idiom, dialects.

Әрбір халықтың тарихында ірілі-ұсақты оқиғалар сол халықтың мекендеген территориясымен тікелей байланысты болып келетіндігі тарихи шындық. Тілдік құбылыстардың мәселесі сол тілде сөйлеушілердің кәсіптік ерекшеліктерін, көрші халықтар тілінің әсерлерін көрнекілік негізде түсіндіреді. Жалпыхалықтық біртұтас тілмен бірге жергілікті сөйленістер өмір сүретіні белгілі нәрсе. Бірақ олар жалпыхалықтық, ұлттық тілге қарағанда бағынышты, соған тәуелді рөл атқарады.

Қазақ тілі лексикасының бір саласы – диалектілік лексика. Қазақ тіл білімінде диалектологиялық зерттеудің негізін салушы ғалымдарымыз деп Ж.Досқараев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев,

Ғ.Мұсабаевтарды, сондай-ақ, академик Ш.Сарыбаев бастаған қазақ диалектолог-ғалымдары С.Омарбеков, О.Нақысбеков, Ә.Нұрмағамбетовтарды мақтанышпен айта аламыз.

Жалпыхалықтық тілде кездесетін диалект сөздер сияқты қазақ тілінің фразеологиялық қорында диалектілік тұрақты сөз тіркестері бар. Диалект сөздер сияқты диалектілік фразеологизмдер де жалпыхалықтық емес, тек жергілікті белгілі бір аймақта ғана қолданылатын тұрақты тіркестер. Әдеби тілдегі фразеологизмдер көпшілікке түсінікті және сол тілде сөйлейтін барлық қайымның қолданысында жиі кездеседі. Ал, диалектілік фразеологизмдердің қолдану аясы шектеулі келеді, тіпті саны жағынан алғанда да шағын.

Қазақ тілінің диалектілік ерекшеліктері туралы алғашқы зерттеушілер Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, Ж.Досқараевтардың еңбектерінде диалектілік тұрақты сөз тіркестер туралы пікірлер кездеседі. Ал, кейін, Ғ.Қалиев, Ш.Сарыбаев, О.Нақысбеков т.б аймақтық лексикамен қатар диалектілік тұрақты тіркестер сөздігіне көптеген мысалдар жинақтаған [Смағұлова, 2020: 45]. Жергілікті, аймақтық тілдік ерекшеліктердің арасында ұшырасатын тұрақты тіркестер жөнінде арнайы жеке еңбектерде қарастырылған. Мәселен, шетелде тұратын қазақтар диаспорасының тілдік ерекшеліктері туралы Т.Айдаров [Айдаров, 1975: 24] (Өзбекстан қазақтарының тілдік ерекшеліктері), Б.Базылхан (Моңғолиядағы қазақтардың тілі) [Базылхан, 1991: 123], Ә.Нұрмағанбетов (Түрікменстандағы қазақтардың тілі), С.Мұстафаұлы (Қытайдағы қазақтардың тілінің тұрақты тіркестеріндегі жергілікті ерекшеліктер) [Мұстафаұлы, 2003: 56] т.б. зерттеулер жүргізілген.

Ал, қазақ тіліндегі диалектілік тұрақты тіркестердің лексика-семантикалық және құрылымдылық сипаты туралы жүйелі зерттеудің (А.Қалыбаева) нәтижесінде диалектілік фразеологизмдердің өзіндік белгілері мен құрылым-құрылысының ерекшеліктері анықталған.

Тіл білімінде жалпы сөз тіркестерін еркін тіркес және тұрақты тіркес деп екіге бөліп қарайды да, еркін тіркесті синтаксис, тұрақты тіркесті лексикологияның фразеология саласы зерттейді.

Қазақ тілінің аймақтық лексикасы туралы Қазақ диалектологтары Ш.Сарыбаев, О.Нақысбеков талдауларының ішінде диалектілік тіркестердің мынадай ерекшеліктерін көрсетеді:

Говорлардағы көптеген сөз тіркестерінің құрамында әдеби тілде жоқ сөздер кездеседі. Ол сөздердің өзді-өзінің тіркесуі арқылы да, әдеби тілдегі белгілі сөздермен тіркесуі арқылы да бұрын белгісіз сөз тіркестері жасалған. Мысалы: Күсәнә қылу – сиқақ ету, зыбан ұру – әлек салу.

Сөздердің мағыналық жағына байланысты құрамындағы сөздер әдеби тілде бар, бірақ олар әдеби тілде бір-бірімен тіркесіп айтылмайды. Мысалы: жан созу – жанталасу, дыбысты адам – атақты адам.

Говордағы тіркестердің енді бір тобы әдеби тілде еркін тіркес болса, ал говорда синтаксистік түйдек түрінде тұрақты тіркес болып келеді. Мысалы: шетіне шығу – асып туған, жүзі жапырылу – жүзі шыдамау.

Говорлардағы бірқатар тіркестердің әдеби тілдегі баламаларымен салыстырғанда құрамы ықшамдалып отырады. Мысалы: барымта ұстау – барымта қылып ұстау, міндет білу – міндеп деп білу.

Тұрақты тіркес тіл білімінде фразеологиялық оралым деп аталып жүр [Аханов, 1973: 44]. Тіл мамандары фразеологиялық оралымдарды танып алу критерийі әр түрлі. Басым көпшілігі лексика-семантикалық бірлігін негізге алса, кейбірі синтаксистік единица ретінде қарап, сөздердің тіркесу тәсілдеріне сүйенеді. Сондай-ақ түркологияда фразеологиялық оралымның стилистикалық ерекшелігін тиек еткен зерттеулер көріне бастады. Бұл дәстүрдің алғашқы екі түрі говорлардағы фразеологизмдерді талдауға да қолданылып келеді. 1965 жылы жарық көрген «Русская диалектология» мен 1967 жылы басылған «Қазақ диалектологиясында» (авторлары: Ғ.Қалиев пен Ш.Сарыбаев) фразеологиялық оралым синтаксис саласында қаралса, 1972 жылы шыққан «Русская диалектология» оқулығында лексикология тарауында қаралады.

Синтаксистік единица ретінде қаралатын сөз тіркесінің лингвистикалық табиғатын айқындап, оған анықтама беру үшін, біріншіден, - сөз тіркесін өзімен сырттай ұқсас құбылыстардан, атап айтқанда, күрделі сөзден, жалпы сөздердің тіркесінен (атауыш сөз бен көмекші сөздің тіркесі, сөздердің салалас қатары), фразеологиялық сөз тіркесінен және сөйлемнен ажырату, екіншіден, - оған (сөз тіркесіне) тән басты белгілерді айқындап алу керек [Аханов, 1973: 54].

Әсіресе, диалектілік сөз тіркесіне қатысты бірізді пікір жоқтың қасы. Мысалыға, М.Атабаева «Диалектілік сөз мағынасы» деген еңбегінде, *ақ мұрт-етіктің ішкі ұлтаны, етек көйлек-юбка, қалеті киім-жұқа асыл матадан тігілген киім, айна перде-терезе пердесі* дегендерді сөз деп танып, *қылышын ішіне буып тұру-құлық, арамдық ойлау; қырман қыру-ақша табу; жер жамау-нысықтық, білгірлік; қырық темірдің құруынан жиылған-әртүрлі; ит бұйда ету-ұрсу, сөгу, ұялт; жығысты сөз-шешімді, қорытынды сөз; төкпе шығарғыш-суырып салма* дегендерді фразеологизмдер деп таниды [Атабаева, 1996: 95].

Ғалымның айтуына қарағанда, диалектілік фразеологизмдер туралы арнайы зерттеулер аз. Сондықтан, диалектологтардың бір қатары фразеологизмдерді грамматикалық құрылыста синтаксистік категориялармен байланыстырып қараса, енді бір қатары лексикалық құрылыста қарайды.

Диалектілік фразеологизмдер туралы арнайы пікір Ж.Досқараевтың «Арыс говорларының сөз тіркестері» атты мақаласында сөз тіркестеріне қарағанда тұрақты сөз тіркестерінің көбірек ұшырайтынын көрсете отырып, говордағы сөз тіркестерін идиомалық тіркестер, фразеологиялық түйдектер деп екіге бөледі.

С.Омарбеков тұрақты тіркестерді білдіретін мағынасын құрамындағы сөздердің лексикалық мағынасы арқылы түсіндіруге болатын тіркестер және түсіндіруге болмайтын тіркестер деп қарайды. Мысалы, мағынасы құрамындағы сөздердің лексикалық мағынасына белгілі дәрежеде қатысты болып келеді. *Құт қара басы-құ қара басы, жалғыз өзі; мінезі келу-ашуы келу; аузы қышқыш-тілі ащы, тілі удай. Ал, тәсіні етпеу-таласпау, бәсекелеспеу; тақып тұлым ақыр тақтай-түгі жоқ* сияқты

тіркестерінде құрамындағы сөздердің лексикалық мағынасы арқылы мәнін ажыратуға болмайды. Тұрақты тіркестерді осылайша бөлу диалектологтардың көпшілігіне тән екендігіне көз жеткіземіз.

Ғ.Қалиев Арал говорының сөз тіркесін мағыналық ерекшеліктері мен құрылысына қарай фразалық түйдектер, есімдермен, көмекші етістіктерден болған синтаксистік түйдектер деп қарастырады. Фразалық түйдектерге: *бас құсу-бас жару, дыбысты адам-атақты адам, ерекше қолтыққа алу-ерекше қамқорлыққа алу т.б.* Соңғы топқа жататындар: *арық құлату-арыққа су жіберу, балық бағу-балықты кәсіп ету, дерек қату-хабарласу т.б.* Диалектілік тұрақты тіркес құрамы жағынан біркелкі емес [Қалиев, 1953: 271: 66]. Тіркестердің ішінен әдеби тілге қатысты сөздерді де, говорлық сөздерді де байқауға болады.

Ал, Тасымов Еділ бойындағы қазақтардың тіліндегі грамматикалық ерекшеліктер деген мақаласында ақыл ұйғару, ақыл санасу (ақылдасу) дауа болу (дауласу), қарсы болу немесе қарсы келу (кездесу), шабыс болу (жауласу, шабысу), қарап қою (қарап отыру), кетіп қою (кетіп қалау), беті түсу-ұялу дегендерді сөз тіркестері ретінде қарастырады [Тасымов, 1975: 148]. Ал бұл пікірдің алдыңғы ғалымдар пікірлеріне кереғар келетін тұстары баршылық. Қалиев пен Сарыбаевтың еңбегінде де зыбын ұру (әлек салу), жан созу (жан таласу), шетіне шығу, жүзі жапырылу, жексен болу, мақсат білу, ешқандай нәрсе дегендер сөз тіркесі ретінде қаралады.

Бұдан шығар қорытынды диалектілік ерекшеліктерді сөз еткенде оның күрделі сөз, сөз тіркесі немесе фразелогизм екендігін ажырату біраз қиындық тұғызатынға ұқсайды. Еркін сөз тіркесі құрылымы жағынан фразеологиялық единицалармен ұқсас келеді, дейді Аханов [Аханов, 1972: 25]. Сол себепті сөз тіркесінің табиғатын айқындап ашып, оның басқа тілдік айырудың басты критерийлерін нақтылап алғанымыз жөн болар. Диалектілік сөз тіркесінің ерекшелігі оның өзі қолданылатын жергілікті жерде тұрақты тіркес сияқты қолдануында, яғни оның құрамындағы сөздердің тұрақты болып келуінде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері. «Мектеп» баспасы, -Алматы: 1975.
2. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. Ғылым, –Алматы: 1969.
3. Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. –Алматы: 1979.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. –Алматы: 1973.
5. Атабаева М. Диалектілік сөз тіркесі. – Алматы: 1996.
6. Базылхан Б. Монғолиядағы қазақтардың тілі. –Ұланбатыр: 1991.
7. Мұстафаұлы С. Тұрақты тіркестердегі жергілікті ерекшеліктер: (Қытайдағы қазақтар тілі материалы бойынша). – Алматы: 2003.
8. Нұрмағамбетов Ә. Түркіменстандағы қазақтардың тілі. А., Ғылым, – Алматы: 1974.
9. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. Елтаным баспасы, – Алматы: 2020.
10. Тасымов А. Еділ бойындағы қазақтардың тіл ерекшеліктері. Ф.ғ.к. ...дисс., - Алматы: 1975, 148-бет.

ФОРИШ ШЕВАСИГА ХОС ҚУШ ВА ҲАШОРАТЛАР НОМЛАРИГА ТЕРМИНЛАР

Ражаббой Набиев
катта ўқитувчи,

*Жиззах вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва
малака ошириш ҳудудий маркази*

Аннотация

*Ушбу мақолада тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган
Фориш шевасига оид материаллар таҳлил қилинишига ҳаракат
қилинган. Жумладан, ҳудудга хос қуш номларининг адабий тилдан
ва бошқа шевалардан фарқланишига доир фикр-мулоҳазалар баён
этилган.*

*Калит сўз: терминология, орнитоним, лугат, сўзлашув
нутқи, ҳашорат, қуш номи, адабий тил, шева.*

Annotation

In this article, an attempt was made to analyze the materials on the Forish dialect that have been ignored by researchers. In particular, opinions are expressed on the difference of the names of birds specific to the territory from the literary language and other dialects.

Key words and combinations: terminology, ornithonym, dictionary, colloquial speech, insect, bird name, literary language, dialect.

Ўзбек тилшунослигида терминология, ҳайвон номлари (зоонимлар), орнитонимларни тадқиқ этишга доир муайян ишлар амалга оширилди. Булар орасида Р.Сафарова, П.Сафаров, Ҳ.Саидова, Н.Нишонова, Б.Абдушукуров, Б.Зарипов, Д.Юлдашева, О.Ўринова, Д.Тошева, Н.Пазлитдинова, Д.Йўлдошева кабиларнинг номзодлик ишлари эътиборга молик. Д.Бозорованинг монографиясида бир қанча ёзма ёдгорликлар ва ҳозирги замон туркий тиллар материаллари асосида *какку, каклик, булдуриқ, попишак, товук, читтак, тувалоқ, қарға, курка, ҳакка* сингари кўпгина қуш номларининг қиёсий ва қиёсий-тарихий таҳлили амалга оширилади, *жигалтой, гажир, лочин, бургут, қузғун, бўронқуш, турна* каби бир қанча умумтуркий орнитонимларнинг этимологияси ва қўлланиш хусусиятларини очиқ берилади [Базарова, 1978: 224]. Ш.Раҳматуллаевнинг этимологик луғатларида ҳам ўзбек тилидаги *бургут, жарқалдирғоч, итолғи, япалоққуш, лайлак, товус, қалдирғоч, чумчуқ, анқо* сингари баъзи орнитонимларнинг этимологияси ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган [Раҳматуллаев, 2000]. Д.Йўлдошева докторлик диссертациясида эса 1000дан ортиқ адабий тилга хос орнитонимлар номларининг лисоний хусусиятларини тадқиқ этган ва уларнинг изоҳли луғатини тузган [Йўлдашева, 2019]. Бундан ташқари, Ф.Исҳоқов, Ш.Носиров, Ҳ.Низомхонов, Р.Нормуродов, Р.Сувонова, Э.Кулаҳмедовлар ва бошқаларнинг айрим изланишлари ҳам эълон қилинган. Орнитонимларнинг лексик-семантик ва грамматик хусусиятларига доир тадқиқотлар бошқа тиллар, хуссуан татар тили материали асосида ҳам бажарилган.

Ўзбек тилшунослигида шу кунга қадар халқ шеваларида орнитонимлар яхлит ҳолда монографик йўналишда ўрганилмаган. Бу масалада изланиш ва тадқиқотлар олиб бориш бугунги ўзбек диалектологияси фани олдида турган муҳим масалалардан бири саналади.

Тадқиқот объекти бўлган Фориш тумани ҳудуди аҳолиси сўзлашув нутқида хос лексик бирликлар адабий тил ва бошқа ўзбек шеваларидан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу жараёни қуш номларига оид терминлар адабий тил, хусусан, бошқа ўзбек шеваларидан нисбатан кўплиги ва ўзгачалиги билан ажралиб туришида яққол кўриш мумкин. Бундай терминлар фонетик фарқланишга эга бўлишига қарамай ўзига хослик касб этади. Масалан, қомурсқа\\ қумурсқа (чумоли), сарғолдақ//зарғалдоқ, гонг қарға\\ гўнг қарға (қора қарға), чыптак\\читтак ҳамда луғавий фарқланишли пахтак(қуш номи), данакчъ(қуш номи), шоппоррук(кўр шапалак) сингари ўзига хос номга эга бўлган терминлар мисолида янада аниқроқ намоён бўлади.

Шунингдек шевада адабий тилдаги ғуррак (қуш) термини курукчъ шаклида бўлиши, назаримизда, қушнинг табиатидан келиб чиқиб, унинг овозига тақлид нуқтаи назаридан номланган бўлиши мумкин. Яна қырма- қыра термини ҳам адабий тилдаги кўк қарға ўрнида овозга тақлид нуқтаи назаридан ўхшатиш асосида ясалган бўлиши мумкин.

Тўпланган материаллар таҳлили мазкур гуруҳга мансуб терминларни қуйидагича мавзуй гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкинлигини кўрсатди:

1. Ёиртқич қуш номларини ифодаловчи терминлар: данакчи(тоғларда донак териб, чақиб еб юрувчи, патининг уст қисми кўк рангли қуш), гонг қарға, зықынқал(зиг-зиглаб юрадиган, бош қисмида оқ, танаси қора рангда бўлган қуш), Ёт алғу(қирғийдан катта ёиртқич қуш), зуччъ кал(патлари оқ, патлари оқ. қузғунсимон, ёиртқич қуш), калхит, куррукчъ(ғуррак), қорақош(қишда жанубга учиб кетувчи чумчуқнинг бир тури), ҳанде, мгой(қорақошлининг макиёни) тасқора,

чуллуқчи(қашқалдоқ), шўртумшук (зоғчасимон, тумшуғи тўғри қора қуш), шум ашак(машак) ва бошқалар.

2.Беозор қуш номларини ифодаловчи терминлар: қырра-қыра(кўк қарға), мурғак(Кавказ каклиги), мусъча, попокушшук(сассиқ попишак), пахтак (мусичасимон бўлиб, уйга яқин келмайдиган қуш), пеки//пепепки\\сопаторғай(сўпи тўрғай), сарғалдақ(зарғалдоқ), тасқора, чуллуқчи(қашқалдоқ), шўртумшук(зоғчасимон, тумшуғи тўғри қора қуш), чўптак(читтак), шапаррук (кўршапалоқ), шум ашак(машак), қорақош(қишда жанубга учиб кетувчи чумчуқнинг бир тури) ва бошқалар.

3.Қушлар озиқланадиган ҳашоратлар номларига хос терминлар: йингнагуч(ниначи; тўғноғич),қомурсқа// чўмолу(чумоли), ҳоло туйо(ўрқачсимон катта чумоли),паша(чивин), чўвьн(пашша, қора пашша),чегуртка(чигиртка) в бошқалар.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек шеваларига хос қуш номлари ва улар билан боғлиқ жараёнларни ўрганиш диалектология фаниолдида турган долзарб масалаладан бири ҳисобланади. Тадқиқот материаллари асосида олинган натижалардан келажакда диалектологик атлас, ареал хариталарини ҳамда тил корпусинитузишда асқотиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка (на материале названий птиц). – Ташкент: Фан, 1978.

2.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати 1 (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000.

3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2003.

4.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати III (форсча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2009.

5.Йулдашева Д. Б. Ўзбек тилида орнитонимларнинг лисоний тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Самарқанд-2019.

6. 2018-2020 йилларда йиғилган дала экспедицияси материаллари.

AFG‘ONISTON O‘ZBEK SHEVALARIDA KO‘PLIKNING IFODALANISHI

Bashir Ahmad Qardosh
Magistrant,
ToshDO‘TAU

Annotatsiya

Afg‘onistondagi o‘zbek shevalarini ilmiy ravishda o‘rganish ishi boshlandi. Ushbu maqolada bu mamlakatdagi shevalarda ko‘plikning ifodalanishi bo‘yicha dastlabki fikrlar va ma‘lumotlar berilgan. Ko‘plik affiksining variantlari, qo‘llanish o‘rinlari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: sheva, ko‘plik, birlik, qo‘shimcha, ot turkumi, o‘rnak.

Annotation

The study of Uzbek dialects in Afghanistan has begun. This article gives you a brief overview on dialects in this country. Plural affix options and applications are shown.

Keywords: dialect, plural, singular, adverb, noun, example.

Afg‘onistonda yashayotgan o‘zbek xalqi 10 milliondan oshadi, ular Bodg‘isdan tortib, Foryob, Javzijon, Saripul, Balx, Samangon, Bag‘lon, Qunduz, Tahor va Badaxshon viloyatlarida yashaydilar hamda turli o‘zbek shevalarida o‘zaro aloqaga kirishadi. Ularning shevasida ko‘pgina grammatik xususiyatlar saqlanib qolmoqda. Jumladan, otlarga xos bo‘lgan ko‘plik shakli turli variantlarda ishlatiladi.

Otlarning birlik va ko‘plik shakllarida ishlatilishi grammatik son kategoriyasi (maqulasi) deyiladi. Odatda, son kategoriyasi birlik va ko‘plik shakllarida qo‘llaniladi. Bunda, odatda, ko‘plik shakli to‘g‘risida fikr yuritiladi. Bu shaklda o‘zbek adabiy tilining Afg‘oniston variantida ham faqat bir ko‘rsatkich **-lar** ishlatiladi.

Afg'oniston o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari bor. Bu xususiyatlar tilning grammatik qurilishlarida sheva ko'rinishlarida seziladi. Ular ko'p belgilari turli shakllar orqali ifodalanadi. Ularning barisi *-lar, -la, -li, -lo, -lir* ko'rsatkichlaridir. Otlarning son kategoriyasi affikslarining variantlari sifatida xizmat qiladi. Endi esa aytilgan maqsadga muvofiq tarzda quyidagi viloyatlarda tekshirib o'tamiz.

Foryob viloyatida *-lar* qo'shimchasining to'liq holati o'zgarib, *-la* va *-lar* shakllari ishlatilishining eshitalishi aniq. O'rnaklarni (misollarni) quyidagicha bildiramiz: Darsga tomon boring*la*, shogird*lani* sinfga chaqiring(Foryob). Ustod*lar* darsga kirishdi, bolalar keldi (Foryob).

-la qo'shimchasidan oldin egalik shakli qo'shilganda, ko'plik tarkibidagi *r* undoshi qaytadan tiklanmaydi. O'rnak: boriyla, qochiyla (Foryob).

Agarda *-la* qo'shimchasidan keyn kelishik qo'shimchalari kelganda, ko'plik tarkibidagi *r* undoshi tushib qoladi. O'rnak: hayvon*laga* qarang (Foryob).

Javzijon viloyatida *-lar* shaklining o'zgargan varianti ishlatiladi. Egalik va kelishik belgilaridan oldin yo so'ng qo'llanilganda ko'plik tarkibidagi *-r* tovushi tushib qoladi, bunga quyidagi o'rnaklarni ko'zdan kechiramiz: kitoblani qoy (Javzijon).

Ayrim tumanlarda egalik va kelishiklar bilan qo'llanilganda, *-lar* qo'shimchasining to'liq shakli qaytadan tiklanadi. O'rnak: kitoblarimiz, savdolaring, uylarning eshigi, ulardan ko'r.(Javzijon).

Sarpil viloyatida *-larning* butun o'zgargan shakllari uchraydi. Ya'ni *-l* va *-r* tovushlari so'zlashuvlarda tushib qolgan ko'rinishlari mavjud. Ayniqsa, kishilik olmoshlari bilan kelganda, *-a* shaklda ishlatilishi aniq. O'rnaklar: bizani gapirtirib ko'rsayiz, sora bilasiz (Sarpil). Birinchi shaxs ko'plik *biz* olmoshidan keyin *-a* tarzida ishlatilishi ko'rinadi. Ayrim holatlarda *-lar* tarkibidagi *r* tovushi tushib qolib, *-la* shakli bilan qo'llnilishi tushuniladi. O'rnaklar: piyolalani olib kiling, nonlani yeymiz (Saripul).

Balx viloyatida *-lar* qo'shimchasining tarkibidagi *-a* unlisi *-i* unlisiga almashib, oxirgi *r* tovushi tushib qolishi bilan *-li* shaklda ishlatilishi mumkin. O'rnak: kyilili, qadamliyz ko'zustiga (Balx). Ko'plik qo'shimchasining qayta tiklangan shakli ham ishlatiladi.

Oʻrnak: *bizlarga* bunaqa odat yuq -ku (Balx). Bu Samangon viloyatida ham qayd qilinadi.

Agar koʻplik qoʻshimchasining oʻzgarmagan shakli, egalik shakllari bilan ishlatilganda koʻplik emas, balki hurmat maʼnosida qoʻllaniladi. Oʻrnak: *otalar*ingiz, *akalar*ingiz (Samangon).

Ayrim soʻzlashuvlarda koʻplik -lar shakli tuslovchi qoʻshimchalaridan oldin ishlatiladi. Oʻrnak: *kellaringiz* doʻstlar, mimonliqqa *borlaring* (Samangon).

Bagʻlon viloyati oʻzbek shevasida koʻplik shaklining –lur varianti ishlatiladi. Yaʼni, -lar tarkibidagi **a** tovushi u tovushiga almashiladi. Bu shakl albatta, egalik va kelishik koʻrsatkichlari bilan qoʻllanishi birdaydir. Oʻrnak: *boruluri* bolmadi. *Jotibluring*, *uylurdan* kup (Bagʻlon). Ayrim hollarda -lar varianti -lir shakli bilan ifodalanadi. Oʻrnak: *opaynglir* keldi (bgʻlon).

Qunduz viloyatida yashaydigan oʻzbek shevasida koʻplik -lar koʻrsatkichi -lir va -la shakllari bilan ancha-muncha tafovutlar bor, yaʼni -lar va -lir shakllari koʻpincha soʻzlashuvlarda egaliklardan oldin ishlatiladi. Oʻrnak: *yotiliring*, oʻqilaringiz(qunduz). Ayrim holatlarda -la shakli ishlatiladi: *Bizlar* doʻstla bilan...(qunduz).

Taxor viloyatida koʻplik shakllari bir qancha koʻrinishlarga ega. Ularning deyarli barisi -lar, -lir, -la, -lo variantlar bilan qoʻllaniladi. Oʻrnak: *dars* oʻqiyla, *non* yiyla (Taxor), agar -lar shakli kishilik olmoshlari bilan birga ishlatilganda, -lir variantiga almashilanadi. Oʻrnak: *bizlir* tunovun keldik, *ulir* bilan *sizlir* nima qilasinlar (Taxor). Ayrim hududlarda -lar qarindoshlik otlarga qoʻshilib kelganda, -lo shaklida ishlatiladi. Oʻrnak: *otolongiz*, *bobolongiz* keldilar (Taxor).

Ayrim oʻrinlarda **n** va **m** undoshlar bilan tugagan soʻzlarga -nar shakli qoʻshiladi. Oʻrnak: *Qovunnardi* opkeng, *qovmnardi* xavar qing (Taxor). Badaxshon viloyatida ham koʻplik affiksining -la varianti ishlatiladi. Oʻrnak: *borela*, koʻrela, *kilila* kabi (Badaxshon). Agar koʻplik affiksi egalik affiksidan oldin kelganda, -lar shakli oʻzgarmaydi. Oʻrnak: *mullolarimiz*, *kattalarimiz* (Badaxshon).

Demak, Afgʻonistondagi oʻzbek shevalaridagi koʻplikning ifodalanishi bilan bogʻliq masalalar yana oʻrganilishi lozim.

AFG‘ONISTON O‘ZBEK SHEVALARIDAGI UMUMTURKIY SO‘ZLAR

Muhammad Olim
Magistrant,
ToshDO‘TAU

Annotatsiya

Afg‘oniston o‘zbek shevalarida qo‘llanadigan umumturkiy so‘zlarning qo‘llanishi haqida qisqacha ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: adabiy til, sheva, umumturkiy so‘zlar.

Annotation

A brief account of the use of common Turkish words in the Uzbek dialects of Afghanistan is given. Keywords: literary language, dialect, all-Turkish words.

Afg‘oniston o‘zbek shevalari bo‘yicha tadqiqotlar endigina boshlanmoqda. Ma’lumki, bu hududdagi o‘zbek shevalari O‘zbekiston, umuman, markaziy Osiyodagi o‘zbek shevalari bilan kelib chiqishi jihatidan umumiylikka ega. Shuningdek, bu shevalar O‘zbekistondagi o‘zbek shevalari va boshqa turkiy tillardagi umumturkiy so‘zlarning bo‘lishi bilan ularga ko‘p jihatdan o‘xshashdir. Ushbu maqolada Afg‘onistondagi qipchoq – Taxor shevasi misolida umumturkiy so‘zlarni qisman o‘rganishga harakat qildik. Umumturkiy so‘zlar barcha turkiy tillarda va shevalarda qo‘llanadi hamda ular o‘zbek shevalarida afg‘onistondagi adabiy til talaffuzini saqlashi ham mumkin, yoki kuchli va kuchsiz fonetik o‘zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga *yer - jer, ish - is, bosh - bos* kabi va boshqa turli sohalarga oid so‘zlar taalluqlidir. Shevalar lug‘at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so‘zlar tashkil etadi.

Umuturkiy so‘zlar turli sohalarga oid bo‘lib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuyg‘u bildiradigan so‘zlar kiradi. Ularni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. Narsa-shaxs ma’nosiniy ifodalaydigan so‘zlar: *jer (yer), köz, tish, qulaq, choch, ayaq, put (but), bash, kalla, jov, jumurtqa, juzum, ot, tav // toq, ağaç, bugday, un, temur, jol, inak, o‘giz, qozi, at, tavug‘, buzav, tana (sigir), chishqan va h.k.*

2. Belgi ifodalaydigan soʻzlar: Aq, qara, sarigʻ// sori, jashil, kok, qizil. Appoq, sap-sariq qip-qizil, qap-qara, koʻmirdey qara, yam-yashil, ota kok, qaramtir, aqraq va boshqalar.

3. Miqdor va andozani ifodalayotgan soʻzlar: Bir, eki, uch, tort, besh, alti, jeti, sakiz, toqiz, on, onbir, uneki, yegirma, otiz, qirq, elik, altmish, jelmish, saksan, tuqsan, yuz, ming, onming, yuzming h.k. Birav, ekav, beshta, yuzta, mingta.

4. Harakatni bildiruchi soʻzlar: kel, ket, bar, qal, jaz, jur, tur; keluv, ketub-ketor, qaluv, jazuv, juruv, uruv, turuv, keltiruv va h.k.

5. His-tuygʻu bildiradigan soʻzlar: yaxshilik, jamanlik, qaygʻu, oylav, qurquv, xapaliq, sevgi, qaygʻuruv, tiyishlik, urush.

Bunday soʻzlarni toʻplash va oʻrganish navbatdagi masala boʻlib qoladi.

6-SHO‘BA

DIALEKTAL LEKSIKOGRAFIYA, TOPONIMIYA VA TERMINOLOGIYA

RUS TILIGA O‘ZLASHGAN AYRIM TURKIY (O‘ZBEKCHA) SO‘ZLAR HAQIDA

To‘lqin Tog‘ayev
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
ТошДЎТАУ

Annotatsiya

Ushbu maqolada turli tarixiy davrlar va jarayonlar tufayli turkiy tillar, shu jumladan, o‘zbekchadan rus tiliga o‘zlashan so‘zlar, ularning semantikasi, ba’zi o‘rinlarda etimologiyasi to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, turkcha, o‘zbekcha, ruscha, tovar, shashlik, brend, yogurt.

Annotation

This article discusses the Turkic languages, including words from Uzbek to Russian, their semantics, and in some places their etymology, due to various historical periods and processes.

Keywords: word acquisition, Turkish, Uzbek, Russian, brand, shashlik, yogurt.

Har bir til tarixiy taraqqiyot natijasida boyib boradi. Mazkur jarayon tilning o‘z ichki imkoniyatlari asosida va boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish orqali yuz beradi. Mamlakatlar va xalqlar o‘rtasida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy munosabatlarning kuchayishi, ayniqsa, bir-biriga qo‘shni xalqlarning o‘zaro aloqalari natijasida bir tildan boshqasiga yangi tushunchalarni ifoda qilgan so‘z-atamalar qabul qilinadi. Bugungi globallashuv zamonida bu jarayon yanada kuchaydi.

Turkiy til, jumladan, o‘zbek tilining g‘oyat boyligini, avvalo, Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Mirzo Bobur singari bobokalonlarimiz isbotlab ketgan. Rus va ukrain, forsiyzabon tillarga turkiy tillardan salmoqli so‘zlar o‘zlashgan. Yevropa tillari ham

ma'lum miqdorda bundan bebahra qolmagan. Tilimizda shunday soʻzlar borki, koʻpchilik ularni boshqa tillardan oʻtgan deb oʻylaydi. Aslida oʻzimizniki boʻlgan bunday “jahongashta” soʻzlar sal oʻzgarib yana oʻzimizga qaytgan.

Turkiy tillardan rus tiliga oʻzlashgan soʻzlarning koʻpi bizga tanish. Masalan: “серьга” (sirgʻa), “бахча” (bogʻcha), “арык” (ariq), “очаг” (oʻchoq), “караул” (qorovul), “арбуз” (tarvuz), “базар” (bozor), “плов” (palov), “камыш” (qamish), “караван” (karvon), “аркан” (arqon), “туман” (tuman), “амбар” (ombor), “капкан” (qorqon), “сарай” (saroy), “баклажан”, (baqlajon), “каракуль” (qorakoʻl), “есаул” (yasovul), “ералаш” (aralash), “беркут” (burgut) kabilarni aytish mumkin. Lekin rus tilida bugungi kunda faol qoʻllanayotgan yana talay soʻzlar borki, ularning ham asli turkiy (oʻzbekcha) ekani sir emas. Quyida ularning ayrimlari toʻgʻrisida fikr yuritamiz.

“Товар” – tovar, mol-mulk, boylik, dunyo. Bu soʻz qadimgi turkiy tilda mavjud. Mahmud Koshgʻariy ham bu soʻzni oʻzining mashhur “Devonu lugʻatit turk” kitobiga kiritgan va *tovar, mol, mato* maʼnolarida qayd etgan [Махмуд Кашғарий, 1960: 389]. Hatto bu soʻz izohiga maqol ham uchraydi: “Tamugʻ qarugʻin achar tavar” (Tovar hatto jahannamdan ham eshik ochadi). Keyinchalik eski oʻzbek tilida soʻzning *qoramol, yilqi* maʼnolari ham ortgan. Rus tiliga koʻchgach, bu soʻzning maʼno koʻlami kengaygan: *mol-mulk, boylik, dunyo* maʼnolaridan tashqari *pul, yilqi, harbiy oboz (ot-arava), mustahkamlangan qarorgoh* kabilarni ham anglatgan.

“Товариш”– “tovar + esh”, yaʼni “tovar oʻrtoq”, tovar-mol vositasida birga ish qiladigan sherik. E.N.Shipova oʻzining «Словарьтюркизмоврусскомязыке» nomli kitobida boshqa turkiyshunoslarga tayanib buni qayd etgan [Шипова, 1976: 323]. Bu soʻz tarjimasini oʻzbek tilida *oʻrtoq, oshna, joʻra, ogʻayni, sherik* kabi maʼnolarga ega.

“Айва”– behi. Rus tiliga koʻchgan bu soʻz qadimda turkiy tilda *avva* boʻlgan. “Devonu lugʻatit turk”da shu shaklda keltirilgan. Tovushlar oʻrni almashgan, metateza hodisasi roʻy bergan. Xuddi: *yogʻmir – yomgʻir, supra – surpa* kabi.

“Кирпич” – g‘isht. Buni Koshg‘ariy o‘z asarida ko‘rsatgan: *kerpich – kirpich, g‘isht. Bishig‘ kerpish – pishiq g‘isht*. [Махмуд Кошғарий, 1960: 424]. Xorazm shevalarida *karpich* deb hozir ham ishlatiladi. Adabiy tilimizdagi g‘isht – forsiycha. Navoiy hazratlari har ikkisini ham qo‘llagan:

*Lab-balab ul may bila xumi sipehr,
Og‘zidag‘i kirpich anga xishti mehr.* (“Hayrat ul-abror)

“Штаны” – ishton. Rus tilidagi bu so‘z ham turkiylar (o‘zbek) tilidan o‘zlashgan. Koshg‘ariy lug‘atida qayd etilgan: *ishtonlandi – ishtonli bo‘ldi, ishton kiydi. är ishtonlandi – odam ishton kiydi* [Махмуд Кошғарий, 2013: 212].

“Ich kiyim, ishton” ma’nosining Turfon matnlarida *ich to‘n* birikmasi bilan anglashilishi ««Древнетюркский словарь»da o‘z aksini topgan. Demak, ishton ich to‘ndan kelib chiqqan, ya’ni ichdan keyiladigan to‘n.

“Кибитка” – bu so‘z rus tilida *soyabon arava; o‘tov; arava soyaboni; paxsa uy* kabi ma’nolarni anglatadi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida *kebit* so‘zi uchraydi. “Devonu lug‘atit turk”da *kebit – ichkilik do‘koni, mayxona* deb izohlangan [Махмуд Кошғарий, 1960: 338]. Devonni nashrga tayyorlagan Solih Mutallibov “rus tilidagi *kibitkaso‘zi* shu *kebit* so‘zidan bo‘lsa kerak”, deydi. Bu so‘zning asli turkiy ekanligi ko‘pgina rus turkologlari tomonidan e’tirof etilgan. Hozirgi ba’zi o‘zbek shevalarida, xususan, Xatirchi tumani aholisi jonli tilida *chog‘roq uycha* ma’nosida uchraydi.

“Кафтан” – “qop to‘n”dan kelib chiqqan. Keng-mo‘l to‘n ma’nosida. Vamberi, Korsh, Dmitrev singari olimlar bu so‘zning turkiychadan o‘zlashganini yoqlaydilar. Rus lug‘atshunosi Dal “movutdan tikiladigan uzun etakli erkaklar ustki kiyimi” deb izohlagan. “Devonu lug‘atit turk”da bu so‘z qayd etilgan: *qaftan – to‘n, ustki kiyim* [Махмуд Кошғарий, 1960: 408]. Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug‘atlarda *xafton (qapton) – ustdan kiyiladigan hashamli to‘n; sovut ostidan kiyiladigan to‘n* [Навоий асарлари луғати, 1972: 652] deb ko‘rsatilganki, bu ham fikrimizni dalillaydi.

Rus yerlarida yuzlab yillar davom etgan mo‘g‘ullar hukmronligi, Oltin O‘rda davlatchiligi, Amir Temur saltanatining mo‘g‘ul xonliklari

hududlariga ko‘chishi bo‘lg‘usi Rus davlatining iqtisodiy tuzumiga jiddiy ta'sir ko‘rsatdi. Bu tilda ham o‘z aksini topdi.

“Шашлык”– Markaziy Osiyo xalqlarining, avvalo, ko‘chmanchi aholining bu taomi shu nom bilan ruschaga o‘zlashgan. Odatda u qo‘y go‘shidan metall yoki yog‘och shish – sixda pishirilgan. “Шашлык” kabob pishirishda ishlatiladigan temir ma’nosidagi *shish*so‘zidan kelib chiqqan. “Devonu lug‘atit turk”da *sish*shaklida qayd etilgan. Bu so‘z Lutfiyda *shish*, Navoiyda esa hozirgi kundagidek *six* shakllarida qo‘llangan:

*Andoq so‘rung begimki, ne shish kuysa, ne kabob,
Ul g‘amzaning so‘ziyu, ko‘ngul sharhi holini.* (Lutfiy)

*Bazmning asbobini qilg‘il nasaq,
Hozir etub sixu, kabobu tabaq.* (Navoiy)

Navoiy asarlari tilida “shish” so‘zidan “shishlamoq” fe’li yasalganini ko‘rishimiz mumkin:

*Garchi ishq o‘tida ko‘nglumni o‘qungg‘a shishlading,
Garm bo‘lmakim, hanuz ne six kuymish, ne kabob.* (Navoiy)

Turk qardoshlarimizning mana bu maqoli yuqorida alloma shoirlarimiz mahorati bilan she'riy shaklga kirgan o‘zimizning o‘zbekona “Six ham kuymasin, kabob ham” maqoliga g‘oyat uyg‘un bo‘lishi bilan ushbu xalq donishmandligi namunasining ham, *shish* so‘zining ham turkiy xalqlar uchun qadimiy va xosligini ko‘rsatadi: “Hem shish yag‘lanmali, hem kebap pishmeli”.

Bugungi kunda tilimizda faol bo‘lgan “suzma”, “qaymoq”, “qatiq”, “qimiz”, “qurut”, “qazi”, “yogurt” kabi so‘zlar “Devonu lug‘atit turk”da, tilimizning keyingi bosqichi bo‘lgan eski o‘zbek tilida, ayniqsa, Alisher Navoiy asarlarida deyarli o‘zgarmasdan uchraydi. Bular allaqachon rus tili lug‘at tarkibini boyitgan. Faqat *yogurt* rus tilida fonetik ta'sirga ko‘proq uchragan.

“Йогурт” – Navoiyda *jug‘rot* shaklida uchraydi. Bu so‘z lug‘atda *qatiq* deb izohlangan [Навоий асарлари луғати, 1972: 237]. “Saddi Iskandariy” dostonida bunga misol bor:

*Ani uyga kelturdi tortib inon,
Ravon mohazar chekti jug‘rotu non.* [Алишер Навоий, 1989: 22].

Mazmuni: uni uyga keltirib, oldiga tayyor turgan jug‘rot va nonni qo‘ydi.

Jug‘rot hozir boshqa turkiy tillarda, xususan, tatar tilida ishlatiladigan “yug‘urt” so‘zining Navoiy davridagi shakli. Bu so‘zning “yog‘rut” fonetik shakli “Qutadg‘u bilig”da ishlatilgan: *qıymız, sýt ya yÿn yag‘ ya yog‘rut qurut* (qimiz, sut yoki jun, yog‘ yoki qatiq, qurut - T.T.) [Дадабоев, 2017: 79]. Yogurt turkiy tillardan rus tiliga o‘zlashib, hozir shu shaklda faol qo‘llanmoqda. Hatto ingliz tiliga ham o‘tib ulgurgan.

O‘z so‘zlarimizni bilmasligimiz tufayli shunchalikka yetdikki, ba‘zan bunday so‘zlarni boshqa tildan o‘tgan deb o‘ylay boshladik. Masalan, bir necha yil avval televizorda Navoiy viloyatining hayvonot olami haqida ko‘rsatuv berildi. Bu o‘lkaning turli yovvoyi hayvonlari haqidagi hujjatli film asli ruscha tayyorlangan bo‘lib, o‘zbekchaga tarjima qilingan va suxandon shu matnni o‘zbekcha aytib bermoqda edi. Uning ovozi ostida dastlab yozilgan ruscha ovoz ham eshitilib turardi. Yirtqichlarga mansub cho‘l hayvoni – qoraquloqlar haqida so‘zlar ekan, rusiyzabon boshlovchi uni o‘z nomi bilan, faqat ruscha talaffuzda atay boshladi: “karakulaki”. Ruschada “q” tovushi bo‘lmaganidan shunday so‘zladi. Bizning tarjimonlarimiz qoraquloq aslida nima ekanini bilmaganidan uning ruscha ifodasini saqlab qolgani aniq. O‘zbek suxandoni ham uni ruschaga ergashib aynan ayta boshladi: “karakulaklar shuncha yil umr ko‘radi, karakulaklar falon-falon narsalar bilan oziqlanadi, karakulaklar mana bunday ov qiladi” va hokazo. Alisher Navoiy bobomizning so‘zlari yodga keladi:

Sen o‘zungni tonimas ermishsen,

O‘z so‘zungni tonimas ermishsen.

Muhmmad Yusuf Chingiyning XIX asrda yaratilgan “Kelurnoma” lug‘atida “qoraqulag‘ – “степнаярысь”, ya‘ni cho‘l silovsini deb keltirilgan. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasida bu hayvonga batafsil izoh berilgan: **qoraquloq, karakal** – mushuklar urug‘iga mansub sut emizuvchi hayvon.

Bu o‘rinda ham kamchilik mavjud: qoraquloqning ikkinchi nomi sifatida qomusiy lug‘atda qayd etilgan *karakal* aslida *qoraxoldir*. Bu turkiy-o‘zbekcha so‘zimiz nafaqat ruschaga, balki boshqa Yevropa

tillariga ham o‘zlashgan. Masalan, nemislar bu hayvonni *karakal* deyishdi.

“**Стакан**– rus tiliga turkiy tillardan o‘zlashib, bunday shaklga kirgan bu so‘z eski o‘zbek tilida: tustag‘on – qimiz va may ichadigan yog‘och idish; qozoq tilida: tostagan, tustagan – chog‘roq yog‘och kosa; qirg‘iz tilida: tostukan – kamyob chog‘roq yog‘och kosa kabi shakl va ma’nolarga ega bo‘lgan. Vladimir Dal uni dostakan – qadimgi idish turi deb ko‘rsatgan. Y.N.Shipova o‘zining yuqorida qayd etilgan “Rus tilidagi turkizmlar lug‘ati”da Dal, Yudaxin, Radlov singari tilshunoslarga asoslanib ularni qayd etgan. Ushbu kitobga ikki mingdan ortiq turkiy so‘zlar kiritilgan.

Hazrat Navoiy turkiy xalqning bir qavmi bo‘lgan sodda, qo‘li ochiq, bag‘rikeng o‘zbekni suyib tasvir etgan o‘rinlar anchagina. Bulardan birida qozoq qardoshi kabi cho‘l farzandi sanalgan o‘zbekning qimizu tustag‘onini madh etgan:

Halol ona sutidekdur gar o‘zbakim tutsa

Tobuk qilib, yukunib tustag‘on ichida qimiz.

Yana bir she’rida shoir “qayg‘uni o‘lturmak” uchun ayoqchi (soqiy)dan chog‘ir to‘la tustag‘on tilaydi:

Qayg‘u o‘lturdi meni tutqil, ayoqchi, tustug‘on

Kim, chog‘ir qayg‘uni o‘lturmakka achchig‘og‘udur.

Demak, tustug‘onda nafaqat qimiz, balki chog‘ir (may) ham ichilgan.

Rus tilidagi “балбес” – “bilmas”dan, “казна” – “xazina” yoki “g‘azna”dan, “деньги” – “tanga”dan, “курага” esa “quruq meva”dan olingan. “Inju” tilimizga xitoychadan, “ziyon” esa arabchadan o‘zlashgan. Ular tilimiz orqali rus tiliga “жемчуг” va “изъян” bo‘lib o‘tgan. “Кавардак” – “qovurdoq”. Asli qovurmoq Fe’lidan kelib chiqqan bu so‘z bizda taomni bildirsa, ruslarda “yomon ovqat”, “tartibsizlik”, “хаос” ma’nolariga ega. “Кочеват”, “кочевник” o‘zimizdagi “ko‘ch” so‘ziga borib taqaladi (ko‘chmoq Fe’lidan). “Лошад” – “alacha ot”, “alasha ot”, ya’ni past bo‘yli ot; “кабан” – “qobon”, ya’ni yovvoyi cho‘chqa; “мишень” – “nishon”, “богатыр” – “bahodir”, “хозяин” – “xo‘jayin”. Bu juftlikdagi ruscha so‘zlar manbai turkiy so‘zlar ekani ko‘rinib turibdi.

“Хозяин взял деньги из казны и пошёл на базар”.Bu jumladagi oltita soʻzdan toʻrttasi turkiy oʻzlashma.

Xullas, gʻoyat boy va qadimiy boʻlgan tilimiz (turkiy til) oʻz tarixi davomida rus, ukrain, ingliz, nemis, fransuz, venger kabi Yevropa tillari lugʻati tarkibini boyitgan. Mutaxassislarning fikricha, rus tilidan boshqa yevropa tillarida turkiy tillardan soʻz oʻzlashish darajasi yuzga yetar-yetmas miqdorda boʻlsa, rus tilida bunday soʻzlar sanogʻi uch mingdan koʻproqni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II том. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1960. – Б. 389.
2. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, Наука, 1976. – Б.323.
3. Махмуд ибн Ҳусайн Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). 1 жилд- Т.: Мумтоз сўз, 2013. – Б.212.
4. Навоий асарлари луғати. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1972.– Б. 652.
5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдли. 4-жилд. -Т.: Фан, 1989.– Б. 22.
6. Дадабоев. Ҳ. “Девону луғатит турк”нинг тил хусусиятлари. –Т.: ТДШИ, 2017, –Б.79.

XORAZM SHEVALARI KASBIY LEKSIKASI TIZIMIDAGI TARIXIY SOʻZLAR TAHLILI

Norbayeva Shukurjon
*filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD),
dotsent, UrDU*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xorazm shevalari kasbiy leksikasi tizimida hozirgi kunda isteʼmoldan chiqib ketgan, yaʼni tarixiy soʻzlarning lisoniy tahlili berilgan. Keyingi davrlarda voha kasbiy leksik tizimida

keskin o'zgarishlar yuzaga kelganligi, bu esa Xorazm shevalariga ham bevosita ta'sir qilganligi haqidagi fikrlar bayon qilingan.

Kalit sozlar: dialekt, tarixiy soz, kasbiy leksika, termin, dialektal farq.

Annotation

This article provides a linguistic analysis of obsolete words, that is, historical words that are found in the system of professional vocabulary of Khorezm dialects. In paper it is also said that in recent years, dramatic changes have been taking place in the lexical system of the Khorezm oasis, which has a direct impact on the Khorezm dialects.

Key words: dialect, historical word, professional vocabulary, term, dialectal difference

Tilshunoslikda leksika bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, lug'at xususiyatlariga ko'ra dialektal farqlar o'zbek tilida juda xilma-xildir. Shu sababli o'zbek tilining ayrim shevalari leksik xususiyatlarini o'rganish o'zbek dialektologiyasi oldidagi eng dolzarb va muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shevalar leksikasini o'rganish til tarixi va hozirgi zamon o'zbek adabiy tiliga aloqador masalalar, shuningdek, ba'zi so'z, affikslarning tarixi va genezisini belgilashda, leksik me'yorni aniqlashda, terminologiya, orfografiya masalalarini hal qilishda, o'zbek shevalarining atlasini tuzishda hamda o'zbek xalq shevalari lug'atining ko'p tomliligini yaratishda asosiy manbalardan hisoblanadi.

Xorazm vohasi shevalaridagi kasbiy leksika tizimini zamonaviylik jihatdan ham tadqiq qilish tilshunoslikda muhim ahamiyatga egadir.

Keyingi davrlarda voha kasbiy leksik tizimida keskin o'zgarishlar yuzaga keldi desak, yanglishmaymiz. Ko'plab terminlar iste'moldan chiqib, tarixiy so'zlar qatoridan o'rin olgan bo'lsa, ularning ayrimlari ma'nosi sheva vakillari tomonidan to'la anglashilmasa ham, juft so'zlar tarkibida ishlatilmoqda.

Misollarga murojaat qilamiz.

Dägdi so‘zi “teg-” fe‘lining sheva talaffuzidagi ko‘rinishi asosida paydo bo‘lgan. Ushbu so‘z A.Ishayev tomonidan quyidagicha izohlangan:

“Dägdi I – ikki tomoniga xoda bog‘langan baliq tutadigan to‘r.

Dägdi II – 1. Etik qo‘njini to‘ldirib turish uchun (oyoqni sovuqdan saqlash maqsadida) yupqa kigizdan yoki jundan qilingan etik ichidan qilingan paypoq; 2. Kigiz, patak” [Ishayev, 1977:95].

Ushbu so‘zlarning har ikki ma‘nodagi ko‘rinishi Xorazm shevalarida iste‘molda bo‘lgan. Hozirgi kunga kelib, dägdi tarixiy so‘zlar qatoridan o‘rin olgan.

“Past navli chit” ma‘nosidagi shirpi taqlid so‘zdan hosil qilingan bo‘lib, uning yupqaligi, yengilligi shunday atalishiga sabab bo‘lgan. Tez harakat qilish natijasida chiqqan tovushga taqlid asosida pashsha qo‘rishda ishlatiladigan yelpig‘ich, shuningdek, govron uchun ishlatiladigan mayda novda ham shirpi deyiladi. Kiyim nomining shunday atalishini xalq qo‘shiqlaridagi quyidagi misralar ham tasdiqlaydi: Shirpi göynäk badaladi yurgändä, i:chkinämnä ot aladi görgändä. [Abdullayev, 1961: 103] Ushbu so‘z ham hozirgi Xorazm shevalarida iste‘moldan chiqib ketgan.

La:s so‘zi F.Abdullayev tomonidan “sochpopuk” (qadimdä qiyzla la:s, shokälä asadädilä) [Abdullayev, 1961] deb izohlangan. A.Ishayev uning ma‘nolari birmuncha keng ekanini ko‘rsatib bergan:

İLAS I (Mang‘it, Xo‘jayli, Beruniy, Qo‘ng‘irot) – sifatsiz ipak gazlama. Las (To‘rtko‘l, Beruniy) – ilas: lastan kiygän köylägi.

İLAS II (Beruniy) – etnografik. Sochpopuk (ayollar sochiga qo‘shib o‘raladigan qora ip yoki qora jundan to‘qilgan lenta). [Ishayev, 1977:134].

Las so‘zining genetik tahlili uning qadimiyligidan darak beradi. Chunki fors tilining tarixiy leksikasida qizil ipakdan qilingan mato loh deb atalib [Shamsuddin, 963], hozirgi vaqtda qayta ishlanmagan ipak; sifati past ipak los deb ataladi [PRS-2, 1983:415]. Eroniy tillardagi g‘-s-h hodisasi got–gos–goh, pot– pos so‘zlari misolida loh//los so‘zlarining qadimdan iste‘molda bo‘lib kelayotganini ko‘rsatadi.

F.Abdullayev tomonidan “ayollar bezagi” [Abdullayev, 1961:92] deb izohlangan xapavänt haqida axborotchilardan mufassal ma‘lumot ololmadik. Chunki uni bilganlar, ko‘rganlar juda kam qolgan.

Ma'lumotlardan xapavänt uy sharoitida qo'llanadigan bezakligi haqida tasavvur hosil bo'ldi. Shunga ko'ra, uning birinchi qismi aslida "uy" ma'nosini anglatuvchi xona (xana) so'zi bo'lishi mumkinligini mulohaza qilsak ham, xana so'zining xapa shaklini olishini fonetik qonuniyatlar asosida izohlab bo'lmaydi. Shuning uchun bu o'rinda xapa so'zining asli aynan "yotoqxona" mazmunini anglatga ham, etnografik ma'noda "ichkari"ni ifodalovchi "xobgoh" bo'lgani ehtimolga yaqin. Bu so'z xabgah –xabga –xapga – xapa tarzida o'zgarishga uchragan. Ikkinchi tarkibiy qismning qo'shilishi natijasida "g" undoshi tushib qolgan. Xobgoh so'zi asli ikki tarkibiy qismdan tashkil topgani, uning tarkibidagi xob (uyqu) va goh (o'rin) so'zlari eroniy tillar uchun umumiylikni hisobga olib, ular xorazmiy tilida ham ishlatilganiga shubha qilmasa bo'ladi.

Xususan, goh "Avesto"da gata shaklida qo'llangani, Xorazm shevalaridagi bändärga (chorraha), qädämgä (qadamjo) kabi ko'plab so'zlar tarkibida mavjudligi ma'lum. [Do'simov, 2002] Xorazm shevalarida ga (goh) ishtirok etgan pishkä so'zi ham mavjudki, bu so'z bizning mavzumizga ham bevosita aloqadorlik kasb etadi. F.Abdullayev ushbu so'zning quyidagi ma'nolarni anglatishini ko'rsatadi:

1. Ip o'rash uchun yasalgan cho'p, qamish. 2. Pilta, do'ppiga tiqiladigan paxta, qog'oz. 3. Yigirishga tayyorlangan paxta tutami. [Abdullayev, 1961:75] Bizningcha, so'zning ikkinchi qismi o'rin, joy ma'nolaridagi mazkur "goh" bo'lib, birinchi qismi esa o'rash; burash mazmunlaridagi pech // pich [PRS-1, 1983:321] dir. Biror narsani o'rash uchun mo'ljallangan predmetning pechgoh deb atalishi lug'aviy jihatdan muvofiqdir. "Dastgoh" (dastgoh, stanok) kabi so'zlarga qiyoslasak, "goh"ning ish-qurol otlari yasashda ham ishtirok etishi ravshanlashadi.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, Xorazm vohasi shevalaridagi kasbiy leksika tizimida hozirgi kunda sheva vakillari nutqida iste'moldan chiqqan tarixiy so'zlar ham anchagina bo'lib, ularning lisoniy tahlilini amalga oshirish tilshunoslikda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanigan adabiyotlar:

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти. – Тошкент, 1961.
2. Шамсуддин бин Халаф Табризий. Бурхони қотей. Амири кабир, –Техрон: 1375 ҳ.ш. Жилди 3.
3. Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002.
4. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Фан, – Тошкент, 1977.
5. Персидско-русский словарь. Русский язык. Том I. – М.: 1983.
6. Персидско-русский словарь. Русский язык. Том II. – М.: 1983.

ETNOOYKONIMLAR ASOSIDA YARATILGAN BA’ZI JOY NOMLARI XUSUSIDA

Ikrom Xolmurotov

*Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Qoraqalpog'iston Respublikasi XTXQTUMOHM*

Annotatsiya

Maqolada oykonimlarning nomlanishida ba'zi etnooykonimlar juda muhim bosqichlari jarayonida shakllanib boradi. Hech bir joy nom o'z-o'zidan nomlanib qolmaydi. Bu haqidagi fikrlar maqolada keng turda yoritib berishga harakat qilindi.

Ключевые слова: этнические наименования, этноойконим, народ, край, родо-племенные отношения, тотем, топонимы, ойконимы, туркмены, русские.

Annotation

This article is about some ethnooikonyms that were formed on the basis of the ethnic meanings of the south of Karakalpakstan. It is indicated that this formation process occurs as a result of passing the necessary stages.

Key words: ethnic names, ethnooikonyms, people, land, tribal relations, totem, toponyms, oikonyms, Turkmens, Russians.

Etnik (xalq, qabila, urug‘, urug‘ning kichik bo‘limlari) nomlar bilan ataluvchi joy nomlari Janubiy Qoraqalpog‘iston oykonimiyasida alohida o‘rinni va katta guruhni tashkil etgan etnotoponimlardir. Ular son jihatdan ko‘p bo‘lishidan tashqari, turli obyektlarning nomlari ham sanaladi.

Etnooykonimlarning xususiyatlari haqida mulohaza yuritishdan oldin etnik nomlarning o‘zi, ularning xarakteri haqida qisqacha fikr yuritishga to‘g‘ri keladi. Chunki aytilgan ikkala holat o‘zaro uzviy bog‘liq. Etnik nomlar tildagi eng qadimiy so‘zlardan hisoblanib, har bir xalqning o‘tmishi, etnografik xususiyatlarni, til tarixini o‘rganishda muhim manbalardan biri. Etnonimlar urug‘ va qabilachilik jarayoni(tuzumi)da paydo bo‘lgan. Bu jarayon keyinchalik ham davom etib, bugungi kungacha yetib kelgan. Ayni vaqtda etnonimlar toponimik, xususan, oykonimik nomlarning shakllantirishga katta hissa qo‘shadigan onomastik leksikaning bir qismi. Tarixiy o‘tmishda turkiy va mo‘g‘ul xalqlari o‘rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy, iqtisodiy va til aloqalari turli ko‘rinish va mazmunda amalda bo‘lgan. Shu sababli mo‘g‘ul toponimikasida turkiy so‘zlarning yoki aksincha, turkiy toponimik nomlarda (ayniqsa qabila nomlarida) ba’zi mo‘g‘ul so‘zlarining uchrashi tabiiydir [Ishayev, 1963:163].

Nom qo‘yish talab va me‘yorlari xalq, elat, qabila-urug‘lar, shuningdek, turli davrlarda bir xil asosga ega bo‘lmaganligi, nomlarning esa birdaniga emas, ongli ravishda jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida yuzaga kelganligi, etnonim uchun asos bo‘lgan so‘zning o‘zini asoslab aniqlash ancha qiyin. O‘zbek xalqining tarkibiy qismini tashkil etuvchi, *Qipchoq, Qo‘ng‘irot, Nayman, Xitoy, Jaloyir, Do‘rmon, Miton, Qangli, Qarluq, Barlos* kabi qabila-urug‘ nomlari uchun asos bo‘lgan so‘zlarning leksik ma‘nosi va o‘zagi aniq emas. Mazkur nomlar uchun asos bo‘lgan so‘zlar hozirgi o‘zbek tilida iste’moldan chiqib ketgan yoki unutilgan. Ularning ko‘pchiligi turkmo‘g‘ul tillariga xos tarixiy mushtarak leksemalardir.

Juda qadimdan etnik guruhlariga nom qo‘yish talablari ham rang-barang bo‘lgan. Ya’ni kasbi, hunari, mashg‘uloti kabilarga tayanilgan holda urug‘ va qabilalarga nom berilganligi turli tarixiy manbalarda berib o‘tilgan. Etnonimlar turli xil usul hamda nomlanishda yuzaga

kelgan. Keyinchalik etnik guruhlar yashagan joylar ularning nomlari bilan atalgani uchun etnotoponimlar shakllangan.

Ba'zi qabila va urug' nomlari shu etnik birliklar uchun muqaddas sanalgan hayvon, qush, o'simlik nomlari – totemlardan yuzaga kelgan. Tarixchi: Rashididdinning yozishicha, O'g'uzxon va uning qo'l ostidagi urug' shaxobchalarning har qaysisiga bittadan hayvon totem qilib belgilashgan. Abulg'oz Bahodirxonning «Shajarayi tarokima» asarida ham har bir etnik guruhning o'z nomi, maxsus tamg'asi va totemi sanaluvchi qushi bo'lganligi aytib o'tiladi. Muallifning keltirilishicha, O'g'uzxonning nevaralari avlodi uchun totem hisoblanuvchi qush nomlari: *Shunqor*, *Ukki*, *Kalxat*, *Qirg'iy*, *Qizil*, *Qarg'a*, *Qarchig'ay* [Nikonov, 1964:56] va hokazo.

Toponimning asosini tashkil etuvchi topoasos(so'z)ning ma'no va mohiyat jihatidan o'zbek tilidagi xuddi shunday tuzilishiga ko'ra o'xshash so'zlar bilan nomuvofiqligini ko'rsatuvchi ko'plab atoqli otlarni keltirish mumkin. Masalan, «qiz» topoasos(so'z)li toponimlarni olaylik. Bu turdagi toponimlarning yaratilishida “qiz” so'zning hech qanday aloqasi yo'q. Ushbu fikrga misol *Qizketgan* (ovul), *Qiztepa* topooykonimlari. Bunday toponimlar respublikamiz hududida boshqacha shakllarda ham uchraydi: *Qizquduq*, *Qizmozor*, *Qiztosh*, *Qizqo'rg'on*, *Qiztog'* (Qashqadaryo viloyati). Bu kabi toponimlar turkiy “kuz” so'zi asosida yaratilgan. Uning “balandlik, tepalik, cho'qqi, qoya” degan ma'nolari bor.

Darhaqiqat, totem sanalgan jonivorlar nomi asosida qadimda turkiy va mo'g'ullar orasida qabila hamda urug'larning nomlarini o'zida jamlagan etnik birliklarning nomlari yuzaga kelgan. Chorvachilik bilan shug'ullangan turkiy qabila va urug'larning har birining maxsus belgilari, chorva mollariga xos tamg'alari bo'lgan. Ushbu urug'larning tamg'alariga qarab bir-biridan farqlashgan. Dastlab chorvadorlik bilan shug'ullanadigan etnik guruhlar o'rtasida chorva mollariga tamg'a, belgi holatlarni o'tagan shartli belgilar keyinchalik etnik birikmalarni bir-biridan farqlash vazifasini ham bajargan. Har bir urug'ning tamg'a hamda belgisi mazkur etnik guruh uchun nom bo'lib kelayotganligini etnonimlarning majmuyi tasdiqlaydi. Jumladan, *Qanjig'ali*, *Qaychili*, *Beshtamg'ali*, *Oytamg'ali*, *Qo'shtamg'ali*, *Bolg'ali* kabi bir qancha nomlar shu tariqa paydo bo'lgan.

Asosini etnonim tashkil etuvchi joy nomlari o'rganilayotgan hududning oykonimiyasida uchrashi Janubiy Qoraqalpog'iston oykonimlari uchun qonuniy jarayondir. Etnonimlar qachon, qanday holatlarda oykonim va toponimlarga aylanishi mumkinligi va ularda qanday etnik birliklarning nomi mavjudligi to'plab o'rganilgan oykonimlar majmuyida aniq ko'rinib, bilinib turishi ma'lum bir ma'noda bahslidir.

Odatda etnooykonimlar aholisi turli etnik guruhlariga tegishli joylarda ularga nomlar sifatida yuzaga keladi. Xalqi bir elat, qavm, urug' yo qabilaga mansub joylarda etnotoponimlarning yaratilishiga zarurat bo'lmaydi. Taniqli toponimist V.A. Nikonov ta'biri bilan aytganda, "Asosida etnonim yotgan toponimlar, agar ular chekkadagi kishilar tomonidan berilmasa, aholisi yoppasiga bir xalqqa mansub joylarda yuzaga kelishi mumkin emas. Bunday nomlar, odatda, etnonimlardan farq qiluvchi belgi vazifasini bajargan joylarda paydo bo'ladi".

Turkman xalqining urug'lari nomi bilan yuritiluvchi toponimlar ham o'rganilgan hudud oykonimiyasi tizimida uchradi. Amudaryo tumani hududida bir necha qishloqdan iborat turkmanlar yashaydi. Hatto, maxsus *Turkmanovul* degan bir necha ovullar mavjud. Turkman millatiga mansub kishilar ham ariq va kanal bo'yida yashashgani uchun *Turkmanyop* (kanal, ariq), *Aliliyop* gidronimlari va shu tarzda nomlangan oykonimlar mavjud.

Shuningdek, *Chovdir ovuli*, *Taka turkmanovul*, *Ko'lchi*, *Shix* (Beruniy t. ovul, etnooy.), *Qatag'on* (To'rtko'l t. Oqqamish OFKdagi o.), *Shimom* (Beruniy t., o., etnooy.), *Osqal'a*, *Os ovuli* (Choyko'l OFKdagi o.), *Oqboshli* (To'rtko'l t. Oqboshli OFKdagi o.), *Ko'k ko'z* (Beruniy t. o., etnooy.), *Turkmanquli*, *Qozoq arna* (To'rtko'l t. Tozabog'yop OFKdagi o.), *Qozoq avliyosi* (To'rtko'l t. nekroetnonim, o.), *Mang'it*, *Qangli*, *Qullar*, *Kepakli*, *Qirqtom*, *Qangshar*, *Do'rmon*, *Tojik*, **Turk**, *Tuyachi* (Beruniy t., o., etnooy.), *Xitoy ovuli* (Amudaryo t. Choyko'l OFKdagi j/x), *Saroy*, *Sort*, *Shunqorli*, *Qipchoq* (Amudaryo t., etnooy.) kabi oykonimlari bor [5. B.68]. Ular ayni vaqtda ham gidronim, ham etnotoponimlarning bir turi sifatida tadqiq etilishi maqsadga muvofiq.

Genetik nuqtayi nazardan turkiy bo‘lmagan xalqlarning qavm-urug‘lari nomi bilan yuritiluvchi toponimlar haqida gapirganda quyidagilarga e‘tibor berish kerak. Bir qator turkiy xalqlarda “o‘ris” so‘zi etnonim shaklida qo‘llaniladi. N.A.Aristovning turkiy xalqlar, urug‘ va qabilalarning etnik guruhi hamda ularning soni haqidagi asarida o‘rus so‘zi turkiy urug‘, urug‘ning bo‘limi va kichik qismi nomi sifatida bir necha o‘rnida qayd etilgan.

O‘ris etnonimining etimologiyasi, ma‘nosi va tuzilishi noaniq. Boshqa etnotoponimlar singari “o‘ris” oykonimik asosida yuzaga kelgan oykonimlar ham tildagi tarixiy atamalardan hisoblanadi. O‘ris // uris so‘zi eski o‘zbek tilida kishi ismi, laqabi shaklida uchrasa ham, xalqimiz orasida keng tarqalgan antroponimlardan emas.

Urisqishloq, Urisovul kabi oykonimlarning paydo bo‘lishini o‘zbek xalqi orasida keng tarqalmagan va hozirgi mavjud bo‘lmagan o‘ris kishi nomiga nisbatan berishdan ko‘ra, shu nomdagi etnonimga aloqador hisoblash har tomonlama asosliroq. Hozirgi o‘zbek tilida bunday kishi ismlari yo‘q, ammo ba‘zi bir shevalarda laqab bo‘lishi mumkin: uris // urus > Uris // Urus. Bunday laqablar, bizningcha, “rus” so‘zining fonetik o‘zgargan shakli. Demak, rus // uris // urus // o‘rus so‘zlari qadimdan bir necha ma‘nolarni anglatgan: a) etnonim va etnotoponim (*Uris qishloq, Urisovul*), b) turkiy bo‘lmagan xalq nomi: rus xalqi vakillari yashagan joy *rus // uris // urus* shakllarida o‘zgarib joy nomi bo‘lishi ham mumkin; v) ba‘zan-ba‘zan *rus // uris // urus* shakllarida o‘zgarishga duch kelgani tufayli xalq vakillari bu so‘zning uchinchi variantini laqab shaklida aytilganligi ham yerli xalq vakillari tomonidan tasdiqlandi.

Demak, etnonim va etnooykonimlar o‘rganilayotgan hudud oykonimiyasi tizimida nomlash va qayta nomlashda faol qo‘llangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ishayev A. Shimoliy Xorazmdagi ba‘zi toponimik nomlarning etimologiyasi. –T.: 1963. – B.163.
2. Атаниязов С. Семантическое деление топонимов Юго-Восточного Туркменстана, «Известия АН Туркм.ССР» серия общественных наук, 1965. –С.84.
3. Qoshg‘ariy M. Devonu lug‘ati turk. –T.: 1967. –B. 374.

4. Никонов В.А. Топонимика в историко-географической этнографии. – М.: 1964. –С. 3.
5. Аристов Н.А. Заметки об этническом. –С. 351-380.
6. Shermuhamedov P. Yurtning teran tomirlari. –Т.: 2005. –В.68.
7. Nurjonov K., Xo‘janiyozov G‘. Amudaryo. –Т.: 2004. –В.126.
8. Enazarov T. O‘zbekistondagi ba’zi toponimlarning etimologik talqini. –Т.: Universitet.

ҚЎҚОН ШАҲРИ ГУЗАРЛАРИ НОМЛАРИ

София Усмонова
катта ўқитувчи,
Қўқон ДПИ

Annotatsiya

Ушбу мақолада Қўқон шаҳри топонимлари таркибига кирувчи гузарлар номлари ва уларнинг этимологияси ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: гузарлар номлари, “Новвойлик гузар”, “Тошкентлигузар”, “Қаймоқли гузар”, “Исфара гузар”, “Калвак гузар”.

Annotation

This article discusses the names of the Guzars and their etymology, which are part of the toponyms of Kokand.

Key words: names of guzars, “Novvoylik guzar”, “Toshkentliguzar”, “Qaymoqli guzar”, “Isfara guzar”, “Kalvak guzar”.

Қўқон – Марказий Осиёдаги аҳолиси зич жойлашган қадимий шаҳарлардан бири, 1867 йилги маълумотга қараганда, шаҳар 12 даҳага бўлиниб, улар таркибига 540 та маҳалла кирган [Бобобеков Х, 1996: 207]. Маҳаллалар ҳар хил номлар билан аталган.

Биз унутилиб кетган, шаҳар тарихига оид ёзма манбаларда, архив ҳужжатларида, халқ хотирасида сақланиб қолган, истиқлол шарофати билан айримлари қайта тикланган тарихий топонимларнинг пайдо бўлиш сабаблари, этимологияси каби

масалаларни имкон қадар ўрганиб халқимизга етказишни мақсад қилганмиз.

Қўқон шаҳри тарихида кўча, маҳалла билан бирга гузарлар номлари ҳам алоҳида ўринга эга. ЎТИЛда гузарнинг бир неча маънолари берилган.

Гузар [ф. $\dot{\text{z}}$ r $\dot{\text{z}}$ – ўтиш жойи; кўча, маҳалла]. 1. Қишлоқ ёки маҳаллаларда одатда кўчаларнинг кесишган ерида, чорраҳаларида жойлашган, чойхоналари, қассоб, баққоллик каби дўконлари бўлган обод, гавжум жой. *Бу маҳаллада унга (Йўлчига) маъқул бўлган икки киши бор эди. Бири – гузарда тақачилик, темирчилик қиладиган Қоратой, иккинчиси – Шокир ота номли махсидўз чол. Ойбек. Танланган асарлар.*

2 фольк. Йўл. Қалмоқлар юртига гузарим тушди. “Алпомиш”.

3 шв. Дарёдан, сойдан қайиқлар ўтадиган жой; кечик.

4 тар. Бухоро хонлигида: маҳалла [ЎТИЛ. 2006. 1-жилд, 516].

“Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати” да “Гузар номи –шаҳар ёки қишлоқда кўчалар кесишган жой, чорраҳаларда аҳоли гавжум бўладиган объектнинг атоқли оти” [Бегматов Э, Улуков Н., 2006: 26] деб, ЎТИЛда берилган изоҳга мувофиқ келтирилган.

Юқоридаги берилганларнинг биринчиси биз кўзда тутган гузарга алоқадордир. Қўқон хонлиги даврида бир неча гузарлар мавжуд бўлиб, дарҳақиқат, бу ерлар энг гавжум жой бўлган. Бугунги кунда шаҳарда “Новвойлик гузар”, “Тошкентлигузар”, “Қаймоқли гузар”, “Исфара гузар”, “Калвак гузар” номи билан аталувчи МФЙлар мавжуд. Бу номлар аввал маҳаллага ном бўлган бўлса, кейинчалик МФЙ номи сифатида шуҳрат топган.

“Новвойлик гузар”ида меҳмондорчилик дастурхони, йўқлов, бемор кўриш учун олиб бориладиган, турли маросимларга сотиб олинадиган, тансиқ нонлар, беш-олти хил патирлар, ширмой нон, пойгир, гижда, ёғлиқ кулча, қўшоқ нон ва бошқа турли хил нонлари билан шуҳрат топган бу жойнинг номи халқ орасида унутилмаган.

Хонлик даврида Қўқон шаҳрида олти йирик ҳамда ихтисослашган ўнлаб кичик бозорлар мавжуд бўлган. Ихтисослашган бозорлардан бири “Қаймоқли гузар” бўлиб, бу

ерда Сўх, Ашт, Чодак каби тоғли қишлоқлардан келтирилган таърифи қаймоқлар сотилган. Бозорча номи “Қаймоқли гузар” сифатида кейинчалик маҳаллага ном бўлиб кетган.

Қўқон тахтига Саййид Муҳаммад Олимхон ўтиргач, катта ҳарбий ислохот ўтказди. Ислохотга кўра тоғликлардан иборат (Исфара, Мастчоҳ, Қоратегин ва бошқа жойлардан) зарбдор қўшин таъсис этади. Ўтмишда “Султонобод” деб юритилган маҳаллага Исфарадан келган йигитлар жойлашади ва кейинчалик улар шу ерда уй-жой қириб яшаб қолишади. Шу сабаб бу жой “Исфара гузар” номи билан юритилиб келинади.

Қўқон шаҳрида “Калвак” маҳалласи мавжуд, унинг этимологияси гидронимга бориб тақалади. Калвак – муомалада кам қўлланиладиган, тор соҳага оид атама, сунъий гидроним. Улкансой (Қўқонсой) маҳалланинг ўртасидан ўтган. Сойнинг XVIII асрдаги ўзани ҳозирги ҳолатидан анча катта бўлган. Шаҳарнинг асосий қисми шу сой суви билан суғорилган. Сойни маълум жойларда бўғиб, тўғон ёнидан ариқлар чиқарилган. XVIII асрда сойнинг маҳалладаги кўприги ўрнида тўғон кўприк қурилган. Тўғоннинг кўтарилиб-туширилиб турадиган сув ўтказгич дарвозаси бўлиб, ариқларга сув бериладиган пайтда у биров тушириб қўйилган. Сув берилмаган пайтда кўтариб қўйилган. Ҳам кўприк, ҳам тўғон, ҳам сув тақсимлагич вазифасини ўтовчи бу иншоот маҳаллий миробчиликда “калви” деб аталган. Бу ерга қурилган калви Зарафшон ва Сўх дарёларига қурилган калвилардан кичикроқ бўлганлиги учун “калви” сўзи ёнига “-ак” кичрайтириш қўшимчаси қўшиб, “калвак” деб атаганлар [Дадабоев М.Я. 2007, 49-50]. Бу атама маъносини кўпчилик билмаганлиги туфайли аҳоли орасида турли баҳсларга сабаб бўлиб келган.

Дарҳақиқат, айрим ривоятларда бу ном Калбек деган киши номидан келиб чиққан дейилади. ЎТИЛда Калвак [ф-т] бефаросат, бефаҳм. Калвак одам. – [Ўзбек ойим:] *Бу калвак ўғлингиз марғилонликнинг эшигида қул бўлиб ётиб оладир.* А.Қодирий “Ўтган кунлар” [ЎТИЛ. 1981. 1-жилд, 360]. Адибнинг “Калвак маҳсумнинг хотира дафтарида” даги ҳажвида ҳам айнан шу маъно назарда тутилган.

Шаҳар ойконимлари таркибида салмоқли ўрин тутган гузарлар номи ва уларнинг этимологиясини ўрганиш нафақат бугунги, балки келажак авлодлар олдидаги муҳим вазифаларимиздан саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бобобеков Х. Қўқон тарихи. –Т.: 1996. – Б. 207.
2. ЎТИЛ. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006. 1-жилд, –Б. 516.
3. ЎТИЛ. 1981. 1-жилд, –Б. 360.
4. Бегматов Э, Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. –Наманган. 2006. – Б. 26.
5. Дадабоев М.Я. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. –Фарғона. 2007. – Б. 49-50.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ТУРКМАНЛАРИ ТИЛИДАГИ ИСЛОМ ДИНИ БИЛАН БОҒЛИҚ БАЪЗИ ЭТНОГРАФИЗМЛАР

Аразбай Амандурдиев
магистрант,
Қорақалпоқ давлат университети
Дурдона Аллабердиева
талаба,
Қорақалпоқ давлат университети,

Annotatsiya

Ушбу мақолада Қорақалпоғистонда яшовчи туркманлар тилидаги ислом дини билан боғлиқ этнографизмлар таҳлил қилинган, уларнинг тил хусусиятлари, лингвомаданий ўзига хосликлари ёритилган.

Калит сўзлар. Қорақалпоғистон туркманлари тили, этнографизм, диний этнографизм, тил, тарих, этнография.

Annotation

This article analyzes the ethnographisms associated with the Islamic religion in the language of Turkmens living in Karakalpakstan,

it highlights the linguistic characteristics and linguocultural features of such ethnographisms.

Key words: the language of Turkmen of Karakalpakstan, ethnographism, religious ethnography, language, history, ethnography.

Диалект ва шевалар маълум бир халқ, миллатнинг жонли тили сифатида уларнинг турмуш тарзи, тарихи, урф-одатлари, анъаналари, қизиқишлари, ўй-тафаккури каби миллий-ментал хусусиятларини ўзида акс эттирадиган ижтимоий ҳодисадир. Зотан, инсоният ҳаётида, ўй-тафаккурида мавжуд бўлган борлиқ ҳодисаларга ном бериш эҳтиёжи сабаб ҳар қандай нарса-ҳодиса, жараён, мантикий тушунчаларгача тилда воқеланади. Шу маънода маълум бир тилнинг лексик қатламини ўрганиш тилшунослик учун муҳим ҳодисадир. Айниқса, бу жиҳатдан шевалар лексикаси катта аҳамиятга эга бўлиб, нафақат тил бирликларини тавсифлаш учун, балки халқ, миллат, этноснинг этногенези, тарихи, маданиятини аниқлашнинг асосий йўналишларидан биридир.

Қорақалпоғистон ҳудудида кўп йиллардан бери бирга яшаб келаётган қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ, туркман каби туркий тилли халқлар яшаш тарзи, ўй-тафаккури, тўй-ҳашамлари, байрамлари, таъзиялари, умумий дини-эътиқоди, тили бир-бирига яқин қардош халқлардир. Дунёнинг бошқа ҳудудларида кам кузатиладиган бундай тиллар аралашуви, тиллараро ўзаро таъсир масаласи умумий социолингвистик йўналишда ўрганилиши билан бирга, уларнинг ўзига хос фонетик-лексик-грамматик хусусиятлари, диалектал тавсифини ҳар бир миллий тил фонида қиёсий-тарихий усулда ҳам тадқиқ қилишни тақозо қилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг Тўрткўл, Элликқалъа, Беруний, Амударё, Тахиатош, Хўжайли, Шўманой туманларининг бир қатор қишлоқ ва овулларида туркман миллатига мансуб аҳоли истиқомат қилади. Уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган муштарак лексика мавжуд, шу билан бирга ўзаро фонетик, морфологик, лексик жиҳатдан фарқланувчи диалектал хусусиятларга ҳам эга, ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ тилли миллатлар билан аралаш яшайдиган айрим ҳудудларда ўша тиллар таъсирини

кузатиш мумкин. Аммо уларнинг тилидаги этнографик лексика деярли бир хил шаклда қўлланилади ва айтарли фарқлар кўзга ташланмайди. Демак, ушбу ишимизда Қорақалпоғистон туркманлари тили (*кейинги ўринларда ҚТТ*)да учрайдиган ислом дини билан боғлиқ баъзи этнографик лексикани таҳлил қиламиз.

ҚТТда ислом дини билан боғлиқ ҳолда юзага келган *namaz*⁹, *namazlik/ jaynamaz, patya, omīn, ayit, iys/ is, ölis, diris, oraza/ roza ayt, gurban ayt, gurbanlik, selärlīk, iptarlik, ayzaçar, tarawa, pitir, ayzi açik, ayzi yapik/ tutuk* каби диний этногарафизмлар қўлланилади. Шунини таъкидлаш керакки, ислом дини билан боғлиқ ҚТТда қўлланиладиган этногарафизмларнинг кўпчилиги арабча ўзлашмалардан иборат бўлиб, фонетик таркиби, талаффузи маҳаллий шеваларнинг акустик-артикуляцион хусусиятларига мослашган. Шунингдек, баъзи этнографик бирликлар умумтуркий сўзларнинг маъноси кўчиши (кенгайиши) орқали ҳосил қилинган.

namaz. ҚТТ ушбу этногарафизм этимологик жиҳатдан арабча сўз бўлиб, қуйидаги маъноларда қўлланилади: 1) ислом динининг фарзларидан бирини англатувчи сўз: *Yaşin`am altmis`a geldi, bi yanin`nan o yanin` yakīn, namazi hac`an okajak?*; 2) вафот этган одамнинг дафн маросими: *Namazı aydikitdiler, sagat onikide ekeni;* 3) умуман ислом дини билан боғлиқ ибодатлар билан шуғулланмоқ, ислом дини аҳкомларига риоя қилиш: *Ol namaza yikilipdyr*. Ҳозирги туркман адабий тилида *namaz* [nama:z] сўзи ‘мусулмонларнинг ҳар куни беш вақт ўқийдиган намози, ибодати’ маъносини англатади [ТДДС, 2016: 118]. ҚТТ *namaz* сўзи билан боғлиқ ҳолда юзага келган *namazlik/ jaynamaz, namazhon* сўзлари ҳам фаол қўлланилади.

patiya. ҚТТда ушбу этногарафизм арабча ‘фотиҳа’ сўзининг шевага хосланган фонетик қўлланиши бўлиб, бирор кишининг вафоти муносабати билан ўтказиладиган дафн маросимини англатади. Бу жиҳатдан *namaz* сўзининг учинчи маъноси билан бир хил маъновий қўлланишга эга, аммо мазкур маънода *namaz* лексемасидан кўра *patiya* сўзи фаолроқ ишлатилади: *Na`ressa`n`*

⁹ Диалектлардан олинган мисоллар, материалларнинг барча туркий тилларда бир хил тушинилиши, тўғри ва аниқ ўқилишини таъминлаш мақсадида 1969 йилда нашр этилган «Древнетюркский словарь»да қўлланилган латин транскрипциясидан фойдаланилади.

patiyasyna baryp gaytdyk. Туркман адабий тилида ушбу сўз мавжуд эмас.

ïys/is. Ҳайит байрами, рўза (рамазон) ойида арафа кунларида хамирни ёғда доғлаб пишириладиган таом (*bogursak, c`elpek, c`abati*) турларидан иборат бўлиб, ҳайит байрамдан икки кун олдин тирик инсонлар, қавм-қариндошлар шукроналиги, турли инс-жинсларни қайтариш мақсадида *diris*, вафот этган мархумлар руҳига, арвоҳига, хотирасига *ölis* деб номланади ва *ölis*, яъни ҳайит байрамдан бир кун олдин қариндошлар бир-бирининг уйларига бориб, мархумлар, шу оиладан ўтганлар руҳига Қуръони Карим оятларини тиловат қиладилар. Ҳозирги туркман адабий тилида ҳам *ys* [y:s] сўзи ‘сўзлашув тили’ белгиси билан ‘мархум хотирасига бериладиган садақа’, деб изоҳланган: *Ogullary her anna agşamy ene-atasyny ýatlap, gapysynda ys edýär.*

oraza/ roza ayi. Ушбу этнографизм ҳам арабча ўзлашма бўлиб, мусулмонлар рўза тутадиган ойни ифодалайди: *Orazada berilen sadakanyn` sogaby ko`p bolya.* Шеваларда ушбу сўз билан боғлиқ ҳолда бир қатор этнографизмлар шаклланган: *selärlik, iptarlik, ayzaçar, tarawa, roza ayt, gurban ayt, gurbanlik, pitir, ayzi açik, ayzi yapik/ tutuk* ва бошқалар.

Умуман, шевалар учрайдиган этнографик сўзларни тадқиқ қилиш бир томондан тилшунослик учун катта материал берса, иккинчи томондан халқ тарихи, маданиятини ўрганишнинг муҳим манбасидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ТДДС – *Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. II tom.* – Ашгабат: Ýlym, 2016 ý. – S 118.

ЗОМИН ШЕВАСИДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ТАОМ НОМЛАРИ ХУСУСИДА

Марҳабо Умурзокова
Филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент в.б.
ТошДЎТАУ

Аннотация

Мақолада Зомин туманида яшайдиган, қарлуқ лаҳжасида сўзлашадиган аҳоли шевасида учрайдиган таом номлари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: лаҳжа, шева, таом, хамирли таомлар, нон турлари, иборалар.

Annotation

The article talks about the names of dishes that are found in the dialect of the people living in Zaamin district, who speak the Qarluq dialect. Keywords: dialect, dialect, food, pastries, types of bread, phrases.

Зомин тумани шеваси хилма-хил бўлиб, фонетик, морфологик жиҳатидан бир-бирига яқин маҳаллаларда ҳам фарқли жиҳатлар кўзга ташланади. Б.Тўйчибоев, Қ.Йўлдошевлар томонидан нашр қилинган “Зоминнинг тил қомуси” луғати ўзбек шевашуносилиги, луғатшуносилигига муносиб ҳисса қўшганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Қомусда Зомин ҳудудида яшовчи ўзбекларнинг қипчоқ лаҳжаси вакиллари тилидан ёзиб олинган материаллар таҳлилга тортилган. Туман ҳудудида ўзбеклардан ташқари қozoқлар, қирғизлар, тожик миллатига мансуб аҳолининг яшаши улар тилидаги ўзига хослик, ранг-барангликни юзага келтирган. Муаллифлар туман аҳолисининг кичик бир гуруҳигина қарлуқ лаҳжасида сўзлашишини таъкидлайди (Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ., 23). Аммо қарлуқ лаҳжасида гаплашадиган аҳоли муаллифлар ёзганидек, кичик гуруҳдан иборат эмас. Туман марказида яшайдиган кўп сонли аҳоли шу лаҳжага мансуб бўлиб, уларнинг шеваси ҳам турлича. Яъни, туман марказидаги маҳаллалар шеваси ҳам бир-биридан фарқ қилади. Мана шу қарлуқ лаҳжасида гаплашадиган аҳолининг нутқида қипчоқ лаҳжасида гаплашадиган аҳолиникидан фарқли равишда сингармонизм ҳодисаси кузатилмайди. Кишилиқ олмошларининг *ман, сан*; сифатдош шаклининг *айтадургон, борадургон*; шаклида қўлланилиши, *она, бола* сўзларидаги *о* товушининг *а* товушига ўзгариши, ҳурмат шакли *–лар* аффиксининг фаоллиги қарлуқ

лахжасида сўзлашадиган аҳоли нутқининг ўзига хослигини таъминлайди.

Биз ушбу мақоламизда қомусга киритилмаган, аммо Зомин шевасида учрайдиган баъзи таом номлари хусусида сўз юритмоқчимиз.

Зомин аҳолиси орасида хамирли таомлар кўп тайёрланади. Хамирдан тайёрланадиган таомнинг номи ҳам кесилиш шакли жиҳатидан фарқ қилади. Хамирли таомлар номида *туппа* сўзи кўп учрайди: *ойим туппа*, *шапалоқ туппа*. *Ойим туппа* атамасининг қисқарган шакли *оймош* (ойим ош) ҳам қўлланилади. Қомусда бу таом *аймаш* шаклида берилган бўлиб, (Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ., 2006). қарлуқ лахжаси вакиллари нутқида *оймош* шаклида учрайди. Бу таомларнинг пиширилиш жараёни бир хил. Хамир ёйилиб, тўртбурчак шаклда – шапалоқдек кесилади ва сувда, кўп ҳолларда гўшт пиширилган шўрвада пиширилиб олинади. *Унош*, *кесмача ош* (*кесмача*), *хамир шўрва* каби таомларда эса хамир майда, соч толасидек ингичка кесилади.

Атала атамаси ҳам бир неча кўринишда учрайди. Ёғда унни қизартириб олиб, сув солиб қайнатиладиган таом номи *қора атала*, *қовурма атала* номи билан юритилади. Бу таом луғат муаллифлари таъкидлаганидек, *қувурма буламиқ* кўринишида (Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ., 46) қарлуқ лахжаси вакиллари лексикасида учрамайди. *Буламиқ* сўзи тухумни ун билан аталаш жараёнида юзага келган аралашмага нисбатан қўлланади. Ун ва сут аралашмасидан тайёрланган тури эса *оқ атала* деб номланади. Оқ атала асосан ғилминди таомининг хаамирига солинадиган тур сифатида кенг қўлланилади.

Шўрванинг ҳам бир неча кўринишлари учрайди. Қайнатма, қовурма шўрваларнинг асосини гўшт ташкил қилади. Зоминда учрайдиган гўштсиз шўрва ҳам бўлиб, бугунги кунда унутилаётган бу таом қачонлардир турмуш шароити оғир бўлган халқнинг топилмаси дейиш мумкин. *Пиёва*, *қора шўрва* деб номланадиган бу таомнинг асосини бир қошиқ қўй ёғи, пиёз, картошка ташкил қилади. Бизнинг фикримизча, картошка солиниши кейинги даврлардан бошланган бўлса керак.

Ноннинг ҳам бир қанча турлари бўлиб, улардан энг машҳури қозон *патир* бўлиб, бу нон тури халқ орасида *тўнтарма*, *қотирма* номи билан ҳам ишлатилади. Қаттиқ қилиб тайёрланган хамир бир оз оширилади ҳамда қозонда қозон шаклида қотирилиб олинади. Хамир қозон шаклида қотирилгандан кейин ўчоқ устига тескари қўйилиб, қизариб пишгунча ушлаб турилади. Нон турларидан яна бири *лочира* бўлиб, қомусда уни қозонга ёпиб пиширилиши келтирилган (Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ., 2008). Аммо ҳозирда нондан олдин қизиган тандирда тезда, юзига сув сепмай пишириб олинadиган юпқа нон турига ҳам *лочира* атамаси қўлланилади. Бу нонни ботириб ейиш учун атайлабдан шўрва солинади ва у халқ орасида *лочира шўрва* деб юритилади. Бундай таом ҳозирда асосан қишлоқ аҳли орасида сақланиб қолган ҳамда тўйларда куёв ва унинг жўраларига тортиладиган тансиқ таомлар сирасига киради. Шу ўринда ҳозирда унутилаётган, фақат қишлоқ аҳолиси ўртасида сақланиб қолган *тўққиз тобоқ* маросимини ҳам эслаш лозим. Қудалар чақирилганда, куёв келганда тортиладиган тўққиз хил таомнинг тайёрланиши маҳаллий халқнинг меҳмоннинг иззатини жойига қўйишга катта эътибор берганлигидан далолат беради.

Зомин халқи орасида хамирли таомлар, ун ва ун маҳсулотлари билан боғлиқ сўзларнинг ибораларга ҳам кўчганини кўриш мумкин. *Супра қоқди*, *сурпасини янгилади* каби ибораларнинг маъноси ва ишлатилиши ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш зарур. Супра адабий тилдаги супра сўзининг метатезага учраган шакли бўлиб, *сурпа қоқди* ибораси кенжа фарзанд маъносида қўлланади. *Сурпасини янгилади* ибораси эса икки хил маънода қўлланилади. Халқ орасида *бахши* атамаси маросим номи сифатида қўлланилади: *бахши қилибди*, *бахши қиламиз*. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бахши атамасининг ирим-сиримлар қилиб, дуолар ўқиб, дам солиб даволовчи табиб маъноси берилган (ЎТИЛ, 1-жилд, 180). Бахши ирим-сиримлари ичида момолардан қолган супра билан касал одамнинг елкасига уриб қўяди. Маросим тугагунча супра очик туради. Маросим тугаса, супра янгиланган бўлади. Супра эгасининг яқинларидан кимдир оламдан ўтса, майитнинг устидан супрани айлантириб олиш ирими ҳозиргача сақланган. Маҳаллий халқ супра эгаси бўлиш жуда масъулиятли

иш эканлигига, унга эгалик қилмаслик оғир оқибатларга олиб келишига ишонади. Бунинг оқибатида бидъат ҳисобланган бундай ирим-сиримлар ҳозиргача яшаб келмоқда. Бахши маросим пайтида турли мева дарахтларидан олинган етти хил чўп билан уриб, баланд овозда жинларни кувади. Кимнингдир хонадонида эр-хотин ўртасида жанжал бўлиб, аёл кишининг овози қаттиқ чиқса, ўша ҳолатда *сурпасини янгилаяпти* ибораси қўлланилади. Зомин халқи орасида *ичак уламоқ* ибораси ҳам бевосита таом, вақтида овқатланиш тушунчаси билан боғлиқ. Таом пишгунча енгил тамадди қилиш жараёнига *ичак улаб олиш* ибораси қўлланилади.

Умуман, маҳаллий халқ орасида тайёрланадиган таомлар тарихдан, асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган урф-одатлар ҳақида сўзлайди. Уларни асраш, тарғиб қилиш юртимизда эндигина ривожланаётган этнотуризмни ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Тошкент: Akademnashr, 2012.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5 жилдлик. 2006., 1-жилд.

YANGIYO‘L VA TOSHKENT SHEVALARIDAGI SO‘ZLARNING ZAMONAVIY VA TARIXIY-ETIMOLOGIK QATLAMLARI

Dosmuxamedova Sevara
magistrant,
ToshDO‘TAU

Annotatsiya

Ushbu maqolada Yangiyo‘l va Toshkent shevalardagi so‘zlarning zamonaviy va tarixiy-etimologik qatlamlari haqida fikr yuritilgan. O‘rganilayotgan shevadagi so‘zlarning ta‘lim-tarbiyaga oid, kishilarning o‘zaro munosabatiga xos dialektal so‘zlar va tadqiq etilayotgan shevadagi so‘zlarning kiyim-kechakka oid zamonaviy qatlamlari bo‘lsa, shuningdek, fonetik o‘zgarishga uchragan umumturkiy so‘zlar qatlami, nisbatan fonetik o‘zgarishga uchragan o‘zbekcha so‘zlar qatlami, turli fonetik o‘zgarishga uchragan o‘zlashgan (forscha, arabcha, ruscha) so‘zlar bu shevalarning tarixiy-etimologik qatlamlari deb olingan.

Kalit so‘zlar: sheva, qiyoslanayotgan sheva, sheva vakillaridan yozib olingan dialektal matnlarni leksik tahlil qilish, shevalarda so‘zlarning zamonaviy va tarixiy-etimologik qatlamlari.

Annotation

This article discusses the modern and historical-etymological layers of words in Yangiyul and Tashkent dialects. If the words in the studied dialect are educational, dialectal words specific to human interaction, and the words in the studied dialect have modern layers of clothing, as well as phonetically modified all-Turkic syllables. The layer of words, the layer of Uzbek words that have undergone relative phonetic changes, the layer of words that have undergone various phonetic changes (persian, arabic, russian) are considered to be the historical-etymological layers of these dialects.

Keywords: Lexical analysis of dialectal texts written from dialects, comparative dialects, modern and historical-etymological layers of words in dialects

Yangiyo‘l va Toshkent shevalardagi so‘zlarning zamonaviy qatlamlari haqida fikr yuritganda quyidagilarga e‘tibor berish kerak. Toshkent dialektiga oid bo‘lgan Yangiyo‘l va Toshkent shevalari o‘zbek tili va uning tarixini o‘rganishda katta ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgani singari ularni o‘zaro qiyosiy o‘rganishda ham xuddi shunday ilmiy ahamiyatga egaligi tabiiy. Sababi sheva hamda lahjalar o‘zbek tilining fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarini bir butun til birligi sifatida birlashtirganligi bilan ham ahamiyatli. Zero, qiyosiy tadqiq etilayotgan bu ikki sheva ham o‘zbek tili massivining Toshkent dialektiga tegishli [Джурпаев, 1991: 111-118]. Shu o‘rinda qiyoslanayotgan ikki shevaning leksikasiga e‘tibor qaratsak, ularning zamonaviy va tarixiy-etimologik qatlamlaridagi o‘xshashlik va farqli holatlarni ajratib olib, ular to‘g‘risida fikr yuritish oson hamda qulay bo‘ladi.

Yangiyo‘l shevasi Niyozboshi shevasi misolida XX asrning 60-yillarida o‘rganilgan [Гафурова, 1961: 47-69; Гафурова, 1962: 47-69], Toshkent shevasi ham tadqiq etilgan [Гулямов, 1976: 33-34]. Quyida ularga oid misollarni keltiramiz.

Dialektal so‘zlarning zamonaviy qatlamlari, ya‘ni nutq jarayonida faol qo‘llanadigan sheva so‘zlari to‘g‘risida fikr yuritganda ularni quyidagi guruhlariga ajratish o‘rganish mumkin:

1. O‘rganilayotgan shevadagi so‘zlarning ta‘lim-tarbiyaga oid zamonaviy qatlami: *o‘quv, uquv, o‘xtuvchi* va boshqalar.

2. Kishilarning o‘zaro munosabatiga xos dialektal so‘zlarning zamonaviy qatlami: *dos, aqa (amaki), sheri (sherik), san (sen), manimcha (manimcha), bosayam (bo‘lsayam)* kabilar.

3. Tadqiq etilayotgan shevadagi so‘zlarning kiyim-kechakka oid zamonaviy qatlami: *kuynay, chopon, bezegi (bezagi)* singarilar.

Xullas, dialektal so‘zlarning zamonaviy qatlamlari sheva vakillari nutqida faol ishlatiladi.

Sheva vakillari nutqidan yozib olingan dialektal matnlardan leksik tahlil qilish asosida ajratib olingan so‘zlarning tarixiy-etimologik qatlamlari to‘g‘risida fikr yuritganda tilimizda, xususan, shevalarda umumturkiy, o‘zbekcha va o‘zlashgan so‘z(forscha, arabcha, ruscha so‘z)lar borligi tabiiydir. Ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Fonetik o'zgarishga uchragan umumturkiy so'zlar qatlamiga quyidagilar misol bo'ladi: *archmoq* – *artmoq*, *aq* (*amaki*), *artmoq* (*artmoq*, *archimoq*), *atanmoq* (*mashhur bo'lmoq*); *aruv* // *aru*: (*ariq*, *arimoq*, *tozalanmoq*), *botana* (*bo'tana bo'lib ketmoq*), *alvardi-zalvardi* (*sansalorlik*), *anzirat* (*anqoning urug'i*).

2. Nisbatan fonetik o'zgarishga uchragan o'zbekcha so'zlar qatlamiga quyidagilar namuna bo'ladi: *tere* (*terak*), *kere* (*kerak*), *ɔlu-sɔlu* (*ɔlu-sɔlu* - *qizga beriladigan qalin*), *ɔdmi* (*odmi*, *oq bo'lmagan mato*), *ɔdɔg'* (*odog'*, *tamom*), *kichig' oyi*.

3. Turli fonetik o'zgarishga uchragan o'zlashgan (forscha, arabcha, ruscha) so'zlarni namuna sifatida keltirish mumkin: *maktab* - *maytap*; *muhtoj* – *muhtojli(k)*, *masjid* – *machit*, *mashina* – *moshina*, *gunoh* – *gunox*, *televizor* – *telvizor*.

Dialektologik amaliyot vaqtida sheva vakillari nutqidan yozib olingan dialektal matnlardan leksik tahlil qilish asosida ajratib olingan sheva so'zlarining adabiy tilda uchramaydigan va semantik o'zgargan dialektal so'zlar to'g'risida fikr-mulohaza yuritilganda ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Adabiy tilda uchramaydigan dialektal so'zlar. Ularga quyidagi so'zlarni misollar sifatida kiritish mumkin:

Aqa (*amaki*), *ko'rpa sɔlar*, *maytap*, *bir xilgi*, *qiyiqcha*, *andayib* (*lol bo'lmoq*).

2. Semantik o'zgarishga uchragan dialektal so'zlar. Ular nisbatan olganda kam uchradi:

Ota dialektal so'zi quyidagi ma'nolarga ega:

1.Ota - ota.

2. Ota - bobo ma'nosidagi **doda**.

Qiyiqcha dialektal so'zi o'zbek xalq shevalarida quyidagi ma'nolarda qo'llanadi:

1. Kichik belbog'.

2. Rosmana belbog'.

3. Yaxshi, noyob matodan maxsus kesilgan parcha.

Qopti dialektal so'zi esa shevalarda quyidagi ma'nolarda qo'llanadi:

1. Qopti – qolibdi.

2. Qopti – qopni.

3. Qopti – baqirib qolibdi.

4. Qopti – it qopibdi.

Dialektal matnlardan leksik tahlil qilish asosida ajratib olingan sheva soʻzlarining adabiy tilda uchramaydigan va semantik oʻzgargan turlari toʻgʻrisida maʼlumotga ega boʻldik. Bulardan anglashilib turibdiki, qiyoslanayotgan ikkala shevada ham semantik, yaʼni maʼnoviy oʻzgarishga uchragan soʻzlarning qoʻllanishi kuzatildi.

Demak, sheva vakillarining nutqidan yozib olingan dialektal matnlarimizni leksik tahlil qilish asosida ajratib olingan soʻzlarning tarixiy-etimologik qatlamlari toʻgʻrisida fikr yuritganda tilimizda, xususan, shevalarimizda umumturkiy, oʻzbekcha va oʻzlashgan soʻz(forscha, arabcha, ruscha soʻz)lar borligini misollarda kuzatdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. -Ташкент: Фан, 1991. – С.111-118.

2. Гафурова Н. С. Ўзбек тилининг Ниязбоши шеваси // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. -Тошкент, 1961. –В.47-69.

3. Гафурова Н. С. Ниязбашинский говор узбекского языка. АКД. -Ташкент, 1962. -С. 20.

4. Гулямов Я. Грамматика Ташкентского говора. АКД. - Ташкент, 1968. –В.33-34. Тошкент област шевалари. –Тошкент: Фан, 1976. –В.7.

7-SHO'BA TILSHUNOSLIKNING NAZARIY MASALALARI

ОБ ЭТИМОЛОГИИ ПОЛИСОНИМА ЯССЫ

Н.Ж. Мынбаев

*Доктор филологических наук,
руководитель НЦ «Тюркология» НАО ЮКУ им. М. Ауэзова,
г. Шымкент.*

Annotatsiya

Maqolada onomastikadagi tipologik universalliya qonuniyati va atoqli otlar nominatsiyasidagi boshqa qonuniyatlarga asoslanib, Yassi polisonimining ilmiy etimologiyasini o'rnatishga harakat qilingan. Onomastikada transonimizatsiya hodisasining ta'rifi Yassi polisonimining etnik kelib chiqishi to'g'risida asosli g'oyani ilgari surishga imkon berdi.

Kalit so'zlar: onomastika, etnonimiya, etnonimiya, toponim, etnotoponim, etimologiya, semantika, transonimizatsiya, transonimizatsiya, tipologik universalliya.

Annotation

In the article, based on the regularity of typological universality in onomastics and other regularities in the nomination of proper names, an attempt is made to establish the scientific etymology of the Iasi polysonym. The definition of the phenomenon of transonymization in onomastics made it possible to put forward a really substantiated idea of the ethnic origin of the Iasi polysonym.

Key words: onomastics, ethnonymy, ethnonymy, toponym, ethnotoponym, etymology, semantics, transonymization, transonymization, typological universality.

В истории Центральной Азии особое место принадлежит древнему городу Яссы, который искони являлся культурным, экономическим центром народов тюркского мира. Древний полисоним *Яссы* – центр Турана позже Туркестана (ныне город Туркестан). Название города *Яссы* по восточной традиции, становятся составной частью имени *Эзрет Султана* –

выдающегося деятеля исламской религии, святого Ходжа Ахмета Ясауи.

Этимология и исконная семантика данного полисонима представляет научный интерес. Достижение научной этимологии требует привлечения закономерности типологической универсалии в этнонимии, так как полисоним происходит от этнического термина, который имеет место в силу явления трасонимизации в ономастике. Полисоним Яссы предполагает наличие универсальной семантики этнонимов «человек», «высший человек», «люди», «бог» [Мынбаев, 2016: 93]. Кроме закономерности типологической универсалии нами еще выявлены и другие закономерности номинции в этнонимии. Эти открытия реально намечают путь к научной этимологии древних этнонимов с утерянной историей происхождения и затемненной семантикой. Чтобы убедиться в действенности выявленных закономерностей, мы отобрали и рассмотрели ряд этнонимов, топонимов, этнотопонимов и теонимов. Эти имена собственные представлены в разносистемных языках.

В результате рассмотрения указанной группы имен установлен древний этнический термин тюркского происхождения *Аз//Ас*, который обладает типологически универсальной семантикой «человек», «люди». В древнетюркских памятниках упоминается этноним *Аз*, факт зафиксирован в древнетюркском словаре [ДТС, 1969: 72]. Этнический термин *Аз* неоднократно наблюдаем в памятниках Куль-тегина и Тоньюкука:

«293. Татука азов он захватил.

294. Их кагана мы там убили.

328. Народ азов стал [нам] врагом.

329. Мы сразились [с ним] при Кара-келе.

332. Элтебера азов он захватил.

333. Народ азов был там уничтожен.

353. Кюль-тегин, сев верхом на бурого азского коня (при сражении с эдизами)...

368. Кюль-тегин (48) сев верхом на бурого азского [коня] напал [на врага] (пятое сражение с огузами).

126. [и] нашел мужа [воина] из степных азов. [Радлов, Мелиоранский, 2001:153]».

Как видим, многократное упоминание в памятниках этнического термина *Аз*, представляет исключительный интерес, так как свидетельствует о политическом весе этнического объединения, в конкретном историческом отрезке времени. Кроме того, здесь находим свидетельство наличия у *Азов* государственности и правителей, их называли *Эльтебер* или *Татук*, наряду с горными упоминаются и степные *Азы*, говорится об *азской* породе лошадей (азские скакуны, видимо, славились своей мощью, если Кюль-тегин выбирает азского коня во время похода по снежным горам). Все эти факты свидетельствуют о высоком социально-экономическом, политическом статусе и культурном развитии племенного объединения.

Отрывок из текста источника: «[и] нашел мужа [воина] из степных азов» дает нам ценную информацию в контексте наших построений. Выражение «нашел мужа», в значении воина, говорит о многом, в первую очередь о наличии типологической универсалии в этнонимии и о том, что каждый из азского племени был мужем-воином, как положено было быть в среде воинственных народов степи. Исключительная значимость отрывка в том, что отсюда вытекает типологически универсальное значение этнического имени *Аз* «человек», «муж», «воин», «герой» и т.п.

Следовательно *Аз//Ас* в качестве этнического термина наблюдается в языке с глубокой древности. Интенсивные контакты народов древности на Евразийском континенте способствовали заимствованию данного этнического термина индоевропейскими и другими языками.

Детальное рассмотрение позволило установить, что этноним *Аз//Ас* в процессе трансонимизации выступает в качестве теонимов, топонимов (этнотопонимов). В то же время, в процессе языкового развития этнический термин, стал употребляться в качестве этноморфемы **-аз//-ас**. Анализ теонимов, топонимов, этнотопонимов, в том числе и этноморфемы **-аз//-ас** показал, что

они обладают типологически универсальной семантикой «человек», «люди», «высший человек», «бог».

В этом плане, важным представляются выводы М.М. Маковского, который рассматривает древние индоевропейские слова как символы: «Материальной душой древнего слова-символа, которое первоначально представляло собой сакральную формулу, являлись гласные и сочетания гласных (вокалические узлы). Форма слова являлась табуирующей для ее значения, а значение – табуирующей для формы». Особенно интересно то, что ученый выделяет «гетероморфный узел» древних лексем, т.е. сочетания гласного с согласным «ас» в значении «высший». Здесь Маковский указывает на древнесемитское Ass «божество» [Маковский, 2002: 56].

«Слова-символы», представляющие собой сакральную формулу, выступают в ряде разносистемных языков как теонимы. И это не случайный процесс, поскольку в представлении людей древности Бог – это «высший человек». Доказательством служат теонимы, перечисленные в энциклопедическом издании: «*Аза* – в мифах ингушей и чеченцев богиня, дочь Солнца, покровительница всего живого. Родилась из лучей Солнца, является животворящей силой солнечных лучей. В некоторых вариантах – мать Солнца».

Асы встречаются и в скандинавской мифологии – это основная группа богов, возглавляемая Одином, отцом большинства асов. Наличие слова «асы» у различных германских племен, их упоминание историком Иорданом, культ асов у готов свидетельствуют об общегерманском распространении представления об «асах» до принятия германцами христианства. В ряде средневековых источников (в «Прологе» к «Младшей Эдде», в «Саге об Инглингах») рассказывается о происхождении асов из Азии. Шведский археолог Б. Салин утверждает, что рассказ этот имеет историческую основу.

В скандинавской мифологии *Аск* и *Эмбля* – первые люди, которых еще в виде древесных прообразов, бездыханных и «лишенных судьбы», нашли на берегу моря боги. В «Старшей Эдде», в песне «Прорицание вельвы» – это три аса: *Один*, *Лодур* и *Хенир*, а в «Младшей Эдде» – сыны Бора, то есть – *Один*, *Вили* и

Ве. Асы в скандинавской мифологии живут в небесном селении Асгарде».

Наблюдаем теоним в древнесемитском языке *Ass* «божество»; в скандинавской мифологии *Ас* «божество»; у лакцев божество грома и молнии *Асс* [Мифы народов мира, 1987].

Как видим, древний термин *Аз//Ас* широко представлен в структуре теонимов из разносистемных языков, наблюдается еще и в качестве этноморфемы **-аз//-ас**, которая также обладает универсальной семантикой «человек», «люди». Семантика этноморфемы обогащается значениями «высший человек», «настоящий человек», «настоящие люди», «герой», «божество». Рассмотрим функционирование корневой морфемы **-аз//-ас** в качестве ядерного компонента в составе древних казахских патронимов, генонимов, этнонимов: *Тотас, Шуаш (Шуас), Қоралас, Буйдас, Жаныс (Жанас), Мырзатаз, Андас, Қуяс, Айбас, Қаржас, Ақтас, Қожас, Құдас, Саббас, Тиес, Андас, Отырас, Қараманас, Қарақас, Тоқас, Саббас, Саббас, Қаз, Құдас, Бугаз, Жаппас, Қояс, Құлтас, Жарас, Қожас, Борас, Қуяс, Арас, Сарбас, Боқас, Қожас, Тогас, Таз* (наблюдается широкое распространение *Таз* в качестве названий многих казахских родов и племен).

Отдельную группу составляют этнические имена, в составе которых корневая морфема **-аз//-ас** представлена в начале слова или в середине слова: *Азай // Асай, Аспан, Асан, Сасай, Сасбоқа*. Морфема **-аз//-ас** в фонетических вариантах выделяется и в составе древнетюркских этнонимов, не раз упоминаемых в древнетюркских памятниках письменности. Это *Қоралас, Икирас, Чиназ // Шынас, Хорулас*, а также *Талос, Телес, Тардуш*.

В казахском языке этническое имя *Аз//Ас* обладающий значением «высший человек» со временем стало употребляться в качестве прилагательного *эз* (фонетический вариант **-аз**), которое было принято считать арабским заимствованием [Энциклопедия, 1998: 644]. Однако это ошибочное мнение, так как лексема **аз//эз** в значении «человек», «люди» встречается намного ранее исламского периода. В казахском языке *эз* стало употребляться и в значении: «уважаемый», «заслуженный»; «великий», «мудрый», «предсказующий». В словаре современного казахского языка

читаем: «эз» выступает в значениях «уважаемый», «почитаемый», «заслуженный человек» и т.п. [Словарь, 1999: 36]. Процесс адъективации имени собственного *Аз//Ас* возник в связи с традицией казахского народа присваивать особо заслуженным людям, общественным и государственным деятелям, героям этот эпитет-титул. Об этом писал Ш. Валиханов: «Аз – мудрый, сведущий, великий; эпитет некоторых казахских ханов (Аз – Джанибек, Аз – Тауке). У казахов встречается личное имя Азберген (мудроданный), также есть выражение Аз Тенри – (великое небо)» [Валиханов, 1985: 168]. Особого внимания заслуживает сочетание Аз Тенгри, которое отличается не только древностью происхождения эпитета, но и тем, что Эз Тенри имеет значение: «высший человек», далее «высокое, высшее Тенгри». Тенгрианство, как известно, существовало в тюркском мире значительно ранее прихода исламской религии. Сказанное свидетельствует еще об исконно тюркском происхождении рассматриваемого термина.

Интересный факт трансформации имени собственного в нарицательное в качестве прилагательного *ас* – «*высший*» наблюдается во французском языке. И это не случайное явление, а память об исконном происхождении и значении. Слово было заимствовано многими языками, в том числе русским: «АС м.1. Летчик высшего класса (по летному и боевому мастерству)» [Словарь, 1991: 243].

Таким образом, *Аз//Ас* в качестве имени собственного и нарицательного слова наблюдается в языках разносистемного происхождения с глубокой древности. Позже в силу языкового развития выступает и в качестве этноморфемы *-аз//-ас*. В тоже время в казахском языке фонетический вариант *эз* в процессе адъективации обретает значения «настоящий, истинный» и др. синонимические варианты.

Макс Фасмер отмечает связь *-аз//-ас* с авестийским, новоперсидским, древнеиндийским, афганским и греческими языками. Особенно важно, что автор в словаре отметил наличие чагатайского *As* в качестве этнического имени осетин [Фасмер, 1987: 564].

Этнический термин также встречается в составе имен народов, к примеру, мари́йцы татар до сих пор называют *суас*. Этнический термин *Ас* в качестве имени народа отмечается на значительной территории евразийского пространства. Б.Х. Кармышева констатирует факт широкого расселения *Ас* на территории Узбекистана [Кармышева, 1978: 19]. Узбеки *Асы* также отмечены в работах К.Л. Задыхиной, Х. Даниярова, К. Кубаевой.

Р.Г. Кузеев пишет: «Этноним *ас* закреплён в топонимии Узбекистана в особенности Хорезма..., а также на обширной территории от Алтая до Урала» [Кузеев, 1974: 120]. Л.С. Толстова этноним *Ас* считает тождественным этнониму *алан*: «К названию *асов*, т.е. тех же аланов, восходит родовой этноним *асс* (род узбекского племени кипчак в Хорезме) и целый ряд фиксируемых там же топонимов (*Асс-Хорезм*, *Шах-абад*; *Ишбай-ас-Хорезм*, *Ново-Ургенч*; *Ас*, *Хусин-ас-Хорезм*, *Янги-арык*)» [Толстова, 1979: 6].

В.В. Бартольд особо подчеркивает этническое значение термина *Аз* и отмечает наличие *Азов* в Сибири: «Возможно, что «енисейские остяки», подобно самоедам, занимали некогда гораздо более обширную территорию, чем теперь, и что к этому племени принадлежали *Азы* орхонских надписей» [Бартольд, 1998: 26].

Этнический компонент *Аз* имеет место в составе наименований сибирских народов: *хакас*, *хасава* (так называют себя ненцы), *Хасут* (урянхайцы); *қарақасы*, *қасс* (Сарыч), *Каицы*, *Сагай*, *Тай ас* (по Аристову). К этому разряду можно отнести названия ряда этносов Кавказа и других народов Европы: *азы* – *аланы*, предки осетин, себя называли *асами*; *баски* в Испании (некоторые исследователи их причисляют к кавказским народам); *лаз* – этническая группа на Кавказе (древние обитатели Черноморского побережья не только на юге, но и на севере, отсюда и *лезгин*) носит еще название *чан*.

А. И. Малеин также говорит о том, что *Азы* были аборигенами Кавказа, что в IV веке *Аланы* упоминаются как *Асы*. Он пишет: «... живет и поныне имя *Ас* в названиях двух волостей: *Биюк-Ас* и *Кучук Ас*» [Малеин, 1957: 57].

Как видим, ряд ученых отметил распространение этнического компонента *Аз* на значительной территории евразийского пространства. Данные свидетельства говорят о существенном вкладе азского племени в этногенез многих современных народов.

Очевидно, что племенное объединение *Азов* стало важной составляющей многих современных тюркских народов. К примеру, на территории Узбекистана выявлены 54 этнотопонима *Аз* (или с компонентом *-ас*) [Мынбаев, 2007]. Этот факт свидетельствует об участии в этногенезе узбекского народа племенного объединения *Азов* и об обширности территории расселения этого племени.

На географическом пространстве Азии и Европы этнический термин *Ас* широко представлен в качестве этнотопонимов. *Азак*, *Азов* – море и город в России; *Ясло* – город на юго-востоке Польши, в Карпатах; *Яссы* – жудец на северо-востоке Румынии, *Яссы* – город, административный центр жудеца. В. А. Никонов считал, что *ясы* происходит от имени *алан* [Никонов, 1966: 494].

Следовательно, в процессе анализа значительного языкового материала: этнонимов, теонимов, этнотопонимов, топонимов выявлен древнетюркский этнический термин *Аз*. Этот термин в силу языкового развития обретает форму этноморфемы *-аз//ас* в структуре этнических имен. Семантика этнического термина *Аз* соответствует типологической универсалии в этнонимии, т.е. этноним обладает значением «человек», «люди». В качестве этноморфемы *-аз//ас* является носителем универсальной семантики и одновременно материальной языковой формой идеи «человек», «люди». В то же время фонетический вариант *эз* в процессе адъективации обретает значения: «настоящий, истинный» и другие синонимические варианты.

Таким образом, достоверно установлено тюркское происхождение этнического имени *Аз//Ас*, определено исконное значение «высший человек». Этническое имя *Аз//Ас* широко представлено в топонимии евразийского пространства. Особо важно явление трансонимизации этнонима в топоним, т.е. установлено происхождение полисонима *Яссы* и др.

Все вышеизложенное позволяет заключить: 1) впервые выявлен этнический термин *Аз* тюркского происхождения с исконным значением «высший человек»; 2) установлено, что данный этнический термин с развитием языка выступает в качестве корневой этноморфемы **-аз//ас**; 3) **-аз//ас** является носителем ядерной семантики «человек»; 4) этноморфема **-аз//ас** в силу интенсивных языковых контактов обретает статус общезыковой, в составе этнонимов и других имен является материальным языковым выражением типологической универсалии; 5) этническое имя *Аз//Ас* широко представлено в топонимии евразийского пространства в силу явления трансонимизации этнонима в топоним, примером служит и происхождение полисонима *Яссы*.

Литература

1. Мынбаев Н. Этнос и этноним. Lap Lambert Academic Publishing, – Saarbrücken: 2016, –С.173.
2. ДТС. –М.: 1969.
3. Радлов В., Мелиоранский П. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме. Орхонские надписи. Кюль-тегин, Билге-каган, Тонюкук. – Семей, 2001.
4. Маковский М.М. Семиотика языческих культур (мифопоэтические этюды) //Вопросы языкознания. – 2002, – №6.
5. Мифы народов мира. –М.: 1987. -С. 18.
6. Энциклопедия Казахстана. –Алматы. 1998. -С. 644.
7. Словарь современного казахского языка. –Алматы. 1999, - С. 36.
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т. 2. –Алматы. 1985.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.:, 1987.
10. Кармышева Б.Х. Следы средневековых этнонимов и антропонимов в узбекских генеалогиях (ас, кышлык, урус) // Ономастика Средней Азии. – М.: 1978.
11. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – М.: 1974

12. Толстова Л.С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в ее исторической ономастике // Ономастика Средней Азии. – М., 1979
13. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы, 1998
14. Малеин А.И. Комментарии // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1957
15. Мынбаев Н. Казахские этнононимы Узбекистана (по материалам переписи населения 1926 года). – Ташкент, 2007
16. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. – М., 1966

НАЗВАНИЯ ХИВИНСКИХ И БУХАРСКИХ ХАНСКИХ КАНЦЕЛЯРСКИХ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ В РУССКИХ ПИСЬМЕННЫХ ДЕЛОВЫХ ПАМЯТНИКАХ XVII ВЕКА

Кулмаматов Дусмамат Саттарович,
профессор, доктор филологических наук,
УзГУМЯ

Аннотация

Предметом темой статьи является исследование употребления названий хивинских и бухарских канцелярских должностных лиц в словарном составе русской деловой письменности XVII в., хранящейся в фондах среднеазиатских дел Посольского приказа Российского государственного архива древних актов (РГАДА) в Москве.

В ней оценены взгляды исследователей по изучению истории названий дипломатических лиц, занимавшихся составлением деловых документов в ханских канцеляриях. На фактическом материале рассмотрены семантические структуры указанных лексем, не отмеченных в русских лексикографических источниках, пути их проникновения в словарный состав русского языка. В целом, научные результаты, полученные в процессе исследования, свидетельствуют о том, что без изучения в сравнительно-

сопоставительном аспекте иноязычных заимствований нельзя воссоздать историю формирования и развития словарного состава национального русского литературного языка.

Ключевые слова: диванбеги, язычей, мирза, мулла, канцелярия, ярлык, грамота, челобитная, русские деловые памятники.

Annotation

The subject of the article is to study the use of Khiva and Bukhara clerical officials names in the vocabulary of Russian official writings of the 17th century, stored in the funds of Central Asian affairs of the Ambassadorial Order of the Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA) in Moscow.

It assesses researchers' views on the history of diplomatic persons' names involved in preparation of official documents in khan's chancery. Semantic structures of lexemes are studied on actual materials, which are not noted in Russian lexicographic sources, the ways of their penetration into the vocabulary of the Russian language. In general, the scientific results obtained in the course of the study indicate that without studying foreign borrowings in comparative-contrastive aspect, one cannot recreate the formation and development history of the national Russian literary language vocabulary.

Keywords: divanbegi, yazichey, mirza, mullah, chancery, yarlik (label), missive letter, petition, Russian official monuments.

Недостаточная изученность дошедших до нас письменных памятников, отражающих дипломатические связи Хивинского и Бухарского ханств с другими странами, в частности Россией, XVII в., не дает возможность с исчерпывающей последовательностью осветить вопрос, связанный с ведением делопроизводства в их канцеляриях. В древних хранилищах современного Узбекистана документы по российско-среднеазиатским дипломатическим связям указанного периода, к сожалению, не обнаруживаются. Между тем небольшие, но весьма интересные сведения о составителях среднеазиатских дипломатических документов содержатся в старинных русских переводах ярлыков хивинских и бухарских ханов, челобитных их послов, грамотах, указах

русских царей, отписках воевод русских городов, статейных списках российских посланников в Среднюю Азию, хранящихся в фондах 109 «Сношения России с Бухарой» и 134 «Сношения России с Хивой» Российского государственного архива древних актов (РГАДА) в Москве.

Хивинская и бухарская канцелярская терминология была широко известна в Московской Руси в XVII в. Об этом свидетельствуют употребление названий таких канцелярских должностных лиц, как *диванбеги*, *язычей*, *мирза* и *мулла* в текстах перечисленных выше русских деловых документов.

ДИВАНБЕГИ. Главное учреждение, занимающееся различными канцелярскими делами в странах Востока назвалось **диванхой**. Название данного дипломатического учреждения определено в «Сравнительном словаре турецко-татарских наречий» Л.З.Будагова следующим образом: «судь, судебный дом, присутственное место, палата, кабинет, канцелярия» [1, Т. I, С. 582]. Начальником этого ведомства являлся *диванбеги*. Восточное слово **ديون بکى** [dīvānbākī], образовано из арабо-персидского **ديون** [dīvān] «суд, трибунал, судилище, судебное разбирательство, процесс, правительственное собрание, заседание государственных чинов» [2, Т. I, С. 361] и тюркского **بک**, **بيک** [bäk, bīk] «князь, вельможа, дворянин, господин» [1, Т. I, С. 263]. Значение восточного слова *диванбеги* «начальник ханской канцелярии», образованное на тюркской почве, было хорошо известно иностранным послам XVII в., в том числе российским, так как все канцелярские дела, имеющие отношения к сношениям среднеазиатских ханств с другими странами, в частности, с Россией проводились под непосредственным руководством диванбеги. Поэтому в текстах документов русской деловой письменности, отражающих дипломатические отношения России с Хивинским и Бухарским ханствами XVII в., *диванбеги* употребляется очень часто. В этом можно убедиться, обращаясь, например, к статейным спискам посольств в Хиву и Бухару российских посланников:

1) Ивана Хохлова (1620-1622 гг.)¹⁰: «Посылал он Иван о полоняниках говорит(ь) ц(а)реву дяде (аталыку – Д.К.) чтоб имъ по ц(а)реву приказу велелъ дати ярлык которые вол(ь)ные полоненики похотят итти на Рус(ь) и им бы итти было безпенно и ц(а)р(е)въ де дядя Недир диванбеги велелъ ему Ивану быти у себя» (РГАДА, фонд 109, опись 1, 1622 год, дело 1, лист. 31);

2) Бориса и Семена Парухиных (1669-1673 гг.): «И Борис говорил диванбеги прислана грамота от великого г(о)с(у)д(а)ря ц(а)ря <...> къ их Абдаазизу царю для совету и дружбы а велено ему Борису поднести ту любител(ь)ную великого г(о)с(у)д(а)ря грамоту царю ихъ Абдаазизу а не им боярамъ <...>

А какъ Борис великого г(о)с(у)д(а)ря грамоту подносил Абдаазизу царю и в то время Бориса з грамотою великого г(о)с(у)д(а)ря вели подруки честно ближнеи бояринъ диванбеги Магметъмазирбеи а по другую руку вел бояринъ и суд(ь)я бухарскои Дататхабекъ а привели к царю с правую сторону к царскому месту на приступ и у Бориса принял великог(о) г(о)с(у)д(а)ря его ц(а)рского величества грамоту Абдаазиз цар(ь) самъ чес(т)но приподнявся от места» (РГАДА, ф. 109, оп. 2, 1669 г., д. 2, лл. 45 об. – 46, 47 об. – 48).

Привлекательно, что в статейном списке Бориса и Семена Парухиных хивинский диванбеги назван дьяком¹¹: «Да ближним людям <...> дьяку Абдулькеримеря пара соболеи» (РГАДА, ф. 109, оп. 2, 1669 г., д. 2, лл. 30– 31), а в тексте статейного списка Савина Горохова и Анисима Грибова в Хиву и Бухару (1641-1643 гг.) рядом с восточной реалией *диванбеги* как эквивалент употреблено слово греческого происхождения *дьяк*: «Да бухарского ж Недырмагаметя царя ч(е)л(о)в(е)ку Шахулу аману которой был у них Онисима Грибова в приставех да царевым ближним людям и их людям под(ь)ячему да Асан хозину ч(е)л(о)в(е)ку да цареву дьяку диванбекию да Сеиту дано по Д [4

¹⁰ Русские тексты XVII века передаются средствами современной графики. Надстрочные знаки не воспроизводятся. Для облегчения чтения текста, написанного русской скорописью XVII в. [об подробнее см.: 6, С. 21-22] сокращенные написания не сохраняются и соответствующие буквы, использованные нами для раскрытия того или иного слова, пишутся в круглых скобках. Надстрочные буквы даются курсивом, буквенные обозначения чисел – прописными буквами и дублируются цифирью в переводе на современное летосчисление. Личные собственные имена и географические названия также пишутся, в соответствии с нынешними правилами, с прописной буквы.

¹¹ *Дьяк* – должностное лицо – письмоводитель [см.: 5, С. 268].

– Д.К] аршина сукна красног(о) ч(е)л(о)в(е)ку цена полу В [2 – Д.К] рубли аршин» (РГАДА, ф. 134, оп. I, 1641 г., д. 2, л. 157). Самое главное, автором (подьячим) посольского отчета Пазухиных – Афанасием Прошлецовым восточное слово *диванбеги* (*диванбекий*) истолковано в самом контексте:

«Да Борису ж говорил ближнеи боярин Магаметмазер бий диванбеги которой у ц(а)ря аталыкомъ первой ч(е)л(о)в(е)к по указу де ц(а)ря ихъ Абдаазиза и по чину бухарскому принимает онъ диванбеги у всяких приезжихъ пословъ и посланников присылачные г(о)с(у)д(а)рские грамоты на сем месте (ответной полате – Д.К.) и относить царю Абдаазизу» (РГАДА, ф. 109, оп. 2, 1669 г., д. 2, л. 45).

Как свидетельствуют приведенные примеры, *диванбеги* по рангу равнялся думному дьяку «начальнику канцелярии по дипломатической части» Посольского приказа и руководил ханской канцелярией. Поэтому толкование, имеющееся в Словаре русского языка XI-XVII вв. [СлРЯ XI-XVII вв.] по поводу восточной реалии *диванбеги* «титул старейшины совета, правительственного учреждения», на наш взгляд, нуждается в уточнении. К тому же цитированный нами выше из подлинника контекст с её объяснением в нем дается в сокращенном варианте по опубликованному тексту «Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару, Балх и Юргенч в 1669 г.» под 1673 годом: «Ближней бояринъ Магаметъ-Мазеръ-бий диванъ-беги, которой у царя подъ аталыкомъ первой человекъ» [11, Вып. 4, С. 243]. Наверное, неточное цитирование и привело составителей к неправильному толкованию, это, во-первых. Во-вторых, хронологическую характеристику восточной реалии *диванбеги* можно было осветить более ранним временем – 1621 годом на основе приведенного нами выше контекста, взятого из статейного списка Ивана Хохлова.

ЯЗЫЧЕЙ- МИРЗА. В фонде 109 «Сношения России с Бухарой» РГАДА содержатся неопубликованные документы, связанные с приездом в 1671 г. бухарского посла Муллофора в Москву, где слово *язычей* обнаруживается во многих листах (написание сокращений здесь и далее дается в современной

орфографии). Например: «В н(ы)нешнемъ во РОӨ [1671. – Д.К.] году генваря въ КЗ [27 – Д.К.] де(нь) пришел к великому г(о)с(у)д(а)рю и великому кн(я)зю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя и Белыя Росии самодержцу к Москве бухарского Абдулазис хана посланецъ Муллофаръ а с нимъ сынъ ево да язычей да людей ево и кошеваров SI [16 – Д.К.] ч(е)л(о)в(е)къ» (РГАДА. фонд 109, оп. I. 1671 г., д. I., л. 16; *язычей* отмечается также на других листах данного дела: л. 17 – 2 раза, л. 26 – 2 раза, л. 27 – 2 раза, л. 28 – 4 раза, л. 51 – 4 раза, л. 73 – 2 раза, л. 101 – 2 раза, л. 113 – 2 раза, л. 120 – 2 раза, л. 122 – 2 раза, л. 131 – 2 раза).

В работах исследователей, занимавшихся изданием и изучением материалов указанного фонда (в связи с этим посольством), тюркское слово *язычей* вызвало семантические затруднения. Например, в одном из документов, опубликованном в «Сборнике князя Хилкова» в виде приложения, *язычей* в контексте в скобках издателями пояснен словом *толмач*: «7179 (1671) генваря 27, приехалъ в Москву бухарский посланецъ Муллофоръ, а съ нимъ сынъ его, да язычей (толмач), да людей его и кашеваровъ 16 человекъ» [9, С. 514]. А в описательной же части данного документа издателями в контексте в скобках при помощи тюркского слова *язычей* пояснено слово *переводчик*: «<...> бухарский посланник Муллофоръ приехал в Москву 27 генваря 1671 года с сыном, переводчиком (язычей) и 16 служителями и кашеварами» [9, С. 457]. С.В. Жуковский, сославшись на материал данного сборника, этот же контекст приводит в несколько измененном виде: «Моллофоръ прибыл в Москву 27 января 1671 года с сыном, переводчиком и 16 служителями» [4, С. 215].

Приведенные выше пояснения, к сожалению, ничем не обоснованы.

Остается неясным, являются ли слова *переводчик* («лицо, занимавшееся письменными переводами») и *толмач* («лицо, занимавшееся устными переводами») эквивалентами или же синонимами тюркскому слову *язычей*.

В любом случае оба объяснения представляются нам сомнительными.

Издатели «Сборника князя Хилкова» не обратили внимание на тот факт, что в части документов об этом посольстве, предшествующих изданной (причем неизданная часть – 1–15 листы документа написаны другими чернилами и почерками), в том числе и в тексте указа царя Алексея Михайловича и царевича Иоанна Алексеевича тобольскому боярину и воеводе, князю Ивану Борисовичу Репнину, князю Ивану Федоровичу Щербатову, дьякам Михаилу Чирикову и Юрию Блудову от 30 ноября 1670 г., тюркскому слову *язычей* соответствует *подьячий*: «<...> г(о)с(у)д(а)р(е)ва жалованья поденного корму дано тому бухарскому послу от Тобол(ь)ска до Верхотурья на две недели Муллофору и людям ево по ш(е)сти алт(ы)нъ по две ден(ь)ги денег да пит(ь)я послу по три чарки вина и по полу четверти ведра меду по четверти ведра пива а с(ы)ну ево и подьячему и людям и кашеваром ево ш(е)стинат(ь)цати ч(е)л(о)в(е)ком по чарке вина по полу четверти ведра пива на день ч(е)л(о)в(е)ку а от Верхотурья до Москвы г(о)с(у)д(а)р(е)ва жалованья имат(ь) ему Ивану на того посла и на с(ы)на ево и на под(ь)ячего и на люди и на кашеваров по городомъ у стол(ь)ников и у воевод и у дьяков и у всяких приказных людей от города до города против того по чему тому послу и с(ы)ну ево и под(ь)ячему и людямъ ево и кашаваромъ г(о)с(у)д(а)р(е)ва жалованья додано на кормъ денег и пит(ь)я в Тобол(ь)ску <...>» (РГАДА, ф.109, оп. I, 1671 г., д. I., л. 6–7).

Сопоставление текстов, написанных разными писцами, показывает, что одни предпочитали в качестве эквивалента тюркское слово *язычей*, а другие – русское слово *подьячий*.

В составе этого же дела, но в его конечной части, в «перевод(е) <...> с татарского пис(ь)ма с челобитной бухарского посла Муллофорука» к Алексею Михайловичу от 21 февраля 1671 г. *язычей* именуется *писарем*: «А н(ы)не мне послу и товарищем моимъ тринатцати ч(е)л(о)в(е)комъ и те хановы люди да сыну моему и писарю моему да тремъ ч(е)л(о)в(е)комъ бухарского г(о)с(у)д(а)рства с любител(ь)ными грамотами к вам великому г(о)с(у)д(а)рю приехали и ваши пресветлые очи видели пожалуй

великий г(о)с(у)д(а)рь своим г(о)с(у)д(а)рским жалованьемъ» (РГАДА, ф.109, оп. I, 1671 г., д. I., л. 100).

Язычей отмечен и в другом деле («Приездъ бухарского посланника Аджи Фарука и отпускъ его из Москвы обратно в Бухарию») вышеуказанного фонда: «А на Москве бухарскому посланнику Аджи Фаруку дают великог(о) г(о)с(у)д(а)ря жалованье поденной кормъ и питья против бухарского посла Муллофора вдвое для тог(о) что он приехал з добрымъ делом язычею сукно кармазинъ да вместо денег пара соболей въ S [б. – Д.К.] рублевъ»т (РГАДА, ф. 109, оп. I, 1675 г., д. I, л. 159).

В составленной в 1744 г. на основе этих документов Н.Бантышем-Каменским рукописной «выписке о бывших в России бухарскихъ послахъ с обстоятельным показанием приезда их в Россию порученных им делъ, на оныя ответовъ, бывших им приемовъ и содержания в 1619 по 1744 годъ» восточное слово *язычей* поясняется с помощью известного русского слова *подьячий*: «7179 (1671) года генв. 27 приехалъ в Москву бухарской посланецъ Муллофоръ а с ним сынъ его да язычей (то ез подьячей) да людей и кашевровъ его 16 ч(е)л(о)в(е)къ» (РГАДА. ф. 109, оп. I, 1619-1744 гг., д. I, л. 11).

Факт отождествления слов *язычей*, *подьячий*, *писарь* в документах, на что обратил внимание Н.Н.Бантыш-Каменский, не учитывался и позже, когда тюркское слово *язычей* было отмечено издателями «Материалов по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР» в «расспросных речах возвратившихся в Астрахань русских торговых людей, ограбленных в Хиве августа в 12 день 154-го [1646] году, а товаров де их осматривать и переписывать прислал Абыл-Газы царь язычяя своего Шаум-Абыза, не допустя до города Хивы версты за две. А которого де дни они с товары своими в город Хиву приехали и на подворье стали, и того же дни Абыл-Газы царь прислал к ним того же своего язычяя, и взял с них тот язычей с товаров их на царя пошлину по цареву приказу» [8, С. 328].

К данному изданию приложен «Словарь малопонятных слов», составленный А.С.Булгаковым, и в нем *язычей* отождествлен со словом *язык*: «язычей – то же, что язык», а

последнему термину в другой словарной статье дано следующее толкование: «пленник, от которого расспросами выведывают сведения о неприятеле: обвинитель, обличитель перед судом» [8, С. 461]. На необоснованность приведенного толкования обратил свое внимание И.Г.Добродомов и при помощи этимологических соображений на базе тюркских соответствий (в частности, тур. *يازичи* [YĀZĪDJĪ], татар. *يازучи* [YĀZŪCHĪ] «писец») установил правильную семантику тюркского слова *язычей* [3, С. 60–65].

Тюркское слово *язычей* со значением «писец» встречается и в русских письменных памятниках, связанных с Крымом, например, в конце старого русского перевода второй шертной записи посла крымского князя Велиши Слушева от 13 октября 1683 г., изданной в сборнике документов «Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв.» Ф.Ф.Лашковым: «У сей записи печати приложены разменного бея Кутлуши мурзы, Дербыша мурзы, а в печатех написаны имена их, а к записи руку приложил вместо разменного бея и мурз Селеметя мурзы, Ахмета мурзы, Кутлуша мурзы, Дербыша мурзы, Мустофы мурзы, Абдула Азиса мурзы и вместо всех мурз *язычей* Абдул Гафар, для того – они ни х каким письмам сами рук не прикладывают и грамоте не умеют» [7, С. 197]. К сожалению, восточные слова *мурза* и *язычей* Ф.Ф. Лашков оставил без объяснений. При внимательном рассмотрении приведенного контекста можно догадаться, что *язычей* действительно название какого-то должностного лица, не только умеющего писать, но и имеющего право подписывать документы за других, потому что не всякий грамотный человек имел право расписываться за мурз.

В старинных русских переводах среднеазиатских деловых памятников XVII века слово *мурза* встречается довольно часто. Например, оно фиксируется в значении «должностное лицо, занимающееся канцелярскими делами» в челобитной хивинского посла Девлета Мамета царю Алексею Михайловичу от 26 мая 1658 года: «Астараханскои воевода д(ь)як у мурзъ и у танбовских головъ и у всяких чиновъ людеи (спрашивали – Д.К.) что тот Пермаметка какои ч(е)л(о)в(е)къ и в обыскахъ сказали тот

Пермаметка Абул Газы хана (хивинского – Д.К.) холоп» (РГАДА, фонд 134, опись I, 1657 год, дело I, лист 88). В тюркском оригинале, написанном в арабской графике на среднеазиатском тюрки, слово *мурза* имеет соответствие مرزا [mürzā] [Там же, л. 85].

Согласно Л.З. Будагову, «اميرزاده [mīrzā – Д.К] (вм. اميرزاده [āmīrzādə] – Д.К.) сын князя или человека замечательного, *каз. тат. мурза*, дворянин (у крымских татар этот титул придавался к именам из благородной фамилии. Слово это, употребляемое без собственного имени, как звание, значит: секретарь, писарь; поставленное после собственного имени, означает князя из шахской фамилии, царской крови, как некогда называли и потомков Тимура; в начале собств. имени – соответствует слову господин, всякий грамотный человек, редактор)» [1, Т. II, С. 272].

М. Фасмер, возводя русское слово *мурза* к тюркскому, пишет, что оно «заимств. из араб.-перс. emīrzadā “княжеский сын”» [15, Т. III, С. 12]. В данном случае следует внести некоторое уточнение: арабско-персидское сложное слово اميرزاده [āmīrzādə] ‘царский сын, принц’ [Гафуров, 1, с. 68] состоит из двух частей – арабского امير [āmīr] «эмир, правитель, князь, государь» и персидского زاده [zādə] «рожденный» и дословно обозначает «рожденный от эмира», «сын эмира», которое переводилось обычно на русский язык как «царский сын». Арабское слово امير [āmīr] перешло в персидский язык в сокращенном виде – مير [mīr] и наряду с другим арабским словом سيد [säyid] употреблялось в значении «*титул потомок пророка Мухаммеда; титул мусульманина, происходящего якобы от потомков Мухаммеда (обычно ставится перед именами собственными)*» [9, Т. II, С. 864]. Персидское слово زاده [zādə] при присоединении к сокращенному варианту арабского слова مير [mīr] тоже подверглось упрощению, т.е. отпал второй слог ده [də]. В результате в персидском языке было образовано новое комбинированное арабо-персидское слово – ميرزا [mīrzā] и употреблялось оно в следующих значениях: «мирза; писец, писарь, секретарь бухгалтер; родственник потомка Пророка по женской линии (титул мирза присвоен в Персии всем принцам крови, – в таком случае он ставится после имени ..., а

также всякому грамотному интеллигентному человеку, но тогда он стоит перед именем ...)» [2, Т. II, С. 843].

Между тем заметим, что семантическую структуру, характерную для персидского языка, сохранил ряд тюркских языков. Например, в Узбекско-русском словаре «МИРЗА 1. *ист.* писарь, писец; секретарь; 2. *перен.* грамотный человек; ... 3. *уст.* господин; человек, принадлежащий к привилегированному классу ...» [14, С.]; в Татарско-русском словаре «мирза *сущ. ист.* мурза, мирза; дворянин» [13, С.].

На наш взгляд, в русский язык арабо-персидское слово проникло из тюркского в виде *мирзá*, а его вариант – *мурзá* возник на русской почве в результате замены нелабиализованного краткого безударного гласного звука <и> с лабиализованным безударным гласным звуком <у> в первом слоге – это, во-первых. Во-вторых, следует констатировать, что в письменных памятниках тюркских языков XVII века арабско-персидское слово *میرزا* [mīrzā] всегда писалось через долгое *ي* [ī].

Возвращаясь к тюркскому слову *язычей*, отметим, что оно со значением «должностное лицо, занимающееся в восточных канцеляриях письменными делами», и соответствующее по рангу русскому *подьячему*, «помощнику дьяка, занимавшемуся письменными делами в царской канцелярии», было известно большому кругу лиц Посольского приказа.

МУЛЛА. Восточное слово *мулла* арабского происхождения, содержащееся в словарном составе русского языка, употребляюсь в тюркских языках первоначально в двух значениях: 1) «учитель закона и других предметов; ученый, священнослужитель», 2) «должность священника, т.е. право служить в мечети и толковать Алкуран» [1, Т. II, С. 251]. В памятниках русско-среднеазиатской деловой письменности термин «мулла» встречается довольно часто с новой семантикой, возникшей на тюркской почве. Он в русском деловом языке, наряду с тюркским словом *язычей*, обозначал человека, занимающегося письменными посольскими делами. Например, в деле, касающемся приезда в 1699 г. хивинского посла Достакбагадыра, читаем: «Роспись именам иноземцовъ которые приехали с хивинским послом к великому

г(о)с(у)д(а)рю к Москве с Достакбагатырем молла Мукум Шихъ Хожаалакъ Досбакъ молла Ога молла Ленгери, молла Юсуп, молла Худаиберди Халпа Кадаиберди Жабак молла Абдула Ниясь Садик молла Решит ... » [РГАДА, ф. 134, оп. I, 1699 г., д. I, л. 145].

Необходимо отметить, если же восточное слово *мулла* писалось перед собственными именами, то указывало просто на грамотного человека, умеющего писать и читать восточные тексты, если оно писалось после них, то – священнослужителя.

СлРЯ XI-XVII вв. восточное слово *мулла* впервые фиксирует в Хождении на Восток Ф.А.Котова в первой четверти XVII века под 1624 годом: «Из мечети вышли ... их мульлы» [СлРЯ XI-XVII вв., 9: 307]. Этот же словарь отмечает его и в Летописном сборнике, именуемом Патриаршею или Никоновской летописью, под 1557 годом, но в другой форме – *молла*: «Астороханские люды, Чалым-уланъ въ головахъ, и мольлы и ходжьи и шихи и шихзады» [12, Вып. 9, С. 247]. Однако в нем, отмеченное нами явление – употребление восточного слова *мулла* с собственными именами, не отражено.

Наряду с этим, следует отметить и то, что на обороте столбцовых листов, где написаны русской скорописью тексты челобитных хивинского посла Достакбагадыра, оформленные, скорее всего, русскими подьячими при помощи переводчиков или толмачей Посольского приказа, имеются записи, произведенные муллами арабской графикой по-тюркски, в правильности его слов: *ایلچی تربدن عبدالله قول باستی* [РГАДА, ф. 134, оп. I, 1699 г., д. I, л. 145 об.] – [ilchī täräbdän ‘ābdālə qōl bāstī] – дословно: «со стороны посла Абдулла руку приложил»; *بو چلهفتنه من ملا مقيم ایلچی نیک بویرو غنجه قول قویدیم* [РГАДА, ф. 134, оп. I, 1699 г., д. I, л. 146 об.] – [bū chələfitnə mən mülā muqīm ilchīnīk būyrūğinjə qōl qōydīm] – дословно: «к этой челобитной я мулла Муким по велению посла руку приложил».

Анализ русской деловой письменности, связанных с названиями хивинских и бухарских канцелярских должностных лиц, показывает, что изучение семантической эволюции заимствованных слов является важным предварительным этапом на пути построения исторической типологии структурно-семантических сходств и различий определенных групп лексем

Использованные литературы:

1. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1869. – Т. I. – 810 с.; Т. II. – 415 с. (Budagov L.Z. Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskikh narechii. – SPb.: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1869. – Т. I. – 810 s.; Т. II. – 415 s.)

2. Гаффаров М.А. Персидско-русский словарь. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1976. – Т. I. – 432 с.; Т. II. – 962 с. (Gaffarov M.A. Persidsko-russkiy slovar'. – M.: Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1976. – Т. I. – 432 s.; Т. II. – 962 s.)

3. Добродомов И.Г. Этимологические маргиналии тюрколога по русской лексикографии // Этимологические исследования. Сб. научных трудов. – Свердловск, 1984. – С. 55-65. (Dobrodomov I.G. Etimologicheskiye marginalii tyurkologa po russkoy leksikografii // Etimologicheskiye issledovaniya. Sb. nauchnykh trudov. – Sverdlovsk, 1984. – S. 55-65.)

4. Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. – Петроград: Типолитография Н.И. Евстифеева, 1915. – 225 с. (Zhukovskiy S.V. Snosheniya Rossii s Bukharoy i Khivoy za posledneye trekhsotletie. – Petrograd: Tipolitografiya N.I. Yevstifeyeva, 1915. – 225 s.)

5. Кулмаматов Д.С. Дьяки, подьячие Посольского приказа и развитие российско-среднеазиатской дипломатической переписки в XVII в. Материалы Международной научной конференции «Роль Национального университета в развитии системы высшего образования и науки в Узбекистане», посвященной 90-летию Национального университета Узбекистана. 22-23 августа 2008 года. – Ташкент, 2008. – С. 268–274. (Kulmamatov D.S. D'yaki, pod'yachiye Posol'skogo prikaza i razvitiye rossiysko-sredneaziatskoy diplomaticheskoy perepiski v XVII v. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Rol' Natsional'nogo universiteta v razvitii sistemy vysshego obrazovaniya i nauki v Uzbekistane»,

posvyashchennoy 90–letiyu Natsional'nogo universiteta Uzbekistana. 22-23 avgusta 2008 goda. – Tashkent, 2008. – S. 268–274.)

6. Кулмаматов Д.С. Среднеазиатские дипломатические документы и их русские переводы XVII в. (Грамоты. Челобитные). – М.: МПГУ, 1994. – С. 109 с. (Kulmamatov D.S. Sredneaziatskiye diplomaticheskiye dokumenty i ikh russkiye perevody XVII v. (Gramoty. Chelobitnyye). – М.: MPGU, 1994. – S. 109 s.)

7. Лашков Ф.Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв. – Симферополь: Тип. газеты «Крым», 1891. – 224 с. (Lashkov F.F. Pamyatniki diplomaticheskikh snosheniy Krymskogo khanstva s Moskovskim gosudarstvom v XVI i XVII vv. – Simferopol': Tip. gazety «Krym», 1891. – 224 s.)

8. Материалы по истории Узбекской, Таджикской, и Туркменской ССР (Труды Историко-археографического института и Института востоковедения АН СССР. Материалы по истории народов СССР). – Л.: Наука, 1931. – Вып. 3. – Ч. I. – 504 с. (Materialy po istorii Uzbekskoy, Tadzhijskoy, i Turkmenskoy SSR (Trudy Istoriko-arkheograficheskogo instituta i Instituta vostokovedeniya AN SSSR. Materialy po istorii narodov SSSR). – L.: Nauka, 1931. – Vyp. 3. – CH. I. – 504 s.)

9. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. В 2-х тт. 2-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1983. – Т. II. – 864 с. (Rubinchik YU.A. Persidsko-russkiy slovar'. V 2-kh tt. 2-ye izd., stereotip. – М.: Rus. yaz., 1983. – Т. II. – 864 с.)

10. Сборник князя Хилкова. – СПб.: Типография брат. Пантелеевых, 1879. – 603 с. (Sbornik knyazya Khilkova. – SPb.: Tipografiya brat. Panteleyevykh", 1879. – 603 s.)

11. Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1977. – Вып. 4. – 403 с. (Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. – М.: Nauka, 1977. – Vyp. 4. – 403 s.)

12. Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1982. – Вып. 9. – 457 с. (Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. – М.: Nauka, 1982. – Vyp. 9. – 457 s.)

13. Татарско–русский словарь. – Казань: Татарское книжное издательство, 1988. – 462 с. (Tatarsko-russkiy slovar'. – Kazan': Tatarskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1988. – 462 s.)

14. Узбекско-русский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1959. – 839 б. (Uzbeksko–russkiy slovar'. – M.: Gosudarstvennoye izdatel'stvo inostrannykh i natsional'nykh slovarey, 1959. – 839 b.)

15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. Перевод с немецкого и дополнения О.Н.Трубачева. Изд. второе, стереотипное. – М.: «Прогресс», 1987. – Т. III. – 831 с. (Fasmer M. Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka. V chetyrekh tomakh. Perevod s nemetskogo i dopolneniya O.N.Trubacheva. Izd. vtoroye, stereotipnoye. – M.: «Progress», 1987. – T. III. – 831 s.)

СИНЕСТЕЗИЯ ВА УНИНГ ТИЛДАГИ ВОКЕЛАНИШИ

Муҳайё Ҳакимова
филология фанлари доктори, доцент,
ТошДУТАУ

Аннотация

Тил эгаси бўлган инсоннинг барча қирраларини, жумладан, тафаккури ва психологиясини ҳам ўзида акс эттиради. Мураккаб психологик ва когнитив жараён бўлган синестезия ҳам тилда ўз аксини топади. Мазкур мақолада синестезиянинг фоносемантиканинг шаклланишига алоқаси, лексик маъно тараққиётини ўрганишидаги аҳамияти очиб берилган. Ўзбек тилидаги синестезия асосидаги кўчимлар оддий ўхшатиш эмаслиги, улар муайян руҳий ва когнитив жараёнлар натижаси эканлиги аниқланган.

Калит сўзлар: синестезия, синестет, фоносемантика, метафора, лексик маъно, маъно тараққиёти, психология.

Annotation

Language reflects all aspects of the person who speaks it, including his thinking and psychology. Synesthesia, which is a complex psychological and cognitive process, is also reflected in language. The article reveals the connection between synesthesia and the formation of phonosemantics, the importance of studying the development of lexical meaning. It turned out that metaphors based on synesthesia in the Uzbek language are not just associations, but the result of certain mental and cognitive processes.

Key words: synesthesia, synesthesia, phonosemantics, metaphor, lexical meaning, semantic development, psychology.

Тилда инсоннинг нафақат тафаккури, балки руҳияти ҳам акс этади. Хусусан, инсон руҳиятидаги синестезия жараёни ҳам тилда ўз ифодасини топади. Ўзбек тилидаги бир қатор семантик ҳодисалар синестезия билан боғлиқдир. Масалан, лексик маъно тараққиётининг энг кўп улушига эга бўлган метафораларнинг

аксарият қисми ҳам мазкур ҳодиса билан шартланган. Синестезияга асосланган метафораларни ушбу ҳодиса орқали ўрганиш унинг моҳиятини янада тўлиқроқ очишга ёрдам беради.

Синестезия термини грекчадан олинган бўлиб, “биргаликда ҳис қилиш” маъносини беради. Синестезия муайян сезги аъзосининг таъсирланиши орқали бошқа сезгида ҳам шунга мос ҳис-туйғуларнинг пайдо бўлишидир [wikipedia.ru]. Масалан, тинглаш пайтида рангни ҳис қилиш, кўриш жараёнида товушни ҳис қилиш. Айрим кишиларда тўқ сариқ ранглар илиқлик; кўк, яшил ранглар эса совуқлик ҳиссини уйғотади. Ёки овозлар рангли туюлиши мумкин. Синестезиянинг макон билан боғлиқ кўринишида вақт маконда турли кўринишларда тасаввур қилинади: фасллар айлана, умр эгри чизиқ каби.

Дарҳақиқат, синестезия ҳаммада ҳам учрамайдиган жараён. Мазкур жараённи бошидан ўтказувчи кишилар синестетлар деб аталади. Лекин ҳар бир инсонда, у синестет бўлмаса ҳам, туғма ёки орттирилган синестезия элементларини кузатиш мумкин. Масалан, лимонни ёки жуда ҳам ёқимли таомларни кўрганимизда оғзимизнинг сув очиши, саналарни мактаб кундалиги ёки календардаги каби онгимизда лойиҳалаштиримиз бунга мисол бўла олади.

Синестезия инсон психологиясининг мураккаб жараёнларидан бири бўлиб, ушбу ҳодисани руҳий ўзгариш сифатида ҳам баҳолайдилар. Лекин унинг дунёни ҳис қилишнинг ўзига хослиги, нодир қобилият сифатидаги талқинлари ҳам мавжуд. Масалан, Римский-Корсаков, Скрябин каби бастакорлар товушни рангли ҳис қилганлар ва нодир санъат асарларини яратганлар. [filology.ru]

Синестезия термини тилшуносликда маълум бир сезги аъзосининг таъсирланиши орқали бошқа сезги аъзосида ҳам ҳосил бўлувчи ҳис-туйғуларнинг лисоний аксланишларини ифодалайди. Синестезияни метафорада, тропларда, ўхшатишларда кўриш мумкин.

Синестезиянинг кўп тарқалган турларидан бири товушли ва рангли синестезиядир. Бунда товушлар рангли туюлади. Синестезиянинг ушбу тури тилшуносликда фоносемантика соҳасининг ривожига маълум даражада ҳисса қўшган.

Фоносемантика илдизлари сўз ва у англатаётган предмет ўртасида табиий боғлиқлик мавжуд деган фикрлар қадимги дунё аналогистларигача бориб етса-да, тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида шаклланиши 20-асрнинг 2-ярмига тўғри келади.

Бугунги кунда фоносемантика тилшуносликнинг алоҳида соҳаси бўлиб, товушларнинг маънога эгаллиги масаласини илгари суради. “Фоносемантиканинг мақсади деб эса тилнинг товушли тасвирини ўрганиш деб белгиланади. Бу жараёнда сўзнинг товушлар билан алоқаси ўзгариб борганини кузатиш мумкин. Айрим сўзларнинг маъноси бироз ўзгарган бўлса, айримлари пайдо бўлгандан буён ўзгармай келади. Баъзи сўзлар ҳам борки, улар ўз маъносини умуман йўқотган. Уларни этимологик анализ қилиш ҳам фоносемантиканинг мақсадидир. Фоносемантиканинг олдида турган вазифаси эса мақсадни ифодалашда товушларнинг тасвирий ифодаси муҳимлигини белгилаш; тақлидий сўзларнинг ост тизимларини ўрганиш; талаффузнинг параметри, турлари ва типларини белгилаш; тақлидий сўзларни турларга ажратиш; тилнинг пайдо бўлиши; товушларни матн даражасида таҳлил қилиш; фоносемантиканинг категорияларини аниқлаш; фоносемантиканинг эвристик имкониятларини ўрганиш деб белгиланади” [Нишонова, 2019]

Бунда Европа тилшунослигида товушларнинг рангга, шаклга, характерга эгаллиги каби масалалар ва бир қатор эришилган натижалар ҳам мавжуд. Масалан, рус тилшунослигида товушларнинг турли рангларга ўхшатилишини қуйидаги расмда ҳам кўриш мумкин:

А	
Я	
О	
Е	
Ё	
И	
У	
Ю	
Ы	

Товушларнинг рангга, шаклга, ҳидга, характерга эга эканлигини биз қабул қила олмасак ҳам, бу соҳадаги қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш мумкин: исмларнинг кишига таъсири, ном танлаш масаласи ва сўзнинг фонетик қобиғининг кишилар руҳиятига таъсири.

Бу ўринда корхона, ташкилот номлари ҳамда реклама матнларининг товуш томонини халқ руҳиятга ва тафаккурига таъсири масаласи ҳам кун тартибига қўйилиши мумкин. Европа тилшунослигида муайян товушларнинг киши руҳиятига таъсири анча кенг ўрганилмоқда. Бу тадқиқотларда “силлиқ”, “дағал”, “тез”, “секин”, “қувончли”, “қайғули” товушлар фарқланади. Ўзбек тилшунослигида эса муайян товушнинг бу каби сифатлари таҳлили ҳозирча амалга оширилмаган бўлса-да, оғзаки нутқда маълум бир унли товушларнинг руҳиятга таъсири масаласини таҳлил қилиш мумкин. Масалан, ундов сифатида қўлланувчи лабланмаган унлилар ва лабланган унлиларнинг киши руҳиятига таъсири бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Оғзаки нутқ жараёнида “и” ва “э” товушлари таажжубланиш, фикрга қўшилмаслик (*и, ундай эмас-да; э, ундай эмас-да; э, бўлмағур гаплар; и, бормайман; э, бормайман*), ишончсизлик (*и, нотўғри гап; э, нотўғри гап*), каби муносабатларни ифодалашга хизмат қилади. “А” товуши тушунмаганликни, таажжубни, азобни ифодалаши кўп кузатилади.

Лабланган унлиларда эса ижобий семантикани кузатиш мумкин. Масалан, “ў” ва “о” товушлари кўпроқ мақтовни, олқишни ифодалайди. Ушбу фикримизни М.Йўлдошевнинг ушбу фикрлари орқали тасдиқлаш мумкин: “Фоносемантикада “*о*” графемасининг кенглик, кучлилиқ, ибтидо ва адоқсиз соҳил тасаввурини яратиши таъкидланади. **Омони** сўзида (корейс тилидаги) доминант товуш “*о*” бўлиб, мазкур товуш борлиқ ва йўқлиқ, микрокосм ва макрокосм ўртасидаги туйнук, уларни бир-бирига боғловчи ҳалқа иллюзиясини яратади. Моҳиятан она-яратувчи, дунёнинг ибтидоси ва якуни ҳамдир. Талаффузига эътибор берилса, очиқ бўғинлар мазкур сўзга алоҳида мусиқийлик бағишлаётганлигини фарқлаш мумкин бўлади. Товушни ифодаловчи ҳарфнинг айлана шаклда (бу корейсчада ҳам шу шакл

билан ёзилади) эканлиги доира квадратураси ҳақидаги қарашлар билан боғлиқ” [koryo-saram.ru].

Ундош товушларнинг фоносемантик хусусиятлари ҳам жаҳон тилшунослигида таҳлил этилмоқда. Масалан, рус тилшунослигида “с” товуши совуқ товуш деб ҳисобланади ва “Сосиски Останкино” деб номланган маҳсулотнинг номи муваффақиятсиз чиққанлиги қайд этилади. Ёки бутун дунёда оналар фарзандларини “тишш” деб тинчлантирар эканлар. Бу ҳам товушнинг руҳиятга таъсири масаласидир. Ёки “з” ундоши ҳақидаги қуйидаги фикрларга тўхталамиз: “Мунозарага немисча “unser” (“бизнинг” дегани) сўзининг талқини сабаб бўлади:

– *Биласизларми, унзер дегани, бу жудаям баланд, ингичка ва қанақадир ачинарли нарса. Бамисоли қандайдир узун ва қотма ҳашорат ва албатта, ниҳоятда ваҳший.*

– *Унзерми? – деди бошини кўтариб Шура... – йўқ, унақамас, бу қандайдир ям-яшил ва ўткир. Ҳа, ҳа, албатта, ҳашоратсимон бир нарса. Бир қараида чигирткага ўхшайди, лекин жирканч ва ваҳший.*

Бу сўз туфайли қаҳрамонлар тасаввурида уйғонган қиёфа деярли бир-бирига монанд эди. *Узун, ингичка, яшил, аччиқ, ўткир, жирканч ва ваҳший.* Қаҳрамонлар сўз маъносини билишмайди. Лекин унинг товуш қобиғи орқали ҳосил бўлган иллюзияларни англашга ҳаракат қилишади. Рус тилида “з” товуши фоносемантик жиҳатдан *ёқимсиз, сескантирувчи, ингичка, ўткир* ҳисобланади” [koryo-saram.ru].

Бу фикрларни тилшунослигимизда янада ривожлантириш лозим. Зеро, бизда азалдан сўз танлашга, унинг инсонга таъсирига алоҳида эътибор қаратилган. Демак, фоносемантиканинг ривожланиши ўзбек тилшунослиги олдида турган масалалардан яна биридир.

Синестезиянинг фоносемантикага таъсиридан ташқари сўз маъносига таъсири кўпроқ илмий кўриниш касб этади. Синестезия хусусида жаҳон ва ўзбек тилшунослигида илмий ишлар унчалик кўп эмас. Швецариялик тилшунос Ст. Улман ... сўз семантик тараққиётида табу, эвфемизм, синестезия каби психик ҳодисалар ҳам ўз аҳамиятига эга бўлган, деб ёзади [Миртожиев, 2010:5]. К.

Балдингер синестезияни психик ҳодиса эмас, физиологик ҳодиса деб, маъно тараққиётларидан бири сифатида қарайди [Миртожиев, 2010:5]. Рус тилшуноси В.А.Звегинцев ҳам сўз семантик тараққиётини мантикий-семантик ҳодисалар нуқтаи назаридан туриб таҳлил қилишга қарши бўлмайди, балки унга қўшилади. Шунингдек, бунга у, халқ тарихи ва тилнинг таркибий хусусияти билан боғли ҳолда таҳлил этишни илова қилиш керак, деб кўрсатади [Миртожиев, 2010:5].

Синестезия ҳақидаги фикрлар метафоранинг бир кўриниши сифатида ўзбек тилидаги адабиётларда ҳам учрайди. М.Миртожиев синестезияни метафоранинг бир кўриниши деб ҳисоблайди: «Синестезия метафоранинг шундай бир кўринишики, унда ҳосила маънонинг маълум сезги билан қабул қилинган референти ҳосил қилувчи маънонинг бошқа сезги билан қабул қилинган референтига қиёсланган, ўхшатиш билан бўлади. Референтлар тамоман бошқа-бошқа сезги билан қабул қилинса ҳам, улар хусусияти киши онгида умумлаштирилади ва бир хил тасаввур этилади. Аслида бу ўхшатиш референтлар ҳеч қандай ўхшашликка ҳам, ҳеч қандай умумийликка ҳам эга эмас. Масалан, *майин* сўзининг генетик маъноси тола ёки у билан боғлиқ буюмнинг белгисини ифода этади. Бу сўзнинг ҳосила маъноси овознинг оҳиста ва ёқимли белгисини ифода қилади. Бунда ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларининг умуман сезгига таъсир этиш хусусиятлари ўзаро ўхшатиш билан шунга кўра ҳосила маъно юзага келтирилган, синестезия содир бўлган» [Миртожиев, 2010:5].

Худди шу каби ҳар бир халқ эгаларида муайян сезги натижасида ҳосил бўлган туйғулар бошқа бир туйғуга ўхшатилади. Бу ўринда икки сезгининг қоришиқлиги эмас, балки халқ руҳияти ва тафаккурининг ўзига хослиги хусусида гап боради.

Ўзбек тилида *ширин* лексемаси таъм билиш сезгиси орқали ҳис қилинувчи туйғуни — белгини ифода қилади ва у истеъмол қилинадиган нарсаларга нисбатан қўлланади. *Ширин* сўзини овозга, яъни эшитиш орқали ҳис қилинувчи нарсага нисбатан қўллаш синестезияга мисол бўлади: *ширин чой (маза-таъм)* —

ширин овоз (эшитиш), нафис газлама (тери орқали) – нафис хид (хидлаш), аччиқ қалампир (таъм) – аччиқ хид (хидлаш), дағал (мато) – дағал (овоз).

Синестезияда маълум бир сезги бошқа бир сезги қабул қилган воқеликни бошқасига ўхшатар экан, уни қуйидаги турларга ажратиш мумкин бўлади:

1. Таъм белгиси эшитиш орқали ҳосил қилинган овозга ўхшатилади: *ширин чой – ширин овоз. Сенинг бирлан **ширин** сўзим, Заҳар ютсам **шакар** бўлғай* (Э.Воҳидов).

2. Таъм белгиси кўриш орқали ҳосил қилинган белгига: *ширин чой – ширин бола. Ҳамсуҳбатим, Ҳам улфатим Жажжи **ширин** гўдаклар* (Э.Воҳидов).

3. Таъм белгиси хидлаш орқали ҳосил қилинган белгига: *аччиқ қалампир – аччиқ газ. **Аччиқ газ хиди** димоғига урилди.*

4. Тери орқали ҳис қилинган белги эшитиш орқали ҳосил қилинган белгига: *майин мато – майин овоз. **Дил қўшигин** басталар пари, Най **сасидек майин**, дилрабо.*

5. Тери орқали ҳис қилинувчи белги кўриш орқали ҳосил қилинган белгига: *нозик мато – нозик қиз. **Нозиккина елкангда** олам ташвиши.*

6. Тери ёки кўриш орқали ҳис қилинувчи белги хидлаш орқали ҳосил қилинган белгига: *ўткир пичоқ – ўткир хид. Спиртнинг **ўткир хиди** анкиди.*

7. Тери ёки кўриш орқали ҳис қилинувчи таъм белгисига: *ўткир пичоқ – ўткир маза: **Тузламанинг мазаси ўткир** эди.*

8. Кўриш орқали ҳис қилинувчи белги эшитиб ҳис қилинувчи белгига: *чиройли қиз – чиройли овоз. **Қандай нафис**, қандай **чиройли овоз**. Омадингни қара, Қиличбек!* (Э.Воҳидов).

9. Таъм белгиси тери орқали ҳис қилинувчи белгига ўхшатилади: *Кўз олдидан ўтар қирқ биринчи йил, Масков бўсағаси, **Аччиқ қаҳратон**.* (Э.Воҳидов).

Синестезик метафорада умуман ўхшамаган воқеликлар ҳам битта ном билан айтилади ва халқнинг дунёни кўришдаги, уни номлашдаги ижодкорлиги намоён бўлади.

Абстракциялашиш синестезиядан фарқли ном кўчиш усулидир. *Ширин* лексемасини овозга нисбатан қўлласак,

синестезия. Чунки, бир сезгининг туйғуси иккинчи сезгининг туйғусига ўхшатилмоқда. Лекин *аччиқ* лексемасини ҳақиқатга нисбатан қўллаганда реаллашувчи маъно абстракция натижасидир. Таққослаймиз: *ширин таом - ширин овоз* ва *аччиқ таом - аччиқ ҳақиқат*. Зеро, ҳақиқат ёки унинг аччиқлиги бешта сезги аъзоларимиз билан эмас, балки ақлий билиш орқали мушоҳада қилинади. *Енгил* лексемасининг *енгил қадам* каби қуршовларда намоён бўлувчи маъноси синестезия, *енгил табиат* каби бирикувларда реаллашувчи маъноси эса абстракция натижасидир.

Хулоса қилиб, айтиш мумкинки, муайян бир халқнинг ўзига хос руҳияти унинг тилига, жумладан, маъно тараққиётига таъсир қилмай қўймайди. Оламни синестезик билиш орқали ҳам тилда муайян номинациялар яратилган ҳамда у шу халқ руҳиятини ўзида акс эттиради. Ва аксинча, тил элементларининг шакли - товуш қобиғи ҳам инсон руҳиятига таъсир қила олади. Нутқ жараёни вазиятидан келиб чиқиб, лисоний ва нутқий синонимларни тўғри қўллаш; корхона ва ташкилотларнинг номини тўғри танлаш, реклама матнларидаги сўзларнинг айтилиши ва эшитилиши масалаларига эътибор қаратиш мақсадга эришишда белгиловчи омиллардан бири бўлиши мумкин.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Звегинцев В. Л. Семасиология. – М.: МПУ. 1957. – С. 236-261.
2. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2010. – Б. 5.
3. Нишонова Д. Фоносемантика масалаларига доир. “XXI асрда илм-фан тараққиётининг ривожланиш истиқболлари ва уларда инновацияларнинг тутган ўрни” мавзусидаги республика илмий-online конференцияси материаллар. – Тошкент, 2019.
4. <https://filology.ru>
<https://koryo-saram.ru/vyacheslav-li-sheriyatining-lingvopoetik-hususiyatlari/>
5. <https://ru.wikipedia>.
6. <https://wikipedia.ru>

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА НУТҚИЙ

СУБЪЕКТ

Мардон Раҳматов

филология фанлари номзоди, доцент,

ТошДУТАУ

Annotatsiya

Мазкур мақола нутқ актининг асосий категорияси саналадиган нутқ субъекти масаласини ўрганишга бағишланган. Унда Алишер Навоийнинг ғазаллари тадқиқ объекти сифатида танланган.

Калит сўзлар: нутқ субъекти, тил субъекти, адресат, лирик қаҳрамон, шоир «мен»и, олмош, шахс-сон шакллари.

Annotation

This article is devoted to the study of the subject of speech, which is the main category of the act of speech. In it, Alisher Navoi's ghazals were selected as the object of study.

Key words: subject of speech, subject of language, addressee, lyric hero, "I" of the poet, pronoun, conjugation forms.

Маълумки, антропоцентрик тадқиқотларда нутқ акти адресант – нутқ – адресат категорияларининг бирлигидан иборат эканлиги эътироф қилинади. Улардан адресант (нутқ эгаси/муаллиф) асосий категориядир. Унинг иштирокисиз нутқ бўлиши мумкин эмас. Шу маънода муаллиф яратаётган ҳар бир асарида, албатта, ўз шахси иштирокини у ёки бу даражада таъминлашга эришади. У нутқ эгаси сифатида баъзан ўзини аниқ ифодаласа, баъзан унинг иштироки сезилмайди, баъзан фаоллашса (ёки ўзини таъкидласа), баъзан унинг иштироки матннинг умумий фонидан сезилиб туради. Бу ҳолат, айниқса, шеърий асарларга хос. Шеърий асар бевосита шоирнинг (якка шахсининг) ҳис-туйғулари, кечинмалари асосида яратилгани учун, нутқ эгасини англаш мумкин бўлади. Шу боис шеърий асарларда муаллиф ва нутқ субъекти, уларнинг ўзаро муносабати масаласини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бу масалани ёртиш, унга ойдинлик киритиш

учун, биринчи навбатда, асарнинг ички структура элементларига, ифода шаклларга эътибор қаратиш лозим бўлади.

Поэтик асарларда нутқ субъектининг қай даражада акс этиши, унинг қайси поэтик тил воситасида қандай намоён бўлиши масаласи ҳам тилшунос ва адабиётшуносларни бир хилда қизиқтириб келмоқда. Мавжуд филологик тадқиқотларида мазкур категория ва унга ёндош ҳолатларни ўрганиш давомида асосан муаллиф/адресант, лирик қаҳрамон/лирик субъект, нутқ субъекти, нутқ яратувчиси/нутқ эгаси атамалари қўлланади. Кейинги икки атама (нутқ яратувчиси/нутқ эгаси) ҳамда нутқ субъекти бошқаларидан кўра кўпроқ тилшуносликка оид тадқиқотларда қўлланади.

Нутқ субъекти, биринчи навбатда, ўз олдига ҳар қандай нутқни адресат томонидан муваффақиятли англанишини мақсад қилиб қўювчи ижодкор, муаллиф бўлса, иккинчи томон адресат бўлиб, у матн орқали маълумот (ахборот) олишни ўз олдига мақсад қилиб қўядиган ўқувчидир. Адресат (китобхон) матнни ўқир экан, асардан қандайдир бир шахс ёки муаллифни эмас, балки асар орқали конкрет шахсни кашф этади, унинг иштирокини, кечинмаларини ҳис қилади: уни ўзига шерик қилиб олади, у орқали асарда баён қилинган кечинмаларни туяди. Бу лирик қаҳрамондир.

Поэтик асарда нутқ субъекти вазифасини лирик қаҳрамон бажаради. Гўёки матнда шоирнинг эмас, лирик қаҳрамоннинг ички дунёси тасвирланади ва бу матн, ўз навбатида, нутқ объекти ҳам саналади. Бу усул лирик қаҳрамон (лирик “мен”)нинг шоир шахсидан узоқлашишига ва лирик субъект сифатида намоён бўлишига олиб келади. Бу, айниқса, лирик қаҳрамоннинг I шахсдан II шахсга ёки III шахсга ўтишида янада яққол кўзга ташланади. Яъни, аслида нутқ эгаси I шахсда гапиришда давом этади, лекин ташаббус баъзан II шахсга ёки III шахсга ўтади. II шахс “сен”, III шахс “у” нутқ эгаси билан ўрина алмашади, “у” ёки “сен” нутқ сўзлайди.

Мен кишилиқ олмоши. Алишер Навоий ғазалларида нутқ субъектига ишора қилувчи грамматик воситаларга *мен* кишилиқ олмоши ва унга мувофиқ ҳолда феълнинг биринчи шахс бирлик

шакллари қўлланилади. Бу сўз бевосита нутқ эгаси ва нутқ субъектини ифодалайди:

*Chü men bir jām üchün dehqān asiri-men, ajab ermäs
Libāsīm tāk bargi, rishta bel bag ‘larga tāk ölmaq. (G’S 319)*

Биринчи мисрадаги “Чу мен бир жом учун деҳқон асиримен” жумласидаги *мен* олмоши шоирнинг лирик “мен”и билан мосдир. Бундай жумлаларда *мен* олмоши нутқ субъекти саналади ҳамда бевосита шоир шахсини ҳам ифодалай олади. Бошқача айтганда мисрадаги лирик “мен” – нутқ субъекти тил субъектига тенг: мен асиримен. Шунингдек, мисрадаги лирик “мен” лирик қаҳрамон/субъект сифатида ўзининг ҳолатини баён қиляпти, лекин бу ўринда лирик тасвир шоир шахсидан ташқари лирик қаҳрамоннинг ҳолати тасвири деб тушуниш ҳам мумкин.

Таъкидлаш ўринлики, ғазаллар матнида мен кишилик олмоши бир вақтнинг ўзида ҳам нутқ объекти, ҳам нутқ субъекти бўла олади:

*Ishq ägär bolsa gunāh men-men gunahkār, ey ko ‘ngul,
Tanmag ‘im nāhaqdurur bu ishda chün haqdur guvāh. (G’S 569)*

Биз кишилик олмоши. Ғазаллар матнида биз олмоши лирик қаҳрамон орқали шоир “мен”и (нутқ субъекти) билан бирга бошқаларнинг иштироки маъноси ҳам англашилади: “мен” ва бошқалар (мен+сизлар, мен+улар):

*Ägär ushshāqīng ‘a bazm ichrā yol bersān Navāiy-dek,
Birär sāg ‘ar bilä ham yād qıl biz benavālarni (G’S 641).*

Байтдаги “Бирор соғар била биз бенаволарни ҳам ёд қил” жумласидаги *биз* олмоши аслида шоирнинг лирик “мен”идир. Лирик “мен”, яъни лирик қаҳрамон субъект сифатида ўзининг руҳий ҳолатини баён қилмоқда. Аммо “биз” сўзи тил ва нутқда (субъектига кўра) мос келмагани учун нутқ эгаси ва лирик қаҳрамон орасидаги узилиш (оралиқ масофа)га кўра улар бир-биридан узоқлашади.

I шахс истак майли. I шахс истак майли муаллиф онги, нутқ субъекти ифдаланишининг энг қулай бир шаклидир. Бунда лирик қаҳрамон, шоир “мен”и ва нутқ субъекти бирлашиб кетади:

Ишқің ичрә көксүмә анча жунун ташің урай

Ким, хираднїѣ шавкатїн, таквā шукухїн сїндурай. (G'S 617)

II шахс. II шахс хабар майлидаги феълларда лирик қаҳрамоннинг айрим хатти-ҳаракатлар ҳақида баён қилади ёки бошқа “мен”нинг ҳаракатларига баҳо беради. Бундай жумлаларда лирик қаҳрамон ва нутқ субъекти бирлашиб, шоир “мен”идан узоқлашади, яъни тил субъекти уларни бир-биридан узоқлаштиради ва у бир қадар устунликка эришади. Бу кўпроқ ҳар учала замонда II шахс тусланган феълларда кузатилади:

*Малоаҳат бирлә тўздўѣ сарвқадлар қāматїн, яъни
Ки, мундақ зеб бирлә ул алифнї айладўѣ зебā. (G'S 2)*

II шахс буйруқ-истак майли шакллари. Бундай жумлаларда нутқ эгаси (муаллиф), нутқ субъекти ўзаро мувофиқлашади. Тил субъекти II шахс грамматик “сен” шоир “мен”и (шоир шахсини) маълум даражада ўзидан узоқлаштиради, айтиш ўрнида “сен” “мен”ни англатаверади:

*Zulfu yuzdin sunbulungnї gўl ўzā tarqatma kўp,
Dahr bāg 'ida gўl-u sunbul isin bўtrātmā kўp. (G'S 68)*

Грамматик шакли II шахс –*гил/-гил/-қил/-кил* шакллари билан ифодаланган жумлаларда ҳам нутқ эгаси ва нутқ субъекти (лирик субъект) орасида маълум узилишлар, маълум масофа мавжудлиги сезилиб турса ҳам, нутқ субъекти айтиш шу масофадан туриб сўзлайверади:

*Qara kўzўm kelў mardumlug ' emdi fan qўlg 'ўl,
Ko 'zўm qarosīda mardum kebi vatan qўlg 'ўl. (G'S 371)*

III шахс. Аслида лирик қаҳрамон гапиришда давом этади, лекин ташаббус кўпроқ III шахсга, тил субъектига ўтади. III шахс “у” нутқ эгаси (шоир “мен”и) билан ўрина алмашади, лирик қаҳрамон “у”нинг тилидан нутқ сўзлайди. И.И.Ковтунова таъбири билан айтганда, лирик асарда III шахсда тасвир қилинган ҳар қандай шахс, нарса ёки воқеа-ҳодиса муаллифнинг ўзи ҳақида гапириш имконини яратади. Лирик асарларнинг коммуникатив табиати шуни талаб қилади. [Ковтунова, 2003:33]

*Meni sargashta jismin dāg ' ilā qan lālazār etmish,
Quyun yāxud tōkўlgān lālazār ichrā gulāzor etmish. (G'S 43)
Nuqtayi xālīѣ ki ko 'zdin dāimā ma 'dum erur,*

Nuqtayi xol ermäs ul kim, nuqtayi mavhum erur.(G'S 167)

Ғазаллар формал-субъект жиҳатидан биргина нутқ субъектига тегишлидир. Нутқ субъекти – адабиётшуносликда кенг тарқалган лирик субъект, лирик қаҳрамон, баъзан шоир “мен”и, шоир образига тенг келади.

Нутқ субъекти ҳар учала шахсда фаол гапира олади, лекин ғазал структура элементларига кўра унинг муаллиф/нутқ эгаси билан муносабати ҳар доим ҳам бир хилда эмас.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бройтман С. Н. Историческая поэтика. Уч. пособие. –М.:, 2001.
2. Иосилевич Н. В. Языковой субъект, речевой субъект и эго-категория. Вестник МГОУ. Серия «Русская филология». № 6 / 2011. –С.21-24.
3. Ковтунова И.И. Семантика форм лица в языке поэзии // Русский язык в научном освещении. 2003. №1 (5). –С.33.
4. Корман Б. О. Литературоведческие термины по проблеме автора. Ижевск, 1982. –С.13.
5. Қуронов Д. Адабиётшунослик луғати. Академнашр. –Т.: 2010. –Б. 64.
6. Тодоров Л. Лирический герой // Словарь литературоведческих терминов. –С. 177-178.
7. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. -Т.: Фан, 1961. –Б. 99.

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІНДЕ ЖАЗУДЫҢ РӨЛІ

Дилбар Дуйсабаева

доцент в.б.

Низамий атындаги ТМПУ

Аннотация

Мазкур мақолада ёзув тарихи, мулоқот маданиятида ёзувнинг бажарадиган вазифалари, туркий халқлар тилида тарихий грамматика масалалари ва қозоқ тилининг лотин ҳарфларига асосланган янги алифбосининг ўзига хос томонлари ёритилган.

Калит сўзлар: ёзув, ёзув тарихи, туркий тиллар, қозоқ тили, латин ҳарфлари, янги алифбо.

Annotation

This article describes the history of writing, the role of writing in the culture of communication, issues of historical grammar in the language of the Turkic peoples and the peculiarities of the new alphabet of the Kazakh language based on Latin letters.

Key words: writing, writing history, Turkic languages, Kazakh, Latin letters, new alphabet.

Жазу — адамдардың қарым-қатынастарының бір түрі болғандықтан, жазбаша қарым-қатынастың өзіндік ерекшелігі бар. Жазбаша сөйлеу (сауатты жазу) — тілдік тұлғалардың графикалық, фонетикалық жүйесіне негізделген; лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдық мазмұны мен формасын қамтитын адамдардың ұзақ мерзімді қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет. Жазусыз мәдениет атаулыны, өркениет атаулыны көзге елестету қиын.

Жазудың өмірде атқаратын рөлі зор. Оның да шығу, даму тарихы бар. Жазу адамдардың кең түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік береді. Жазудың тарихы өте ерте замандардан басталады. Көне жазуды да, қазіргі жазуды да білудің әрі теориялық, әрі практикалық мәні зор.

Жазбаша сөйлеу 1) әріптің, сөздің графикалық таңбасы арқылы жүзеге асады; 2) бұл графикалық таңбалар белгілі бір фонемалық мағыналық қасиетке ие болады; 3) жазылу құбылысында сөйлесу әрекетінің барлық түрі қатысады; 4) жазу үстінде тіл үйренуші адам сөйлемнің мазмұн мағынасына ғана емес, формасына да көңіл аударуға мәжбүр болар еді; 5) жазылып қағаз бетіне түскен материалдың түсінікті, жүйелі болуына тікелей байланысты жүзеге асады.

Қазақ тілінің жазу тарихы да түркі тілдес өзге ұлт өкілдері тарихы сияқты күрделі процесс болып табылады. Тарихи даму барысында руна жазуын, араб жазуын, латын жазуын, кирилл

жазуын кең қолданған қазақ әліпбиі тарихи кезеңнің тағы бір баспалдағын аттағалы тұр.

Академик Ә.Қайдардың «қазақтар да, басқа халықтар сияқты, латын әліппесі негізіндегі өзінің ұлттық жазуын қалыптастыруы тиіс» деген бастауымен латынға көшу идеясы 1993 жылдан қолға алынған болатын. Латынға көшу біреуден қашып, біреуге еліктеу емес, немесе жазу өзгерту де емес, керісінше заман талабына сай әліпбиді кемелдендіру және сонымен бірге әлемдік жазу таңба бірлігіне бейімделу деген сөз [Аманжолов 1996: 99].

А.Байтұрсынов атындағы тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, профессор Ә.Жүнісбектің мәлімдемесі бойынша латын графикасына көшу туралы бастамадан бүгінгі күнге дейін 100-ге жуық нұсқасы жасалғанын, негізгі мәселе «қазақ сөзінің әуезін, буынын, тасымалын бұзбайтын, *«бір дыбыс бір әріп»* қағидасымен жасалуы қажет» екенін атап өткен болатын.

Қазақ әліпбиінің латынға негізделген жаңа нұсқасын жасауда осы жазуға негізделген туыс елдердің (Өзбекстан, Түркменстан, Әзербайжан, Туркия, т.б.) әліпбиі терең үйренілді. Әрбір тілдің фонетикалық тұрғыдан тарихи даму жолын да ескеру қажет екеніне де назар аударылды. Өйткені төл және кірме графикалық таңбалар мен олардың өзіндік сипатын тануда, орфографиялық және орфоэпиялық ережелерді жаратуда тілдің грамматикалық тарихын ескермей болмайтыны сөзсіз.

Қазақ тілі – қыпшақ тобындағы тілдер тобына жатады. Ал қыпшақ тобындағы тілдердің қарлұқ, оғыз тобындағы тілдерден фонетикалық негізгі айырмашылықтары мына төмендегідей: 1) 8-9 дауысты дыбыс бар, *ы, і, у, и* дыбыстары түрлі мәнермен айтылады: татар, башқұрт тілдеріндегі бұл дыбыстар қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдеріндегі сондай дыбыстарға сәйкес келе бермейді; 2) аффикстер құрамында еріндік дауыстылар айтылмайды; 3) сөз құрамындағы еріндік үндесу әлсіз. Қазақ тілінде сөздің бірінші буынында еріндік, кейінгі буындарда қысаң дауыстылар келсе, алдыңғылары соңғыларға әлсіз әсер етеді, сондықтан жазуда ескерілмейді; 4) созылыңқы дауыстылар жоқ. Екінші топқа жататын созылыңқылар орнына қыпшақ тілдерінде дифтонгілер айтылады; 5) көне түркі тіліндегі *ɣ, ɟ* дауыссыздары

мен дауыстылардың тіркесі орнына өзгерген жаңа тіркестер (*ау, ой, ыу, ей, ій, үй, үу, ұу*) қолданылады; 6) көптеген тілдерде сөз басында айтылатын қатаң **п** орнына ұяң **б** айтылады, бірақ жіктеу есімдіктері **м, б** дыбыстарымен *мен, бен* түрінде дыбысталады; 7) сөз басында қатаң **т, қ, к** дауыссыздары жиі қолданылады; 8) сөз басында **й, ж, дж** дыбыстары жарыса қолданылады; 9) сөз ішінде екі дауысты дыбыс қатар келмейді.

Қазақ тілі фонетикалық жүйесінің біраз ерекшеліктері әр түрлі дәуірде басқа мәдениеттермен, тілдермен байланыста болудың әр түрлі қарым-қатынасқа түсудің нәтижесінде қалыптасқан [Томанов 1981: 39].

Ондай жолмен пайда болған ерекшеліктердің бастылары мыналар:

1) араб-парсы мәдениетінің ықпалымен сөздің абсолют басында, бірінші буында **з, з, з, ә** дыбыстары айтылатын болды; ә дауысты шығыс тілдерінің ықпалының нәтижесі болса, и, у дыбыс қосындылары тіл құрамында болған дыбыс өзгерістердің нәтижесі.

2) орыс тілінің қазақ тіліне әсері күшейді. Бұл байланыс қазақтың бүкіл әдеби тіл жүйесінің жаңа бағытта дамуына ықпал жасады. Мұның нәтижесінде қалыптасқан ерекшеліктер мыналар: *элеватор, электр* сөздері орнығу арқылы **э** дыбысы орнықты. **Г, з** дыбыстарынан басталатын сөздердің аумағы кеңейді: *зал, заман, зоотехник, газ, газет* т.б. **В, ф, х, ц, ш** дауыссыздары осы дыбыстар айтылатын сөздермен бірге келіп орнықты. Соңғы замандарда батыс тілдермен байланысқа түсіп, қарым-қатынастың жиіленуі қазақ тілінің дыбыс тіркесімділігіне ықпал етті. **Қ, к** дауыссыздарының тіркесу мүмкіндігі ұлғайды – **қ** қатаң дауыссызы тек жуан дауыстымен ғана емес, жіңішке дауыстылармен де тіркесетін болды; *қате, қызмет, к* дауыссызы интернационалдық сөздер құрамында жуан дауыстылармен қатар айтылып қалыптасты. Осы ерекшеліктің екінші бір салдары – қазақ тілінде едәуір топ құрайтын сөздер құрамында сингармонизм – буын үндестігі сақталмайтын дәрежеге жетті: *кітап, мұғалім, газетке, командирден, костюмшең*, т.б.

Тілші мамандардың пікірі бойынша кирилл жазуына негізделген қазақ жазуы дыбыстық жүйеге мынадай қателіктер әкелді:

- И, у дыбыстары бірде дауысты, бірде дауыссыз деген тұжырым пайда болды;
- Тілімізді сингармонизмге негізделген дей отырып, кірме сөздер мен терминдерді заңдылыққа қайшы жазу кең өріс алды;
- Емле саласы жүйеге түскенше күрделі қиындықтар болды, орфографиялық ережелер бірнеше жылдар бойы терең зерттеліп, баяу жүйеге түсті.

Қазақ әліпбиін латын жазуына ауыстырудан мақсат және күтілетін нәтижелер деп мына мәселелер негізге алынды:

- Тілдері ұқсас, діні бір, түп негізі ортақ түркі тектес елдер осы күнге дейін әртүрлі әліпбимен жазып келеді, латын әліпбиін пайдаланатын түркі тілдес мемлекеттердің жазуы да бірізге түсірілмей келеді, барлығына ортақ әліпби құрастыру(жазу) түркі мемлекеттерінің тарихи, рухани, мәдени байланыстарының дамуы мен өзара интеграцияға алып келеді;
- Өткен ғасырларда түрлі тарихи, саяси жағдайларға байланысты дүниенің төрт бұрышына тарап кеткен қазақ баласының басын қосушы факторлардың біріне айналар еді, яғни латын әліпбиі әлем қазақтарының рухани бірлігінің негізі болуы;
- 1929 жылы қабылданған қазақ әліпбиінде 29 әріп бар еді, бәрі кіші әріппен таңбаланды, тек бір жылдан соң бас әрім емлеге енгізілген. Бір ғана у дыбысын белгілеу үшін қосар «uv» түрі жуан дыбысты у-ды, ал «уv» түрі жіңішке сөздерде қолданылды. И дің орнына қолданылған қосар тіркестер де бұраз қиындық туғызды. Осы мәселелер қазіргі латынға негізделген жаңа нұсқада ескерілгендігі [Малбақов 2000: 191].
- Өткен ғасырда (1929-1940 ж.) қолданылған латын әліпбиінде жазған кейбір Алаш арыстарының еңбегін зерттеуге қосымша мүмкіндік тууы;
- ХХІ ғасыр ақпарат ғасыры десек, бүгінгі компьютер заманында әлемдік ғаламтор жүйесіндегі ақпараттың басым бөлігі (80%) латын графикасында екені.

Жоғарыда көрсетілген мәселелер негізінде 2018 жылдың 19 ақпанында қазақ әліпбиінің латын гарфикасындағы жаңа нұсқасын бекітілді. Құрамында алты акут таңбалы графема (á [ə], ó [ø], ú [y], ú [y], í [h], ġ [f]), екі диграф (sh [ш], ch [ч]) – жалпы отыз екі әріптен құралған бұл нұсқасын тілші мамандар әлі «жетілмеген нұсқа» деп сипаттауда.

2021 жылдың 28 қаңтарында латын қарпіндегі қазақ әліпбиінің жаңа нұсқасы талқылауға ұсынылды. Жетілдірілген әліпбиде әріп саны - 31, әліпби тек латын әліпбиі базалық жүйесі таңбаларынан құралған. Бұл әліпбиде қазақ тілінің 28 дыбысы толық қамтылған. Қазіргі ә(ä), ө(ö), ү(ü), ұ(ū) және ғ(ğ), ш(ş) қазақ әріптері диакритикалық таңбалармен берілген. Әліпбиде халықаралық тәжірибеде қолданыста бар умляут (¨), макрон (¯), седиль (‚), бревис (ˇ) диакритикалық таңбалары қолданылған.

Қазақ тіліндегі әрбір графеманың акустика-артикуляциялық сипаты, қолданылу ерекшелігін толық меңгеруде тарихи фонетиканың орны ерекше. Тарихи фонетика негізінде жазылған методикалық еңбектер жаңа қабылданған латын әліпбиімен таныстыру және ол әріптерді қалай жазу жөнінде әрі методикалық нұсқау, әрі практикалық көмек ретінде қызмет атқарары даусыз. Ескерте кететін нәрсе, әліпби бір халықтан екінші халыққа ауысқан кезінде негізінен әр тілдің дыбыстық ерекшеліктерін, көрсететін қосымша әріптерді қосып алып отырған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Малбақов М. XX ғасырда қазақ әдеби тілі. – Астана: Елорда, 2000. – Б.191.
2. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы, Мектеп, 1996 – Б.78.
3. Қордабаев Т. Түркология және қазақ тіл білімі. – Алматы, 1998 – Б.99.
4. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1981. – Б.39.

TIL AMALIYOTIDA “OILA TILI”NING O‘RNI

Ma'murjon Saidxonov

Annotatsiya

Maqolada “oila tili” tilning yashash shakllaridan biri sifatida talqin qilingan va ilmiy asoslangan. O‘zbek tilining amaliy qo‘llanishida oiladagi kommunikatsiyaning o‘rni, roli haqida fikr bildirilgan.

Kalit so‘zlar: oila, “oila tili”, kommunikatsiya, sotsiolingvistika, ijtimoiylashuv, psixolingvistika, etnolingvistika.

Annotation

In the article "family language" is considered as one of the forms of living of the language. Also, the role and place of family communication in the practical use of language are discussed in the paper.

Key words: family, “family language”, communication, sociolinguistics communication, socialization, psycholinguistics, ethnolinguistics.

Har qanday tilning yashash shakllari bo‘ladi. Bu o‘sha tilning faoliyat ko‘rinishlari bo‘lib, o‘zbek tili ham funksional jihatdan adabiy til, og‘zaki so‘zlashuv tili, hududiy chegaralangan til, ijtimoiy dialektal til va boshqalarga bo‘linadi. Bular o‘zbek tilining real holda amaldagi qo‘llanish jarayonlari bo‘lib, unda muloqot ishtirokchilarining yashash joylari, ijtimoiy ahvoli, kasb-kori, madaniy va nutqiy saviyasi, bilimi va dunyoqarashi kabi omillarga asoslanadi.

O‘zbek tilshunosligida ham tilga sotsiolingvistik yondashuv natijasida “*til va ijtimoiy hayot*”, “*til va shaxs*” munosabatlari dialektik bog‘liq holda tadqiq etilmoqda. Ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmidan tilga antropotsentrik nuqtayi nazardan yondashuvga e’tibor kuchaydi. Aloqa-aralashuv kommunikativ akt sifatida tadqiq etilmoqda. Tilning moddiylashuvi natijasida muloqotning shakllanishi, uni yuzaga chiqaruvchi adresant va adresatning faoliyati, kommunikantlarning aloqa-aralashuvni yuzaga chiqarishdagi imkoniyatlari o‘rganilmoqdaki, buning natijasida “*lisoniy shaxs*” tushunchasi ustuvorlik kasb etmoqda. Bu esa o‘z-o‘zidan tilning

yashash shakllari jabhasining kengayishiga, “lisoniy shaxs”ning ijtimoiy hayotdagi o‘rni va mavqeyining boyishiga sabab bo‘ladi.

Ma’lumki, har qanday insonning muloqotga kirishishi uchun asosiy fundament (omil) oila davrasida shakllanadi. Bolada so‘zlarni eshitish orqali tushunchalar hosil bo‘ladi, keyinchalik uning o‘zi ham so‘zni talaffuz qilishga harakat qiladi. Natijada avvaliga so‘zlar ma’nosini idrok qilgan bolakay Ona bilan muloqotga kirisha boshlaydi. Shunga ko‘ra ona tili bo‘yicha ilk saboqlar oilada shakllanadi va rivoj topadi.

Har bir tilning bir qancha yashash shakllari borligini e’tirof etgan holda, aytish mumkinki, insonning ilk muloqotga kirishish davridagi tilni ”Oila tili” desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining amaliy qo‘llanishi haqidagi darslik, o‘quv-qo‘llanmalarda adabiy til, milliy til, dialektal til, argo, jargon, kasbiy til, shahar (qishloq) tili, koyne va boshqa sun’iy tillar haqida ma’lumotlar berilgan bo‘lib, bunda *ijtimoiylik* asosiy mezon sifatida olingan. Lekin bola tilining shakllanishida asosiy omil bo‘lgan “oila tili” tilning yashash shakli sifatida ko‘rsatilmagan va shuning uchun tadqiqot ob’ekti bo‘lmagan.

Eng e’tiborlisi, inson dunyoga kelgach, uning shaxs sifatida tarkib topishi oilada bo‘ladi, u borliqni oilasi prizmasida idrok etadi, izohlar, qaydlar, tushunchalar va til shu dargohda shakllanadi va takomillashadi. Oila a’zolarining aloqa-aralashuvi (muloqoti)da shu oilaga mos bo‘lgan lisoniy birliklar, ularning talaffuzi, gap qurilishi, ramziy ifodalar, imo-ishoralar, supersegment vositalar mavjud bo‘lib, ular “oila tili”ni tashkil qiladi.

Shaxsning lisoniy shakllanishi oila davrasida bo‘lar ekan, bola borliqni oilada his qilib, tushunchalarni oilada nutqiy moddiylashtirar ekan, ilk kommunikativ munosabatlar tilda tarkib topadi. Oila insonning erkin nutqiy aloqaga kirishishi, kommunikativ jihatdan individualligini namoyish eta olishi, doimiy va o‘zaro tushungan kommunikantlar bilan suhbat olib borishi bilan boshqa jamoalardan farqlanadi. A.N.Baykulova yozishicha, oila nutqi muayyan xonadonda uzoq vaqt birga yashab kelayotgan qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog‘langan insonlarning tili sanaladi. (Байкулова, 2014:137). Shu bilan birga, oila insonning ijtimoiylashuvi uchun poydevor bo‘lib

xizmat qiladi: soʻzlarni qoʻllash, gap tuzish, koʻchma maʼnodagi soʻzlar, yangi soʻzlarni ishlatish, fikrni taʼsirchan ifodalash va h.k.

Har qanday oila muayyan hududda joylashgani va oʻsha muhitdagi kommunikativ munosabatlarda ishtirok etgani sababli unda dialektal jihatlar ustuvor boʻlishi, umumiylik xususiyatlari xususiylikni oʻz taʼsiriga olishi tabiiy. Lekin oila ham alohida kommunikativ “hudud” ekanini eʼtiborga olsak, unda xususiylik saqlanib qolishi va oila uchun oʻziga xos “til”ning davomiyligi namoyon boʻlishi mumkin boʻladi.

Oila ijtimoiy ahamiyatga molik boʻlgan jamiyatning kichik uyushmasi boʻlib, muayyan xalq, elat, millat anʼanalarini, urf-odatlarini va shu qatori tilini avloddan avlodga yetkazib beruvchi, uzviyligini, davomiyligini taʼminlovchi jamoadir. Bu kabi kichik sotsial guruh aʼzolarining oʻzaro aloqa-aralashuvlari natijasida “oila tili” shakllanadi va keyingi avlodga uzatiladi.

Oʻzbek tilshunosligida ushbu mavzu tilning yashash shakli sifatida taqdim etilmagan boʻlsa-da, A.Nurmonov, N.Mahmudov, B.Oʻrinboyev, Sh.Iskandarova, S.Moʻminov, M.Qurbonova kabi olimlarimiz asarlarida ogʻzaki soʻzlashuv tili tarkibida (oilaviy kommunikatsiya) gender tilshunosligi, bolalar nutqi, muloqotning shakllanishi, ogʻzaki soʻzlashuv nazariyasi masalalarini yoritishda ushbu masalalarga qoʻl urilgan.

Keyingi yillarda oʻzbek tilshunosligida sotsiolingvistik, psixolingvistik, etnolingvistik aspektlarda bolalar nutqining oʻziga xosliklari boʻyicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu oʻrinda “oila tili”ni ham tadqiq etish katta ahamiyat kasb etadiki, “u shaxsning shakllanishida birlamchi faktorlardan sanaladi” (Современный русский язык, 2003).

Musulmon bolasi dunyoga kelar ekan, uning jajji quloqlariga ilk bor azon aytilib, uning uchun va ota-onasi uchun tabarruk boʻlgan ism qoʻyiladi. Bu bilan murgʻak bolakay qalbiga, shuuriga islomiy ruh, islomiy tafakkur yuqtiriladi, oʻz ismiga, bu bilan yorugʻ olamda oʻz oʻrniga, oʻz “men”ining muqobiliga ega boʻladi.

Olam yuzini koʻrgan chaqaloq uchun ilk rasmiy murojaat, bir tomonlama boʻlsa-da, birinchi kommunikativ akt ilohiy azon kalomlari va bir umr u bilan hamroh boʻladigan ismi yordamida amalga oshiriladi. Shundan soʻng goʻdaklik davrida uning quloqlari betakror va mayin sas

– ona allasi bilan oziqlanadi: uning ohangi, har bir kalomi bolada milliy ruhni shakllantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, hali tili chiqmagan, olam bilan faqat ko‘zlari orqali gaplashadigan murg‘ak qalb ona tilimizning qudratini, sohir yangrashini, jozibayu malohatini, chuqur ma’no ifodalovchi so‘zlarini his qiladi va undan oziqlanadi.

Har bir insonning tili oilada shakllanadi. Ona tilini bolakayga ilk bor singdiruvchi, uning har bir so‘zlarini hijjalab uqtiruvchi ustoz – o‘qituvchi Ona sanaladi. E’tibor bersangiz, Onalar chaqaloq tug‘ilishi bilan u bilan gaplasha boshlaydilar, ona tilimizning oddiygina so‘zlarini, jarangdor talaffuzini, soddagina gap qurilishini, gap ohangiyu uning ifodalanishini obrazga kirgan holda – imo-ishoralar bilan: yuz va ko‘z, lab va bosh harakatlari bilan, ovozining turfa jilvalari va sifatiy ma’no nozikliklari bilan bolaga yetkazadi va undan tabassum, kulgi, bosh qimirlatish, oyoq, qo‘l tebratish, nigoh, ko‘zlar ifodasi, shu bilan birga, turli ovozlar, qiyqiriqlar, baqiriqlar vositasida javob oladi. Demak, aloqa-aralashuv shakllanadi, kommunikativ akt yuzaga chiqadi. Muloqot qiluvchilar (kommunikantlar) so‘zlar va ishoralar bilan o‘zaro fikr almashadilar, muloqotlashadilar.

Shu o‘rinda aloqa-aralashuvning nutqiy va nonutqiy shaklda yuzaga chiqishi insoniyat paydo bo‘lgandan buyon ishlatilib kelishini ta’kidlash joiz. Bugungi kunda paralingvistik (noverbal) vositalar sanalgan ma’no ifodalovchi imo-ishoralar, ovozning ma’no ifodalovchi sifatiy o‘zgarishlari, gavda harakatlari orqali axborot uzatish aloqa-aralashuvda faol ishlatilmoqda. “Fikrni to‘ldirib keluvchi, unga yondosh bo‘lgan imo-ishora tilini muttasil ravishda o‘rganish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga molikdir” (ПІЖК, 1967: 103). Shunga ko‘ra nutqiy faoliyat imo-ishoralar bilan almashishi, to‘ldirib borilishi, kuzatilishi mumkin (tasdiq ma’nosi “bosh qimirlatish” bilan, inkor “bosh tebratish” orqali, bexabarlik “elka qisish” bilan va h.k.) va imo-ishora tili asosan oila davrasida shakllanadi. Onaning har bir harakatidan, ko‘z qarashlaridan bola ma’no oladi va unda ham muqallidlik asosida turli harakatlar shakllanadi.

Oiladagi ona tilimizning ilk muallimining bilim darajasi, dunyoqarashi, so‘z zaxirasining boyligi, uning emotsional-ruhiy ta’sirchanligi, gapirish yo‘sinlari, mimik-ishoraviy holatlari o‘quvchiga - farzandga singadi. Oilaning boshqa a’zolari (ota, akalar, opalar va b.)

ta'sirida bolaning tili shakllana boshlaydi va bu davr tilini - inson tili uchun poydevor bo'lgan tilni - *oila tili* desak to'g'ri bo'ladi. Bu holatni tilshunos N.S.Salomatina "shaxsning personallashuvi" deb izohlab o'tadi. (Саломатина, 2005: 3.)

Axir bola idrok etishi, tafakkur qilishi, fikrlashi, tashqi axborotni qabul qilishi, uni qayta ishlashi, mantiqiy fikrlashi, mos ravishda aks ta'sir ko'rsatishi kerak, yuzdagi xarakterizatorlar (mimika, poza, ishora va b.), diksiya, sukut va boshqalar oilada shakllanib so'ng ijtimoiyatda namoyon bo'ladi. "Har qanday tarbiyaning, ayniqsa, til, ma'naviy komillik, milliy o'zlik tarbiyasining bosh va betakror o'chog'i bolani doimiy o'rab turgan ijtimoiy muhit, xususan, oiladir". (Махмудов, 2012: 9.)

"Oila tili"ning o'ziga xosligi, eng avvalo, kommunikantlarning uzoq vaqt o'zgarmasligida namoyon bo'ladi va buning natijasida fonetik, leksik, grammatik jihatlar mukammallashadi va muqimlashadi. Toki kattalardan kichiklarga o'zlasha boradi. Shuningdek, o'zlarigagina xos bo'lgan tushunchalar, imo va ishoralar, leksik birliklar shakllana boradi.

"Oila tili"ning yana bir o'ziga xos jihati oilaviy holat bilan aloqadorlikda ekani. Kommunikantlarning bir xil ekanligidan tashqari holat, turmush tarzi ham bir xil bo'ladi. Bu esa nutqiy jarayonda elliptik yondashuvni, nutqiy ekonomiyani taqozo etadi.

"Oila tili" sohiblarining o'z "oila lug'ati" bo'ladiki, ular og'zaki nutqda ishlatilib, oilaning shaxsiy lug'atini tashkil etadi. Bu kabi lug'atlar oila a'zolarining individual lug'atlaridan kelib chiqadi va oila davrasida ommalashib, faol ishlatiluvchi so'zlar sirasiga kiradi.

"Oila lug'ati"ning yaratilishi a'zolarining o'zaro muloqoti davomida nutqiy ekspressiyani shakllantirishi, ko'chma ma'noda qo'llash, hazillashish, boshqalardan berkitish maqsadida ishlatiladi.

Mashhur tilshunos D.N.Shmelev: "Insonda leksik birliklarning zaxirasi, nutqning ohangdorligi, morfologik variantlarni qo'llash - shu va shu kabi insondagi individual nutqiy jihatlar oilaviy an'anaviy, nutqiy o'ziga xosliklar natijasi sanalishini ta'kidlab, u bolalikning turli davrlarida oilada nutqiy fragmentlarni o'zlashtirib boradi", - deb aytadi (Шмелев, 1989:100).

Tilshunoslar uchun muayyan oila tilini o'rganish nihoyatda qiyin:

so‘rovnomalar o‘tkazish, savol-javoblar tashkil etish, muloqot jarayonlarida ishtirok etish... sun‘iylikni keltirib chiqaradi va ko‘zlangan natijani bermaydi, ya‘ni oila tili - bu oilaning siri sanaladi. Masalan: har bir oilada farzandingizning o‘ndan ortiq ismi bo‘ladi: erkalab, qisqartirib, almashtirib, o‘xshatib, biror voqea sharafiga va b. Barcha nomlar o‘z motivatsiyasiga ega bo‘lib, bu o‘sha oila “tarixi” orqali aniqlanadi. Oilada *Gulasal* ismli farzand *Guli*, *Gul*, *Gulya*, *Gulim*, *Atirgul*, *Atirxon*, *Asal*, *Qaqqa*, *Novvot*, *Shirin* kabi nomlar bilan almashadi. Shuningdek, oila doirasidagi kechinmalar asosida turli nomlar (laqablar) qo‘yiladi: *achom* (hamma bilan achomlashib ko‘rishgani uchun), *Yulduzxon* (yoshligida Yulduz Usmonova ashulalarini aytgani uchun), *professor* (ko‘p kitob o‘qigani uchun), *kitob* (qonun doirasida ish ko‘rganligi uchun), *boy*, *boybola* (yaxshi niyat bilan), *Qoravoy*, *Mallavoy* (bolaning rangiga ko‘ra) va b.

Oilalari leksikoni boy sanalib, uy anjomlari, kiyim-kechaklar, uyni xonalari, narsalar, jarayonlar, harakatlar, holatlar oila lug‘atini shakllantiradiki, natijada o‘sha narsalar yangi nomlariga ega bo‘ladi. Bular oila muloqoti doirasida tushunarli bo‘lib, an‘anaviy atamalardan farq qiladi.

Tilshunoslikda shaxs tushunchasi, birinchidan, ijtimoiy taraqqiyotning natijasi deb qaralib, kishining kasbiy, ijtimoiy, jinsiy, yosh asosidagi, irqiy, etnik, diniy, huquqiy va boshqa munosabatlari natijasida ro‘yobga chiqadi. Ikkinchidan, shaxs nafaqat ta‘sir obyekti sanaladi, balki ijtimoiy mehnatning, ongli faoliyatning ishtirokchisi, muloqotga kirishuvning moddiy-ma‘naviy subyekti, olamni idrok qiluvchi va uni verbal yo‘l bilan qayta ifodalab beruvchi, shuningdek, unga o‘z munosabatini bildiruvchi, o‘z “Men”iga ega bo‘lib, o‘z imkoniyatlari darajasida boshqa shaxsga ta‘sir etuvchi, muloqotga kiruvchi shaxsdir. Shaxs shaxsiy qiziqishlar va motivlar asosida shakllansa-da, bunda uning faoliyati ijtimoiy stimullar kasb etadi. Bu esa unda individuallik, originallikning shakllanishiga asos bo‘ladi. Shaxs umumqabul qilingan, faoliyat va muloqotning barcha uchun normallashtirilgan, shakllangan etiket asosida aloqaga kirishishi bilan birga unga ijodiy yondashadi, unga yangiliklar kiritadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Байкулова.А.Н. Культура семейного общения как залог культуры / Проблемы речевой коммуникации. – Саратов: ИЦ Наука, 2014.
2. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Т., 2012.
3. Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967.
4. Саломатина М.С. Коммуникативная личность филолога. АКД. Воронеж, 2005.
5. Современный русский язык: социальная и функциональная дифференциация. – М.: Языки славянской культуры. 2003.
6. Язык и личность. (Отв. редактор Шмелев Д.Н.) – М.: Наука, 1989.

ИСҲОҚХОН ИБРАТНИНГ ТИЛШУНОСЛИК ФАОЛИЯТИ

Муродали Латипов
мустақил тадқиқотчи,
ГулДУ

Аннотация

Мақолада маърифатпарвар жадид адиби Исҳоқхон Ибратнинг тилшунослик фаолияти ўрганилган. Ўзбек миллий тилининг софлиги, тараққиётига оид фикрларига баҳо берилган.

Калит сўзлар: Миллий тил, лисон, грамматология, грамматик қурилиш, тил яруслари, лугат таркиби, пиктографик ёзув

Annotation

The article examines the linguistic activity of the enlightened Jadid writer Ishakhon Ibrat. His views on the purity and development of the Uzbek national language were evaluated.

Keywords: National language, language, grammar, grammatical structure, language layers, dictionary structure, pictographic writing

Исҳоқхон Ибратнинг шоир ва тарихнавис, ношир ва исломшунос, педагог сифатидаги фаолияти ўзбек адабиётшунослари, тарихчи олимлари томонидан мукаммал ўрганилиб, ўзбек адабиётида унинг ижодига муносиб баҳо

берилган [Исҳоқхон Тўра Ибрат, 2005.]. Унинг кўп қиррали фаолиятида тилшунослик, хусусан, луғатчилик алоҳида бир йўналишни ташкил этади. Ибрат дастлаб тилшунос олим сифатида тилнинг ижтимоий жамиятдаги ўрни ва мавқеини юқори баҳолайди, тил билишнинг эса жамиятда мактаб ва маориф, фан ва маданият ишларини юксаклик сари олға силжитувчи қудратли қурол эканлигини ўз даврида кенг тарғиб қилади. Чунончи, “инсонлари ўлурки, ўз мамлакатлари лисонин тоза билмаслар”, дея ўз миллий тили, яъни ўзбек тилининг гўзал ва нафис жозибадорлиги, грамматик хусусиятлари ҳақида етарлича тушунча ва тасаввурга эга бўлмаган ватандошлари ҳолидан қаттиқ ранжийди. Шу маънода, ўша даврдаги мактаб ва маориф тизимида, ўзи ислоҳ қилган мактабда ўқувчиларнинг бошқа фанлар қаторида тил билими, тил илми бўйича мукаммал маълумотга эга бўлишлари лозимлигига алоҳида эътибор қаратади.

Маълумки, тилнинг тарихи ҳамда унга нисбатан иккиламчи восита ҳисобланган ёзувнинг тарихи, маълум маънода, халқнинг тарихи ҳамдир. Шунинг учун ҳам ёзувлар тарихи билан шуғулланувчи олимнинг зиммасида халқнинг тарихи, тилининг тарихи, маданиятининг тарихи ҳақида ҳам муайян хабардорликда бўлиш талаб этилади. Исҳоқхон тилшуносликнинг мазкур “грамматалогия” деб номланувчи мураккаб соҳасида изланишлар олиб бориб, анча мукаммал илмий қийматга эга бўлган “Жомеъ ул-хутут” (“Ёзувлар мажмуаси”) номли асарини яратади. Муаллиф асарда инсоният тарихидаги пиктографик ёзувлардан кейин вужудга келган энг қадимий товуш-ҳарф ёзувлари: финикия, яхудий, сурия, араб, юнон, форс, славян, санскрит, хинд, лотин, арман, грузин, уйғур ва бошқа қирқдан ортиқ ёзувлар, уларнинг келиб чиқиши, тараққиёти ҳақида маълумот беради.

Исҳоқхон асарнинг яратилиши ҳақидаги муддаосини қуйидагича изоҳлайди: “...Бу намуналардан муддао буки, ҳар асрда бир олам табодул бўлиб, аср ўзгариб, олам, одам, ашёлар – ҳамма нарса табодул бўлмоғи бизга бир сархатдур. Бунга қараб ибрат олиб иш тутмак даркор. Аввали ҳолимиз ул, эмди бул, олам юриши шул. Бинобарин, таждиди аҳвол ва атвор ибрат бўлур экан.

Шул ўттиз йил (га) бир назар қарасак, кўп фарқлар бор...” Исҳоқхон Ибрат, 1912].

Муаллиф бу фикрларида тилнинг ўзгарувчан ҳодиса эканлигини, асрлар оша замон ва макондаги турли ўзгаришлар тилда ҳам секинлик билан ўз аксини топишини, содир бўлаётган ўзгаришларни бир авлоднинг яшаш даврида ажратиб олиш ва уни қайд қилиш баъзан қийинчилик туғдиришини алоҳида таъкидламоқда. Исҳоқхон тилнинг фонетик, грамматик ярусларидаги бундай силжишларни фақат бир нарса туфайли, яъни ёзув орқали билиб олиш мумкинлигини, агар ёзув бўлмаса, тил эволюцияси тўғрисида кишиларда ҳеч қандай тасаввур бўлмаслигини, фақат ёзув орқалигина тилнинг тарихий тараққиётини кузатиш имконияти мавжудлигини ўз даврида тўғри англайди. Шу мақсад йўлида ўз замондошларини жамият тарихи, адабиёт ва санъат тарихи, тил тарихидан муайян хабор қилиш мақсадида мазкур асарини яратади.

Албатта, ёзув билан тил ўзаро чамбарчас боғлиқ. Бирор тилни шу тилнинг ёзувини ўрганмасдан, ёки аксинча, бирор ёзувни шу ёзувга тегишли бўлган тил ҳақидаги тушунчага эга бўлмасдан ўрганиш мумкин эмас.

Ибрат ўз даврининг илғор зиёлиси сифатида кўп тил билишни жаҳондаги халқларнинг илм-фан ютуқларини, уларнинг маданияти ҳақидаги билимларини эгаллашнинг биринчи омили сифатида тарғиб қилар экан, тил билан ёзувни чамбарчас алоқадорликда кўради ва замонаси кишиларини жаҳондаги тилларни ўрганишда бу тилларнинг луғат таркиби, грамматик қурилиши билан бирга уларнинг ёзуви ҳақида ҳам маълум тушунча ва тасаввурларга эга бўлишга даъват этади. Текширишлари натижасида асарда дунёда машҳур бўлган 41 хил ёзув тизими ҳақида маълумот келтиради ва ўз илмий хулосасида бу хил дунё тиллари ва ёзувларини ўрганиш долзарблигининг ижтимоий сабабларини қуйидагича тавсифлайди: “Дорихона борганда лотинча зарур. Ҳиндистонга хат қилинса, инглизча бўлмаса олмайдур, Эронистонга франсавий. Биз туркистонликларга биринчи заруримиз русия хатидурки, муни қози ва мударрислар инкор қилмаслар. Ахборнома, рапурт

ёзсалар, мударрислар бўлса, ўрусча биладурган кишига оқча бериб, рапурт ёздурадурлар, аларга жуда зарур. Савдогарларга Масковдан мол ёзмокқа зарур ҳукумат хати бўлуб, бинобарин, эҳтиёжи халқуллоҳ ҳама жиҳатдин буни билмак зарурлиги бадеҳий” [Исҳоқхон Ибрат, 1912].

Исҳоқхон “Жомеъ ул-хутут” (“Ёзувлар мажмуаси”) асарида кишилиқ жамиятидаги пиктографик, логографик, иероглифик ёзув намуналари ҳақида маълумотлар келтириши билан бирга, ўз текширишлари натижалари асосида тилшунослик илмига оид айрим қимматли фикрларни ҳам қайд этади. Жумладан, унинг ёзувлар тадрижий тақомида ҳарф-товуш тизими биринчи марта финикия халқлари томонидан яратилган ва бошқа қўшни халқлар: яҳудий, сурия, араб ёзувлари финикия ёзуви асосида вужудга келган, деган илмий ҳулосалари бугунги кун тилшунослик илмидаги назарий қарашлардан деярли фарқ қилмаслиги билан аҳамиятли.

Муаллифнинг ёзув турлари ва ёзувлар тарихини бундай жиддий ўрганишга журъат қилганлигини яна шундай изоҳлаш мумкинки, жамият кишилари илмий тафаккури тараққиётида миллий тил – она тили билан бирга ёзувнинг ҳам аҳамияти юқорилигини, ёзув асосида олинган билимлар илмий тафаккур тараққиётини тезлаштиришда, халқ маданий савиясини юқори даражага кўтарилишида муҳим роль ўйнашини Исҳоқхон Ибрат ўз даврида тўғри англаган.

Юртбошимиз Исҳоқхон Ибратнинг XX аср бошларидаёқ миллий тил (она тили)ни пухта эгаллаш, унинг равнақи, истиқболи учун курашиш, шунингдек, булар қаторида ўзга тилларни ҳам ўрганиш йўлидаги қарашлари, олиб борган илмий изланишларини алоҳида таъкидлаб: “XX аср бошида олти тилли – ўзбек, араб, форс, ҳинд, турк ва рус тилларида луғат тузган Исҳоқхон Ибратнинг мана бу ҳикматли сўзларини эслатмоқчиман: Бизнинг ёшлар албатта бошқа тилни билиш учун саъй-ҳаракат қилсинлар, лекин аввал ўз она тилини кўзларига тўтиё қилиб, эҳтиром кўсатсинлар. Зеро, ўз тилига садоқат – бу ватаний ишдир” [Ш.Мирзиёев, 2019: 218], – дея, унинг ватанпарвар, тилпарвар,

тил илми бўйича етук тилшунос олим бўлганлигини ҳақли эътироф этган эдилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2005.
2. Исҳоқхон тўра ибн Жунайдуллоҳ хўжа. Мезон уз-замон. – Тошкент: Токио, 2001.
3. Ishakhan Ibrat. Siirlar. – Turkiya Disindaki Turk edebiyatlari antolojisi. 15. O‘zbek edebiyati. Ankara, 2000.
4. Исҳоқхон И. Жомеъ ул-хутут. – Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912.
5. Ш.Мирзиёев. Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли. // “Халқ сўзи” газетаси. – Тошкент, 2019. – № 218.

СИМВОЛИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА И КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КРАСНОГО ЦВЕТА

Башорат Собирова
ГулГУ

Аннотация

Данная статья представляет собой взгляд на проблему концепта и концептуализацию признака цвета в межкультурном лингвистическом пространстве. Актуальность статьи определяется растущим интересом к проблеме цветообозначения и исследуется с точки зрения разных аспектов, в том числе структурно-семантического и когнитивного. Предметом данной работы служат символические значения красного цвета и его лексические обозначения, которые анализируются с разных сторон. Практическая значимость статьи заключается в том, что она может быть использована на лекциях и семинарах по лексикологии, когнитивной лингвистике и лингвокультурологии.

Ключевые слова: цвет, цветообозначение, цветоопределение, концепт, концептосфера, картина мира, колоратив.

Annotation

This article presents a look at the problem of the concept and conceptualization of the color trait in an intercultural linguistic space.

The relevance of the article is determined by the growing interest in the problem of color coding and is investigated from the point of view of various aspects, including structural-semantic and cognitive. The subject of this work is the symbolic meanings of red and its lexical designations, which are analyzed from different angles. The practical significance of the article lies in the fact that it can be used at lectures and seminars on lexicology, cognitive linguistics and cultural linguistics.

Keywords: color, color designation, color determination, concept, concept sphere, picture of the world, colorative.

Современный мир заинтересован в познании феномена цвета, так как с одной стороны нарастает повышенный интерес на цветоопределение и его изучение как предмета, а с другой стороны актуальным вопросом в современной лингвистике являются взаимоотношения языка и культуры, языка и этноса, этимология слов, культура общения, которые находят яркое отражение в языковой картине мира. Концепты, обозначающие цвет, являются одним из средств презентации культуры. Исследование значений концепта «красный» является на наш взгляд, наиболее значимым при рассмотрении языковой картины мира русских.

Концепт - это представление о действительности, принадлежащее как индивидуальному, так и коллективному сознанию, отражающее этноспецифику окружающей действительности. Совокупность концептов образует концептосферу. Система концептов цвета, составляющих концептосферу цвета, является средством ориентирования человека в окружающем мире и демонстрирует собой цветовую картину мира. В связи с тем, что в настоящее время наблюдается неоднозначность процедуры концептуального исследования, особый интерес представляют работы, в которых изложен ясный и подробный анализ структуры какого-либо концепта, предложен

алгоритм изучения и приведены примеры целостного рассмотрения концептов на базе разработанных методик. Понятие цвета существует в каждой культуре, и именно цвет всегда имел особое, большое значение для людей разных народов. Через цвет люди могут передавать свое мироощущение, восприятие окружающей действительности. Цвет способен вызывать у человека разные чувства, именно из-за эмоционального воздействия человек наделил цвет определённым символическим значением. Цвет рассматривается с разных точек зрения и вызывает многогранный интерес как со стороны физиков, психологов, культурологов, офтальмологов, историков, этнографов, так и со стороны лингвистов.

1. Именно, в лексемах, обозначающих цвет, отражаются тысячелетний опыт народа, его психосоматические особенности, географические условия, социально-экономические и культурно-исторические особенности страны и этноса. Цвета несут в себе информацию, важную для общения, воздействующую на наши мысли и поступки. Различая цвета, мы лучше распознаём объекты окружающего мира, лучше справляемся с жизненно важными задачами. Уходя далеко в древность, на первом этапе диалектического развития люди использовали только два цвета: белый и черный, которые символизировали Небо и Землю, Свет и Тьму, Мужчину и Женщину, Счастье и Несчастье, Добро и Зло, Жизнь и Смерть. Но в эпоху сложившихся общественных отношений понадобился и третий цвет, которым стал красный. [Тяпкина, 2017: 104].

2. В мировой культуре красному цвету отводится особая роль. В Древнем Египте красный цвет одежды был цветом одежды фараонов. В Древнем Риме императоры облачались в одеяния красного цвета. Одержав победу, древнеримские полководцы разрисовывали лица красной краской. В Древней Греции воины Спарты, когда отправлялись на войну, надевали красную одежду. Королевская мантия европейских монархов красного цвета. В европейской традиции красный цвет означает власть, силу, воинственность, храбрость и мужество. В Древнем Китае социальный статус человека, знатность подчеркивались одеждой

красного цвета. Одна из версий появления этого цветообозначения в русском языке сводится к слову «красивый» (особенный, эмоционально-воздействующий, яркий). Само же слово «красный» в русском языке появилось примерно в 14 веке и имело значение «красивый», «роскошный». Этимологический словарь Дудена указывает на то, что слово «красный» как цветообозначение пришло из ближневосточных языков в романские, а затем и в европейские языки. В словаре В.И. Даля слово «красный» находится в двух словарных статьях: краска (красный цвет, краснота, краснина) и красный (рябой, алый, червлёный). Прилагательное «красный» в цветовом значении из славянских языков свойственно только русскому. В первоначальном значении встречается лишь во фразеологических оборотах типа: «долг платежом красен», «ради красного словца», «красная цена», «красна девица», «на миру и смерть красна». Красный цвет очень значим для человека, он символизирует саму жизнь. По своему смысловому наполнению кровь бывает разной – вражеской, больной, жертвенной, невинной, героической, поэтому сложился семантический оттеночный ряд красного цвета : от алого (ярко-красного) до багряного (тёмно-красного). Исторически сложившаяся русская этническая символика воспринимает красный цвет как символ памяти предков и христианской жертвенности. Красный цвет , занимая с древнейших времен важное место в культурном самосознании славян, в сказочных текстах совмещает в себе цветовое значение с древним значением «хороший, красивый». Поскольку язык – общественное явление, которое возникает, функционирует, развивается и испытывает воздействие общественных факторов, то с конца 19 века начинается новый период в изменении семантики слова «красный», находящийся в прямой зависимости от решающих событий в истории языка и общества. [Решетова, 2013: 112].

3. Красный цвет производит на человека возбуждающее действие и вызывает сильный эмоциональный, в основном ,позитивный отклик в душе, стимулирует, способствует активности, дружелюбию, даёт уверенность в себе, готовность к

действию, способствует заявлению о силе и возможностях. Этот цвет олицетворяет собой буйство жизни во всех её проявлениях, стихию огня и солнца, стремление вверх, совершенство. Также «красный» имеет значение молодой, красивый, нарядный, девичий, женский; в значении свадебный,, праздничный, поздравительный; в значении успешный, удачливый, счастливый, популярный, модный; в значении доходный, прибыльный, выгодный. В качестве синонима данное прилагательное может находиться в синонимическом ряду прилагательных: алый, пурпурный, багровый, багряный, румяный, кровавый, вишнёвый; быть причастием подрумяненный, раскалённый; глаголом краснеть, багроветь; наречием докрасна. Прилагательное «красный» входит в состав большого числа русских фразеологизмов, названий художественных произведений и фильмов. Колоратив «красный» развивает исключительно положительные оценочные коннотации. Красный цвет так нравился русским , что они заменили старославянское наименование «чермный» на новое, имеющее значение «самый хороший», «великолепный», «красивый». Корень крас - входит в слова, обозначающие всё, что радует глаз, воплощает собой высшую оценку предмету или явлению: красна девица, красный молодец, красно солнышко. С другой стороны, первый элемент радуги воспринимается как агрессивный : символизирует кровь, войну, стыд, смерть. [Фрумкина, 1984: 108].

Начало 20 века отмечено в живописи «стихией красного цвета». Красный цвет господствует и в натюрморте, и в портретном жанре, и в батальной живописи, и в монументальной живописи. В живописи происходит воплощение чисто поэтических приёмов - реализация метафоры, связанной с красным цветом. Особенно ярко представлено экспрессивное видение мира в творчестве художников-авангардистов. Господство красного цвета в политике, языке, живописи, литературе в начале 20 века привело к изменению семантики красного благодаря соединению пространственно-цветовой среды, языковых символов, зрительных, осязательных и слуховых раздражителей при восприятии и осмыслении новой идеологии.

Таким образом, первоначально мир познаётся всеми органами чувств и представляется в многообразии цветового спектра, способен вызывать у человека разные чувства. Цвет – это логика, психология, философия, языкознание и эстетика существования человека, это внешнее свойство любого явления, которое призывает постичь тайны сознания человека и бытия. Возможно, что именно из-за эмоционального воздействия человек наделил цвет определённым символическим значением. Благодаря всему вышеперечисленному, цвет и занял важное место в таком значительном компоненте культуры, как язык. Название цветов концептуально помещается человеком в пространство собственного бытия, собственной картины мира, в чем и находится объяснение некой неоднозначности представленных колоритов.

Использованные литературы:

1. Решетова (Девицкая Е.Н) Символика красного цвета. –М.: 2013
2. Тяпкина Т.М. Вторично-номинативные функции цветообозначений в современном русском языке. –М.: 2017
3. Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство. –М.: 1984

IS’HOQXON IBRAT ILMIY-IJODIY MEROSI TILSHUNOSLIK OBYEKTI SIFATIDA

Murotali Latipov
mustaqil izlanuvchisi,
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya

Maqolada ma’rifatparvar jadid adibi Is’hoqxon Ibratning nasriy, nazmiy, publitsistik asarlarining tilshunoslik aspektida o’rganilish darajasi tavsiflangan. Adibning milliy til, davr adabiy tilini

shakllantirish, ona tili ta'limi masalalariga oid qarashlari ilmiy tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: milliy til, adabiy til, sart tili, lug'atchilik, lug'atshunoslik, leksikografik tamoyil, leksik-semantik munosabat, lug'aviy tarkib, o'z qatlam, o'zlashma qatlam.

Annotation

The article describes the level of study of the prose, poetry, journalistic works of the enlightened Jadid writer Ishaqkhan Ibrat in the aspect of linguistics. The views of the writer on the formation of the national language, the literary language of the period, mother tongue education were subjected to scientific analysis.

Keywords: national language, literary language, formal language, lexicography, lexicography, lexicographic principle, lexical-semantic relationship, lexical content, own layer, acquired layer.

Xalqimiz tarixi, madaniyati, ta'limi, adabiyoti taraqqiyotida o'zining munosib o'rniga ega Is'hoqxon Ibratning ilmiy-ijodiy merosiga e'tibor qaratish, asarlarining o'rni va ahamiyatini baholash, ularning tahlili va munosib tavsifini amalga oshirish ilmiy-amaliy jihatdan tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarixshunoslik sohalari uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Uning asarlari tadqiqi orqali XX asr boshlaridagi madaniyatimiz, tariximiz, tilimiz va adabiyotimizga doir masalalarning haqqoniy talqinini yaratish, til, adabiyot, madaniyat, ijtimoiy hayot voqeligini xolis baholash imkoniyatiga ega bo'lamiz. Avvalo, Ibratning milliy til, uning sofligini saqlash, maktablarda ona tili ta'limi, ko'ptillilik borasidagi lingvistik qarashlari, tilshunoslikka oid asarlarining hozirgi ahamiyati, fan sohasida ularning o'rganilish darajasi xususida fikr yuritamiz.

Adibning tilshunos sifatidagi faoliyati, tilshunoslikka oid qarashlari haqida tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan ayrim fikrlar bor: "Ibratning ko'p qirrali faoliyatida tilshunoslik, xususan, lug'atchilik alohida bir yo'nalishni tashkil etadi. U dastlab tilshunos olim sifatida tilning ijtimoiy jamiyatdagi o'rni va mavqeini yuqori baholaydi, til bilishning esa jamiyatda maktab va maorif, fan va madaniyat ishlarini yuksaklik sari olg'a siljituvchi qudratli qurol ekanligini o'z davrida keng targ'ib qiladi. Chunonchi, "insonlari o'lurki, o'z mamlakatlari

lisonin toza bilmaslar”, deya o‘z milliy tili, ya’ni o‘zbek tilining go‘zal va nafis jozibadorligi, grammatik xususiyatlari haqida yetarlicha tushuncha va tasavvurga ega bo‘lmagan vatandoshlari holidan qattiq ranjiydi. Shu ma’noda, o‘sha davrdagi maktab va maorif tizimida, o‘zi isloh qilgan maktabda o‘quvchilarning boshqa fanlar qatorida til bilimi, til ilmi bo‘yicha mukammal ma’lumotga ega bo‘lishlari lozimligiga alohida e’tibor qaratadi” [Hopmamatov, 2020:174]. Darhaqiqat, boshqa jadid ma’rifatparvarlari kabi Is’hoqxon Ibrat ham jamiyatdagi ijtimoiy-sosiy muammolar qatorida milliy til masalasiga jiddiy e’tibor qaraydi va xalq, millat kamolotini til bilan bog‘laydi. Bu narsa adib faoliyatida dasturulamal bo‘lgani holda, o‘zi tashkil etgan yangi usuldagi maktabda, boshqa “usuli savtiya” maktablarida o‘quv adabiyotlarini sof milliy tilda nashr etishda jonbozlik ko‘rsatadi.

Adib ko‘ptillilik masalasida nihoyatda ehtiyotkorlik yo‘lini tutadi. Albatta, mazkur davrda ham hozirgidek jahonga yuz tutish, zamon bilan hamnafas yashash, dunyoviy bilim va ilmlardan xabardor bo‘lish uchun ko‘p til bilish muhim sanalgan. Adibning “Lug‘oti sitta al-sina (olti tilli lug‘at)” asarining yuzaga kelishidagi ijtimoiy zaruriyat ham shunda. Biroq o‘zbek farzandi uchun birinchi navbatda o‘z ona tilini, ya’ni o‘zbek milliy tilini mukammal o‘zlashtirish zarur va shart ekanligi adibning tilshunos sifatida millatga xayqirig‘i, chaqirig‘i edi: “Bizning yoshlar, albatta, boshqa tilni bilish uchun sa’y-harakat qilsinlar, lekin avval o‘z ona tilini ko‘zlariga to‘tiyo qilib, ehtirom ko‘rsatsinlar. Zero, o‘z tiliga sadoqat – bu vataniy ishdir” [Исҳоқхон Ибрат, 1912:10].

Ibrat ijodiga mansub tarixiy, badiiy, publitsistik asarlarning lisoniy xususiyatlari hozirgacha alohida monografik tadqiq etilmagan bo‘lsa-da, XX asr boshlari o‘zbek milliy tili va tilshunosligi, leksikografiyasi tadqiqiga bag‘ishlangan ayrim ishlarda boshqa jadid ma’rifatparvarlari qatorida adib ijodiga ham qisman murojaat qilingan o‘rinlar mavjudligi kuzatiladi. Adibning yozuvlar tarixini o‘rganishga bag‘ishlangan asari “Jome’ ul-xutut” (“Yozuvlar majmuasi”) hamda leksikografiyaga oid “Lug‘oti sitta al-sina” (“olti tilli lug‘at”) asari bo‘yicha U.Dolimov, N.Jabborov, A.Madvaliyev, Y.Sayidov, S.Normamatov kabi filolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga munosabat bildirib o‘tamiz.

O'tgan asr boshlarida Chor hukumati mustamlakachilik siyosatining avjiga chiqishi bilan mahalliy aholi o'rtasida rus tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj orta boradi. Jumladan, rus-tuzem maktablari, "usuli savtiya" maktablari o'lkaning katta-katta shaharlaridagina emas, balki qishloqlarda ham ochila boshlangandi. Bunday maktablarda dunyoviy fanlar, ona tili, adabiyot fanlari bilan bir qatorda rus tili ham o'qitilar edi. Zamon talablarini yaxshi tushungan ilg'or fikrli kishilar allaqachon o'z farzandlarini shunday maktablarda o'qitish rejasini tuzib qo'ygan edilar. Biroq o'quvchilar, shu jumladan, rus va xorijiy tillarni mustaqil o'rganuvchilar uchun darslik va qo'llanmalar yetishmasdi. Rus tili bilan bir qatorda o'nga yaqin Sharq va G'arb tillarini ancha mukammal bilgan Is'hoqxon Ibrat bu muhim masalada faollik, hozirjavoblik ko'rsatib o'z xalqiga birinchi bo'lib yordam qo'lini cho'zadi. Adib tez fursatda olti tildagi "Lug'oti sitta al-sina" ("olti tilli lug'at") nomli lug'at kitobini yaratadi. Is'hoqxon To'ra mazkur asarni yaratar ekan, birinchi galda rus tiliga qiziquvchilarni ko'zda tutgan. Bu hol kitobning birinchi sahifasidanoq ko'zga tashlanadi. Muallif ruscha yozuv tizimini bilmaydiganlarga ham qulay bo'lsin uchun, rus so'zlarini ham arab yozuvi bilan beradi. O'sha davrda rus va Yevropa so'zlarini arab yozuvida ifodalash ancha murakkab bo'lsa-da, Ibrat bu ishni muvaffaqiyatli hal qildi. Asar qo'lyozma holidayoq qo'ldan qo'lga o'tib, nashr etilmasdanoq ziyolilar undan foydalanishga, ko'chirib olishga muvaffaq bo'lganlar. Rus tilini o'rganish istagidagi o'zbek ziyolilari, "usuli savtiya" maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari bu asarning yaratilishidan xursand bo'ldilar, ko'p nusxalarda chop etilishini sabrsizlik bilan kutdilar. Ibratning lug'atchilikka oid ushbu "Lug'oti sitta al-sina" ("olti tilli lug'at") asari o'z tarkibida, darhaqiqat, olti tildagi: arabcha, forsha, hindcha, turkcha, sartcha (o'zbekcha) va ruscha so'zlarni aks ettirgan dastlabki ko'p tilli lug'at namunasidir. Mazkur lug'atning leksikografik xususiyatlari va uning tilshunoslikdagi ahamiyati xususida dastlabki kuzatishlarni olib borgan tilshunos olim A.Madvaliyevdir. Uning mazkur asar haqida yozgan maqolasida ta'kidlanishicha, ushbu lug'at ikki qism, 53 sahifadan iborat bo'lib, kundalik muloqotda ko'p qo'llanadigan mingdan ortiq eng faol o'zbekcha so'zlarning arabcha, forsha, turkcha, hindcha va ruscha tarjimalarini o'zida aks ettirgan,

keng xalq ommasiga tushunarli bo'lgan arab yozuvida bitilgan. Uning birinchi qismida 156 ta fe'lining masdar (infinitiv) hamda hozirgi-kelasi zamon shakllari, 12 ta fe'lining o'tgan zamon va buyruq mayli shakllari hamda 5 ta olmosh – jami 341 ta so'z 6 ta ustunga ajratilgan holda berilgan. Lug'atning ikkinchi jildi jami 694 ta ismni (ot, sifat va son turkumidagi) qamrab olgan, ular 7 ta mavzu guruhiga ajratilib, arabcha-forscha-turkcha-hindcha-sartcha-ruscha lug'at shaklida olti ustun qilib berilgan [Мадвалиев, 2017:53-56].

Maqola muallifi Is'hoqxon Ibrat lug'atni tuzishdan oldin turkiy lug'atchilik, arab, fors-tojik lug'atchiligi, usmonli turk tili lug'atchiligi va shuning barobarida, rus lug'atchiligi bilan ham mukammal tanishib chiqqanligiga, umuman olganda, lug'atchilikning nazariy va amaliy masalalarini hamda lug'at tartib etish uchun zarur bo'lgan o'zbek tili, fors-tojik tili, arab tili, turk tili va hind tillarini chuqur o'zlashtirganligiga alohida urg'u berib, o'zbek leksikografiyasida Ibratgacha ham, Ibratdan keyin ham ayni shu xildagi, ya'ni olti til materiallari qamrab olingan va bu til materiallarining o'zaro qiyosiy tarjimalari berilgan lug'at tuzilmaganligini qayd etadi [Мадвалиев, 2017:53-56].

S.Normamatov ma'rifatparvar jadidlarning o'zbek zamonaviy leksikografiyasining taraqqiyotidagi xizmatini ular yaratgan lug'atlarning lingvistik tahlili asosida baholar ekan, Abdurauf Fitrat, Elbek, Ashurali Zohiriy, Abdulla Qodiriy kabi adiblarning amaliy leksikografik faoliyati natijalari qatorida Ishoqxon Ibratning lug'atchilik faoliyatini ham tahlilga tortadi. Muallif ilmiy kuzatishlarida "Lug'oti sitta al-sina" asarida muallif leksikografiyaning mazkur davrda an'anada bo'lgan tamoyillari bilan birga, yangicha tamoyillarga ham asoslanib tartib berganligini ta'kidlaydi: "Lug'oti sitta al-sina" asarini yaratishda yangicha yo'nalishdagi G'arb lug'atchiligi tamoyillari bilan birga, an'anaviy Sharq lug'atchiligi prinsiplariga ham tayangan holda lug'at tuzganligining guvohi bo'lamiz. ... lug'atda fe'llarning masdar (*chochmak, kesmak, kiymak*), hozirgi-kelasi zamon (*o'ynar, yog'ar, xohlar*), o'tgan zamon (*yotgan, turgan*) hamda buyruq mayllarida (*kelma, o'rganma*) berilishi; ismlarning esa 7 ta tematik guruhga ajratilib tarjimalarining berilishi jadid davrigacha bo'lgan Sharq lug'atchiligi, xususan, arab lug'atchiligi an'analarining ta'sir

belgilaridir. Shuningdek, lug‘at mavzular bo‘yicha “Moziy va amr”(O‘tgan zamon va buyruq mayli), “*Almutakallim*” (*Olmoshlar*), “*A‘zoyi hayvonot*” (*Jonzotlarning a‘zolari*), “*Asmou ahli qarobat*” (*Qarindoshlik nomlari*), “*Asmoi aqsomi taom*” (*Taom nomlari*), “*Asmoi nag‘amot*” (*Musiqa asboblari nomlari*), “*Aqsomi rang*” (*Rang nomlari*) kabi bir necha bo‘linga bo‘lingan va sarlavhalangan” [Hopmamatov, 2020:178-179]. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, so‘zlarning ma’noviy yaqinligi, mavzuiy munosabatiga asoslanadigan ideografik xarakterdagi lug‘atga xos leksikografik xususiyatlar ushbu lug‘atda ham kuzatiladi. Muallif lug‘at so‘zligini tartiblashtirishda leksikografiyadagi yangicha tamoyilga, ya’ni so‘zlar ifodalaydigan tushunchalarning o‘zaro yaqinligi, aloqadorligiga asoslanadigan ideografik tamoyilga tayangan, bu yondashuv esa izlanayotgan so‘zni mavzular bo‘yicha tez va osonlik bilan topish imkoniyatini ta’minlaydi. Bu holat borliq lisoniy manzarasining lug‘atda aks etishi namunasi sifatida ham baholanishi mumkin.

Lug‘atda qayd qilingan o‘zbekcha so‘zlikning strukturasi, tub va yasamaligi, o‘sha davr tili uchun xos bo‘lgan izofali birikmalar, tobe bog‘lanishli o‘zbekcha so‘z birikmalari, tub va qo‘shma fe‘llar bilan bog‘liq leksik, grammatik xususiyatlar tahlili, so‘z tarjimasidagi o‘ziga xos yutuq va kamchiliklar S.Normamatovning tadqiqot ishida o‘zining batafsil tavsifini topgan. Tadqiqotchi fe‘l so‘zlar izohining ayrim o‘rinlarida infinitiv shaklning *-mak*, *-moq* tarzida berilish holatini lug‘at yaratish uchun adabiy tilda yagona grammatik me‘yorning, shakllanayotgan yangi o‘zbek adabiy tilining lug‘aviy hamda morfologik me‘yorlarining mavjud emasligi bilan izohlaydi [Hopmamatov, 2020:180]. Shuningdek, mazkur tadqiqotda “Lug‘oti sitta al-sina” asari “mazmun-mohiyati bilan o‘sha davrdagi yangicha yo‘nalishdagi, ya’ni G‘arb lug‘atchiligi an‘analari ta’sirida yaratilgan lug‘at” sifatida baholanib, uning o‘zbek lug‘atchiligida tutgan o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatuvchi bir qator xususiyatlar qayd qilinadi: “Lug‘oti sitta al-sina” – o‘zbek leksikografiyasida olti til materiallarining o‘zaro qiyosiy tarjimasiga oid hozircha yagona lug‘at; o‘sha davr uchun yangi o‘zlashmalar: *kraxmal*, *kursi*, *qandil*, *kasalxona*, *limon*, *kema*, *dorishunos* kabilarni izohlagan, ularning o‘zbek tili lug‘at boyligidagi barqarorlashuviga hissa qo‘shgan; turli til oilalariga mansub tillarning

leksik birliklarini o‘zaro qiyoslagan; o‘zbekcha so‘zlikning tarkibida xalq tili elementlari lug‘atdan foydalanuvchilar ommasining manfaatini ko‘zlagan holda faol qo‘llangan (masalan: *huqmazak* (*husnbuzar*), *chirk* (*kir*), *shoti* (*norvon*), *archaxilol* (*tish kovlagich*), *javori* (*juxori*), *fatinjon* (*baqlajon*), *chovutka* (*chigirtka*), *teva* (*tuya*) kabilar). Shuningdek, ushbu lug‘at, avvalo, o‘zbek tili so‘z boyligini oshirish va tavsiflash, xalq tilidagi so‘zlarni faol lug‘at tarkibiga olib kirish, qayd qilingan tillarni targ‘ib va tashviq qilishga katta hissa qo‘shgan ilmiy manba hamdir”.³⁹

Adib mazkur asariga material to‘plar ekan, jonli tilda ko‘p qo‘llanadigan eng faol so‘zlarni kiritishga alohida e‘tibor beradi. Unda iste’moldan chiqib ketayotgan arxaik so‘zlarni deyarli uchratmaymiz, lug‘atni keng xalq ommasiga tushunarli bo‘lgan arab yozuvida yaratadi. Ma’lumki, bunga qadar ham ruscha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-ruscha lug‘atlar yaratilgan. Masalan, V.P.Nalivkin va uning rafiqasi M.Nalivkinaning “Русско-картовский словарь”, “Картовско-русский словарь” asarlari shular jumlasidandir. Lekin bu asarlardan kitobxonlar – rus tilini o‘rganishga qiziquvchilar unumli foydalana olmaydilar. Chunki bu kitoblar rus yozuvida yaratilgan bo‘lib, o‘zbek tilini o‘rganuvchi ruslar va ruscha savodi bo‘lgan sanoqli o‘zbeklar uchun mo‘ljallangan edi. Shuning uchun ham bu asarlar rus tilini o‘rganuvchi o‘zbeklar ehtiyojini qondira olmadi. Is’hoqxonning mazkur asarini arab yozuvida yaratishi sababini shu bilan izohlash mumkin. Mana shu muhim, nihoyatda murakkab masalaga o‘zbek ma’rifatparvarlari orasida birinchi bo‘lib Ibrat qo‘l urdi va zamondoshlari talabini birmuncha qondirishga muvaffaq bo‘ldi. Shu nuqtayi nazardan, lug‘at muallifi zamondoshlaridan birining: “...Bizning Turkiston viloyatida sartiylardan shuncha til bilib, bul tariqa kitob va lug‘at tasnif qilgan odam yo‘q edi”, – degan jumalari zahirida katta haqiqat yotar edi.

Ma’lumki, bundan besh ming yil avval og‘zaki nutqqa nisbanan ikkilamchi aloqa vositasi sifatida yozuvning paydo bo‘lishi bashariyatning inqilobga teng kashfiyoti bo‘lgan. O‘tgan vaqt mobaynida tilshunos, tarixshunos, arxeolog olimlar tomonidan yer yuzida dastlabki yozuvning paydo bo‘lishi, taraqqiyot bosqichlari bo‘yicha muayyan tadqiqotlar olib borildi, insoniyat qadimda

foydalangan va hozirda foydalanayotgan yozuvlarning grafik xususiyatlari, yozuv tiplari va turlari haqida muayyan ilmiy xulosalarga kelindi. Shu asosda tilshunoslikning yozuvlar tarixi va hozirgi holatini o‘rganuvchi “grammatologiya” sohasi yuzaga keldi. Ishoqxon Ibratning tilshunoslikka oid ikkinchi “Jome’ ul-xutut” (“yozuvlar majmuasi”) nomli ilmiy asari tilshunoslikning aynan mana shu sohasiga tegishli ilmiy asardir. XX asrning boshlarida yaratilgan “Jome’ ul-xutut” asarida tilshunoslikka oid muhim ma’lumotlar o‘rin egallagan. Asarning yozilishi uchun yuzaga kelgan zaruriyatni muallif quyidagicha izohlaydi: “...Bu namunalardan muddao buki, har asrda bir olam tabodul bo‘lib, asr o‘zgarib, olam, odam, ashyolar – hamma narsa tabodul bo‘lmog‘i bizga bir sarxatdur. Bunga qarab ibrat olib ish tutmak darkor. Avvali holimiz ul, emdi bul, olam yurishi shul. Binobarin, tajdidi ahvol va atvor ibrat bo‘lur ekan. Shul o‘ttiz yil (ga) bir nazar qarasak, ko‘p farqlar bor...” [Исҳоқхон Ибрат, 1912:48].

Muallif fikricha, jahondagi ilm, fan, madaniyat yutuqlaridan boxabar bo‘lmoq, davr o‘zgarishlaridan voqif bo‘lmoq, tarixni to‘g‘i va xolis anglamoq, tushunmoq va bu kabi ma’lumotlarni kelgusi avlodga yetkazmoq uchun dunoydagi yozuvlar va ularning tarixini o‘rganish zarur. Mana shu maqsad yo‘lida muallif asarda insoniyat tarixidagi piktografik yozuvlardan keyin vujudga kelgan eng qadimiy tovush-harf yozuvlari: finikiya, yahudiy, suriya, arab, yunon, fors, slavyan, sanskrit, hind, lotin, arman, gruzin, uyg‘ur va boshqa qirqdan ortiq yozuvlar, ularning kelib chiqishi, taraqqiyoti haqida ma’lumot beradi. Yozuv til va madaniyat tarixi, uning rivojlanish bosqichlari bilan ajratib bo‘lmas darajada bog‘liq. Shuning uchun ham yozuvlar tarixi bilan shug‘ullanuvchi olimning zimmasida katta mas’uliyat bo‘ladi. U kishilik jamiyati tarixi, madaniyati, qachonlardir aloqa quroli hisoblangan, keyinchalik o‘lik holiga tushib qolgan tillar, yozuvlar bilan hamda jonli til va yozuv o‘rtasidagi aloqalar bilan tanishmog‘i zarur. Tilshunoslik fanining bu murakkab sohasida Is’hoqxon Ibrat tomonidan yaratilgan “Jome’ ul-xutut” (“yozuvlar majmuasi”) nomli ilmiy asar ancha mukammal asar hisoblanadi. Ibratning mazkur asari bo‘yicha ilmiy kuzatishlar olib borgan filolog olimlar U.Dolimov, N.Jabborovlar o‘z fikrlarini quyidagicha xulosalaydi: “Ishoqxon Ibratning XX asr boshlaridayoq olib borgan ilmiy faoliyati uning ajoyib

tilshunos olim ekanligidan dalolat beradi. U madaniyatimiz taraqqiyoti tarixida husniyatni mukammal egallagan hattot sifatida ham katta shuhrat qozondi. Bu hol uning “Sah’ati Ibrat, alami Mirrajab Bandiy” va “Jome’ ul-xutut” asarlarida ham ko‘zga tashlanadi” [Исҳоқхон Ибрат, 2020:20]

Ishoqxon Ibrat asarlarining lisoniy xususiyatlari haqidagi ma’lumotlar Y.Sayidovning ilmiy izlanishlarida ham kuzatiladi. Muallif jadid adibiyoti namoyandalarining o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o‘rnini ular yaratgan badiiy asarlar misolida belgilashni maqsad qilar ekan, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho‘lpon, Muhammadsharif So‘fizoda, Karimbek Kamiy, Siddiqiy Ajziy, Abdulhamid Majidiy, Elbek, Botu kabi jadidlar qatorida Ishoqxon Ibratning ham she’riyatini qisman tahlilga tortadi. Uning “Jadid badiiy asarlari leksikasi” [Сайидов, 2018:68]. nomli doktorlik dissertatsiyasida jadid adiblari yaratgan nazmiy asarlar leksikasi misolida davr poetik nutqi va uslubidagi o‘z va o‘zlashgan qatlamning qo‘llanish darajasini aniqlashga, leksik-semantik va funksional xususiyatlarini ochib berishga, jadid she’riy asarlari leksikasining turkiy til va xalq shevalari asosida shakllanganligini asoslashga, metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi vositalarning poetik-estetik tabiati va lingvopoetik imkoniyatlarini yoritishga harakat qilingan. Muallif olib borgan tahlillari asosida jadidchilik harakati g‘oyalari she’riy asarlar matnida ham o‘z ifodasini topganligini, bu davrda leksik me’yorlar izchil takomillashib borganligini, statistik tahlilda o‘z qatlam 59% ni, o‘zlashma qatlam esa 41% ni tashkil qilganligini, “Chig‘atoy gurungi” a’zosi bo‘lgan adiblar poetik nutqida umumturkiy lug‘aviy birliklar tashkilot a’zosi bo‘lmagan shoirlar asarlariga nisbatan ko‘p miqdorda ekanligini, bu holat “Chig‘atoy gurungi” a’zolarining tilning sofliqini saqlashga doir harakatlarining natijasi ekanligini ilmiy xulosalaydi. Y.Sayidovning jadid adiblari sh’eriyati tilidagi lug‘aviy qatlamning miqdoriy va foiz ko‘rsatkichi bo‘yicha tahlillari, xususan, Ibrat she’riyati tlida umumturkiy so‘zlar 35%ni, arabcha so‘zlar 32%ni, forsha so‘zlar 27%ni, ruscha-evropacha so‘zlar 1,6%ni, aralash so‘zlar esa 4%ni tashkil etganligini ko‘rsatadi [Сайидов, 2018:32]. Bu holat adibning asarlarida mumkin qadar o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari

asosida, o‘z qatlam leksik birliklaridan foydalanishga harakat qilganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqotda Ibrat she‘riyati tilidagi forscha o‘zlashmalar xususida bildirilgan quyidagi fikrlar ham ahamiyatli sanaladi: “So‘fizoda, Sidqiy Xondayliqiy, Ishoqxon Ibrat, Siddiqiy-Ajziy kabi ijodkorlarning she‘rlari tilida qo‘llangan bir qism forscha o‘zlashmalar hozir iste‘moldan chiqqan va ular izohtalabdir. Ikkinchi bir qism so‘zlar esa eronlashgan o‘zbek shevalarida u yoki bu darajada uchraydi” [Исҳоқхон Ибрат, 2020:32]. Kuzatganimizdek, desertatsiyada Ishoqxon Ibrat she‘riyatining lug‘aviy tarkibi yuzasidan bir muncha mukammal tahlillar olib borilgan va ishonchli xuloslar chiqarilgan. Biroq bu tahlillar adib she‘riyati tilining leksik xususiyatlari haqida mukammal tasavvur bera olmaydi. Chunki, ishda she‘riyat tilining leksik xususiyatlari nomi ostida lug‘aviy qatlam tushunchasiga ko‘proq urg‘u berilgan. Vaholangki, she‘riyat tili leksikasi umumiy planda tekshirilar ekan, poetik nutq va uslubdagi leksikologiyaga aloqador bo‘lgan leksik-semantik munosabatlarning voqelanishi, uslubiy chegaralangan yoki chegaralanmagan leksika, leksemalarning semantik tabiati uchun xos bo‘lgan boshqa lisoniy hodisalar ishda baravar tadqiqqa tortilishi lozim edi. Shunga qaramay, mazkur ish biz uchun Ibrat she‘riy asarlari tili haqida dastlabki ilmiy ma‘lumotlarni berishi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

Umuman olganda, Is‘hoqxon to‘ra Ibratning lingvistik faoliyati, yaratgan asarlarining lisoniy xususiyatlari yuqoridagi ishlar istisno qilinganda, alohida tadqiqot obyekti sifatida monografik planda tekshirilmagan. Adib tomonidan yaratilgan badiiy, ilmiy, publitsistik asarlarning lisoniy tahlili XIX asrning oxiri XX asr boshlaridagi davr adabiy tilining shakllanish, rivojlanish va boyish tendensiyalari haqida muayyan ma‘lumot bera oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Нормаматов С. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2020. -Б. 174.
2. Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут. – Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912. –Б.10.

3. Исҳоқхон Ибрат. Танланган асарлар (нашрга тайёрловчилар: У.Долимов, Н.Жабборов). – Тошкент: Маънавият, 2020; Мадвалиев А. Исҳоқхон Ибратнинг олти тилли луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 53-56; Сайидов Ё. Жадид бадиий асарлари лексикаси: Филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2018; Нормаматов С. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2020.
4. Исҳоқхон Ибрат. Ислоҳи миллат. – Тошкент: Маънавият, 2022. – Б. 26-34.
5. Исҳоқхон Ибрат. Луғоти ситта ал-сина. – Тошкент: Ильин типографияси, 1901. – Б. 2-3.
6. Мадвалиев А. Исҳоқхон Ибратнинг олти тилли луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 53-56.
7. Сайидов Ё. Жадид бадиий асарлари лексикаси: Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. автореф. – Тошкент, 2018. – 686.

QADIMGI TURKIY YOZMA MANBALARDA DINIY QARASHLARNI IFODALOVCHI SO‘ZLAR

Muqaddas Allamberganova
o‘qituvchi,
Berdaq nomidagi QDU

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qadimgi turkiylarning diniy dunyoqarashini ifodalovchi so‘zlar haqida fikrlar keltiriladi. Matnlardan namunalar olinib, ilmiy tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: diniy so‘zlar, ko‘k tangri, muqaddas yer-suv, turkiy mif, qadimgi ajdodlar, ob-havo va chaqmoq, yer, o‘rmon, suv, daraxtlar.

Annotation

This article discusses the words that express the religious worldview of the ancient Turks. Samples were taken from the texts and analyzed scientifically.

Keywords: religious words, blue god, holy land and water, Turkish myth, ancient ancestors, weather and lightning, earth, forest, water, trees.

Ilk oʻrta asrlarda Markaziy Osiyo mintaqasida yashagan qadimgi turklar va boshqa turkiyzabon koʻchmanchi xalqlar orasida keng tarqalgan diniy eʼtiqod va kultlarni oʻrganish katta ilmiy qiziqish uygʻotadi. Qadimgi turklar sigʻingan xudolar haqidagi maʼlumotlar qadimgi turkiy runik yozuv yodgorliklari va xitoy manbalarida mavjud. Turkologlarning olib borgan tekshiruvlari tufayli qadimiy turk panteonining bir necha xudolari Orxon runik yozuvlari yodgorliklarida tilga olinishi aniqlandi. Xitoy manbalarida qadimgi turklar haqida ularning “ruhlarga sigʻinish, sehrgarlarga ishonish”i [Bichurin, 1950: 231] koʻrsatilgan. Ushbu maʼlumotni tahlil qilgan L.N. Gumilyov, xitoyliklar “osmon ruhi” orqali oliy xudo Koʻk-Tengrini tushungan [Gumilev, 2002: 89] degan fikrlarni keltiradi. Ichukduk, uchun tengri “oʻl!” tamish arinch, Turk bodun olti, alqinti yoq bolti. *Taslim boʻlgani uchun tangri “oʻl!” degan shekilli, turk xalqi oʻldi, tugadi, yoʻq boʻldi.* [Tonyuquq, 3]

Mazkur manbalarda qadimgi turklar dunyosining rasmda koʻrinadigan dunyo uchta sohaga boʻlingan: yuqori – osmon, oʻrta – yer va pastki – yer osti. “Yuqori dunyoning Rabbisi va qadimgi turk panteonining oliy xudosi” nafaqat osmonni, balki yerdagi ishlarni ham, shu jumladan, yer yuzida yashovchi odamlar taqdirini ham boshqarib turuvchi “Tengri” (Osmon) xudosi edi. Tangri-tag, tangrida bolmish turuk bilga qagʻan bu oʻdka olurtum, sabimin tukati ashitgil:.. *Tangriday, tangridan boʻlmish turk bilga xoqon bu dunyoga keldim, Soʻzimni tugal eshitgil...* [Kultegin, 1]

L.P.Potapovning soʻzlariga koʻra, bu xudoga boʻlgan hurmat “Xunn davriga toʻgʻri keladi”. Qadimgi turklar Oliy xudoga sigʻinishgan. Oliy xudo Tengri yoki Koʻk-Tengri, dunyodagi hamma narsani yaratuvchisi edi: “Boshida tepada koʻk osmon, pastda qorongʻi yer bor edi; ular orasida odam oʻgʻillari paydo boʻldi”, ammo Kok-Tengri (Moviy osmon) moddiy emas, balki ilohiy tushunchadir. I.V.

Steblevoy fikricha, qadimgi turkiylarning tangriga sig'inish tushunchalarida oliy o'rinda "osmon" va "xudo" turadi. Yuqori dunyoning ikkinchi o'rinda turuvchi xudosi unumdorlik ma'budasi Umay hisoblangan. Qadimgi turklar va boshqa turkiy ko'chmanchi xalqlarning g'oyalariga ko'ra u aholining ko'payishini, muvaffaqiyatli farzand ko'rishini, "erkak o'g'illari"ning xavfsiz tug'ilishini ta'minlaydi va ayollarning homiysi edi. Mana shu tushunchaning o'rta qismida **"muqaddas yer-suv"** yoki **Yduk Yer-Sub** xudosi turadi. Qadimgi turkiy manbalarda bu xudo hamisha Tengri va Umay bilan birgalikda tilga olingan. (Stebleva, 1972: 214) Qadimgi turkiylarning ilohiy tushunchalariga ko'ra inson vafotidan keyin u quyi dunyoga tushadi va ko'k osmon suvidan, quyosh hamda oyning iliqligidan bahramand bo'lish imkoniyatini yo'qotadi. Ular olamdagi har bir jism uch qismli deya tasavvur qilishgan. Masalan, turkiy miflarda olam uch quvatdan iborat: inson – et, suyak va qalbdan tashkil topgan, qalb esa tin, qut va sirlardan iborat, deb hisoblangan. Mavjud miflarga ko'ra, Ko'k tangri bo'lajak onalarga qut (qut-baraka), tin (tin, nafas), syur (ruh, ko'ngil) yuboradi. Inson vafot etgandan so'ng, uning tanasidagi qut, tin, syurlar parchalanib, ruhi osmonga uchib, ajdodlar ruhiga evrilgan. Qadimgi turkiylar haqiqiy o'limni yo'q deb hisoblaganlar. O'sha paytda hayot o'limdan keyin ham davom etadi degan fikrlar mavjud bo'lib, u dunyoda minishlari uchun ot, turli oziq-ovqatlar bilan ko'mishgan. Barchasi risoladagidek bajarilsa, ajdodlar ruhi ularga madad beradi degan haqiqatga ishonishgan. Shuning uchun ular yettinchi ajdodlarigacha bilishni burchlari deb bilishgan. O'z navbatida borliq ham ko'rinmaydigan va ko'rinadigan olamlar qorishmasi deya tushinilgan. Ko'rinmaydigan qismga Ko'k Tangri va ruhlar kirgan. Unga ko'ra osmon gorizontal tarzda qavatlarga ajralgan. Eng yuqori qavatda Ko'k Tangri, qolgan qavatlarda darajasiga qarab turli ruhlar yashagan. Qadimgi turkiylar qarashlariga ko'ra, ruhlar samoviy otlarda yurishgan. Shuning uchun otlarni ularga qurbonlik qilishgan. Shu bois bo'lsa kerak, ot muqaddas (ilohiy) xudolar va ruhlarga tegishli hayvon hisoblangan. Ko'k Tangri elchilari-xoqon va malikalar eng sara otlarda yurishgan. Ko'rinadigan borliqda esa quyosh, oy, yulduzlar va kamalak mavjud deb o'ylashgan. Bu yerda yomg'ir, qor, jala, chaqmoqlar tug'ilib hayot kechirishgan. Umuman olganda, ko'rinadigan olamga

turli xil kosmogonik jismlar kirgan. O'rta olam ham osmon kabi ko'rinadigan va ko'rinmaydigan jismlarga bo'lingan. Ko'rinmaydigan o'rta, olamda tog', o'rmon, suv, dara, g'or, buloq va boshqa ruhlar yashagan. Bular ko'rinadigan o'rta olamga, ya'ni insonlar va hayvonlarga o'z ta'sirlarini o'tkazganlar, birga yashaganlar. Shuning uchun insonlar ulardan madad olishgan, qurbonliklar qilishgan. Tekislik va vodiylar insonlarga, tog'lar, dovonlar, g'orlar esa ruhlarga tegishli bo'lgan. Insonlar o'zlari yashagan hududlarda turli marosimlar o'tkazib, qurbonlar qilishgan. Shu bois arxeologlar ular yashagan joylarda qazilma ishlarini olib borib, o'sha yerlardan ko'p haykallar hamda turfa xil buyumlarni topishgan. Xuddi shu yo'nalishda yer osti dunyosi ham ko'rinadigan va ko'rinmaydigan olamlarga bo'lingan. Ko'rinmaydigan yer osti olamida Yerlik boshchiligidagi yovuz ruhlar, yomon hamda o'zini o'zi o'ldirgan odamlar ruhlari yashagn. Bundan tashqari, narigi dunyoda vafot etgan inson bilan birga ko'milgan otlar va boshqa narsa buyumlar ham bo'lgan. Turkiylarga tanish bo'lgan metallar (temir, cho'yan, rangli metallar) Yerlik olami bilan bog'liq hisoblangan. Miflarda yerlik dunyosi odamlari yaratganligi aytiladi. Yer osti ko'rinadigan olamining chegaralari yer yuzasi, yer yoriqlari, yer osti g'orlari hisoblangan. Qadimgi turkiylarning an'anaviy dunyoqarashi bo'yicha olam doimo harakatda va yangilanib turuvchi borliq hisoblangan. Olamning asosiy vazifasi, hayotning uzluksizligi (doimiyliigi) uning ikkilanib turishida namayon bo'ladi. Inson ham mana shu olamning kichik bir bo'lagi sifatida o'z yashash ko'nikmasi va qadriyatlariga ega bo'lgan. Shomonlaring ko'k tangriga atalgan olqishlarida qadimgi ajdodlarimizning xudodan so'raydigan eng asosiy istaklari: O abad bo'lgan, Ko'k olam! Bizning poda va uyurlarimizni asragin, Bizni boy va baxtli qilgin, nabiralarimiz va avlodimizni ko'paytirgin, Barchamizni tengsiz va sog'lom qilgin kabi misralarda aks etgan. Umuman, turkiy miflarga va an'anaviy dunyoqarashga e'tibor qaratsak, ularning tabiat xilma-xilliklari bilan bog'liqligini ko'ramiz. Ayniqsa, quyosh va oy, yulduzlar, ob-havo va chaqmoq, yer, o'rmon, suv, daraxtlar bilan bog'liq miflar e'tiborimizni tortadi. Yana bir e'tiborli holat, har bir kultning o'z ko'rinmas ruhi borligidadir. Bu ruhlardan ular madad olishgan. Bu mezonlar turkiy xalqlar ijtimoiy

hayoti bilan bog‘liq bo‘lib, hayot tarzining ajralmas bo‘lagi hisoblangan.

Bizningcha, yuqorida tahlil etilgan olam modeli qadimgi turkiy xalqlar dunyoqarashini yetarlicha qamrab ololmagan. Hali buning uchun bir qancha dalilli ilmiy xulosalar kerak bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Кляшторный, С.Г. Мифологические сюжеты в древне тюркских памятниках / С.Г.Кляшторный // Тюркологический сборник 1977. –М.: Наука, 1981. – С. 117-138.

2.Abdurahmonov.G‘, Rustamov.A, Qadimgi turkiy til. – T.: O‘qituvchi. 1982. -B. 71-130.

3.Azimov. I., Rahmatov.M. Qadimgi turkiy til. –T.: TDPU. 2005. – B. 67-80.

4.Mahmudov N. Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at-ma’lumotnoma. – T.: 1990.

5.Rahmonov N., Sodiqov Q. Qadimgi turkiy til. – T.: 2009;

6.Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimiy qatlamlari. Birinchi qism. (kh-davron.uz)

XORAZM SHEVALARIDAGI BIRLAMCHI CHO‘ZIQ UNLILARNING O‘RGANILISHIGA DOIR

Elyor Alimardanov
o‘qituvchi,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti.

Annotatsiy

O‘g‘uz shevalarining turkman tili bilan qiyosiy o‘rganilishi jarayonida Xorazm shevalaridagi birlamchi cho‘ziq unlilarning kimlar tomonidan tadqiq etilganligini yoritish zaruriyati tug‘ildi. Maqolada darslik va qo‘llanmalarda yoritilishi va xorijiy olimlar tomonidan o‘rganilishi masalalari aks ettirildi.

Kalit so‘zlar: o‘g‘uz lahjasi, turkey tillar, unlilarning birlamchi cho‘ziqligi, qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi, qipchoq lahjasi.

Annotation

In the process of comparative study of Oghuz dialects with the Turkmen language, it became necessary to clarify who studied the primary long vowels in Khorezm dialects. The article covers issues covered in textbooks and manuals and studied by foreign scholars.

Keywords: Oghuz dialect, Turkish languages, primary length of vowels, Qarluq-Chigil-Uyghur dialect, Kipchak dialect.

O'zbek tili aksar turkiy tillar kabi ko'pshevaliligi bilan o'ziga xos xarakterga egadir. Odatiy turkiy tillar tasnifidagi qipchoq, o'g'uz, qarluq guruh tillarining umumiy xususiyatlari ayni o'zbek tilida mavjuddir. Shunga ko'ra, o'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan [Ashirboyev, 2013: 4]. Bular: qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasi.

O'zbek tilining o'g'uz lahjasi tarkibiga kiruvchi xorazm shevasi *xorazmcha*, *xorazm o'zbekchasi*, *xorazm o'g'uzchasi*, *xorazm turkchasi* nomlari bilan atalib, fonetik, grammatik, leksik xususiyatlari bilan turkiy tillarning o'g'uz guruhi tillariga yaqin turadi [Ekar, 2005: 115]. Turkolog olim G.Dyorfer xorazm shevasi va Xuroson turkchasi o'rtasida umumiy jihatlar ko'p ekanligini qayd etadi [Dyorfer, 1969: 22]. Shu jihatdan o'zbek tilining qarluq va qipchoq lahjalarida uchramaydigan birlamchi cho'ziq unlilarning o'g'uz lahjasi, shu jumladan, xorazm shevasida mavjud ekanligi diqqatga sazovordir.

Turkiy tillarda unlilar miqdor belgisiga ko'ra cho'ziq va qisqa unlilarga bo'linadi [Абдурасулов Ё. 2008, 24]. Cho'ziq unlilarning asosan, ikki xil ko'rinishi mavjud ekanligi adabiyotlarda qayd etiladi: birlamchi va ikkilamchi [Rahmonov, Sodiqov. 2009, 71].

Birlamchi cho'ziq unlilar ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lib, qisqa talaffuz qilinuvchi varianti bilan alohida leksemalarni ifodalaydi:

<i>at (ot, hayvon, ot fe'l)</i>	<i>a:t (ot,)</i> ,
<i>ot (maysa)</i>	<i>o:t (olov)</i>
<i>it (kuchuk)</i>	<i>i:t (itarmoq, ergashtirrmq)</i>
<i>gyz (qizimoq)</i>	<i>gy:z (qiz)</i>
<i>gurt (qurt)</i>	<i>gu:rt (qurut),</i>
<i>süri (surov, to'p)</i>	<i>sü:ri (cho'ziq)</i>

Ikkilamchi cho'ziqlik tovush o'zgarishi, ko'proq, so'zdagi undoshning tushishi natijasida hosil bo'ladi: **bigiz** > **bi:z**, **šahar** > **ša:r**,

oğul > u:l [Rahmonov, Sodiqov. 2009, 71]. Kontekst sharoitidan kelib chiqqan holda yuzaga chiqadigan cho‘ziqlikning bu turi turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davri mahsuli hisoblanadi.

Fonologik cho‘ziqlik [Жамолхонов, 2009: 81] deb ham nomlanuvchi birlamchi cho‘ziqlik masalasi turkiy tillarda munozarali mavzulardan biri bo‘lib, O‘rta asr tilshunoslari Mahmud Koshg‘ariy, To‘le‘ Hiraviy, Mirza Mahdiyxon va boshqalar cho‘ziq **a**, ba‘zan, cho‘ziq **i** unlisi haqida yozadilar. Mahmud Koshg‘ariy **a:** unlili so‘zlarni ikki alif bilan keltirgan [Аширбоев, Азимов. 2012: 12].

Mahmud Koshg‘ariy turkiy so‘zlarning unli tovushlarini tavsiflab shunday yozadi: “Unlilarni cho‘ziq yoki qisqartirib talaffuz qilish so‘zga zarar bermaydi” [Кошғарий, I, 385]. “Devon”ning boshqa bir joyida yana ham aniqroq qilib yozadi: *yïʻa:č* deyish ham mumkin, *yïʻač* deyish ham mumkin [Махмуд Кошғарий, II, 45].

Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida unlilar cho‘ziq talaffuz qilingan. Bunday cho‘ziqlik boshqa tovush ta’sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog‘liqdir. Unlilarning bunday cho‘ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o‘zbek shevalarida saqlanib qolgan: **tu:š**, **a:d**, **ba:š**, **dü:z**, **du:ri** va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho‘ziqligi urg‘uning dastlabki bo‘g‘iniga tushishi xususiyati bilan bog‘langan [Ashirboyev, 2013:12].

O‘zbek tilining xorazm shevasida birlamchi cho‘ziq unlilarning mavjudligi borasida dastlab g‘arb turkolog olimi Budenz ma’lumot beradi [Budenz, 1865: 316]. J.Budenz “Xiva tatarchasi”^{*12} nomli tadqiqot ishida o‘zbekchada cho‘ziq unlilar mavjud ekanligini qayd etib, quyidagi misollarni keltiradi:

- a: ka:n, a:t (ism);
- ï: kï:z (qiz);
- o: bo:r;
- ö: bö:ri (bo‘ri);
- u: tu:z (tuz);
- ü: tü:š (tush).

Keyingi davr tadqiqotlarida, umuman, o‘zbek tilida uchraydigan cho‘ziq unlilar borasida V.Grunberx [Grunberx, 1902] , L.Lageti

* Xiva turkchasi. Budenz tatarcha termini bilan umumiy turk tilini nazarda tutadi.

[Lageti, 1938: 177-204], V.Polivanov [Поливанов, 1933] tadqiqotlarida qimmatli ma'lumotlar beriladi.

Xorazm shevasi, uning fonetikasi, shuning bilan birga leksikasi, grammatikasini keng ko'lamda o'rgangan olim F.Abdullayev "O'zbek tilining xorazm shevalari" monografiyasida shevadagi cho'ziqliklar borasida quyidagilarni qayd etadi: "O'g'uz gruppasi shevalarida oddiy cho'ziqlikka ega bo'lgan unli tovushlardan tashqari, yana cho'ziq unlilar bor. Deyarli har bir qisqa yoki oddiy cho'ziqlikdagi unli o'zining cho'ziq variantiga egadir: a – a:, ä – ä:, i – i:, ü – ü:, ö – ö:, o – o:, ĭ – ĭ:" [Абдуллаев, 1961:131].

Olim xorazm shevalaridagi cho'ziq unlilarni quyidagicha tartiblashtiradi:

Otni otdan farq qiladigan cho'ziq unlilar: qaš – qa:š, at – a:t, ala – a:la, ara – a:ra, san – sa:n, muš – mu:š, iš – i:š, sap – sa:p, duz – du:z.

Otni fe'ldan farqlaydigan cho'ziq unlilar: ağ – a:ğ, jar – ja:r, tut – tu:t, buz – bu:z, aç – a:ç, iç – i:ç, diz – di:z, duš – du:š, jan – ja:n, oj – o:j, öt – ö:t, aq – a:q, qan – qa:n, qiz – qı:z, sağ – sa:ğ.

Turk turkolog olimi Talat Tekin o'zining "Turkiy tillarda birlamchi cho'ziq unlilar" mavzusidagi tadqiqotida o'zbek tilidagi birlamchi cho'ziqliklarni xorazm shevasi misolida keltirib o'tadi [Tekin, 1995: 50-53]. Olim xorazm shevasidagi birlamchi cho'ziqlik turkman tili bilan ayni bo'lib, ba'zi farqli jihatlari sifatida turli namunalarni qayd etadi. Asosan, a:, ĭ:, o:, u:, e:, i:, ö:, ü: unlilarining cho'ziqliklarini keltiradi. Aytish joizki, o'g'uz turkum tillariga, jumladan turkman tilida faol qo'llaniluvchi e tovushi xorazm shevasida aksar o'rinlarda ä tovushiga o'tadi [Alimardanov, 2020, 37] va asosan, cho'ziq talaffuz qilinadi. Shu jihatdan olim T.Tekin ishlarida ba'zi xatoliklar ko'zga tashlanadi. Ya'ni, xorazm shevasidagi cho'ziq ä: va e: tovushlarini umumlashtirib bitta qilib beradi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, qadimgi turkiy til tabiatiga xos birlamchi cho'ziq unlilar o'zbek tilining xorazm shevasida hozirgacha yaxshigina saqlangan. Ushbuni keng ko'lamli tadqiqot sifatida o'rganish, tadqiq etish tilshunoslik oldida turgan muhim mavzulardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2014.

2. Alimardanov E. O'zbek tilining o'g'uz turkum tillari bilan qiyosiy o'rganish (mag.diss.). Toshkent, 2020.
3. Budenz J. Khivai Tatárság. Nyolvtud, 1865.
4. Gerhard Dyorfer (Gerhard Doerfer). İran'da Türk Dilleri // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara: 1969, Türk Dil Kurumu Yayınları.
5. Grunberx V. Forstudier til turkisklydhistorie, Kopengagen, 1902.
6. Lageti L. “Les voyelles longues en turc”. 1938.
7. Suyar Ekar (Süer Eker). Özbekistan'da oğuzca bir diyalekt güney harezmi-oğuzcası // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD) Sayı 5, 2005, 113-128.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/328327>
8. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. Toshkent, 2009.
9. Talat T. Türk dillerinde birincil uzun ünlülerin. Ankara, 1995.
10. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. Тошкент, 2008.
11. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг хоразм шевалари. Тошкент, 1961.
12. Аширбоев С., Азимов И. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 2012.
13. Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. Тошкент: “Фан”, 2009.
14. Махмуд Кошғарий. “Девони луғутит турк”. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. I-II томлар. Тошкент, 1960-1963.
15. Поливанов Е.Д. Узбекский диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933.

“ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК”ДА ФЕЪЛ КАТЕГОРИЯЛАРИ ТАВСИФИ

Болтабика Азадова
магистрант,
ТошДЎТАУ

Annotatsiya

Мақолада Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида феълнинг майл, замон категориялари, вазифадоиш шакллари ҳақида айтилган фикрлар мисоллар ёрдамида изоҳланган.

Калит сўзлар: феъл, феъл категориялари, феъл майллари, феъл замонлари, вазифадоиш шакллар, қиёсий таҳлил.

Annotation

With the help of examples, the article explains the thoughts of Mahmud Koshgariy given in his dictionary "Devoni lugat at Turk" about the mood and tense categories of verbs, about the functional forms of verbs.

Key words: verb, verb categories, tense category, moods of the verb, functional forms of the verb, comparative analysis.

Туркий тиллар тарихини, улардаги диалект ва лаҳжаларни, шу билан бирга, туркий тиллар сатҳ бирликларидаги ўзига хос жиҳатларни ўрганишда Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарининг ўрни беқиёсдир. Хусусан, асар иш-ҳаракат лексемаларининг категориялари тарихини ёритишда, уларнинг тадрижий такомилени кўрсатишда ҳамда ҳозирги ўзбек адабий тилидаги шакллари билан муносабатини белгилашда қимматли материалларни бера олади.

Туркологияда феълнинг грамматик категориялари тарихини, тавсифий белгиларини ўрганиш бўйича бир қатор салмоқли ишлар амалга оширилган. Қадимги ёдгорликлар тилида истеъмолда бўлган майл ва замон категорияларини ўрганиш соҳасида Д.М.Насиловнинг қадимги уйғур тилига оид матнлардаги феъл шакллари таҳлиliga бағишланган номзодлик диссертацияси [Насилов, 1963], В.Радлов, П.Мелиоранский, К.Броккельман,

А.Габэн, И.Батманов, С.Муталлибов, А.Шчербак, Э.Фозилов ва бошқа олимларнинг қадимги ёдгорликлар тилини ўрганишга бағишланган ишлари фикримизнинг далилидир.

Кузатишларимиздан маълум бўлишича, “Девон”да феълнинг майл ва замон формаларининг ясалиши, қўлланиши, ифодалаган маънолари ҳақида бир қатор қимматли маълумотлар берилган. Маҳмуд Қошғарий XI аср тилида буйруқ-истак майли II шахс бирлик маъносининг ифодаланиши ва бу феълнинг аффикслари ҳақида шундай ёзади: “*Бар, ўр, кел* буйруқ феълларидир. Кўпчилик турклар буйруқ феълининг тингловчи формасида *Қ* товуши келганда, қаттиқ талаффузли сўзларда ҳамда буйруқ охирида *Ғ* товуши келганда *-ғыл, -қыл*; юмшоқ сўзларда ва ўзагида *К* ҳарфи бўлган сўзларда *-гил(-кил)* орттириб қўллайдилар: *барғыл, гапурғыл* каби. Бу сўзлар қалин бўлганлиги учун *-ғыл* қўшилгандир. Охири *Ў, Ғ* товуши билан тугаган феълларнинг буйруқ шаклларига *-қыл* қўшилади: *тағқа азқыл* - тоққа чиқ, *сут сағқыл* – сут соққин каби” [Қошғарий, 2016: 121].

Қошғарий, шунингдек, феълнинг замон категориялари ҳақида ҳам фикрлар билдириб, ҳар бир замоннинг грамматик маъноси ва уни ҳосил қилувчи грамматик шакллари алоҳида тавсифлайди. Жумладан, ўтган замон шакли - *ди* аффикси ҳақида шундай ёзади: “Ўтган замон феъл ясовчи *-ди* аффикси П, Т, Ч, К каби тўртта қаттиқ ҳарфлар (товушлар) билан қўшилганда “д” “т”га алмашади. Чунончи, *тапти, қачти, чўкти* каби. Ўзидан сўнгги “д”ни “т”га алмаштиришда “қ” ҳам “к”га ўхшайди. Чунончи, *ол манга бақти* каби. Бу “д”ни “т”га алмаштириш, у ҳарфларнинг маҳражлари қаттиқ бўлгани учундир. Буларнинг асли “Д”дир. Юқоридаги ҳарфларга қўшилганда “Т” равишда талаффуз қилиш яхшироқдир...” [Қошғарий, 2016: 41-42].

“Девону луғотит турк” да келаси замон феъли барча феъл турларига *-р* қўшимчасини қўшиш орқали ҳосил қилиниши кўрсатилади. Масалан, *турур* (тур феълидан), *келур* (кел феълидан), *кулур* (кул феълидан). Шунингдек, *ғай, -қай, -кай, -гай* аффикслари ҳам келаси замонни ифодаланиши таъкидланади: *қурғай, сағқай, келгай*.

Маҳмуд Қошғарий феъл сўз туркумидаги ўзига хос категория

сифатида масдар (инфинитив) шаклга алоҳида тўхталади. Асарда масдарлар, масдар шакллариининг вариантлари ҳақида изчил маълумот берилади. У ёзади: “Масдарлар ҳамма феълларда бир хилдир. Ўзагида “қ”, “ғ” ҳарфлари бўлган ёки талаффузда тўлиқ айтиладиган сўзларда *-мац* қўшиб ясалади. Ўзагида “к” ҳарфи бўлган ёки юмшоқ талаффуз қилинадиган сўзларда *-мак* қўшиб ясалади... [Кошғарий, 2016: 45-46] . Масалан, *кўрмак, соғмак, бармак; турмак, келмак, ачмак* (очди феълидан).

Масдарларнинг яна бири “соф феъл шаклига ишловчи шахс маъносини англатувчи қўшимча қўшиш билан ясалиши ва бу хил масдарларнинг отлар туркумидаги сўзлар каби от ўрнида қўлланиши”дир. Булар феъл ўзагига қалин сўзларда *-қи, -ғи*, юмшоқ товушли сўзларда *-ки, -ғи* қўшимчалари билан ясалиши таъкидланади. Масалан, *ул бариғ барин* - у бора боргунча бирор нарсага тўхтамай тўғри борди; *сўғал тўнўғи артақ* - касалнинг нафас олиши ёмон, оғир; *анинғ йармақ териги кўр* - унинг пул тўплашини кўр; *таз келиғи бўркчига* - калнинг югуриши дўппифурушгача [Кошғарий, 2016:48] .

Англашиладики, Маҳмуд Кошғарий тавсифлаган, юқорида биз мисол тариқасида изоҳлаган феълнинг майл, замон категориялари, вазифадош шакллари ҳақида айтилган фикрлар бугунги тилшунослик фанимиз учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. “Девонда” кўрсатилган феъл категорияларига оид грамматик кўрсаткичлар ҳозирги туркий, хусусан, ўзбек тилигача етиб келди. Муаллиф улкан тилшунос олим сифатида уларни батафсил қиёсий таҳлил қилиб берди. Шунинг учун, Маҳмуд Кошғарийнинг тилшунослик фаолияти туркий фонетика, туркий диалектология, лексикография, этимология ва грамматика бўлимлари учун катта дастуруламал бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Насилов Д. М. Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке (по памятникам уйгурского письма). – Автореф.дисс... канд. филол. наук. – Москва, 1963.

2. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, 1-жилд. – Т.: Mumtoz so‘z, 2016. – Б. 121.

3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, 2-жилд. – Т.: Mumtoz so‘z, 2016.

INSONLARNING PSIXOLOGIK-RUHIY HISSIYOTLARI, HARAKAT-HOLATLARINI IFODALOVCHI LEKSEMALAR

Vaziraxon Alimbekova
Magistrant,
ToshDO‘TAU

Annotatsiya

Ushbu maqolada aksariyat o‘zbek shevalarida, adabiy til lug‘atlarida qayd etilmagan dardoq shevasiga doir insonlarning harakat-holatlarini ifodalaydigan dialektizmlar tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: harakat-holatni ifodalovchi leksemalar, dialekt, sheva, dialectal so‘z, adabiy til.

Annotation

This article analyzes some dialectal words that was not given in literary language vocabulary related to verbs which express people’s emotions and actions in Dardoq dialect.

Key words: vocabulary that expressing emotions and actions, dialect, dialectal word, literary language.

Ma’lumki, inson tug‘ilib voyaga yeta boshlaganidan keyin ma’lum shart-sharoitlar, sababiyatlar va hokazo omillar ta’sirida u yoki bu ruhiy-psixologik hislatlarga ham ega bo‘la boradi. Shuning uchun ham muayyan shart-sharoitlar taqozosi bilan inson psixik, ruhiy hamda fiziologik jihatdan sho‘x, quvnoq, chaqqon, epchil, qo‘rqmas, dovyurak, orsiz, or-nomusli, qo‘pol, qo‘rs kabi ko‘plab hislatlarga ega bo‘ladi. Tabiiyki, bunday psixologik holatlarni ifodalash uchun o‘ziga xos leksemalardan foydalaniladi.

Dardoq shevasida ham, boshqa shevalarda bo‘lganidek, ayni shu leksik-semantik guruhda adabiy tilga xos leksemalardan foydalaniladi (tabiiy, ko‘plari muayyan fonetik farqlar bilan). Ezma, go‘l, laqma, o‘jar, g‘ayirli, epchil, uyatsiz, orsiz, qo‘rqoq, botir, jasur, polvon, mard,

dangasa, yalqov, chaqqon, pazanda, mehmondo‘st, rahmdil, mehribon, oq ko‘ngil, xasis, ko‘ngli qora, qizg‘anchiq kabilardir.

Shevada qo‘llanayotgan va kishilarning jismoniy va fiziologik holatlar ta‘sirida ifodalangan qiyofasiga ham bir qancha leksemalar qo‘llaniladi. Avvalo, quyidagi misolga e‘tibor beraylik: *issiy sü:mi, çajmi içirvār, ikki sãättäm beri çuquluq tãrtiši hiççäm toxtamajapti.* (<Issiq suvmi, choymi ichib yubor, ikki soatdan beri chuquluq tortishi hech ham to‘xtamayapti) Ushbu so‘zga sinonim sifatida **ix tütmoq** birikmasi ham qo‘llaniladi. Matndan **çuquluq tãrtiš** so‘zining “sovuq qotganda hiqichoq tortishi ” ma‘nosida kelgani ma‘lum bo‘ldi.

Insonlar bilan muloqot jarayonida shunday so‘zlarga guvoh bo‘ldikki, ulardan biri **diqqīnapas** \diqqinafas. *“üj isip ketkänidän hãzir ölip qãladigandaj rãssäjäm diqqīnapas böp kettim”*. (<Uy issib ketganidan hozir o‘lib qoladiganday rosa ham diqqinafas bo‘lib ketdim.) Yuqorida keltirilgan gapdan ko‘rinib turibdiki, *diqqīnapas* so‘zi “betoqat bo‘lmoq, yuragi siqilmoq” ma‘nolarida kelmoqda.

Ijodiy izlanishlarimiz davomida suhbatdoshlarimizdan ko‘plab shevaga xos so‘zlarni to‘plashga muvaffaq bo‘ldik. Dardoq shevasida uzoq, ko‘zini uzmay, lo‘q qilib qarab turgan odamga nisbatan **gölāj-** \go‘lay- leksemasi qo‘llaniladi. Bu leksema salbiy ma‘noni ifodalaydi: *Mäjtäpta šunaqanği tärbijäsiz bällär bār, ümmän dãrs qimedi, üstãzdi hürmät qimedi, vãzifälärdi söräseñ señggä qarap göläjip türörädi, gäpäm tä’sir qimedi. ülär hišnäsädän qoxmedi, qattiq tejippöjsen ettäsigä ätenäsi jetip kelädi, mäjtäplärdi ähvãli šünä: bögännän kijin, ösiš bölämidi!?* Xuddi shu ma‘noni ifodalovchi **baqrajmoq** so‘zi ham shu sheva vakillari nutqiga xos bo‘lib, faol qo‘llaniladi. *Mengä baqrajip türip, jãlyän gäpirgäni üjãlmisä:mi, jänä közimgä qarap-a?!* (<Menga baqrayib qarab turib, yolg‘on gapirgani uyalmaysanmi, yana ko‘zimga qarab-a?!) *Baqrajip* so‘zi ham *gölājmoq* so‘zi kabi salbiy ma‘noni ifodalash uchun qo‘llaniladi.

Endi quyidagi misolga e‘tibor beraylik: *“Oqıştän qajtjatganiñda mengä doqīnap öt”*. (<O‘qishdan qaytayotganda menga do‘qinab o‘t). Keltirilgan gap mazmunidan **doqīna-** leksemasi *yo‘liqmoq, uchrab o‘tmoq* ma‘nolarida kelganligini sezish qiyin emas, ammo ularning ma‘no qirralari orasida farq bor. *Doqīnamāq* fe‘lida “osonlik bilan”,

“qisqa muddatga” kabi valentliklar ham mavjud, ya’ni birrovga uchrab o‘tish ma’nosini ifodalaydi.

O‘tida, muammosi bor insonlar yog‘li, achchiq ovqatlarni tanovul qilganda ko‘pincha jig‘ildon qaynashi bezovta qilib turadi. Jig‘ildon qaynashi esa Dardoq shevasida **zännä böl-** deyiladi: *Men sarja:(y), qajma:(y), döltä jeomijmān, ötimdä käsälim bār, zännä bölāmān.* (Men sariyog‘, qaymoq, do‘lta yeya olmiyman o‘timda kasalim bor, zanna bo‘laman).

Čiččäj- leksemasi o‘ziga bino qo‘ygan, eng so‘ngi urfda kiyingan odamga nisbatan ishlatiladigan so‘z bo‘lib, bu so‘z adabiy tilda berilmagan. *āripžāndi qizi oqışkā kripti, hār kūni čiččājip kijinip ketādi, žā erkālätvärgändä, oqışkājām ātäsi kirgizgān.* (<Orijjonning qizi o‘qishga kripti, har kuni chichchayib kiyinib ketadi, juda erkalatvorganda, o‘qishkayam otasi kirgizgan). Čiččäj- so‘zi tarkibida dimog‘dorlik semasi ham mavjud. Bu so‘z doim kiyinmoq so‘zi bilan birga ishlatiladi. Buni yuqorida keltirilgan misol orqali ko‘rish mumkin. Ba’zan bu so‘z kiyinmoq so‘zisiz ham qo‘llaniladi: *U qiz žā: čiččājgān qiz, ānčā-münčā bāllārdi toyatmijdi.* (<u qiz juda chichchaygan qiz, ancha-muncha bollarni to‘g‘atmiydi). Ushbu gapda bu so‘z insonning harakterini ifodalab beryapti, ya’ni o‘ziga bino qo‘ygan, oddiy insonlarni mensimaydigan, o‘zini ulardan bir pog‘ona baland tutuvchi inson va shu xususiyatlari uning kiyinishida ham o‘z ifodasini topgan. Shoshilib, tezlik bilan ovqat yeyishga nisbatan ushbu sheva vakillarida **šām-šüm qilmāq** birikmasi qo‘llanadi. Masalan: *ke: qānniņ āčip qālādi, āz bösājām šām-šüm qivāl.* (<kel qorning ochip qoladi, oz bo‘sayam shom-shum qilib ol.)

apay-čapay bo‘lmoq leksemasi insonlar o‘rtasida o‘zaro munosabatlarda yaqin bo‘lish, sirdosh bo‘lish ma’nolarini anglatadi. Ammo bu so‘zning uslubiy ma’nosidan salbiy bo‘yoqdorligi kuchliroq. *U bilān žā: apay-čapay böp ketmä. äjjār ādāmğä oxshejdikān, sirlärini äjtö:virmāgin.* (U bilan juda opoq-chopoq bo‘lib ketma. Ayyor odamga o‘xshar ekan, sirlaringni aytavermagin).

Dardoq shevasi vakillarida indamay ish bitiradigan insonlarga nisbatan **yirmijip** leksemasi qo‘llaniladi. Masalan: *yirmijip iş bitirāsān-ä, içiñdān piškānsān senām.* (<G‘irmiyib ish bitirasan-a, ichingdan pishgansan sen ham).

Mašaq qıl - dehqonlar hosilni yigʻib olgandan keyin tozalash, qolib ketgan hosillarni dehqonlar roziligida odamlar oʻzlari uchun yigʻib olishi. *Masalan: bir qāp sāvzi mašaq qıldik. Endi birār qāp pijāz mašaq qīvāsek, qīštān bemālāl čiqamiz. (<Bir qop sabzi mashaq qildik. Endi biror qop pijoz mashaq qilsak, qishdan bermalol chiqamiz).*

Levä, levij qıl – tadqiqot ishi olib borilayotgan shevada ushbu leksemalar insonlarning biror mehnatga kunimlik maosh olish uchun yollanib ishlashiga nisbatan qoʻllanadi. *Kelinim bilan nevārām jāz böji levij qilip tāpkān pūligā mājtāpkā üstivāš ālišti. Endi münnān mujayīga levā qilip qīškā ün bilān jāy āppöjišmāxči. (<Kelinim bilan nevaram yoz boʻyi leviy qilib topgan puliga maktabka ustibosh olishdi. Endi bundan buyogʻiga leva qilib qishga un bilan yogʻ olib qoʻymoqchi).* Ushbu soʻzning ikkinchi maʼnosi ham boʻlib davlat tashkilotlarida ishlovchi hodimlarning oylik maoshidan tashqari topgan qoʻshimcha daromadi (Pora olishi). *Diriktirlārdi ājligi āddij oxtuvčini ājligi žā qimmatmas, kāptivālārdi ālip minādigān dārāžādā, levālāri köp. Hār bittā oxtuvčisini iškā āgāndā jüz, ikki jüzdān āgāndājām čäkānāmi? (Direktorlarni oyligi oddiy oʻqituvchini oyligi juda qimmatmas, kaptivalarni olib minadigan darajada, levalari koʻp. Har bitta oʻqituvchisini ishga olganda juz, ikki yuzdan olgandayam chakanami?)*

Iči čiq- shevada bu ibora bajarilgan ishdan mamnun boʻlish, koʻngli toʻlish maʼnolarida qoʻllanadi. Bu iborani boʻlishsiz shaklda ham ishlatish mumkin: *hiččām qigan işlāriñdān ičim čiqmadi. köngil qojip, jürājdān čiqarip iş qīseñ, qīganga jārāšā. Bömāsa qīma özim qilaman. (< hech ham qilgan ishlaringdan ichim chiqmadi. Koʻngil qoʻyib, yurakdan chiqarib ish qilsang, qilganga yarasha. Boʻlmasa qilma, oʻzim qilaman.*

Ālimsin- leksemasi ham yuqorida izohlangan leksemaga maʼnodosh leksemdir. *Seni qigan işiñdān hi:č ālimsinmimān-da. Bāribir büzip özim jänā bāšqattan qip čiqišim kerek. (<Seni qilgan ishingdan hech olimsinmayman-da. Baribir buzib oʻzim yana boshqattan qilib chiqishim kerak).*

Kulmoq leksemasining oʻzbek adabiy tilida qator salbiy va ijobiy boʻyoqdorlikka ega boʻlgan leksik qatori mavjud. Kulish darajasiga qarab ular turli xil leksik birliklar bilan ataladi. Oʻrganilayotgan sheva

vakillarining lugʻat tarkibida shunday soʻzlar borki, biz uni adabiy tilimizda uchratmaymiz. Ana shunday soʻzlardan biri bu **žimšäj-**, **žimšiq** leksemasidir. Bu leksema miyigʻida kulib turgan yosh bolalarga nisbatan ishlatiladigan ijobiy maʼnoga ega boʻlgan leksemadir. *Žimšäjip türišini qarañ, bü bālani. Biräm širin kimgä oxšedi-jä!* (<Jimshayib turishini qarang, bu bolani. Biram shirin kimga oʻxshaydi-ya!)

Žirtäj- leksemasini ham kulmoq soʻzining leksik qatoriga kiritishimiz mumkin. Ushbu leksema salbiy boʻyoqdorlikka ega boʻlgan soʻz boʻlib, izohli lugʻatdagi *ishshaymoq* soʻzi bilan aynan bir maʼnoda qoʻllaniladi. *Žirtäjib türišini qara üjälmästän. Häli bü išti men qiganim joyam deseñ kereg a?* (<Jirtayib turishingni qara uyalmasdan. Hali bu ishni men qilganim yoʻgʻam dersan a?)

Yana bir kulmoq leksemasiga oid boʻlgan soʻzlardan biri bu **irsälänlä-** soʻzidir. Ushbu soʻz ham kulmoqning salbiy boʻyoqdorlikka ega boʻlgan koʻrinishlaridan biri boʻlib, yuqoridagi leksema ham adabiy tilimizning lugʻat boyligiga kiritilmagan. Qiz bälä böp türüp irsälänläjsäneñ, irsälänläjsän jā imlägändi bilmi:sän. Narjayda mehmānlär ötirišipti. (<Qiz bola boʻlib turib irsalanglaysaney, irsalangleysan. Jo imlaganni bilmaysan. Narigi yoqda mehmonlar oʻtirishibdi).

Oʻrganilayotgan sheva vakillarimiz nutqidagi soʻzlarning aksariyat qismi yosh bolalar bilan bogʻliq boʻlgani eʼtiborimizni tortdi. **Mijiñlä-** soʻzi ham aynan yosh bolalarga aloqador boʻlgan leksemalardan biridir. Shevada yuqoridagi soʻzning takror holatda qoʻllanishi ham kuzatiladi. Bu leksema ham oʻzbek tilining lugʻat tarkibida mavjud emas. Ushbu sheva vakillari tomonidan miyinglamoq soʻzi sababsiz va oʻrinsiz yigʻlamsirayotgan bolaga nisbatan qoʻllaniladigan leksemadir. *Bālejni ettägä bir xapsala qilip kinnälätči. Mijiñ-mijiñ qilip jüräydi ezvärđi. Ādamdi nāzārijām jāmān-dā, inžiyłanip qāpti.* (<Bolangni ertaga bir xafsala qilib kinnalatchi. Miyiñ-miyiñ qilib jurakni ezib yubordi. Odamning Nazari ham yomon-da, injiqlanib qolibdi).

Oʻzbek adabiy tilida gap taʼsir qilmaydigan, qancha gapirsa ham eʼtiborsiz, beparvo boʻlgan, suhbatdoshining gaplarini pisand qilmagan insonga nisbatan ishlatiladigan bir qancha leksik birliklar mavjud.

O'rganilgan sheva vakillari nutqida ham ayni shu vaziyatdagi insonga nisbatan ishlatiladigan, ammo adabiy tilimizda mavjud bo'lmagan bir leksemani uchratdik. Bu **setrāj-** leksemasidir. Ushbu leksemaning mazmuni o'zbek tilining izohli lug'atida mavjud bo'lgan *bezraymoq* leksemasi bilan ayni bir xildir. Masalan: *bü betä'sir qizgä qanča gäpirsenäm gäp tä'sir qimijdi, közini loq qilip seträjip türörädi. Ätänäsi qande tärbijä bergän bilmädim.* (<Bu beta'sir qizga qancha qapirdeng ham gap ta'sir qilmaydi, ko'zini lo'q qilib setrayib turo'radi. Ota-onasi qanday tarbiya bergan

Dalada dehqonchilik, bog'dorchilik ishlarida ishchilar egatlarda mehnat qiladi. Shu mehnat jarayonida kimdir ishni tez qilib ilg'orlab ketadi, yana kimdir ortda qolib ketadi. Mana shu vaziyatda ortda qolgan odamni oldinda ketayotgan ishchi o'ziga yetkazib olish uchun unga yordam beradi, ya'ni o'zi ish qilayotgan joydan ortga qaytib sherigini o'ziga yetkazib olish uchun ko'maklashib keladi. Shevada bunday jarayon **ütürläš** deyiladi. Masalan: *Särvi, iltimäs, meni ütürlä, özim qäp kettim, öziñgä jetkäväl. Billä gäpläšip paxta terämiz.* (<Sarvi, iltimos meni uturla, o'zim qolib ketdim, o'zingga yetkazib ol. Birga gaplashib paxta teramiz).

Insonlarga biror shaxs, narsa, harakat-holat kabilarning ko'nglidagiday bo'lishi, ma'qul kelishini ifodalash uchun ushbu sheva vakillarida **iči čiq-**iborasi ishlatiladi. Masalan: *ičin čiqdimi āgän närsäläriñdän? Hämmäsi töri keldimi iş qilip.* (<Iching chiqdimi olgan narsalaringdan? Hammasi to'g'ri keldimi ish qilib?) Ushbu ibora ko'p hollarda bo'lishsiz shaklda qo'llaniladi: *japkän bänkälärimdän ümümän ičim čiqmäjäpti nimägädir, ätvärädigängä oxšäjäpti.* (<Yopgan bonkalarimdan umuman ichim chiqmayapti nimagadir, otvoradiganga o'xshayapti).

Biron bir narsaga ehtiyoji, zarurati bor insonlarga nisbatan o'zbek adabiy tilida *ehtiyoj bo'lmoq, zoriqmoq* atamaları qo'llaniladi. E'tiborimizni qaratayotgan sheva vakillarimizda ham bu leksemalar bilan yondosh holatda **müstar böl-, müstärim böl-** singari leksik birliklardan foydalaniladi. *Äjtkän närsäsini aberip qoj endi, müstärim qimastan.* (<aytgan narsasini olib berib qo'y endi mustarim qilmasdan).

Shu bilan birgalikda, o'rganilgan shevada ayni shu tematik guruhdan joy olgan o'nlab leksik birliklar mavjudki, ular faqatgina shevaning so'z fonidadir. To'g'ri, ularning barchasini adabiy til doirasiga olib kirish lozim deya olmaymiz. Lekin vaqti kelib, ularning ayrimlari adabiy tilimizdagi so'zlar qatoridan o'rin oladi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Иброҳимов С. Андижон шеваси. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 26.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Тошкент: Navro'z, 2016.

KO'PLIK KATEGORIYASINI DARSLIKlarda BERILISHI VA METODOLOGIK TAHLILI

Abdumajidova Dilnoza Ibrohim qizi
Yunusobod tumani 258-maktab o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi otlar va olmoshlarda -lar affiksi orqali, shuningdek, leksik-sintaktik usullar bilan ifodalanadi, miqdoriy va sifatiy ma'nolarni (hurmat, ta'kid, umumlashtirish) bildiradi. Darsliklarda ko'plik agglutinatив tillarning xususiyati sifatida tahlil qilinadi, birlik (nol-morfema) va ko'plik shakllari misollar bilan taqqoslanadi (kitob – kitob-lar). Ta'limda, masalan, 6-sinf darsliklarida, taqqoslash va mashqlar orqali o'rgatiladi. Kategoriya morfologik va semantik jihatdan yaxlit ko'rilgan bo'lsa-da, kelajakda sintaktik usullarga ko'proq e'tibor berish talab etiladi.

Kalit so'zlar. Hurmat, -lar, ko'plik, darslik, son, sheva, predmet, agglutinatив.

Annotation

In this article, the category of plural in Uzbek is expressed in nouns and pronouns through the affix -lar, as well as by lexical-syntactic methods, expressing quantitative and qualitative meanings (respect, emphasis, generalization). In textbooks, plural is analyzed as a feature of agglutinative languages, the singular (zero-morpheme) and plural forms are compared with examples (book - book-lar). In education, for example, in 6th grade textbooks, it is taught through comparison and exercises. Although the category is considered morphologically and semantically holistic, in the future more attention should be paid to syntactic methods.

Key words. *Respect, -lar, plural, textbook, number, dialect, subject, agglutinative.*

O‘zbek tilida ko‘plik kategoriyasi otlar va olmoshlarda -lar affiksi orqali, shuningdek, leksik-sintaktik usullar bilan ifodalanadi, miqdoriy va sifatiy ma’nolarni (hurmat, ta’kid, umumlashtirish) bildiradi. Darsliklarda (Hozirgi o‘zbek tili, 2024; TILSHUNOSLIKKA KIRISH, 2023) ko‘plik agglutinativ tillarning xususiyati sifatida tahlil qilinadi, birlik (nol-morfema) va ko‘plik shakllari misollar bilan taqqoslanadi (kitob – kitob-lar). Ta’limda, masalan, 6-sinf darsliklarida (Ona tili, 2007), taqqoslash va mashqlar orqali o‘rgatiladi. Kategoriya morfologik va semantik jihatdan yaxlit ko‘rilgan bo‘lsa-da, kelajakda sintaktik usullarga ko‘proq e’tibor berish talab etiladi.

O‘zbek tilshunosligida ko‘plik (son) kategoriyasi otlar, olmoshlar va fe’llarga xos grammatik kategoriya sifatida o‘rganiladi bo‘lib, predmet, hodisa yoki xususiyatning miqdoriy va sifatiy belgilanishini ifodalaydi. Bu kategoriya tilning morfologik tuzilishida markaziy o‘rin egallaydi: birlik shakli nol-morfema (standart shakl, masalan, kitob) orqali, ko‘plik esa asosan -lar affiksi qo‘shilishi orqali hosil qilinadi (masalan, kitob-lar). Tilshunoslikda ko‘plikning tarixiy rivojlanishi Proto-turk tili davridan boshlab tahlil qilinadi: affiksning kelib chiqishi va funksiyalari (son, egalik, tuslovchi ma’nolar) haqida turli qarashlar mavjud, ammo u grammatik sonning asosiy ko‘rsatkichi sifatida qaraladi. Ko‘plik nafaqat miqdoriy ko‘pligini, balki modal ma’nolarni (kuchaytiruv, ta’kid, hurmat, umumlashtirish) ham bildirishi mumkin: masalan, mavhum otlarda (sevgi-lar), atoqli otlarda (Toshkent-lar) yoki

juft predmetlarda (qo‘l-lar). Leksik-semantik va sintaktik usullar orqali ham ifodalanadi (masalan, to‘da odam, ko‘p bola).

Darsliklarda ko‘plik kategoriyasi sodda grammatik kategoriya sifatida taqdim etiladi: miqdor belgisi sifat belgisi bilan dialektik bog‘lanishda bo‘lib, lug‘aviy shakllar qatoriga kiradi, so‘zning semantik valentligini cheklaydi. Masalan, Hozirgi o‘zbek tili darsligida (NamDU, 2024) son kategoriyasining shakllari (0-shakl va -lar shakli) batafsil tahlil qilinadi, fonetik o‘zgarishlar (undosh almashinuvi: qizni → qizzi) va misollar keltiriladi: suv-lar (miqdoriy noaniq ko‘plik, sifatiy bo‘linuvchanlik). “TILSHUNOSLIKKA KIRISH” darsligida (Renessans ta’lim universiteti, 2023) universal grammatika nuqtai nazaridan ko‘rlanadi: agglutinativ tillarda affiksatsiya ustun, o‘zbek tilida -lar bir ma’no bildiruvchi sof morfema sifatida, fleksiv tillardagi (rus, ingliz) ichki fleksiya yoki suppletivizm bilan solishtiriladi. Boshqa darsliklarda (O‘zbek tili grammatikasi I, 1975; “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, Sayfullayeva va boshq., 2010) ko‘plikning otlardagi ifodalanishi va qo‘shimcha ma’nolari (hurmat: otam-lar) misollar bilan yoritiladi.

Ta’lim kontekstida, xususan 6-sinf ona tili darslarida, ko‘plik o‘rgatish taqqoslash usuli orqali amalga oshiriladi: birlik (bola – kim?) va ko‘plik (bola-lar – kimlar?) ziddiyati orqali talabalar savollar orqali farqni aniqlaydi. Qo‘shimcha mashqlar (guruhlash: ruchka-lar, kitob-lar ni birlik/ko‘plik guruhlariga ajratish) va tarmoq usuli (shoxlanish diagrammasi) qo‘llaniladi. Modal ma’nolar (ta’kid: bosh-larim og‘rib ketdi) va sanab bo‘lmaydigan otlar (qum – birlik shaklda ko‘plik) misollar orqali mustahkamlanadi. Ushbu yondashuv talabalarning nutqiy va yozuviy ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, darsliklarning metodik tavsiyalari (Ona tili, Hamroyev va boshq., 2007) asosida amalga oshiriladi.

Otlardagi yuqorida ko‘rsatilgan grammatik shakllar nutq jarayonida turli xil uslubiy xususiyatlarga ham ega bo‘ladi. Otlar son-miqdor ma’nosiga ega va u birlik yoki ko‘plik shakllari orqali ifodalanadi. Birlik nol ko‘rsatkich (maxsus grammatik ko‘rsatkichning yo‘qligi)ga ega.

Ko‘plik - lar qo‘shimchasi orqali ifodalanadi. Bunga morfologik yo‘l deyiladi. Masalan, uylar, do‘stlar, binolar. Shuningdek, birlikdagi ot oldidan birdan yuqori bo‘lgan sanoq sonlarni yoki daraja-miqdor ravishlarini: ko‘p, ancha kabi so‘zlarni qo‘shish yordamida ham ko‘plikni ifodalash mumkin. Bunga esa sintaktik yo‘l deyiladi. Masalan, *ko‘p odamlar, yigirmata maktab, ancha yillar* kabi.

Shuni ta’kidlash kerakki, ko‘plik shakli sanaluvchi - *lar* otlarga qo‘shilib doimo ko‘plikni bildiravermaydi. U birlik ma’nosini o‘zgartirmasligi ham mumkin. Bu vaqtda - *lar* hurmat, tasviriylilikni kuchaytirish, ta’sirchanlikni oshirish ma’nolarida qo‘llaniladi. Masalan, *ko‘zlarimga ishonmayman*. («*O‘tkan kunlar*») Bu jumladagi *ko‘zlarimga* so‘zini birlik shaklga - *ko‘zimga* shakliga almashtirib ko‘ring. Ikkinchi holat bilan birinchi holat bir xil ma’noni - birlik ma’nosini (bir kishining ko‘zini) ifodalasa ham, lekin bu ikki holat ta’sirchanlik, ifodalilik belgisiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. Birinchisida yuqoridagi belgilar bor, ikkinchi holatda esa yo‘q. Yana solishtiring:

Bolalarning shovqinidan boshlarim og‘rib ketdi - Bolalarning shovqinidan boshim og‘rib ketdi. Har ikki holatda ham bir kishining boshi haqida fikr yuritiladi, lekin birinchi gapda boshlarim so‘zidagi - *lar* ko‘plikni bildirmasdan, bosh so‘zining ma’nosini kuchaytirish, ta’kidlash vazifasini bajaradi. Bunday ma’no esa ikkinchi holatda yo‘q. Donalab sanalmaydigan narsa va hodisalarni bildiruvchi otlar birlik shaklda kelsa ham, aslida jamlikni bildiradi. Masalan, *Ko‘chaga qum to‘kilgan* yoki *Ariq to‘la suv, ichgani tashna, bolam*.

Bunday so‘zlar ko‘plik shaklini olganda ko‘pincha narsa va hodisaning xilma-xil ekanligini bildiradi. *Suvlar* (gazli suv, mineral suv kabi); *bozordagi unlar*. Ba’zan tasviriylilik, ifodalilikni kuchaytiradi: *ko‘z yoshini artdi - ko‘z yoshlarini artdi*.

Ko‘plik atoqli otlarga qo‘shilganda o‘zi qo‘shilgan otning ko‘pligini emas, balki uning boshqalar bilan birgalikda ekanligi yoki geografik nomlarga qo‘shilganda shu geografik joyning kengroq, atrofdagi joylar bilan birlikda ekanligini bildiradi: *Olimjonlar kelishdi (bir nechta Olimjon emas, Olimjon va uning yaqinlari); Mirzacho‘llar obod bo‘ldi (Mirzacho‘l va unga yaqin joylar)*.

Qarindoshlik bildiruvchi soʻzlarga koʻplik shakli qoʻshilib hurmat maʼnosini bildiradi. Bunday vaqtda egalik qoʻshimchasi bilan birgalikda qoʻllaniladi. Qaysi shaxsdagi egalik qoʻshimchasi bilan qoʻllanilishiga koʻra koʻplik va egalik qoʻshimchalarining oʻrinlashishi farqlanadi:

1. I shaxs egalik qoʻshimchasi bilan kelganda koʻpincha egalik qoʻshimchasi oldin, koʻplik qoʻshimchasi esa undan keyin keladi: Masalan, *Dadamlar keldilar. Opamlar salom aytdilar*. Agar bu tartib oʻzgarib, koʻplik shakli oldin, egalik keyin kelsa, shaxsning koʻpligini ifodalash mumkin: Qiyoslang: Opalarim kelishdi.

2. Koʻplik shakli. II shaxs egalik qoʻshimchasi bilan birgalikda qoʻllanilganda, koʻplik shakli oldin, egalik shakli esa keyin keladi va koʻplik shakli hurmat maʼnosini ifodalaydi. Masalan, *Xayriniso, dadamning opalari boʻladilar*.

Grammatik miqdor maʼnosini ifodalovchi morfemaga sonlovchi deyiladi; bunday morfemalar tuzumiga sonlash morfemalari paradigmasi deyiladi. Sonlash morfemalari ot leksemaga bevosita qoʻshiladi: "leksema + sonlovchi": *olim* + Ø - *olim+lar-*, *fasl* + Ø - *fasl + lar-* kabi [Shavkat Rahmatullayev HOʻAT, 2006; 132].

Mantiqiy miqdor bilan grammatik miqdor oʻzaro farq qiladi. Mantiqan atoqli ot yakka predmetni ataydi: *Sobir, Chilonzor* kabi. Ayni shu ism bilan bir necha predmet atalishi mumkin, lekin shunda ham ism har gal yakka predmetni ataydi [Shavkat Rahmatullayev HOʻAT, 2006; 132].

Turdosh ot esa turning nomi sifatida mantiqan bittadan ortiq (koʻp) predmetni nomlaydi. Shu bilan birga turdosh ot yakka predmetni anglatib ham keladi. Masalan, *koʻchat* leksemasi bitta koʻchatni ham, koʻp koʻchatni ham bildiradi. Koʻrinadiki, atoqli otning yakka predmetni atashi bunday ot leksemaning semantikasiga bogʻliq: turdosh ot leksemaning yakka yoki koʻp predmetni anglatishi esa, leksemaning semantik xususiyatidan tashqari, nutq vaziyatiga, leksik qurshovga bogʻliq [Shavkat Rahmatullayev HOʻAT, 2006; 132].

Haqiqatda, oʻzbek tilida yakkani ifodalovchi maxsus morfema yoʻq, turdosh ot leksema maʼlum kontekstdagina yakka predmetni bildirib keladi, alohida olinganda esa miqdor maʼnosini ifodalashi jihatidan noaniq boʻladi. Asli *bola* leksema "miqdor" maʼnosini

ifodalashi jihatidan betaraf bo'lgan, "bitta" ma'nosi, *-lar* morfemasining "bir necha" ma'nosi oppozitsiyasi natijasida yuzaga kelgan.

Demak, *bola* leksemasi miqdor ma'nosini ifodalashi jihatidan betaraf, ana shunday betaraflik bunday shakldagi leksemaga bitta va bittadan ortiq miqdorni bildiradigan sifatlovchi keltiraverishga yo'l qo'yadi: *bitta bola – bir necha (ko'p) bola* kabi. Xullas, *bolalar* ko'plik shakliga zid qo'yish asosida *bola* birlik shakli yuzaga kelgan [Shavkat Rahmatullayev HO'AT, 2006; 132].

Ko'plik kategoriyasi masalasi umumta'lim tizimida N.Mahmudov, A.Sobirov, A.Nurmonov, D.Nabiyeva muallifligi ostida chiqqan 6-sinf darsligida ozgina ma'lumotlar beriladi. Bunda aynan ko'plik kategoriyasi deb emas, otning son shakli sifatida beriladi.

Ushbu mavzu 110-dars o'tish mo'ljallangan. Mavzu bitta topshiriq, nazariy qoida, uchta amaliy mashq va savol va topshiriqlardan iborat. Endi o'qituvchi oldida "ushbu mavzuni o'quvchilarga qanday tushuntiraman" degan muammo turadi. Har bir o'qituvchi o'zing bilim darajasi va pedagogik qobiliyatidan kelib chiqqan holda darsni tushuntiradi.

Borliqdagi narsa va hodisalarning, afsonaviy tushunchalarning nomi ot turkumiga mansub ekanligini bilasiz. Shuningdek, otlarning turdosh va atoqli otlarga bo'linishi, son (birlik-ko'plik), egalik va kelishik shakllariga, shuningdek, ba'zan erkalash -hurmat shakllariga ega bo'lishi haqida ham o'rta umumiy ta'limda ma'lumotga ega bo'lgansiz.

"Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobida otlardagi ko'plik kategoriyasi haqida shunday deyilgan: "Otlarda oppozitsiya holida bo'lgan birlik va ko'plik ma'nolari va bu ma'nolarni ifodalovchi formalar sistemasi **gramatik son kategoriya** ko'rinishini tashkil qiladi. M.Mirzayev, S.Usmonov va I.Rasulovlar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili" kitobida ko'plik kategoriyasi shunday yoritilgan: "Otlarnig birlik va ko'plik formalarida ishlatilishi grammatik son kategoriyasi deyiladi.

Otlarga xos morfologik belgilardan biri uning grammatik son kategoriyasiga ega bo'lishidir. Son shakli otlarning bitta yoki ko'p bo'lishini ko'rsatuvchi shaklidir.

Olit ta'lim darsliklarining O'zbek adabiy tili hamda maktab darsliklarida son kategoriyasining o'rganilishi tizimli tashkillashtirilganligi alohida ta'kidlash o'rinli. O'zbek adabiy tilining asosi bo'lgan shevalarda ko'plik qo'shimchasining qo'llanishi turli shakllarga ega. Bu haqda V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, N.Rajabov, S.Ashirboyevlarning "O'zbek dialektologiyasi" darslilari haqida ham alohida bo'lib ajratilgan va o'zbek shevalaridagi ko'rinishlariga izoh berilgan.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida ko'plik kategoriyasi morfologik va semantik jihatdan tizimli o'rganilgan bo'lsa-da, darsliklarda va ta'limda amaliy qo'llashga urg'u beriladi: affiksning ko'p funksiyaliligi va tilning agglutinatив xususiyati orqali talabalarga tilning yaxlitligini o'rgatish. Kelajak tadqiqotlar yangi talqinlarga (masalan, sintaktik usullar) ehtiyoj bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
2. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – T.: Tasvir, 2009.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan, 2009.
4. To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi. 2010.
5. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018. 200 b.

ҚАҲРАМОНЛИК ЭПОСЛАРИДАГИ АРАБЧА – ФОРСЧА ЛЕКСИКА

Жўрабек Ишаев
магистрант,
Ажиниёз номидаги НДПИ

Аннотация

Мақолада қорақалпоқ халқининг қаҳрамонлик достонлари, жумладан, “Алпомиш”, “Қирққиз”, “Қўблон”, “Чорёр”, “Едига” сингари достонларида қўлланилган араб, форс, тожик тилларина хос лексик қатлами қиёсий, тарихий, тавсифий, аспектда таҳлилга тортилди. Уларнинг тил тарихи, шевашунослиги, халқ оғзаки ижоди намуналари тилини бойитишидаги ўрни аниқ мисоллар асосида кўрсатиб берилди.

Калит сўзлар: арабча, форсча, луғавий бирликлар, қаҳрамонлик эпослари, аффикс, аффиксоидлар ва бошқалар.

Annotation

The article analyzes the lexical layer of the Arabic, Persian and Tajik languages in comparative, descriptive, historical aspects used in the heroic epics of the Karakalpak people, including the epics "Alpomish", "Kyrgyz", "Koblon", "Choror", "Ediga" ... Specific examples show their role in enriching the language, the history of the language, dialectology, samples of folklore. Key words: Arabic, Persian, lexical units, heroic epics, affixes, affixoids, etc.

Маълумки, ўзбек, қозоқ, қирғиз каби қорақалпоқ халқи ҳам жуда қадимий халқ оғзаки ижоди намуналарига эга. Хусусан, қорақалпоқ халқида ҳам “Алпомиш”, “Қирққиз”, “Қўблон”, “Чорёр”, “Едига” сингари қаҳрамонлик достонлари мавжуд. Мазкур достонларда қўлланилган араб, форс лексик қатламларини ёритишда ҳурматли устозимиз Самихон Аширбаевнинг ўзбек халқ достонлари юзасидан билдирган фикр-мулоҳазаларига асосландик. Ушбу достонлар туркий халқларнинг бахшилари, шоирлари томонидан асрлар давомида куйланиб келади.

Мазкур достонлар – бадий, тарихий, қиёсий нуқтаи назаридан ўрганилган, лекин уларнинг тил хусусиятлари, айниқса, луғавий бирликлари шу кунга қадар эътибордан четда қолиб келмоқда. Достонлар тилининг мукамал луғатлари ҳам тузилмаган. Ҳолбуки, бу ҳол тил тарихи учун ҳам, диалектология ва ҳозирги туркий тиллар учун қимматли материаллар беради. Қорақалпоқ халқларининг қаҳрамонлик достонларининг тарихий илдизлари грек, араб халқлари достонлари тили билан муштаракдир.

Масалан, қадимги грек драматурги Эсхилнинг “Илтижоғўйлар” трагедиясининг асосий мазмуни рус фольклористи Н.Карамзин томонидан чимбойлик бир кампирдан ёзиб олган. “Аёллар подшолиги ҳақида эртак”да сақланганлиги (яъни қадимги грек адабиётидаги сюжет эрон адабиёти орқали қорақалпоқ фольклорига ўтганлиги) ҳақидаги фикр, аслида китоб мавзуига (араб форс лексик қатламига) бевосита алоқадор бўлмаса ҳам, негадир муаллиф бу масалага жуда кўп ва атрофлича тўхтаган.

Асарнинг тарихий очерклар қисмида баъзи бир мунозарали фикрлар ҳам мавжуд. Жумладан, муаллифнинг қорақалпоқ халқи Хоразм воҳасида, этник группа сифатида, XI – X асрларда шаклланди ҳамда миллат бўлиб етишди, тили ҳам алоҳида бўлиб ажралди, деган фикри аниқ ҳал этилмаган мунозарали масала бўлиб, у кўшимча тарихий, лингвистик далиллар асосида исбот этишни талаб қилади.

Асарнинг лингвистик очерк қисми лексика, фонетика, ҳамда морфология бўлимларидан иборат бўлиб, лексика қисми тарихий этимологик аспектда ёритилганлиги жиҳатидан қимматлидир. Ҳақиқатдан ҳам муаллиф лот-манот (лат-манат – исломгача бўлган даврдаги араб мифларида учрайдиган Ал – Лата ва Ал – Маната деган илоҳлар номи), Кердар (топоним), аран (отхона), сиқлатмоқ (йиғлатмоқ), парсақ (фарсанг), кўшк, деҳқон каби юзлаб сўзларни ниҳоятда синчковлик билан, турли хил луғат ва асарлардаги вақтлар асосида таҳлил этган. Фонетика қисмида арабча ва форсча сўзларнинг фонетик ўзгаришларга учраганлиги ишонарли қилиб ёритилган. Ишнинг морфологик қисмида от, сифат, сон, равиш ясовчи аффикслар ҳамда баъзи ёрдамчи сўзлар ҳақида маълумот берилган.

Умуман, асарнинг лингвистик очерк қисми муаллифнинг турли хил манбаларда жуда кўп фактлар йиғиб, улар бўйича кенг кўламда тадқиқот олиб борганлигини яққол кўрсатади.

Китобда кўрсатилган луғатдаги сўзлар қайси тилга оидлиги кўрсатилган ҳамда ҳар бир сўзнинг тўла ва аниқ изоҳи берилган. Ҳар бир бош сўзга юқорида номлари зикр этилган қорақалпоқ қаҳрамонлик дostonларидан, қиёсий тарзда эса қорақалпоқ

классик адабиётининг Ажиниёз, Бердақ, Кунхўжа сингари йирик вакиллари поэзиясидан, айрим ўринларида эса ҳозирги қорақалпоқ бадий адабиётидан мисоллар келтирилган. Маълумки, луғат тузиш, айниқса, араб – форс сўзларининг луғатини тузиш қийин ва машаққатли иш. Шу туфайли бу хил луғатларда баъзи камчиликларга йўл қўйилиши табиий.

1. Луғатда *эл, жырақ, өнге, сулыў* каби бир қатор туркий ҳамда *гунан, шаян* каби мўғулча сўзлар ҳам алоҳида бош сўз сифатида берилган ва изоҳланган. Бу билан луғат тузиш принципи бузилган. Чунки ушбу луғатда фақат арабча ва форсча сўзлар берилиши ва изоҳланиши керак эди.

Луғатда алоҳида бош сўз сифатида келтирилган *арыу* (*арығ* – тоза, соф), бий (бек), бийкеш (бекач), гез(кезмоқ), гизнеў (кизламоқ - яширмоқ), ғардаш (қардош), данқ (донг - шуҳрат), додақ (лаб), жемис (емиш), кеме (кема), кара, қараша (қорача, авом), сақши (соқчи), саўаш (саваш, уруш), тамға (белги), тилек (тилак) каби ўттиздан ортиқ туркий сўзлар араб ёки форс тилига нисбат берилган. Бу сўзларнинг туркий сўз эркинлиги исбот талаб қилмайди. Шунингдек, луғатда *т о қ с а ў ы л* (чегарачи, посбон), *ш ы н д а ў ы л* (соқчи, отряд), жасаўл (ясовул), уран (чақирик) каби мўғулча – туркийча сўзлар ҳам арабча ёки форсча сўзлар деб берилган.

3. Бир қанча сўзларнинг манбаси нотўғри кўрсатилган. Масалан, *ғай* (ғам), *таба* (табақ), *табыт* (тобут), *шарқ*, *шўрик* каби бир қатор арабча сўзлар форс тилига; *сарай*, *та* (то, токи - боғловчи), *шар* (тўрт), *шәмән* (чаман).

4. Луғатда келтирилган датхашы (додхоҳ+чи), хэттәрши (аттор, атторчи), сорлы (шўрли), жинли каби бир қатор сўзлар арабча ёки форсча деб қайд этилган. Кўриниб турибдики булар арабча ёки форсча сўзларга туркий –шы//ши, –лы//ли ясовчи аффиксларини қўшиш орқали ҳосил бўлган. Шу туфайли бу типдаги сўзлар арабий – туркий ёки форсий – туркий сўзлар сифатида қаралиши керак эди. Худди шу тартибда ҳосил бўлган жаршы (жарчи) сўзлари эса, нима учундир, арабча – форсча сўзлар деб кўрсатилган.

5. Китобнинг тадқиқот қисмида форсча, арабча сўз ясовчи аффиксларнинг тўла рўйхати тегишли мисоллар билан берилган. Китобнинг луғат қисмида ҳам -гөй, -дар, -дэр, -кер, -хана каби баъзи бир форсча сўз ясовчи аффикс ва аффиксодлар алоҳида сўзлик сифатида келтирилган ва изоҳланган. Биринчидан, бу билан луғат тузиш принципи бузилган. Чунки сўз ясовчи аффиксларни алоҳида бош сўз сифатида бериш ва изоҳлаш ушбу луғатнинг вазифасига кирмайди. Икинчидан, бундай аффикс ва аффиксодлар ҳақида маълумот олиш учун ушбу китобнинг тадқиқот қисмида айтилганларнинг ўзи кифоя.

6. Бир қатор сўзларнинг ёзилишида ҳар хилликка йўл қўйилган, яъни сўзликда бир хил, мисоллар таркибида бошқача формада берилган. Масалан сўзликда *алқа* формасида келтирилган сўз мисол тариқасида келтирилган жумлада ҳалқа формасида берилган.

Хуллас асарда қорақалпоқ қаҳрамонлик эпосларидаги араб – форс лексикаси ўрганилиб, унга тарихий лингвистик характеристика берилганки, бу қорақалпоқ тилшунослигига қўшилган муносиб ҳиссадир. Мазкур тадқиқот ўзбек, қозок, туркман халқ достонлари тилини ўрганувчилар учун жуда зарур қиёсий материаллар бериши жиҳатидан ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Тошкент: Navro‘z, 2016.
2. Xoshniyazov J., Qoraqalpoq qahramanliq dastani. Alpamis. – Nukus, 1992.
3. Qoraqalpoq tilining izohli lug‘ati. –Nukus. 1992.
4. Hojiyev A., Nurmonov A., Zaynobiddinov S. va boshq. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. –Т.: Sharq, 2001. – В. 336.

<https://jahonadabiyoti.uz/>

МАҚОЛЛАРДА НУТҚИЙ АНТОНИМИЯНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Нигора Қодирова,
магистрант,
ҚўқонДПИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек халқ мақоллари матнида мавжуд бўлган нутқий антонимия ҳодисаси ўрганилди. Мақол жанрида нутқий антонимларнинг кўп учраши аниқланди. Нутқий антонимия маънонинг қисман зидлигига, зид маъноли семаларнинг мавжудлигига, антонимияни вужудга келтираётган сўзнинг лексик контекстига ва сўзнинг шаклига боғлиқ эканлиги аниқланди. Мақолларда қофиянинг мавжудлиги сўз танлашда сўзларнинг шакли ҳам аҳамиятли эканлигини кўрсатади.

Калит сўзлар: антонимия, нутқий антонимия, антисемия, сема, лексик контекст, зиддият.

Annotation

The article examines the contextual antonymy in the text of Uzbek folk proverbs. Many contextual antonyms have been identified in the proverbial genre. It was found that contextual antonymy depends in part on the inconsistency of meanings, the presence of an inconsistent seme, the lexical context of the word, and the form of the word. The presence of rhyme in proverbs indicates that the form of the word is also important when choosing words.

Key words: antonymy, contextual antonymy, antisemia, seme, lexical context, contradiction.

Мақолларда миллатнинг донишмандлиги, ҳаётга бўлган теран фикрлари, иймон-эътиқоди, умр тажрибаси ва келажакка авлодга қолдираётган панд-насиҳатлари акс этади. Ўзбек халқ мақолларида нутқий антонимия ҳодисаси кўп кузатилади. Миллат ўзаро зид бўлмаган нарса, белги-хусусият, ҳаракатларни бир-бирига солиштирар, зидлар экан, ушбулар мақолларда нутқий антонимияни ҳосил қилади.

Ўзбек тилида *тўғри* ва *эгри* сўзлари антоним саналади. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғатида *тўғри* сўзи *эгри* сўзлари

антоним сифатида берилади[Раҳматуллаев, 1980:178] ҳамда бу сўзлар мақоллар шакллантиришда ҳам фаол иштирокчилардир:

Тўғри бола ўстирсанг, Халқ ичида шер бўлар.

Эгри бола ўстирсанг, Икки кўзи кўр бўлар.

Тўғри ошини ер, Эгри бошини.

Тўғри юрдим — етдим муродга, Эгри юрдим — қолдим уятга.

Тўғри ўсган гул бўлар, Эгри ўсган кул бўлар.

Тўғри ўзар, эгри озар.

Лекин халқ мақолларида *тўғри* ва *эгри* антонимияси билан бирга *тўғри* ва *ўғри* сўзларининг нутқий антонимлиги ҳам кўп кузатилади. *Тўғри* ва *ўғри* ҳамда *тўғрилиқ* ва *ўғрилиқ* сўзларининг зид семантикаси уларнинг нутқий антонимлигини белгиловчи ягона мезон эмас. Бу сўзлардаги паронимлик ҳам мақол қофиясини шакллантиришда аҳамиятлидир. Шу тариқа бу икки сўзнинг маъноси ҳам, номемаси ҳам нутқий антонимликни шакллантирувчи воситалар бўлиб ҳисобланади:

Кўнгил тўғри учун, Кулф ўғри учун.

Тўғрилиқ тўрга тортар, Ўғрилиқ — гўрга.

Ўғрилиқ кўздан бошланар, Тўғрилиқ — сўздан.

Худди шундай ҳолат *тўғри* ва *ёмон* лексемаларида ҳам кузатилади: *Тўғрига бало йўқ, Ёмонда ҳаё йўқ.*

Мақолларда сўз бирикмаси ва фраземаларнинг антонимияси ҳам кўп кузатилади: *Тўғри ошини ер, Эгри бошини. Эгри бўлсанг, синар қанотинг, Тўғри бўлсанг, чиқади отинг. Ошини емоқ ва бошини емоқ, синар қанотинг ва чиқади отинг антонимиясининг ҳосил бўлишида ҳар икки бирикманинг маъноси, қофиядошлиги ҳамда тўғри, эгри сўзлари билан шартланган лексик қуришви асос бўлмоқда.*

Нутқий антонимликни белгиловчи мезонлардан бири маъноларнинг зидлигидан фарқли ўлароқ, маъноларда зид семаларнинг мавжудлигидир. Узуал антонимия маъноларнинг тўлиқ зидлигига асосланса, нутқий антонимия эса семаларнинг зидлиги билан кифояланади. *Тўғри ёмонни ит қопар, кўнгил ёмонни ҳақ топар* мақолида *тўғри* ва *кўнгил* лексемалари орасида антонимлик ҳосил қилинмоқда. Ушбу мақолда *тўғри* лексемасининг «устки (кийим)» семаси ва *кўнгил* лексемасининг «ички» семалари

уларнинг зидланишига сабаб бўлмоқда. Ёки *бош* ва *оёқ* сўзларининг нутқий антонимиясини ҳам шунга мисол қилиш мумкин. Зеро, *бош* лексемасидаги “юқори” ва *оёқ* лексемасидаги “қуйи” семалари орқали антонимлик шаклланган: *Бошда ақл бўлмаса, оёқда тиним йўқ*.

Маълумки, ўзбек тилида феълнинг бўлишли ва бўлишсизлик шакли ўртасида антонимия мавжуд бўлмайди. Лекин мақолларда ушбу шакллар орқали ҳосил қилинган нутқий антонимия кўп кузатилади: *Билган билганин қилар, билмаган бармогин тишлар. Билган топиб гапирар, билмаган қопиб*.

Ўзбек халқ мақолларида нутқий антонимиясининг ўзига хосликларидан яна бири сонларнинг ўзаро зидланишидир. Бунда бир ва икки, бир ва етти, бир ва ўттиз, бир ва юз, бир ва минг, бирлик ва ўнлик сонларнинг зидланишини кўришимиз мумкин. Бир ва етти сонларининг зиддиятини ушбу мақолларда кўриш мумкин: *Етти ўлчаб, бир кес; Бир қизга етти қўшни – ота-она*.

Бир ва икки зиддияти: Икки ёлгон — бир қасам.

Икки чин сўз — бир ёлгоннинг елими,

Икки ёлгон — бир йигитнинг ўлими.

Икки қасам — бир ўлим.

Бир ва ўттиз зиддияти бир кун ва бир ой зиддиятининг асосига қурилган: *Ўттиз кун рўзанинг бир кун ҳайити бор.*

Ўттизига чидаган

Ўттиз бирига ҳам чидар.

Бир ва минг зиддияти: *Минг сўздан бир иш яхши, Минг сўздан бир иш яхши. Мингта чиройли сўздан, Битта хунук иш яхши.*

Сон туркумидаги нутқий антонимия бирлик ва ўнлик сонларни таққослаш орқали ҳам ҳосил қилинади: *Тўққизда бўлмаган ақл, тўқсонда ҳам бўлмас.*

Бошқа сўз туркумидаги сўзлар антонимияси ҳам ўзбек мақолларида учраб туради. Бу ҳолат кўпроқ маъноси бир-бирига яқин сўзлар ҳисобига содир бўлади. *Аччиқ бўлсанг, қалампир бўл, тотли бўлсанг, қалампир бўл.*

Ушбу мақолда иккита антонимия ҳодисаси мавжуд бўлиб, биринчиси *аччиқ* ва *тотли* сўзлари ўртасидаги лексик антонимиядир. Бу икки сўз нутқдан ташқарида ҳам антоним

ҳисобланади. *Қалампир* ва *болдай* сўзлари эса нутқий антонимлар ҳисобланиб, улар фақат шу контекст учунгина антонимдир. Матндан ташқарида эса антоним бўла олмайди. Чунки бири аччиқ таъмга эга ўсимликни ифодалаб от сўз туркумга хос бўлса, иккинчиси бол каби ширин маза-таъмни ифодалаб сифат туркумга хосдир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек халқ мақолларида нутқий антонимия жуда кўп учрайди. Бу ҳодисанинг юзага келиши от, сифат, сон туркумида жуда фаол. Мақол жанрининг ўзига хослигидан келиб чиқиб, маъноларнинг зидланиши билан бирга, қофиядошлик ва лексик контекстни ҳам нутқий антонимликни белгиловчи мезон деб ҳисоблаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1980
2. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимия. – Тошкент: Фан, 1977.

MUNDARIJA

1.	Sirojiddinov Sh.	Vatanning sadoqatli farzandi	3-6
2.	Normamatov S., Mengliyev B.	Ibrat maktabi	6-11
3.	Madrimov M.	Oliy pedagogik ta'lim fidoyisi	12-22
4.	Ibragimov Y.M.	Samixon Ashirboyev – o'zbek tilshunosligining fidoyi darg'alaridan biri	22-28
5.	Yarqulov R.	Baxtli hayot sohibi - betakror ustoz	28-30
6.	Sobirov A	Yassaviylar ruhi qo'llagan ustoz	30-36
7.	Suyunov K., Pardayev A.	«Ul kishi so'z bahrida g'avvos erur...»	36-39
8.	Mamatov A.	Ustoz, atoqli tilshunos, samimiy inson	39-42
9.	Iskandarova Sh., Rasulova A.	Tilimiz tarixining zabardast tadqiqotchisi	43-44
10.	Uluqov N.	Til tarixi tadqiqi borasida maktab yaratgan ustoz	45-49
11.	Muhamedova C.	Ibrat timsoli	49-56
12.	Murodova N.	E'tirof va e'zozga munosib ustoz	57-58
13.	Saparniyozova M.	Maktab yaratgan ustoz	58-61
14.	Mahmudov R.	Etika – e'tiqod falsafasi	62-64
15.	Raxmatov M., Odilova S.	Zakiiy olim, ardoqli ustoz	65-68
16.	Hakimova M	Yetuk tilshunos olim	68-72
17.	Pardayev Q.	Mohir pedagog va ulkan olim	72-74
18.	Muydinov Q.	Olimlik fazilati va odamiylik ziynati	75-77
19.	Axmedova N.	Ilmda olim-u hayotda fozil	77-79
20.	Masharipova J., Yangibayeva G.	Ilimge gamxorlik	80-83
21.	Musayeva F., Ismoilov G'	Turkiston farzandi	84-85

22.	Ibragimova U.	S.Ashirboyev – til xazinasini taraqqiyotini manbalarga bogʻlab tadqiq etgan olim	86-89
23.	Ibragimova Z.	Samixon Ashirboyev – oʻzbek tilshunosligining tashabbuskor olimi	89-92
24.	Shinnazarova S., Kaypnazarova M.	Nukus dialektologiya maktabining asoschisi	92-96

1-SHOʻBA
OʻZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI

1.	Karimov S., Pardayev A., Mahmadiyev Sh.	Samarqand tilshunoslik maktabi va uning oʻzbek shevashunosligi taraqqiyotidagi oʻrni	97-101
2.	Mamatov A.	Dialektal soʻzlar va frazeologik shakllanish masalalari	102-106
3.	Oʻrozboyev A., Norbayeva Sh.	Xorazm kitobat dostonlari – shevalar leksikasi tadqiqida muhim manba	107-114
4.	Shahobiddinova Sh., Abdullayev B.	Ogʻzaki reklamalarda shevalarning lingvistik xususiyati	115-119
5.	Enazarov T.	Dialektal soʻz maqomi	119-130
6.	Xidraliyeva Z.	Iqon shevasida soʻz yasallishidan	131-133
7.	Qurbonov S.	Murod Muhammad Doʻst asarlarida dialektizmlarning qoʻllanilishi	134-140
8.	Tillabayeva Z.	Samarqand shahri shevalari leksikasining adabiy tilga munosabati	140-143
9.	Xushmurodova Ch.	“Shohrux Mirzo” romanida qoʻllangan dialektizmlarning uslubiy xususiyatlari	143-146
10.	Yusupova N.	Adabiy til leksemalarining dashnabod shevasidagi variantlari	147-152

2-SHOʻBA
OʻZBEK SHEVALARINI AREAL OʻRGANISH VA TARIXIY DIALEKTOLOGIYA

11.	Ashirboyev Samixon	“Til ittifoqi” tushunchasining o‘zbek areal lingvistikasiga tatbiqi masalasi	153-158
12.	Dadaboyev H.	Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida qo‘llangan qo‘l-oyoq kiyimlari nomlari	159-166
13.	Abdiyev M.	Zarafshon vodiysi o‘zbek shevalarini o‘rganish tarixi va bugungi holati	166-173
14.	Abdushukurov B.	“Devonu lug‘otit turk” va o‘zbek tili shevalari	174-184
15.	Axmedova N.	O‘zbek tilining Xorazm shevasiga oid ayrim so‘zlar tahlili	184-191
16.	Qilichov N.	“Oltun yorug‘” asarining dialektal tarkibi	191-197
17.	Yangibayeva N.	G‘ozi Olim ilmiy talqinida o‘zbek shevalari tasnifi	197-202
18.	Turdialiyev A.	Denov shevalarining o‘rganilishi	202-210

3-, 4-SHO‘BA
O‘ZBEK TILI KORPUSI VA DIALEKTOLOGIYA
DIALEKTOLOGIYA VA LINGVOKULTUROLOGIYA

19.	Xolova M.	O‘zbek milliy shevalar korpusi mavzuviy metarazmetka maydoni sifatida	2011-224
20.	Qodirova X.	Xorazm shevalarida birikma shaklidagi laqablar	225-228
21.	Nurjanov O.	Hudud shevalari tarkibidagi marosim ifodalovchi so‘zlar	228-235
22.	Madaminova R.	Qoraqapog‘iston o‘zbek shevalarida “to‘y marosimi” bilan bog‘liq leksemalar	235-239
23.	Zokirov B.	O‘zbek xalqi etnonimlarini tasniflash usullariga oid ayrim tadqiqotlarga nazar	239-245
24.	Latipova G.	Terminografik tadqiqotlarda korpusning qo‘llanishi hamda ahamiyati	245-253

25.	Hasanov A.	Bog‘dorchilikka oid leksik lakunalarni dialektizmlar bilan boyitish masalalari	253- 257
5-SHO‘BA O‘ZBEK VA TURKIY TILLAR SHEVALARINING YANGI TADQIQOTLARI			
26.	Абдувалитов Е.	Әдеби тілдің бір арнасы – жергілікті кәсіптік сөздер	257- 260
27.	Suvonova R.	Qipchoq shevasidagi fonetik o'zgarishlar	260- 264
28.	Islamova D., Jalilova M.	Samarqand viloyati Tayloq tumani shevalari leksikasi	267- 270
29.	Сайфуллаев Б.	Диалектілік фразеологизмдердің өзіндік ерекшеліктері	262- 267
30.	Nabiyev R.	Forish shevasiga xos qush va hashoratlar nomlariga terminlar	267- 271
31.	Bashir A.	Afg‘oniston o‘zbek shevalarida ko‘plikning ifodalanishi	271- 274
32.	Muhammad O.	Afg‘oniston o‘zbek shevalaridagi umumturkiy so‘zlar	274- 275
6-SHO‘BA DIALEKTAL LEKSIKOGRAFIYA, TOPONIMIYA VA TERMINOLOGIYA			
33.	Tog‘ayev T.	Rus tiliga o‘zlashgan ayrim turkiy (o‘zbekcha) so‘zlar haqida	276- 282
34.	Norbayeva Sh.	Xorazm shevalari kasbiy leksikasi tizimidagi tarixiy so‘zlar tahlili	282- 286
35.	Xolmuratov I.	Etnooykonimlar asosida yaratilgan ba’zi joy nomlari xususida	286- 291
36.	Usmonova S.	Qo‘qon shahri guzarlari nomlari	291- 294
37.	Amandurdiyev A., Allaberdiyeva D.	Qoraqalpog‘iston turkmanlari tilidagi islom dini bilan bog‘liq ba’zi etnografizmlar	294- 297
38.	Umurzoqova M.	Zomin shevasida qo‘llaniladigan taom nomlari xususida	298- 301

39.	Dosmuxamedova S.	Yangiyo‘l va Toshkent shevalaridagi so‘zlarning zamonaviy va tarixiy-etimologik qatlamlari	302-305
7-SHO‘BA TILSHUNOSLIKNING NAZARIY MASALALARI			
40.	Мынбаев Н.	Об этимологии полисонима Яссы	306-314
41.	Кулмаматов Д.	Названия хивинских и бухарских ханских канцелярских должностных лиц в русских письменных деловых памятниках XVII века	315-329
42.	Hakimova M.	Sinesteziya va uning tildagi voqelanishi	330-337
43.	Rahmatov M.	Alisher Navoiy g‘azallarida nutq subyekting ifodalanishi	338-343
44.	Дуйсебаева Д.	Қарым-қатынас мәдениетінде жазудың рөлі	343-348
45.	Saidxonov M.	Til amaliyotida “oila tili”ning o‘rni	348-354
46.	Latipov M.	Ishoqxon ibratning tilshunoslik faoliyati	355-359
47.	Sobirova B.	Символично-семантическая парадигма и концептуальное значение красного цвета	359-364
48.	Murotali Latipov	Is‘hoqxon ibrat ilmiy-ijodiy merosi tilshunoslik obyekti sifatida	364-374
49.	Allamberganova M.	Qadimgi turkiy yozma manbalarda diniy qarashlarni ifodalovchi so‘zlar	374-378
50.	Alimardanov E.	Xorazm shevalaridagi birlamchi cho‘ziq unlilarning o‘rganilishiga doir	378-382
51.	Azadova B.	“Devonu lug‘otit turk”da fe‘l kategoriyalari tavsifi	383-386
52.	Alimbekova V.	Insonlarning psixologik-ruhiy hissiyotlari, harakat-holatlarini ifodalovchi leksemalar	386-382

53.	Abdumajidova D.	Ko‘plik kategoriyasini darsliklarda berilishi va metodologik tahlili	399-405
54.	Ishayev J.	Qahramonlik eposlaridagi arabcha-forscha leksika	405-409
55.	Qodirova N.	Maqollarda nutqiy antonimiyaning vujudga kelishi	409-413